

ДОРОШЕ́НКО Сергій Іванович (07.03.1924, с. Обухівка, нині Курської обл. – 29.09.2018, м. Харків) – мовознавець, доктор філологічних наук (1982), професор (1984), заслужений діяч науки і техніки України (1992). Учасник бойових дій Другої світової війни.

Закінчив Харківський державний педагогічний інститут (1948). Працював у Сумському державному педагогічному інституті імені А. С. Макаренка (1949–1967) викладачем, доцентом, проректором з навчальної і наукової роботи, завідувачем кафедри української мови; у Харківському державному педагогічному інституті імені Г. С. Сковороди (нині національний університет) (1967–2018) – проректором з навчальної роботи, завідувачем кафедри методики викладання філологічних дисциплін у початкових класах, професором кафедри української мови. Досліджував проблеми діалектології, загального мовознавства, синтаксису і стилістики сучасної української мови, культури мовлення, методики викладання мовознавчих дисциплін у закладах освіти.

Основні праці

Вступ до мовознавства (1974, у співавт.); Складні безсполучникові конструкції в сучасній українській мові (1980); Граматична стилістика української мови (1985); Методика викладання української мови (1989, у співавт.); Основи культури і техніки усного мовлення (1997; 2002); Культура усного мовлення державного управління (2001); Основи наукових досліджень з лінгвістики (2001); Загальне мовознавство (2006).

(з Енциклопедії сучасної України)

С. І. Дорошенко

СЛОВНИК-ДОВІДНИК ЛІНГВІСТИЧНИХ ТЕРМІНІВ ЮНОГО МОВОЗНАВЦЯ

С. І. Дорошенко

СЛОВНИК-ДОВІДНИК ЛІНГВІСТИЧНИХ ТЕРМІНІВ ЮНОГО МОВОЗНАВЦЯ

Міністерство освіти і науки України
Харківський національний педагогічний університет
імені Г. С. Сковороди

До 100-літнього ювілею
професора С. І. Дорошенка

С. І. Дорошенко

СЛОВНИК-ДОВІДНИК ЛІНГВІСТИЧНИХ ТЕРМІНІВ ЮНОГО МОВОЗНАВЦЯ

Відповідальний редактор,
вступне слово – О. О. Тєлєжкіна

ВИДАВНИЦТВО С. І. ІВАНЧЕНКА
Харків
2024

УДК 811.161.2'374
Д 69

Рецензенти:

Струганець Любов Василівна, доктор філологічних наук, професор, заслужений працівник освіти України, професор кафедри української мови та славістики Тернопільського національного педагогічного університету імені Володимира Гнатюка

Семеног Олена Миколаївна, доктор педагогічних наук, професор, завідувач кафедри української мови і літератури Сумського державного педагогічного університету імені А. С. Макаренка

Рекомендовано до друку вченою радою Харківського національного педагогічного університету імені Г. С. Сковороди (протокол № 3 від 20.02.2024 р.)

Дорошенко С. І.

Д 69 Словник-довідник лінгвістичних термінів юного мовознавця / С. І. Дорошенко. — Відп. ред., вступ. сл. О. О. Тєлєжкіна. — Х. : Вид-во Іванченка І. С., 2024. — 400 с. : іл.

ISBN 978-617-8332-17-4

Основу словника складають лінгвістичні терміни, використовувані в шкільних і вишівських підручниках, зокрема й такі, яких немає в раніше виданих лінгвістичних словниках й енциклопедіях. Пояснення лінгвістичних понять доступні всім, хто володіє знаннями з української мови в обсязі середньої школи. Словник відбиває сучасний рівень мовознавства. Словник може бути корисним студентам-філологам й учителям української мови, які знайдуть у ньому і нове наукове потрактування мовних явищ, і дидактичний матеріал для практичного застосування.

The dictionary contains linguistic terms used in school and university textbooks, including those that are not mentioned in previously published linguistic dictionaries and encyclopedias. The target readers are those who have know Ukrainian at a secondary school level. The dictionary reflects the modern level of linguistics. The dictionary can be useful for students of philological departments and teachers of the Ukrainian language, who will find in it both a new scientific interpretation of linguistic phenomena and didactic material for practice.

УДК 811.161.2'374

ISBN 978-617-8332-17-4

© ХНПУ ім. Г. С. Сковороди, 2024.
© Дорошенко С. І., 2024.

ВСТУПНЕ СЛОВО

Кожна праця з'являється на якусь потребу.

Чи це стало модним…

Чи розгляд порушуваного в роботі питання вирізняється актуальністю…

Чи це у самого автора розглядувана проблема викликає неабиякий інтерес…

Чи автор прагне поділитися своїм досвідом…

Можливо, згадуючи про якусь іншу працю якогось іншого автора, ми б окреслили один із зазначених мотивів. Але це не про «Словник-довідник лінгвістичних термінів юного мовознавця», який Ви зараз розгорнули. Позаяк ця книга в позачассі й начасна.

Для Сергія Івановича Дорошенка, творця цієї лексикографічної перлини, плекання слова було самим життям, бо живильним джерелом для нього була рідна мова. А рідна мова не може бути модною чи немодною, бо вона рідна. А отже, завжди на часі.

Усе своє життя Сергій Іванович присвятив вивченню української мови, дослідженню того, як наукові знання про мову найкраще подати учням і студентам: щоб їм було цікаво, щоб вони зрозуміли сутність мовних явищ, пройнялися духом мови, надихнулися її красою. Тому ми можемо стверджувати, що створення такого словника було і є актуальним і не лише для автора, який вклав у нього всю свою душу, свій багатющий досвід, накопичений за роки педагогічної і наукової діяльності, а й загалом для сучасної української лексикографії, тому що термінологічна система, попри сталість вимог до неї, – явище динамічне. І саме це передбачає появу нових лексикографічних праць, з-поміж яких особливою важливістю вирізняються навчальні словники. Визначальною рисою словника лінгвістичних термінів, який створив професор Дорошенко, є доступність викладу: ґрунтовно, вичерпно, вишукано і водночас просто, дохідливо і зрозуміло. І цього автор досягає завдяки прозорому й доладному тлумаченню кожного терміна, до якого добирає влучні приклади з різножанрових і різностильових текстів, що водночас ілюструє функційність мови в усіх сферах життєдіяльності людини. Окрім того, мовознавець унаочнює наукову оповідь графічними ілюстраціями, зокрема в таких словникових статтях, як «Глаголиця», «Латиниця», «Дихальний апарат», «Мовний апарат», «Палатограма», «Рентгенограма органів дихання» та ін. Це сприяє формуванню більш чіткого уявлення про певне явище, його кращому розумінню, допомагає користувачам словника встановити логічні зв'язки.

Сергій Іванович, знавець і дослідник мови, повсякчас пізнавав її і щораз відкривав щось нове: у кожному звукові, уже не один раз почутому, у кожному слові, багато разів до того мовленому, у кожній фразі Учитель вловлював іскринку, крихітку, дрібочку, яка відрізняла щойно почуте від того, що сприймав раніше, і вияскравлював його. Професор завжди говорив, що в мові немає чогось неважливого, бо в ній усе має велику вагу. Він навчав нас, що навіть одиничний приклад, що ілюструє тонкий і непомітний, на перший погляд, відтінок певного явища, не можна ігнорувати, бо з того «самотнього представника» постає красень-велет, який збагатить наші знання про мову. І саме на такий пошук спрямований словник Сергія Івановича: спочатку учень пізна́є саме́ мовне явище, а потім те знання допоможе віднайти його втілення в реальному житті. Бо мова – це не підручник, який забули на поличці в бібліотеці; мова живе в нас, а ми живемо в мові. Це і є життя.

Життя дослідника продовжується в його працях. «Словник-довідник лінгвістичних термінів юного мовознавця» – це лебедина пісня Сергія Івановича, яку він залишив у спадок усім, хто досліджує мову, живе рідним словом. Словник професора Дорошенка – це його Книга книг, це Пісня над усіма його піснями, адже адресована учням – тим, хто вивчатиме мову, розвиватиме її, надихатиметься на нові відкриття її таємниць.

Сергій Іванович часто цитував Максима Тадейовича Рильського, працю якого шанував і поважав. І видається символічним, що останнім твором Учителя став словник, який допоможе юним мовознавцям «доглядати свій сад».

Рукопис Учителя, дбайливо збережений і технічно доопрацьований його учнями й послідовниками, сьогодні побачить світ, заговорить до читачів голосом Майстра, донесе крізь час його мудре слово і думку.

Від імені представників наукової школи професора С. І. Дорошенка щиро вдячна його багаторічним колегам по кафедрі української мови імені професора Л. А. Лисиченко – Олені Андріївні Олексенко, Наталі Володимирівні Щербаковій, Наталії Віталіївні Піддубній, Тетяні Федорівні Осіповій, Юлії Миколаївні Лебеденко, Інні Андріївні Павловій, а також Світлані Олександрівні Марцин з кафедри українознавства і лінгводидактики імені професора О. Г. Муромцевої, які здійснювали загальну коректуру й оформлення рукопису. Дякую також колегам з факультету іноземних мов – Тучиній Наталії Василівні, Каминіну Ігорю Миколайовичу (кафедра англійської філології), Сазоновій Ярославі Юріївні, Чухно Олені Анатоліївні (кафедра загального мовознавства і романо-германської філології), які давали слушні поради щодо перекладу термінів англійською мовою.

Олеся Телєжкіна

Скористайтеся мною,
і я, можливо, допоможу вам.

Заклик мистецтва,
актуальний і для словникарства

ПЕРЕДНЄ СЛОВО

Видатною подією в лінгвістичній україністиці десятиріч стало видання в 2000 році енциклопедії «Українська мова» під грифом Інституту мовознавства імені О. О. Потебні та Інституту української мови Національної академії наук України. Розрахована як на мовознавців-україністів і фахівців з інших мов, так і на широке коло читачів, енциклопедія користується попитом науковців, студентів, учителів-словесників і широкого кола українців. Її опублікування стало своєчасним, оскільки з наданням українській мові конституційного статусу державної посилився потяг усіх поколінь українців до вивчення української мови.

Для задоволення потреб гуманітарної освіти 2001 року опубліковано короткий тлумачний словник «Українська мова» (автори С. Я. Єрмоленко, С. П. Бибик, О. Г. Тодор), орієнтований на учнів, абітурієнтів, студентів, викладачів — усіх, хто цікавиться питаннями української мови й мовознавства. Його корисність стає очевидною тепер, коли випускникам шкіл необхідно проходити зовнішнє незалежне оцінювання.

Окремого поцінування потребує книга О. О. Селіванової «Сучасна лінгвістична термінологічна енциклопедія», адресована, за словами її автора, «широкій філологічній аудиторії, усім, хто досліджує й любить мову».

2011 року побачила світ підготовлена науковцями Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна енциклопедія «Українська мова», яка відрізняється від названої вище академічної енциклопедії відсутністю персоналій сучасних учених, списку бібліографії до словникових статей, переліку установ, друкованих органів, які ведуть дослідження та пропаганду української мови. Книга посіла чільне місце серед інших видань, присвячених лінгвістичній термінології.

Названі видання були і залишаються в полі зору учнів, учителів, студентів філологічних факультетів.

І все ж, як засвідчує практика, попит на словники лінгвістичних термінів дедалі зростає, особливо в шкільної молоді. Сучасний старшокласник відчуває потребу не тільки в з'ясуванні значення окремих лінгвістичних термінів, але й у повному розкритті його змісту з урахуванням нових поглядів на них. Це спонукало до укладання термінологічно-тлумачного словника, у якому визначення терміна обов'язково має супроводжуватися поясненням, підкріпленим ілюстраціями, що покладено в основу укладання цього словника. У ньому представлені тлумачення найбільш поширених лінгвістичних термінів, відомих зі шкільного курсу української мови. Крім них, алфавітний список заголовних слів Словника доповнено термінами, уведеними в мовознавство в останні десятиліття на позначення нових лінгвістичних понять, а також термінами, не названими у відомих лінгвістичних словниках й енциклопедіях.

Структура словникової статті

Терміни розміщені за алфавітом. Терміни-словосполучення посідають місце за алфавітом першого слова, а не стрижневого, наприклад: **емоційна лексика**, **піктографічне письмо**.

Кожен термін представлено двома мовами: українською, англійською. Не завжди українські терміни мають відповідники англійською мовою через відмінності в науковому лінгвістичному дискурсі, тому подекуди подано дескриптивні тлумачення.

Терміни, використовувані в латинській графіці (наприклад, pluralia tantum), наводяться на своєму місці з дотриманням алфавітного порядку.

До термінів іншомовного походження в дужках наводиться джерело походження і переклад його, як-от : **АНАХРОНІЗМ**, **anachronism** (від грец. *ana* – 'назад' + *chronism* – 'час'). Грецькі слова подаються латинськими літерами.

Словникову статтю відкриває подана в розбивку дефініція (визначення) поняття, утіленого в термін. За нею йде потрактування терміна, супроводжуване конкретними прикладами, друкованими курсивом, як-от: *Як паросль виноградної лози, Плекайте мову* (М. Рильський). Напівжирним курсивом у прикладах виділяються розглядувані в статті слова, напр., *Згинь,* ***старе****, із мріями – йде* ***нове****, з героями* (П. Тичина).

Якщо термін має кілька значень, усі вони наводяться в тій же словниковій статті під цифрами 1., 2. і т. д. До кожного значення подається дефініція й тлумачення терміна.

Виділені в текстах словникових статей малими напівжирними літерами терміни служать указівкою на те, що їхнє тлумачення можна знайти в цьому словникові.

Запис слів і речень фонетичною й фонематичною транскрипціями

Фонетична й фонематична транскрипції засновані на українському алфавіті, з якого вилучені букви **я**, **ю**, **є**, **ї**, **щ**, **ь** й додані буквосполучення, що позначають дзвінкі африкати (злиті звуки) у фонетичній і фонематичній транскрипціях: [**д͡ж**], [**д͡з**], [**д͡ж'**], [**д͡з′**] і <**дж**>, <**дз**>, <**дз′**>. Середньоязиковий м'який сонорний приголосний подається буквою й: [*йогó*], [*серйóзно*].

Запис звуків, слів, речень фонетичною транскрипцією подається у квадратних дужках: [*д*], [*шкóла*], [*ідýт´ дошч'і*] і запис фонем, слів, речень фонематичною транскрипцією – у ламаних дужках: <*о*>, <*стіл*>,<*це мойá шкóла*>.

Власні назви у фонетичній і фонематичній транскрипціях передаються з малої букви.

На малу паузу вказує одна вертикальна лінія – |, на велику – дві вертикальні лінії ||.

У транскрибованому слові наголошений склад обов'язково позначається знаком наголосу: [*головá*], <*рукá*>.

Особливості відтворення звуків у фонетичній транскрипції:

1) невиразна вимова ненаголошеного звука [**е**], що чергується з призвуком [**и**], передається знаком [**е**^{и}], звука [**и**], наближеного до [**е**] – [**и**^{е}]; вимова звука [**о**] в позиції перед складом з [**у**] або [**і**] – знаком [**о**^{у}];

2) м'якість і напівпом'якшеність позначаються по-різному: м'якість – [**н**´], напівпом'якшеність – [**ч**'];

3) довгота приголосних передається двокрапкою [**н**:], може бути в комбінації з м'якістю – [**с**:´];

4) нескладові звуки [**і**] та [**у**] передаються знаками [**ĭ**] та [**ў**];

5) нульову флексію відтворює знак Ø.

Умовні скорочення

Скорочення ремарок

актив. ст. – активний стан
безос. – безособове
вим. – вимова
дав. в. – давальний відмінок
див. – дивіться
діал. – діалектне
док. в. – доконаний вид
жін. р. – жіночий рід
зн. в. – знахідний відмінок
з усн. мовл. – з усного мовлення
кл. в. – кличний відмінок
майб. ч. – майбутній час
мин. ч. – минулий час
місц. в. – місцевий відмінок
множ. – множина
наз. в. – називний відмінок
наказ. сп. – наказовий спосіб
напр. – наприклад
нар. тв. – народна творчість
недок. в. – недоконаний вид
одн. – однина
ор. в. – орудний відмінок
пасивн. ст. – пасивний стан
пор. – порівняйте
род. в. – родовий відмінок
с. р. – середній рід
спільн. р. – спільний рід
теп. ч. – теперішній час
чол. р. – чоловічий рід

Скорочення назв мов

алб. – албанська
англ. – англійська
біл. – білоруська
болг. – болгарська
грец. – грецька
давньоінд. – давньоіндійська
д.-євр. – давньоєврейська
др. – давньоруська
італ. – італійська
лат. – латинська
лит. – литовська
нім. – німецька
пол. – польська
середньолат. – середньолатинська
стар. – старослов'янська
схв. – сербохорватська
тюрк. – тюркські
укр. – українська
франц. – французька
ч. – чеська

Від автора

Український алфавіт

А а	Ж ж	М м	Ф ф
Б б	З з	Н н	Х х
В в	И и	О о	Ц ц
Г г	І і	П п	Ч ч
Ґ ґ	Ї ї	Р р	Ш ш
Д д	Й й	С с	Щ щ
Е е	К к	Т т	Ь ь
Є є	Л л	У у	Ю ю
			Я я

Використані словники

Білецький А. О. Про мову і мовознавство. Київ, 1997.

Ганич Д. І., Олійник І. С. Словник лінгвістичних термінів. Київ, 1985.

Єрмоленко С. Я., Бибик С. П., Тодор О. Г. Українська мова. Короткий тлумачний словник лінгвістичних термінів. Київ, 2001.

Кротевич Є. В., Роздзевич Н. С. Словник лінгвістичних термінів. Київ, 1957.

Мала філологічна енциклопедія / Уклад.: О. І. Скопненко, Т. В. Цимбалюк. Київ, 2007.

Селіванова О. О. Сучасна лінгвістика: термінологічна енциклопедія. Полтава, 2006.

Українська мова. Енциклопедія. Київ, 2000.

Українська мова. Енциклопедія. Київ, 2004.

Українська мова. Енциклопедія. Київ, 2005.

Українська мова. Енциклопедія. Київ, 2007.

Українська мова. Енциклопедія. Київ, 2011.

Шевченко Л. Ю., Різун В. В., Лисенко Ю. В. Сучасна українська мова. Довідник. Київ, 1993.

А

А – перша літера українського алфавіту, має друковану (А, а) й рукописну (*А, а*) форми. Її назва вживається як іменник середнього роду: велике **А**, мале **а**. Вона позначає голосний звук [а], який незалежно від наголошеності в українській мові вимовляється виразно. За начертанням походить від першої букви **кирилиці**, в якій називалась **азъ**. Це відбито у фразеологізмі *від аза до іжиці* (*іжиця* – остання буква в алфавіті **старослов'янської мови**), що означає 'від початку до кінця'. Слово української мови *азбука* має у своєму складі назву букви **А** (**азъ**). Воно перенесене зі старослов'янської мови *азъбоукы,* в якій утворене за зразком слова грецької мови *алфавіт* із назв перших літер абетки: грецьке *alfa* – старослов'янське *азъ*, грецьке *vita* – старослов'янське *боукы*. Літера **А** має числове значення 'перший', з яким уживається при класифікаційних позначеннях, як-от: *група **А**; пункт **а** першого розділу книги.* Використовується також як додаткова до цифрової нумерації ознака, зокрема, у нумерації будинків: *вулиця Богдана Хмельницького, 5-А*; у нумерації класів: *7-А клас*.

Абе́тка, alphabet (слово утворене від назв перших літер українського алфавіту: **а** і **б**). 1. Сукупність і розміщення в певному порядку літер будь-якої мови. Виступає синонімом термінів **алфавіт, азбука**; у художній літературі відомий вираз: *за абеткою* – 'за порядком букв, прийнятих в алфавіті'. 2. Значення застаріле: 'книжка для початкового навчання грамоти, те, що й *буквар*': *Відомий спеціаліст зі старої книги приніс «Українську абетку» Г. Нарбута, видану 1917 року* (з наук. видання).

Абза́ц, **paragraph** (із нім. *Absatz* – 'уступ'). 1. Відступ управо на початку рядка друкованого чи рукописного тексту. 2. Компонент тексту, що складається з одного або кількох пов'язаних єдністю речень, розміщених між двома відступами. У межах абзацу речення характеризуються смисловою і граматичною цілісністю, утворюваною міжреченнєвими зв'язками, що ґрунтуються на лексичних, морфологічних і синтаксичних засобах. Ілюструє це уривок із кіносценарію Олександра Довженка «Тарас Бульба»: *Тарас Бульба з синами стояв посеред великого двору. Двір поріс споришем. Спереду невеликий старосвітський полковницький будинок, соломою вкритий. На стрісі мох і навіть кущик жита. Праворуч комора дерев'яна, рублена. Між коморою та будиночком ворота й хвіртка. Біля воріт дві тополі. Ворота відчинені. Видно, що сини тільки що заїхали в двір. Тут стояли їх коні й слуги.* Міжреченнєвий зв'язок у цьому тексті, що малює картину двору, виявлений: а) повторенням згадуваних об'єктів (у першому

й другому реченні – іменник *двір*, далі: *комора, ворота*); б) використанням слів-замінників (тут замість іменника *двір* ужито прислівник *тут*, іменника *сини* – займенник *їх*; в) уведенням слів обставинно-просторового значення *спереду, праворуч*, потрібних для найбільш повного опису двору Тараса Бульби. У близькому до значення терміна «абзац» виступають також терміни **надфразна єдність**, **складне синтаксичне ціле**.

Абревіату́ра, abbreviation (італ. *abbreviatura*, від лат. *abbrevio* – ‘скорочую’). Слово, що складається з окремих скорочених елементів вихідних слів або словосполучень. За будовою абревіатури поділяються на такі типи: 1. Абревіатури ініціальні, їх три підтипи: а) буквені, які утворені з букв і які читаються (вимовляються) за назвами букв: ЄС (є-ес) – Європейський союз, ЗНО (зе-ен-о) – зовнішнє незалежне оцінювання; б) звукові, утворені з початкових звуків, що вимовляються як звичайне слово: НАН (Національна академія наук), АТО – антитерористична операція. Серед ініціальних є запозичені з інших мов. Вони утворені зі скорочення слів мови, у якій абревіатура склалася: НАТО (організація північно-атлантичного альянсу, англійською мовою: **N**orth **A**tlantic **T**reaty **O**rganization). 2. Абревіатури складові, утворені з початкових частин слів: *філфак* – філологічний факультет, *спецкор* – спеціальний кореспондент. 3. Абревіатури змішані, у яких поєднуються різні компоненти вихідних слів: а) початкова частина і початкові звуки: *КрАЗ* – **Кр**еменчуцький **а**втомобільний **з**авод; б) початкова частина слова і ціле слово: ***зем****снаряд,* ***мор****флот*; в) початкова частина одного слова і кінцева другого: *мопед* – **мо**тоцикл і велоси**пед**. Абревіатури, подані в пунктах 2 і 3, називають складноскороченими словами. Як окремий спосіб словотворення абревіатури фіксуються в спеціальних словниках скорочень. Є, зокрема, «Словник скорочень в українській мові» (1988). У розмовному мовленні поширене вживання скорочень типу *зав, спец* як синонімів до повних слів *завідувач, спеціаліст*. Вони не належать до абревіатур. Це окремий тип скорочень слів. Сфера їх використання – розмовно-побутове мовлення.

Абревіа́ція, abbreviation (від лат. *abbreviations* – ‘скорочення’). Спосіб словотворення, за яким слова творяться поєднанням скорочених частин слів чи словосполучень у різних варіантах. Абревіація є активним способом словотворення нових слів у сучасних мовах, зокрема українській. У цьому способі виявляється принцип економії мовних засобів, який діє на лексичному і граматичному рівнях. Цим способом утворюються **абревіатури**, зокрема *ООН* – Організація Об’єднаних Націй, *запчастини* – запасні частини.

Абсолю́тний час, absolute tense. Дієслівна форма часу, яка означає час, що співвідноситься з моментом мовлення. Ця дієслівна форма часу, незалежно від інших дієслівних форм у реченні, вказує на співвіднесеність з одним із трьох реальних часових планів: теперішнього, минулого (значення минулого часу передає і давноминулий час), майбутнього. У реченні *Я телефоную братові* дія *телефоную* збігається з часом, коли я промовляю його; у фразі *Я телефонував братові* дія *телефонував* виконувалась у минулому відносно часу, коли я повідомляю про неї; нарешті, *Я буду телефонувати братові* дія *буду телефонувати* щодо часу її проговорення відбудеться в майбутньому. Вираження різних часових планів – теперішнього, минулого (давноминулого), майбутнього – у граматиці прийнято називати граматичним часом. Це значить, що дієслівні форми *телефоную, телефонував, буду телефонувати* служать для передання граматичного значення теперішнього, граматичного значення минулого, граматичного значення майбутнього часів. (Про граматичні значення часу *див*. статтю **час дієслівний.**) Абсолютний час слід відрізняти від **відносного часу**.

Абсолю́тні сино́німи, absolute synonyms – *див*. **сино́німи**.

Абстра́ктна ле́ксика, abstract vocabulary. Слова, що передають поняття, якості, властивості, стан, дії, які не сприймаються органами чуття. До них належать іменники з абстрактним значенням, що мають граматичне вираження категорії абстрактності: це – певні словотворчі суфікси, серед них: **-ств-, -ість-, -нн-, -енн-, -ізм-:** *братер**ство**, сутн**ість**, зна**ння**, уче**ння**, реал**ізм***. Вони характерні тим, що не мають, як правило, форм множини, не поєднуються з кількісними числівниками. До абстрактної лексики, спираючись на **семантику**, можна віднести й слова інших частин мови. Напр., на відміну від таких прикметників, як *кам'яний, круглий, червоний, голосний*, які передають матеріалізовані ознаки, що сприймаються одним з органів відчуття, прикметники на зразок: *добрий, досвідчений, розумний, лінивий* (особливо прикметники, утворені від абстрактних іменників) є всі підстави віднести до абстрактної лексики. На такій же основі можна розрізняти дієслова конкретної дії: *ходити, робити, читати, писати* – і дієслова, що виражають почуття, внутрішній стан: *любити, веселитись, вболівати, сподіватись* та ін.

Автомати́чний пере́клад, automatic translation – *див*. **маши́нний пере́клад**.

А́вторська мо́ва, author's (narrator's) text. Частина написаного автором художнього твору, що не містить мовлення персонажів, а в наукових виданнях – частина теоретичного викладу без цитат і прикладів з художніх джерел. Авторською є також мова будь-якого журналістського жанру: статті, кореспонденції, повідомлення – за винятком тексту відповідей запрошеної для розмови особи на запитання інтерв'юера. Авторська мова, передана письмово, й усно виголошений виступ мають відповідати нормам літературної мови. Цей термін слід відрізняти від терміна **слова автора**.

А́вторське «ми», author's "we". Використання особового займенника «ми» в різних відмінках замість «я». До вживання «ми» замість «я» удаються в різних ситуаціях: викладач університету, коледжу, щоб не відособлюватися від аудиторії, із делікатності вдається до займенника «ми», пояснюючи теоретичне положення, як-от: *Отже, ми вивели формулу…*; авторським є також «ми», ужите в науковому викладі (переважно в дисертаціях) у різних формах: *Наше дослідження присвячене…, На нашу думку…*

Аглютинати́вні мо́ви, agglutinative languages (від лат. *agglutinatio* – 'склеювання') – *див*. **морфологі́чна класифіка́ція мов**.

Адвербіаліза́ція, adverbialization (від лат. *adverbum* – 'прислівник'). Перехід інших частин мови в прислівник. Сутність процесу адвербіалізації полягає в тому, що **іменні частини мови** випадають із системи словозміни, а дієслово – губить властивість дієвідмінювання, тим самим втрачаючи граматичні ознаки цих класів слів і набуваючи граматичного значення прислівника. В історії мови прислівники утворювалися від відмінкових іменників (із прийменниками і без них). Із прийменниками – від форми родового відмінка: *додому, спочатку, зра́ння*; від форми знахідного відмінка: *вволю, наперекір, заздалегідь*; від форми орудного відмінка: *зрештою, згодом*; від форм місцевого відмінка: *вгорі, надворі, навшпиньки*. Без прийменників прислівники утворилися від форм орудного відмінка: *боком, галопом, миттю*. Прислівники прикметникового походження *весело, ясно, розумно* історично походять від форм коротких прикметників *весел, ясен, розумен*, у яких прислівниковий суфікс **-о-** історично є закінченням називного відмінка однини якісних прикметників середнього роду. Є прислівники, утворені від сполучення прийменника з непрямими відмінками прикметників, як-от: від форм родового відмінка з прийменниками: *завидна, стиха, змолоду, зліва*; від форм давального відмінка з прийменниками: *помалу, потроху, потиху*;

від форм знахідного відмінка: *вправо, вліво, нашвидку*. Окреме місце посідають прислівники, утворені від форм давального відмінка відносних прикметників на **-ськ(ий), -цьк(ий)** із прийменником **по-** і паралельними формами на **-и**: *по-батьківському (по-батьківськи), по-українському (по-українськи)*. Прислівники числівникового походження утворилися: а) від збірних числівників у формі знахідного відмінка з прийменниками: *удвоє, втроє*; б) від порядкових числівників у формі знахідного відмінка: *вперше, по-перше*; в) від кількісних числівників у формі місцевого відмінка: *удвох, удесятьох*. Прислівники займенникового походження – це прислівники *стільки, скільки*, утворені від форм знахідного відмінка множини займенників на **-о**; прислівники *по-моєму, по-нашому, зовсім, внічию***,** утворені від сучасних займенникових форм. Віддієслівні прислівники утворилися від дієслівних основ: а) без суфіксів – *потай, всупереч*; б) із суфіксом -**ки** і префіксом нав- – *навприсядки, навсидячки*; в) із суфіксом -**ма**(-**ома**) – *ридма, жартома*, а також від колишніх нечленних активних дієприкметників жіночого роду: *сидячи розмовляв, лежачи читав*. Процес адвербіалізації активно діяв у різні періоди існування української мови. Прислівник *по-пансько́му* відомий із давніх часів, а прислівник *по-більшовицькому* був поширений у 20 ст.

Ад'єктива́ція, adjectivization (від лат. *adjectivum* – 'прикметник'). Перехід інших частин мови до розряду прикметників. Цьому процесу найчастіше піддається дієприкметник, у якому поєднані дієслівна і прикметникова ознаки. Як прикметник, він змінюється за родами, числами, відмінками, відповідає на питання *який? яка? яке?, які?,* але передавана ним ознака динамічна, виражена в граматичному часі (теперішньому або минулому): *наступаючий* (теп. ч.)*, посивілий* (мин. ч.), у граматичній категорії виду (доконаного, недоконаного): *виписаний* (док. в.), *зітхаючий* (недок. в.), у категоріях перехідності / неперехідності й стану: *лист був надісланий* (пасивн. ст.) *батьком; співаючий* (актив. ст.) *птах.* Ад'єктивація дієприкметника супроводжується втратою саме цих дієслівних прикмет, завдяки чому ад'єктивований прикметник набуває властивості виражати постійну ознаку предмета, як-от: *родючі поля, усміхнене обличчя*. Важливою для встановлення ад'єктивації дієприкметника є така ознака: якщо дієприкметник втрачає здатність керувати іменником, це вказує на його перехід до розряду прикметника, пор.: *смажена на олії риба* (дієприкметник) – *смажена риба* (прикметник), *підігріта на вогні страва* (дієприкметник) – *підігріта страва* (прикметник). Ад'єктивація дієприкметників у ряді випадків зумовлює зміну наголосу: у дієприкметниках наголос здебільшого на корені, у прикметниках – на суфіксі: *ва́рений – варе́ний, пе́чений – пече́ний, у́чений – учене́ний*. Ад'єктивації піддаються окремі

займенники, як-от: *Задурно немає* ***нічого*** (займенник); *Вистáва* ***нічóго*** (‘непогана’) – *можна дивитись* (ад’єктивований займенник). У реченні ад’єктивні одиниці функціюють як означення (*З передсвіта до вечора… Тріщать списи* ***гартовані*** (Т. Шевченко), як частина складеного іменного присудка (*Наш загін* ***був*** *достатньо* ***озброєний***).

Áзбука, **alphabet** (слово походить від назв перших кириличних букв: *азъ* і *букы* і писалося як *азъбукы)*. Сукупність літер якого-небудь письма, розміщених у встановленому порядку. Азбука входить до синонімічного ряду *алфавіт і абетка*. Певний час цим словом називали початковий посібник для навчання грамоти (те, що й *буквар*). Слово *азбука* як система умовних знаків служить для таких найменувань, як «Азбука Морзе», «Азбука сліпих».

Áкання, **akannia (a-accent).** Вимова ненаголошеного [о] як [а] або наближено до [а]. Вимова голосного [о] як [а], а також [е] як [а] в різних словах перед- і післянаголошених позиціях властива поліським говорам північного наріччя української мови. Зміна [о] на [а] відбувається в різних словоформах після твердих приголосних: *твагó* (*твогó*), *дóбрага* (*дóброго*). Зміна [е] на [а] спостерігається після м’яких приголосних (так зване яканя): [с´астрá] (сестра). В українській літературній мові етимологічний звук [о] змінився на [а] в словах *калач* (від *коло*), *кажан* (від *кожа*), *гарячий* (від *горіти*), *багач* (слово з тим же коренем – *убогий*).

Акомодáція, **accommodation** (від лат. *accomodatio* – ‘пристосування’). Часткове пристосування **артикуляції** контактних звуків: приголосного до голосного чи навпаки. В українській мові немає носових голосних. Проте в слові *сон* звук [о] в сусідстві з носовим [н] набуває носового відтінку. Пояснюється це тим, що в процесі вимови звуків артикуляція звука [о] ще не завершилась, як почалося творення носового [н]: м’яке піднебіння опускається, повітря проходить через порожнину носа, у результаті – носове забарвлення накладається на вимову голосного [о]. Розрізняють акомодацію регресивну і прогресивну. Наведений приклад вимови [о] з носовим відтінком є зразком регресивної акомодації: артикуляція наступного звука, який залишається незмінним, впливає на творення попереднього, надаючи йому своїх ознак. Якщо ж змін зазнає наступний під впливом попереднього звука, акомодація визнається прогресивною. Із прогресивною акомодацією пов’язана вимова голосних заднього ряду [у], [о], [а]. Стоячи після м’яких приголосних, вони пристосовуються до їхньої артикуляції, пов’язаної з підняттям

середньої частини стінки язика до твердого піднебіння, що приводить до зміщення вимови цих голосних із заднього ряду до середнього. У фонетичній транскрипції зміщення артикуляції із заднього на середній ряд (*див.* **класифіка́ція голосни́х**) позначаються так: [˙у], [˙о], [˙а], напр.: [*с´˙ого́д´н´і*], [*с´˙уди́*], [*т´˙агти́*].

Акти́вна констру́кція, active structure (від лат. *activus* – 'діяльний'). Речення, у якому реальний суб'єкт дії виражений підметом, а реальний об'єкт – додатком. У реченні *Робітники будують школу* реальний суб'єкт дії збігається з граматико-семантичним суб'єктом – підметом, а реальний об'єкт – із граматико-семантичним додатком. *Пор.* **паси́вна констру́кція**.

Акти́вний запа́с слів мо́вця, active stock of words (від лат. *active* – 'діяльний'). Набір слів літературної мови, який людина активно використовує в усіх процесах життєдіяльності. Формування лексичного запасу починається з дитячих років, із дошкільного віку й продовжується протягом усього життя. Залежно від рівня освіченості, роду занять мовці послуговуються від 1000 до 5000 слів.

Акти́вний словни́к мо́ви, active vocabulary. Наявний запас слів мови, який охоплює слова, постійно й активно вживані в повсякденному спілкуванні в усіх ділянках суспільного життя. Цим активний словник мови протиставляється **пасивному словнику мови**. Слова активного словника становлять ядро лексичної системи мови. Це передусім слова загальновживаної і нейтральної лексики, широко вживаної в різних галузях науки, техніки, мистецтва, позбавленої архаїчності і новизни. Активний словник мови – поняття не стале: у різні періоди функціювання мови активність слів залежить від змін у житті її носія: суспільних, економічних, наукових, культурних. У радянський час активними були слова: *колгоспник, піонер, комсомолець, ударник*. У 21 ст. ці слова стали історизмами. *Див.* **мо́ва і суспі́льство; неологі́зм; істори́зм**.

Акти́вний ста́н дієсло́ва, active voice – *див.* **стан дієсло́ва**.

Акти́вні і паси́вні о́рган мо́вного апара́та, active and passive organs of speech (articulators). До активних належать рухомі органи: губи, м'яке піднебіння, маленький язичок, стінка зіва, язик, у гортані – голосові зв'язки. Пасивними вважаються: зуби, альвеоли,

тверде піднебіння, які не здатні змінювати положення, а служать опорою, в напрямку до якої рухаються або з якою змикаються активні мовні органи. Дію активних і пасивних органів можна словесно описати на прикладі творення звука [т]: кінчик язика (активний орган) спрямовується до альвеол (пасивного органа) і змикається з ними, а далі під тиском повітря швидко розмикається. Поділ на активні й пасивні органи витримується при твореннi більшості звуків, але не всіх. В окремих випадках активні органи виконують роль пасивних. Напр., творення звука української мови [к] здійснюється так: задня частина спинки язика (активний орган) піднімається до м'якого піднебіння, теж активного органа, який у цьому разі виконує роль пасивного, оскільки виступає опорою для активного органа. Можливі й інші випадки нечіткості в розрізненні активної чи пасивної дії органів мови. У творенні білабіального (двогубного) звука української мови [в] неможливо визначити, яка з губів (верхня чи нижня) є активною, а яка – пасивною, оскільки в утворенні щілини, через яку проходить повітря, обидві беруть участь. І все ж терміни активний і пасивний органи мовного апарата не втрачають потрібності в характеристиці творення звуків.

Актуалізáція, actualization (від *лат. actualis* – 'діяльний'). Семантико-стилістичне виділення інтонацією, порушенням порядку слів, тропами, фігурами мови, різними формами оповіді для задоволення вимог стилю конкретної мовленнєвої ситуації. У художньому стилі – для створення словесно-художніх образів: *Садок **вишневий** коло хати…* (Т. Шевченко), у публіцистичному – для надання експресивності висловленому: ***Чудовий** наш народ!*

Актуáльне членувáння рéчення, **thematic-rhematic structure of the sentence**. Змістове членування речення, у процесі якого висловлюване ділиться на дві частини: вихідну, тобто відому, на якій ґрунтується розгортання думки, і нове, інакше те, що становить основний зміст висловлення, для чого воно побудоване. Ці частини формують розгортання думки: від відомого (це – тема) до нового (це – рема). У реченні *Я привіз уклін від Яремчука* (І. Цюпа) з погляду змістового (тобто за актуальним членуванням) темою (відомим, вихідним) є *Я привіз уклін*, а ремою (новим) – *від Яремчука*. У кінцевій позиції розміщується те, що́ мовець прагне подати як нове, яка́ мета повідомлюваного, у чо́му сутність інформації. Це ж речення можна побудувати інакше: *Уклін від Яремчука привіз я*, у ньому зміниться й актуальне членування на тему і рему. Темою стане *Уклін від Яремчука*, а ремою – *привіз я*. Тема і рема можуть складатися з одного

слова і з більшої кількості слів. Тема і рема розрізняються питаннями. Кожне речення можна розглядати як відповідь на потенційне питання. Відповіддю є рема. У реченні *Розвідники повернулися по сході сонця* (О. Гончар) ремою є *по сході сонця,* тому що речення становить відповідь на потенційне питання: *Коли повернулися розвідники?* У реченні ж *По сході сонця повернулися розвідники* ремою стає *розвідники*, оскільки доречно запитати: *Хто повернувся по сході сонця*? Актуальне членування речення не пов'язане з синтаксичним поділом речення на члени речення: до складу теми і реми можуть увіходити будь-які члени речення.

Аку́т, acute (high-pitch) accent (від лат. *acutus* – 'різкий', 'гострий'). Знак наголосу на письмі (′), яким позначають один із видів музичного (висхідного) наголосу в давньогрецькій, сербській та інших мовах, а також закритий (é) у французькій мові. В українській мові немає висхідного тонування наголосу в межах одного складу, тому цей термін на позначення названих фонетичних понять не вживається. Проте в переліку діакритичних знаків українського письма він значиться. Його застосовують для розрізнення форм слів, однакових за написанням, але відмінних за значенням і наголосом. У таких випадках наголошений склад позначають акутом. Найчастіше трапляється це при необхідності розрізнити недоконаний і доконаний вид, пор.: *Узимку ми добривом* ***посипа́ли*** *сніг* (дієслово недоконаного виду). *На завершення роботи піском* ***поси́пали*** *стежку до воріт* (дієслово доконаного виду). Коли ж словесне оточення дозволяє зрозуміти відмінність слів, акут не вживають: *Платна* ***дорога*** *буде* ***дорога***.

Акце́нт, accent. (від лат. *accentus* – 'наголос'). 1. Особливості вимови, зумовлені артикуляційною базою рідної мови чи діалекту, що зберігаються в розмові нерідною мовою. Іноді кажуть: *У нього грузинський акцент* або *Він говорить з акцентом*; це значить, що мовець переносить узвичаєну **артикуляцію** звуків рідної мови на вимову звуків чужої для нього мови. Ілюстрацією цього є вимова українцями російського задньоязикового проривного [ґ], напр., у словах *голова, говорить, погода*, як щілинного глоткового [г], коли вони говорять російською мовою. 2. Наголос у слові, а також знак (′), яким цей наголос позначається на письмі. 3. Виділення фонетичними засобами (посиленням голосу, подовженою вимовою чи підвищенням тону) складу чи цілого слова або словосполучення як важливих у тексті: *Знання* – ***сила*** (Ф. Бекон), ***Ніколи, ніколи*** *не буде Вкраїна* ***рабою німецьких катів*** (М. Бажан).

Акцентоло́гія, **accentology** (від лат. *accentus* – ‘наголос’ + грец. ***logos*** – ‘слово’, ‘учення’). Розділ мовознавства, що вивчає природу, особливості і функції наголосу будь-якої мови або групи мов. *Див*. **наголос**.

Алего́рія, allegory (від грец. *allegoria* < *allos* – ‘інший’ + *agoreio* – ‘говорю’). Троп, у якому абстрактне поняття передається за допомогою конкретного образу. У байках, казках ‘упертість’ показана в образі осла, ‘підступність’ – в образі змії, ‘хитрість’ – в образі лисиці, ‘боягузтво’ – в образі зайця. У художній літературі алегорія застосовувалася митцями середньовіччя, пізніше байкарями 19 – 20 ст.; в українській літературі у творах Л. Глібова, П. Гулака-Артемовського, М. Годованця, П. Ключини. У мовознавстві поширений похідний від іменника *алегорія* прикметник *алегоричний*, що означає ‘який містить алегорію’, ‘образно виражений’. До нього вдаються в процесі аналізу мови байок, казок.

Алофо́н, allophone (від грец. *allos* – ‘другий’ + *phone* – ‘звук’). Звукові різновиди фонем, що реалізуються в її варіантах. *Див*. **варіа́нти звукового́ ви́раження фоне́м**.

Алфави́т, **alphabet** (від назв перших літер грецького алфавіту *alpha* і *beta*). Сукупність розташованих у певному порядку графічних знаків, прийнятих у відповідний історичний період і використовуваних для фіксації і передання на письмі одиниць мови або мов. До української мови термін зайшов із новогрецькою вимовою другої частини цього слова «віта», тому не *алфабет*, як в англійській, французькій, німецькій, іспанській, а *алфавіт*. Про алфавіт української мови *див*. **украї́нський алфави́т.**

Алфави́тне письмо́, **phonetic writing.** Тип письма, у якому графічний знак (буква), як правило, позначає окремий голосний або приголосний звук чи фонему. Такими є, напр., український і латинський алфавіти, що складаються з літер, переважна більшість яких передають як голосні, так і приголосні звуки. Алфавітне письмо поділяється на консонантне (від лат. ***consonantis*** – ‘приголосний звук’) (*див*. **консона́нтне письмо́**) і консонантно-вокалізоване (від лат. ***vocalis*** – ‘голосний’). *Див*. **бу̀квено-звукове́ письмо́**.

Аморфні мови, isolating languages (від грец. *amorphos* – ‘безформний’) – *див*. **морфологі́чна класифіка́ція мов**.

Ана́ліз, analysis (від грец. *analysis* – ‘розчленування’). Розклад складного мовного цілого на його складові елементи. У вишівській і шкільній практиці для цього поняття більш уживаним є слово *розбір* (види розбору – у статті **ро́збі́р**).

Аналіти́чна фо́рма слова, **analytical word form** (від грец. *analyticos* – ‘розчленований’). Складена форма, утворена поєднанням повнозначного і службового слів, у якому повнозначне слово передає лексичне значення, а службове (допоміжне) – граматичне. Такими є особові форми дієслів недоконаного виду, утворювані сполученням допоміжного дієслова *бути* з інфінітивом: *буду читати, будеш читати, буде читати, будемо читати, будете читати, будуть читати*, а також форми умовного способу, які становлять поєднання форм минулого часу дієслова і частки **би(б)**: *ходив би, ходила б, ходило б, ходили б.* Аналітичними є також форми вищого і найвищого ступеня прикметників і прислівників, що утворюються додаванням до звичайного ступеня прикметника чи прислівника службових компонентів *більш(е), менш(е), найбільш(е), найменш(е): більш віддалений, більш пристойно, найбільш віддалений, найбільш пристойно. Пор.* **синтети́чна фо́рма дієсло́ва**.

Аналіти́чні мо́ви, analytical languages (від грец. *analyticos* – ‘розчленований’). Мови, у яких граматичні значення (роду, числа, відмінка та ін.), відношення між словами в реченні виражаються не формами самих слів (пор. **синтети́чні мо́ви**), а службовими словами, що стоять при повнозначних словах, або порядком розташування повнозначних слів. До аналітичних мов належать англійська, французька, італійська, іспанська, болгарська, данська та ін. У французькій мові чоловічий і жіночий рід іменника визначають артиклі (службові слова): **le** – чоловічий рід: *le comarade* (товариш), **la** – жіночий рід: *la fabrigue* (фабрика). В англійській мові порядок слів є і засобом розрізнення підмета й додатка. У реченні *Better teaching courses produce better teachers* (Кращі навчальні курси створюють кращих учителів) група підмета стоїть перед дієсловом *produce*, а додаток – після нього; у реченні ж *Better teachers produce better teaching courses* з тим же набором слів, але іншим порядком їх розміщення граматична будова змінилася: група підмета – *Better teachers* а словосполучення *better teaching courses* – додаток, і засобом протиставлення означення й означуваного: пор. *discussion group* – дискусійна група, *group discussion*– група обговорення. Проте чистих аналітичних мов немає, оскільки в кожній аналітичній мові є деякі елементи, характерні для синтетичних мов. В англійській, яка належить

до мов з аналітичною граматичною будовою, поширені синтетичні засоби вираження граматичних значень, зокрема: **внутрішня флексія**, тобто зміна звукового складу кореня, яка розрізняє форми однини і множини: foot – 'нога', feet – 'ноги', tooch – 'зуб', teech – 'зуби'. Це не є перешкодою до визнання її мовою з аналітичною граматичною будовою, бо віднесення мов до будь-якого граматичного ладу визначається за більшістю ознак. В англійській мові переважають аналітичні форми, тому її зараховують до мов аналітичних.

Анало́гія, analogy (від грец. ***analogia*** – 'відповідність', 'схожість'). Зміна одиниці мови (переважно звука, морфеми) за зразком до інших одиниць того ж мовного рівня (наприклад, фонетичного, морфологічного), що зумовлює зближення звучання форм слів чи морфем. Зміна відбувається під впливом більш поширених або більш продуктивних форм. Відомі приклади аналогії, засвідчувані в діалектному мовленні. Напр., у південно-східних говорах дієслова другої дієвідміни в третій особі однини замість закінчення **-ить** уживаються з ненаголошеним закінченням **-е**: *ба́**че**, но́**се**, ро́**бе**, хо́**де*** (слід *бач**ить**, нос**ить**, роб**ить**, ход**ить***) під впливом (за аналогією) дієслів першої дієвідміни. Але аналогії не піддаються дієслова з наголошеним закінченням **-ить**: *кричи́**ть**, біжи́**ть**, лети́**ть***. У південно-західному наріччі вживають форму числівника *двіста* замість *двісті* (з колишньої ***двѣсътѣ***) під впливом числівників *триста, чотириста.* Результати аналогії оцінюються по-різному. З одного боку, аналогія сприяє вирівнюванню звукового ряду дієслівних форм: колишня неозначена форма дієслова ***бы**ти* змінилася на *бути* за аналогією до особових форм *буду, будеш, буде* та ін. З другого боку, аналогія руйнує ряд історично складених мовних одиниць, об'єднаних певною закономірністю. Відомо, напр., що у звукосполуках *-оро-, -ере-* чергування **о**, **е** з **і** в закритому складі не відбувається, пор.: *сором, берег*. Тим часом у словах *поріг, сморід*, у яких не повинно бути чергування, воно наявне: вплинула аналогія до слів *ріг, рід,* у яких воно закономірне: давньоруське *ро|гъ > ріг; ро|дъ > рід*. І все ж аналогія визнається одним із чинників історичного розвитку мов. Достатньо згадати хоч би майже повне витіснення в сучасній українській літературній мові колишньої **двоїни** множиною за винятком окремих форм, а саме: закінчення орудного відмінка множини **-има** (*двер**има**, оч**има**, плеч**има***) при узвичаєному **-ами** в іменниках усіх граматичних родах: *сад**ами*** (чол. р.), *жінк**ами*** (жін. р.), *вікн**ами*** (с. р.).

Ана́фора, anaphora (від грец. *anaphora* – 'піднесення'). Стилістична фігура, що будується на повтореннях однакових слів, синтаксичних конструкцій на початку суміжних речень, строфи

вірша. Лексична анафора – це повторення слів, напр.: ***Чи я*** *в лузі не калина була?* ***Чи я*** *в лузі не червона була?* (Нар. тв.). Синтаксична анафора – повторення синтаксичних конструкцій: ***Як умру я на чужині****, Хто мя поховає? Хіба ворон чорнокрилий Тіло ощипає! …* ***Як умру я на чужині****, Хто буде молитись?* (С. Руданський). Фонетична анафора – повторення звуків, звукосполучень: ***За****боло,* ***за****тужу,* ***за****ридаю… в собі* ***за****курличу, А про очі людські –* ***за****сміюсь, надломивши печаль* (Б. Олійник). Анафора використовується як засіб виділення авторських почуттів, роздумів. Анафору не слід плутати з повтором як стилістичною фігурою: анафора пов'язана з певним місцем у реченні – початку, а повтор слів і словосполучень не закріплений за певним місцем у тексті.

Анахроні́зм, anachronism (від грец. *ana* – 'назад' + *chronos* – 'час'). 1. Слова, визнані як пережиток старовини. Такими є історизми й архаїзми (*див.* **застарі́лі слова́**), використовувані зі стилістичною метою в художній літературі для змалювання минулого, а також в етнографічних й історично-наукових текстах. 2. Помилкове чи свідоме перенесення слів, властивих певній історичній епосі, на змалювання події іншої епохи, у якій вони не вживалися. У романі Р. Іваничука «Мальви», присвяченому висвітленню подій 17 ст., змальовуються квітучі соняшники, тимчасом як соняшник з'явився в Україні наприкінці 19 ст. Письменник припустився хронологічної помилки.

Англіци́зм, **anglicism**. Слово, вираз або синтаксична конструкція, запозичені з англійської мови. Англійські запозичення належать до мореплавства: *шхуна, мічман*, спорту: *футбол, хокей*, техніки: *трамвай, картер*, одягу, їжі, питва: *труси, кекс, ром*. Наприкінці 20 – початку 21 ст. словник української мови поповнився словами англійської мови, що належать до різних сфер життя: *маркетинг, лізинг, менеджмент, авторалі, сек'юриті.*

Андро́нім, **andronym** (від грец. *andros* – 'чоловік' + *onoma* – 'ім'я', 'назва'). Ім'я (прізвище) жінки, утворене за іменем, прізвищем чи прізвиськом чоловіка. Художня література 19 ст. відбиває використання в мовленні українців цього шару лексики: *Терпелиха* (від *Терпило*) – героїня п'єси «Наталка Полтавка» І. П. Котляревського; *Кайдашиха* (від *Кайдаш*) – у творі І. С. Нечуя-Левицького «Кайдашева сім'я». У сучасній українській літературній мові андроніми визнані розмовними одиницями.

Антите́за, **antithesis** (від грец. *antithesis* – ‘протиставлення’, ‘суперечність’). Фігура мовлення, яка полягає в зіставленні протилежних явищ, понять, думок, образів, почуттів для підсилення виразності зображуваного. Антитеза будується на використанні антонімів, пор.: ***Високо*** *літав, а* ***низько*** *сів* (Прислів’я), *Згинь,* ***старе****, із мріями – йде* ***нове****, з героями* (П. Тичина), *Я* ***мовчу*** *– вона* ***рида****.* ***Плачу*** *я – вона* ***мовчить*** (В. Сосюра). Антитеза використовується в назвах творів, напр. «*Правда і кривда*» М. Стельмаха, у парадоксах (від грец. *paradoxos* – ‘несподіваний’, ‘дивний’; думка, що не збігається із загальновизнаними принципами) *Поспішай повільно*.

Анто́німи, **antonyms** (від грец. *anti* – ‘проти’ + *onyma* – ‘ім’я’, ‘назва’). Слова тієї самої частини мови, що протиставляються одне одному як протилежні за значенням. Ілюструють це: іменники *світло – темрява*, прикметники *сильний – слабкий*, дієслова *заходити – виходити*, прислівники *важко – легко*, прийменники *над – під*. Антонімічних одиниць найбільше серед прикметників, що передають: поняття якості (*добрий – поганий*), розмір (*великий – малий*), колір (*білий – чорний*), психологічні оцінки (*веселий – смутний*), час (*ранній – пізній*), вік (*молодий – старий*). Слова з неоцінним значенням (а саме: іменники *зошит, книга, школа*) не вступають в антонімічні відношення. Вони мають конкретне значення. Крім іменників, такими є числівники, частина займенників, тобто слова без рис оцінності. За структурними ознаками антоніми поділяються на різнокореневі (*холод – тепло*) й однокореневі (*приїжджати – від’їжджати*). Окремо слід говорити про відношення типу **А** – не **А**, як-от: *дорогий – недорогий*, які не всіма дослідниками визнаються як антоніми. Ось чому. У прикладах подібного зразка передається не протиставлення, а заперечення, що не входить у поняття протиставлення. Спостереження слушне: відношення **А** – не **А** не антонімічні. В антонімічні зв’язки вступають багатозначні слова, у яких кожне значення має свою антонімічну пару. Кожне з багатозначних слів: *солодкий – гіркий* – пов’язується з відповідним іменником, що й демонструє **полісемію** антонімів: *солодкий чай – солодке життя; гіркий огірок – гіркий урок*. Антоніми використовуються в мовленні як важливий засіб вираження зіставлення, протиставлення, контрасту (різко окресленої протилежності). Відчути виразність цього засобу дає прислів’я: *Солодкі слова, та гіркі діла*. Потреба в переданні контрасту спричинює утворення контекстуальних антонімів, тобто таких слів, що не є антонімами в прямому розумінні терміна, а таких, що сприймаються як антоніми саме в цьому контексті, як-от: *Бо що* ***свої*** *болі – пусте.* ***Світове*** *горе велике. Він надивився на нього і* ***вдома***

і ***по світах***. (М. Коцюбинський). Виділені слова не загальномовні антоніми, як *щастя – горе, тут – там*, але в цьому контексті вони становлять протиставлення одне одному. Антоніми використовуються в заголовках художніх творів: «Правда і кривда» М. Стельмаха, «Хула і хвала» І. Драча. Антоніми лежать в основі таких образних засобів мови, як **антитеза, іронія, оксиморон.**

Антоні́мія, **antonymy**. Семантична (значеннєва) протиставленість у словах тієї самої частини мови: іменників – *жар – холод*, прикметників – *сміливий – боязкий*, дієслів – *стоятu – йти*, прислівників – *світло – темно, там – тут*, зрідка займенників – *той – цей*, прийменників – *над – під*. Іншим частинам мови антонімія не властива. Словесним утіленням поняття антонімії є **антоніми**.

Антропо́нім, **anthroponym** (від грец. *antrhōpos* – ‘людина’ + *onyma* – ‘ім’я’). Власне ім’я людей (особисте ім’я, по батькові, прізвище, прізвисько, кличка, псевдонім). Антропонім є видовим поняттям до родового поняття **власна назва**, яка обіймає не лише антропоніми, а й **топоніми** та ін.

Розряди антропонімів української мови (імена, по батькові, прізвища) запроваджувалися до вжитку в різні часи. У дохристиянський період побутували імена *Володимир, Людмила, Ярослав*. Із прийняттям християнства було узвичаєно давати дитині ім’я святого, у день якого її хрестили. У церковному календарі представлені імена грецького походження: *Анастасія, Василь, Олександр*, латинського: *Віктор, Марина, Юлія*, давньоєврейського: *Захар, Іван, Марія*. Ці імена походять із загальних назв, напр.: *Андрій* – грец.: *andreios* – ‘мужній’, ‘хоробрий’; *Віктор* – лат.: *victor* – ‘переможець’; *Іван* – д.-євр. *vōchānān* – ‘Божа благодать’. Пізніше запозичувалися імена із західно- й південнослов’янських мов: *Ванда, Власта*, із західноєвропейських мов: *Артур, Елеонора*. Власне українського походження імена давали, щоб дитина не загинула від стихії: *Мороз, Буран*; щоб новонароджений був сильним, його називали *Вовк, Ведмідь*. Були поширені імена за порядком народження: *Первушка, Семко*. Після 1917 р. батьки давали імена, що відображали революційну ідеологію: *Слава, Октябрина*, а також імена, утворені від загальних назв: *Геній, Ідея, Новела*. Перевірку часом витримали не всі імена-неологізми 20-х рр. 20 ст. Прізвищ (тобто спільної назви членів родини, яке наслідують понад два покоління) у східних слов’ян не було до 16 ст. Були назви з ім’ям і по батькові, ім’ям і прізвищем. Але це ще не прізвища. Родинними назвами, що додавалися до особового імені, вони стали в Україні наприкінці 18 ст. – на початку 19 ст. із необхідності юридично закріпити власницько-правові відносини між

членами родини. Переважна більшість українських прізвищ – патронімічні (від грец. *pater (patros)* – ‘батько’ + *onyma* – ‘ім’я’), тобто прізвища, що походять від предків по батьківській лінії: *Василенко* (син Василя), *Петренко* (син Петра), *Олексіюк* (син Олексія), *Микитюк* (син Микити). На те, що *Василенко* – це син Василя, вказував суфікс **-енк**(о), а *Олексіюк* – син Олексія – суфікс **-ук**. Прізвища з суфіксом **–енк**(о) поширені на Лівобережній Україні, з суфіксом **-ук** – на Правобережній. Ці суфікси на позначення походження від когось поєднувалися не лише з іменами, а й загальними назвами: *Шевченко* – син шевця, *Кравчук* – син кравця.

Вивчення власних назв – важлива лінгвістична проблема, у якій окремо стоїть дослідження переходу антропонімів у загальні назви, напр.: *ампер* (від прізвища Ампер), *рентген* (за прізвищем ученого). До цього можна додати проблему функціювання імен у художній літературі, де вони використовуються не лише для найменування людей. Митці слова наповнюють їх особливим семантичним забарвленням, перетворюючи їх на символи. Такими символами честі, відданості праці постають імена *Іван* і *Марія* в поезії В. Коржа:

Ми світла творці, вороги пітьми,
і, доки сонце живить наші мрії,
на рідній ниві будемо людьми –
ми. Хліборобський рід. Івани і Марії.

Антропоні́міка, **anthroponymy** (від грец. *anthrpos* – ‘людина’ + грец. *onyma* – ‘ім’я’). Розділ мовознавства, що вивчає власні назви людей – антропоніми (імена, по батькові, прізвища, прізвиська, клички, псевдоніми). Антропоніміка досліджує історію виникнення імен, особливості їхнього творення, шляхи переходу антропонімів у загальні назви і навпаки – загальних назв у власну назву людини. *Див*. **антропо́нім**.

Апелятѝв, **appellative (лише до знач. 1)** (від лат. *appellare – appellativum* – ‘називати’). 1. Іменник, який виражає загальну назву на противагу власній назві. 2. Власна назва, що набула значення загальної назви й уживається як загальна назва без зміни її форми: *ампер* – ‘основна одиниця сили електричного струму’ – від прізвища фізика *Ампер*; *дизель* – ‘двигун внутрішнього згоряння’ – від прізвища винахідника *Дізеля*.

Апо́стро́ф, **apostrophe** (від грец. *apostrophos* – ‘відвернений’, ‘звернений набік’). Надрядковий знак, що при читанні вказує на роздільну вимову твердих приголосних перед **я**, **ю**, **ї**, **є**: *сім’я, в’юн, пір’їна,*

п'єдестал. Його застосував Є. І. Желехівський у «Малорусько-німецькому словарі», виданому у Львові 1886 р. У виданнях, здійснених у Східній Україні (від «Енеїди» І. Котляревського (1798) до «Словаря української мови» Б. Грінченка (1907 – 1909), використовувався твердий або м'який знаки в позиціях, близьких до вживання апострофа. Чинний правопис української мови рекомендує вживати апостроф перед **я**, **ю**, **є**, **ї**: 1) після букв, що позначають губні звуки [б], [п], [в], [м], [ф], у власне українських і запозичених словах: *верб'я, п'єса, в'їхати, прем'єра, мереф'янський*. 2) після кінцевого будь-якого твердого приголосного префікса перед **я, ю, є, ї** в словах власне українських і запозичених: *з'явитися*, *під'яремний*, *ад'ютант*, *ін'єкція, під'їхати*. 3) у словах іншомовного походження: а) у прізвищах і географічних назвах – після приголосних, що позначають губні звуки [б], [п], [в], [м], [ф]**:** *Аляб'єв* (прізвище російського композитора), *П'ємонт* (адміністративний район Італії), *Рив'єра* (адміністративний центр в Уругваї), *Пом'яловський* (російський письменник), *Ф'єрд* (мілководний залив зі скелястими берегами у Швеції і Фінляндії); б) після приголосних, що позначають задньоязикові [**г**], [**к**], [**х**] і глотковий [**г**]: *Монтеск'є* (французький просвітитель, письменник), *Іх'яма к'янт* (грошова одиниця М'янми); в) після шиплячих **ж, ч, ш**: *Руж'є* (прізвище); г) після **р** у власних і загальних назвах: *Амудар'я* (ріка в Середній Азії), *кур'єр, кутюр'є* (дизайнер моди). Апостроф не пишеться: після губних перед **я, ю, є, ї,** якщо перед губним стоїть приголосний (крім [**р**]), який належить до кореня: *святковий*, *тьмяний*. Коли ж перед губним звуком стоїть звук [**р**], позначуваний літерою **р**, апостроф ставиться: *черв'як*. Апостроф пишеться і тоді, коли перед губними стоїть будь-який приголосний, що належить префіксу: *відв'язати, розм'якшити.* Апостроф не пишеться також після будь-якого твердого приголосного: а) перед **йо**: *серйозний*; б) коли **я**, **ю** позначають м'яку або напівпом'якшену вимову попереднього приголосного перед звуками [**а**], [**у**]: *гяур* (у мусульман – іновірець), *бюро, пюпітр* (підставка для нот), *фюзеляж, рюкзак, Гюго, ридикюль* (жіноча сумочка).

Арабі́зм, **arabism**. Слова, перейняті з арабської мови або утворені за її зразком. Арабізми потрапили до української мови через посередництво головно тюркських, російської, німецької мов. Арабізмами є наукові терміни – *алгебра, азимут, атлас*; військова лексика – *адмірал, арсенал*; назви рослин – *абрикос, жасмин*; їстівні речі – *халва, мигдаль*; фінансово-торговельні речі – *тариф, казна*; а також назви коштовностей – *бісер*; будівель – *мінарет*; одягу – *шуба*. В українській мові вони зазнали звукових змін, набули ознак граматичних категорій – роду, числа, відмінка, тому не сприймаються як запозичення: пор.: *адмірал* – чол. р., *халва* – жін. р.; *атлас* (одн.) –

атласи (множ.); *шуба* (Н. в.), *шуби* (Р. в.), *шубі* (Д. в.) та ін. Серед них є й невідмінювані іменники, напр. *сафарі* (1. Заповідник, у якому дозволено полювати на диких звірів. 2. Одяг прямого крою з легкої тканини).

Ара́бське письмо́, **Arabic writing system**. Консонантне письмо, у якому букви використовуються лише для зображення приголосних (*консонант* від лат. *consonans* – 'приголосний звук', а від нього ***консонантизм*** – 'система приголосних звуків (фонем) якоїсь мови, їхні ознаки і відношення'). 28 букв арабського письма позначають приголосні звуки; напрям письма – справа наліво. Букви супроводжуються додатковими надрядковими і підрядковими знаками для диференціації подібних за написанням букв, для позначення довгих і коротких голосних, подвоєння приголосних чи відсутності голосних. Арабським письмом користуються арабомовні народи в Ірані, Сирії, Ливані, Ізраїлі, Йорданії, Єгипті, Алжирі та ін.

Арго́, **argot** (від франц. *argot* – 'жаргон', первісно – 'жебрацтво'). Один із різновидів соціальних діалектів, а саме: штучно створена говірка вузької соціальної або професійної групи з метою мовного відокремлення від інших прошарків суспільства для збереження таємниць ремесла, роду занять. На відміну від **жаргону,** арго є засекреченою, таємною мовою й незрозумілою пересічним мовцям. Арго формуються на базі природних мов: граматика у них така сама, як і в мові, на основі якої будують арго. Для творення незрозумілих іншим мовцям слів використовують елементи, запозичені з інших мов, із територіальних діалектів або застосовують переставляння, додавання чи вставляння складів, скорочення слів тощо. Арго виникали в добу, коли існували корпорації ремісників, бродячих торговців, кожухарів, сліпих кобзарів, лірників, які для збереження своїх професійних таємниць створювали таємні мови. Напр., у лірницькому (від *лірник* – співак, що акомпанував собі на лірі) арго *висюлька* – 'яблуко', *скрипи* – 'двері'. В Україні відоме бурсацьке (бурса – назва духовного училища) арго, особливість якого полягає в тому, що до відомих слів додавалися своєрідні закінчення на зразок латинських: *вишневентус* – 'вишнівка', *вечорнитентус* – 'вечорниці'. Окремі з них використовували у своїх творах І. П. Котляревський, Г. Ф. Квітка-Основ'яненко. У вузькому значенні *арго* – це мова соціального дна, тобто злодіїв, жебраків.

Арготи́зми, cant expressions (від франц. *argotismes*, від *argot* – 'жаргон'). Слова чи вирази, поширені в мовленні певних соціальних груп і використовувані в літературних мовах як стилістична

категорія для змалювання соціальної належності персонажа художнього твору.

Ареа́л, **area** (від лат. *arealis* від *area* – ‘площа’, ‘простір’). Територія поширеності фонетичних, лексичних, граматичних явищ діалектів чи мов. В українській діалектології, зокрема, визначають ареал поширення дифтонгів [o͡o], [y͡e], [y͡и], [y͡і] або ареал вимови звука [о], наближеного до [у]. Дані ареальної лінгвістики дали можливість стверджувати, що основу української літературної мови складають полтавсько-київські і слобожанські діалекти. Вони відтворені в художньому доробку вихідців із Полтавщини, Слобожанщини, Київщини – І. П. Котляревського, Г. Ф. Квітки-Основ’яненка, Є. П. Гребінки, П. П. Гулака-Артемовського, зачинателів нової української літературної мови, Т. Г. Шевченка, який утвердив її основоположні засади і підніс її до рівня загальнонародної. У її становленні як національної відчутно помітний внесок інших діалектів української мови.

Ареа́льна лінгві́стика, **areal linguistics** (від лат. *area* – ‘площа’, ‘простір’). Галузь мовознавства на межі соціолінгвістики й зіставного мовознавства (*див.* **зіста́вне мовозна́вство**); вивчає територіальне поширення мовних явищ різних рівнів, міжмовну і міждіалектну взаємодію, піддаючи це картографуванню. На картах установлюються *ареали*, тобто просторові зони поширення одиниць різних мов і діалектів, що може свідчити про мовний союз генетично неспоріднених мов. Результати ареальних досліджень фіксуються в лінгвістичних атласах (*див.* **а́тлас лінгвісти́чний**).

Арти́кль, **article (**франц. *artikle*, від лат. *articulus* – ‘член’). Граматичний елемент, точніше – службове слово, яке супроводжує іменник і надає йому значення означеності чи неозначеності або роду, числа, відмінка та ін. Уживання артикля поширене в германських і романських мовах. Розрізняють а) означений артикль, той, що вказує на виділений із подібних предмет (в англ. **the:** *The boy went to the stadion* – Хлопчик пішов на стадіон), б) неозначений артикль, що вказує на невиділений предмет як представник класу подібних предметів (англ. **a:** *I saw a dog* – Я побачив якогось собаку (саме собаку, а не кішку чи щось інше)). Артиклі різних форм у французькій і німецькій мовах служать для розрізнення роду і числа: у французькій мові –двох родів: **le** – чол. р., **la** – жін. р., множ. – **les**; у німецькій – трьох: **der** (чол. р.), **die** (жін. р.), **das** (с. р.) і множини – **die**. У німецькій мові артиклі – показники відмінків: Н. в. *der Bär* (ведмідь), Р. в. *des Bären*,

Д. в. *dem Bären*, Зн. в. *den Bären***.** Більшості слов'янських мов артиклі не властиві. Їх немає в сучасних українській, російській, білоруській, польській мовах, проте в болгарській мові артикль (у болгарській мові його називають *член*) використовується як граматичний показник роду. Від артиклів германських і романських мов артикль (член) болгарської мови відрізняється тим, що розташований не перед іменником як окреме слово, а входить складовою частиною слова: *чевек**ът*** (чоловік), *жена**та*** (жінка), *дете**то*** (дитя).

Артикуляці́йна ба́за, **articulation basis** (від лат. *artuculatio* – 'розчленування' + фр. *base* < грец. *basis* – 'основа', 'фундамент'). Сукупність артикуляційних навичок вимови звуків певної мови. Вони формуються з дитинства. Набуття артикуляційної бази в програмах вивчення мов школярами посідає першорядне місце, оскільки освоєння усного мовлення визначає володіння мовою і рідною, і чужою. Неправильно думати, що якщо дитина прийшла в перший клас і розмовляє рідною, припустимо, українською мовою, то це свідчить, що її артикуляційна база відповідає українській літературній мові. Таке буває не завжди. Воно можливе лише в разі, якщо дитина виховувалась у родині, у якій бездоганно володіють українською літературною мовою. Здебільшого майбутні школярі чують, а значить, засвоюють, діалектну вимову. Завдання школи – прищепити основи артикуляційної бази української літературної мови.

Артикуля́ція, articulation (від лат. *articulatio* від *articulare* як 'членороздільно вимовляти'). Робота мовленнєвих органів, спрямована на утворення звуків мови. На основі артикуляції (роботи органів мовлення) ґрунтуються класифікації голосних і приголосних. В українській мові розрізняють голосні огублені (**о, у**) і неогублені (**і, и, е, а**) залежно від того, беруть чи не беруть губи участь у творенні голосних. У польській і французькій мовах є носові й неносові голосні, протиставлювані на підставі участі чи неучасті порожнини носа в їхньому творенні. Основу класифікації приголосних становить участь мовленнєвих органів: зубів, м'якого піднебіння, язика та ін. Виділяють три фази артикуляції звуків: екскурсію, витримку, рекурсію. *Див.* **експериментáльна** (**інструментáльна**) **фонéтика**. Знаючи артикуляцію (тобто участь мовленнєвих органів), можна створити артикуляційний «портрет» будь-якого звука. Напр., звук української мови [т] утворюється підняттям кінчика язика до верхніх зубів, зімкненням з ними і швидким розмиканням під тиском видихуваного повітря. Навички творення звуків формують **артикуляційну базу**.

Архаї́зм, **archaism** (від грец. *archaios* – ‘стародавній’). Мовна одиниця, що в сучасній мові є застарілою або зовсім вийшла із загального вжитку. Застарілою вона визнана тому, що замінилась іншою, загальномовною, поширеною, зрозумілою. Напр., архаїзм *вуста* не всі знають, для позначення чого він уживається, тимчасом як слово *губи* не треба пояснювати. Такі приклади застарілих слів численні: *перст* – палець, *ланіти* – щоки, *рать* – військо (*див.* **застарі́лі слова́**). Розрізняють архаїзми: лексичні: *чадо* – дитя, *ректи* – говорити, *обиденьки* – за один день; фразеологічні: *нашого* ***по́лку*** *прибуло* (*полк* – у значенні сукупності людей), *не* ***йняти*** *віри* (не вірити); фонетичні: *піїт* – поет, *сей* – цей; морфологічні: нестягнені форми слів прикметників – *гарная* – гарна, *красивеє* – красиве, *довгії* – довгі; семантичні: *живіт* – життя, *поїзд* – велика валка підвід з учасниками весільного ритуалу. Окрему групу архаїзмів становлять **старослов’янізми**, інакше – церковнослов’янізми, серед них: *глас* – голос, *вражий* – ворожий. Архаїзми – складники лексичного фонду мови, і те, що вони передають те саме поняття, що й замінники, указує на їхні синонімічні відношення: архаїзми стилістично забарвлені, їхні замінники – **стилістично нейтральні**, як-от: *Коли на Дніпрі чи в степу з’являвся ворог, водили старійшини людей на* ***рать*** (на битву – С. Д.) (С. Скляренко).

Архаї́чна гру́па дієсло́в, **archaic group of verbs** (від грец. *archaios* – ‘стародавній’). Група дієслів, форма дієвідмінювання яких успадкована від давньоруської мови. Цю групу складають дієслова *бути, їсти, дати* і дієслова з основою *-вісти* (*доповісти, розповісти* та ін.). У теперішньому часі та в майбутньому доконаного виду вони мають особові закінчення, не властиві іншим дієсловам, тому не належать ні до першої, ні до другої дієвідміни. Дієслово *бути* в давньоруській мові мало в теперішньому часі такі особові форми:

Однина	Множина
1 ос.: *єсмь*	1 ос.: *єсмо*
2 ос.: *єси*	2 ос.: *єсте*
3 ос.: *єсть*	3 ос.: *суть*

Як архаїчні форми, вони вживаються в художній літературі зі стилістичною метою – для створення урочистості: *Я* ***єсть*** *народ, якого правди сила ніким звойована ще не була* (П. Тичина), … *солдат молиться богу…, щоб ви* ***єсте*** *великі росли і здорові були* (Т. Шевченко). Схожими є форми дієслів теперішнього і майбутнього часу *їсти, дати, розповісти:*

Однина	Множина
1 ос. *їм, з'їм; дам, розповім;*	*їмо, з'їмо; дамо, розповімо;*
2 ос. *їси, з'їси; даси, розповіси;*	*їсте, з'їсте; дасте, розповісте;*
3 ос. *їсть, з'їсть; дасть, розповість;*	*їдять, з'їдять; дадуть, розповідять.*

Архети́п, **archetype** (від грец. *archaios* – 'старий', 'стародавній', 'первісний' + *typos* – 'образ'). Праформа слова або морфеми, що виводяться завдяки порівняльно-історичному методу як одиниці прамови, від яких пішли всі мови певної сім'ї. При встановленні праформи звертають увагу на те, що на позначення певного поняття в різних мовах відповідної сім'ї є близькі за звучанням і будовою слова. Напр., зіставлення укр. *мати*, польськ. *matka*, нім. *Mutter*, англ. *motrer*, фр. *mère*, староіндійське *mātár*, старогрецьке *mētēr*, латинське *matter*, одне поняття «мати». Як таке могло статися? Запозичення відкидається, оскільки ці мови територіально віддалені, і час утворення їх не збігається. Значить, відповідь треба шукати в спільності походження. На таку спільність може вказати лише пояснення фонетичних і морфологічних змін, які пережила кожна з цих мов у процесі історичного розвитку. На основі розгляду історичних змін, яким піддавалося слово *мати*, учені доходять висновку, що всім названим словам різних мов у далеку доісторичну добу (тобто до появи писемності) відповідала не засвідчена в писемних пам'ятках ранньоіндоєвропейська форма **mexaters*, а пізньоіндоєвропейська **mātēr,* які й визнаються початковими формами перелічених вище слів. Значить, вони є джерелом їхнього спільного походження з мови-основи, або **прамови**. Цю гіпотетично виведену праформу називають архетипом, а для того, щоб у дослідженнях і підручниках з історичної граматики відрізняти зафіксовані в писемних пам'ятках слова від не засвідчених у пам'ятках *архетипів,* їх позначають зірочкою, поставленою перед словом, пор.: **mātēr.* Значок називається астериск.

Асиміля́ція, **assimilation** (від лат. *assimilatio* – 'уподібнювання'). Уподібнювання вимови одного звука до вимови іншого. Стається це тоді, коли в мовному потоці поряд стоять звуки різних диференційних ознак: голосні переднього і заднього ряду, приголосні дзвінкі і глухі, шиплячі і свистячі, носові і неносові, тверді і м'які. Вимова в частки секунд артикуляційно відмінних звуків зумовлює накладання артикуляції (роботи органів мовлення) одного звука на артикуляцію іншого. Напр., слово української мови *піддакувати* утворилося від *підтакувати* [*п'ід*|*та́к*|*ува*|*ти*], у якому дзвінкість попереднього [**д**] вплинула на артикуляцію наступного [**т**], що й зумовило утворення [*п'і***дд***акувати*]. Асиміляція (уподібнювання) сталася за дзвінкістю / глухістю.

Розрізняють різні типи асиміляції: за результатами – повну і часткову, за напрямом – прогресивну і регресивну, за розташуванням звуків, які взаємодіють, – контактну й дистантну. Повна – це асиміляція, у результаті якої різні звуки стають однаковими, напр.: *зжати* > [*жжáти*], інший запис фонетичною транскрипцією – [*ж:áти*], *смієшся* > [*с'м'ійéс'с'а*]: [шс] → [с'с']. Неповна асиміляція – це часткове уподібнювання за дзвінкістю / глухістю чи твердістю / м'якістю, шиплячістю / свистячістю (*див.* розглянуті слова: *боротьба, бунтівник, зчищати*). У слові *боротьба* відбулась асиміляція за дзвінкістю / глухістю, наслідком якої стало уподібнювання глухого [т′] до дзвінкого [б] і перетворення [т′] на [д′], що засвідчує вимова: [*бород′бá*]. Прогресивна асиміляція викликається впливом артикуляції попереднього звука на наступний. У слові української мові *бджола*, що походить із давнього *бъчела*, в якому звук [**ъ**] (**єр**) редукувався (*див.* **редýкція**), унаслідок чого поряд стали дзвінкий [**б**] і глухий [**ч**] – *бчела*, що й зумовило асиміляцію: під впливом дзвінкого [**б**] наступний глухий [**ч**] уподібнився до попереднього, замінившись на відповідний йому дзвінкий [**дж**]. Звідси – [бдж͡олá]. Про перехід [е] в [о] (*бчела*) > (*бджола*). *Див.* **чергува́ння**. Регресивна асиміляція – уподібнювання попереднього звука наступному. Приклади: *боро**тьба*** [*боро**д′**бá***], ***зч**ищати* [***жчи**ᵉшчáти*]. Контактна – уподібнення суміжних звуків, як у словах *боротьба, зчищати.* Дистантною називається асиміляція несусідніх звуків. Окремі мовці, що не володіють літературною мовою, вимовляють числівник шістнадцять як [*шишнáц′ат′*], у якому шиплячий [ш] вплинув на несусідній [с], повністю уподібнивши його собі.

Асиндето́н, asyndeton (від грец. *asyndeton* – 'безсполучниковість'). Безсполучниковий зв'язок членів речення або предикативних частин складних речень. Безсполучниковий зв'язок однорідних членів речення: *Це ж могло наступити **нині, завтра, позавчора**…* (О. Кобилянська); безсполучниковий зв'язок частин безсполучникових складних речень: *Людей пильнує правда у житті, Брехня жене у нетрі непролазні* (Д. Павличко). Саме в такому розумінні цей термін уживають у мовознавстві. У літературознавстві цим терміном називають фігуру поетичної мови, у якій спеціально пропускаються сполучники між однорідними членами речення, між предикативними частинами, щоб надати розповіді стислості, виразності або відтворити швидкий рух чи раптову зміну подій, як-от: *Пропало, пройшло, пролетіло, Минулося, щезло, спливло…* (І. Драч).

А́тлас діалектологі́чний, dialectological atlas – *див.* **а́тлас лінгві́стичний.**

А́тлас лінгвісти́чний, linguistic atlas (від араб. *atlas* – ‘гладкий’, ‘рівний’). Зібрання діалектологічних карт, на яких умовними значками показана поширеність діалектних явищ на території певної мови. Об’єктом картографування може бути звук, слово, форма слова, синтаксична одиниця. Матеріали для таких атласів збирають шляхом безпосереднього спостереження (записування на плівку чи папір) за спеціальними програмами-питальниками під час діалектологічних експедицій. Інститут мовознавства АН України видав у Києві в 3-х томах «Атлас української мови» (т. 1, 1984; т. 2, 1988; т. 3, 2001).

Атрибу́т, attribute (від **attribuo** – ‘надаю’, ‘постачаю’, ‘приписую’). Те ж, що означення як член речення: *Стоять мости над* ***мертвими*** *річками* (Л. Костенко).

Атрибути́вні відно́шення, attributive relations (від *атрибут* – ‘означальний’). Те саме, що **означа́льні відно́шення**.

Афере́за, **apheresis** (від. грец. *apheresis* – ‘позбавлений’). Відпадіння початкового голосного звука слова, а) якщо голосним закінчується попереднє слово, здебільшого прийменник, б) а також при збігові голосних на межі морфем, наприклад: 1) *заходити* ***по’дному*** (по одному), *притулятися одне* ***до’дного*** (до одного); 2) *діти водою по’бливалися* (пообливалися), *сніг по’дкидали* (поодкидали). Випадки втрати голосного трапляються в говірках Чернігівщини, Сумщини, Київщини: *по’дбирати спілі яблука* (поодбирати); *за’дно зайдеш у сарай* (заодно). У поезіях для збереження віршового розміру можливе використання аферези. Поет Павло Тичина, виходець із Чернігівщини, писав: *Всіх панів до’дної ями, буржуїв за буржуями будем, будем бить*. Як аферезу визнають пропуск голосного звука незалежно від кінця попереднього слова: *А ми в парі ходить будем, Один’дного любить будем* (Нар. пісня); діалектне *’сторія* (історія).

А́фікс, **affix** (від лат. *affixus* –‘прикріплений’). Загальна назва всіх морфологічних одиниць (морфем), що приєднуються до кореня слова: префікс, конфікс, суфікс, флексія, постфікс. За місцем розташування щодо кореня афікси поділяються на префікси, що стоять перед коренем, конфікси, що розміщуються навколо кореня, суфікси, постфікси, які розташовані за коренем. За функцією (тобто виконуваною роллю) афікси поділяються на: 1) словотворчі, що служать для творення нових слів: ***спів****-автор* (словотворчий префікс), *уч-****ень*** (словотворчий суфікс), ***па****-син-****ок*** (словотворчий конфікс), *одягати-****ся*** (словотворчий постфікс); 2) формотворчі,

що служать для творення форм слів; серед них: а) власне формотворчий, або словозмінний, тобто той, що служить для творення форм того самого слова; це – закінчення (флексія), яке бере участь у розрізнюванні відмінків, напр., іменників: *парт-**а**, парт-**и**, парт-**і**…*, числа прикметників: *велик-**ий**, велик-**і**,* особи дієслів: *ід-**у**, ід-**еш**, ід-**е**; ід-**емо**, ід-**ете**, ід-**уть***; б) невласне формотворчі, тому що основна їхня функція – словотворча. Це деякі префікси і суфікси, які служать не для утворення слів з новим значенням, а для диференціації граматичних значень, зокрема, розрізнювання форм вищого і найвищого ступенів порівняння: *червон-ий → червон-**іш**-ий, **най**-червон-**іш**-ий*; форм недоконаного і доконаного виду: *робити – **з**-робити, випит-**ува**-ти – випит-**а**-ти*. За характером відтворюваності розрізняються афікси: 1) регулярні, що постійно вживаються для творення різних **моделей** слів, напр.: *учи-**тель*** (регулярний суфікс), ***з**-робити* (регулярний префікс), *велик-**ий*** (регулярне закінчення); 2) нерегулярні, які засвідчуються в поодиноких утвореннях, як-от у слові *люб-**ов*** (нерегулярний суфікс), *двер-**има*** (нерегулярне закінчення (флексія)). За ступенем продуктивності афікси поділяються на: 1) продуктивні, що широко використовуються для творення нових слів і форм, як-от: ***ви**-йти* (продуктивний префікс), *ліс-**ник*** (продуктивний суфікс), *напиш-**е*** (продуктивне закінчення); 2) непродуктивні, з участю яких зовсім або рідко утворюються нові слова або форми слів: ***су**-зір'я* (непродуктивний префікс), *паст-**ух*** (непродуктивний суфікс), *трь-**ома*** (непродуктивне закінчення).

Афіксáція, affixation (від лат. *affixus* – 'прикріплений'. Творення слів чи граматичних форм слова приєднанням афіксів до кореня. Приклади див. у статті **афікс**.

Афіксóїд, affixoid (від лат. *affixus* – 'прикріплений' + грец. *eidos* – 'подібний'). Колишня коренева морфема, яка виступає у функції словотворчого афікса: префікса (***пів**острів, **напів**забутий, **пів**-Європи*) або суфікса (*сталев**ар**, життєл**юб**, бавовнор**об***). Виступаючи в ролі афіксів, афіксоїди беруть участь у мотивації лексичного значення слова: *секундомір* – 'той, що міряє секунди', *книголюб* – 'той, що любить книги'. У ролі афіксоїдів вистурають кореневі морфеми з числа питомих (*екскурсо**вод***) і запозичених (***біо**маса*). Є два типи афіксоїдів: префіксоїди – ***водо**нагрівач*, *авіасалон*; суфіксоїди – *всюди**хід**, звіро**лов**, дикто**фон***.

Афори́зм, **aphorism** (від грец. *aphorismos* – 'визначення', 'вислів', 'розрізнення'). Короткі, глибокі за змістом і завершені щодо смислу судження, що належать певному авторові й відтворені образною

формою, яка легко запам'ятовується. Приклади афоризмів: *Я мислю – значить я існую* (Р. Декарт, французький філософ, математик, фізик), *Тільки той ненависті не знає, хто цілий вік нікого не любив* (Леся Українка). Характерними ознаками афоризмів є: короткість (*Велика сила – думка народу* (Есхіл), влучність (*У всякого своя доля і свій шлях широкий* (Т. Шевченко), виразність (*Прав не дають, права беруть* (М. Горький), здатність до самостійного існування (*Історія – наставниця життя* (Цицерон)). Афоризм як слово відоме з глибокої давнини. Афоризмами назвав давньогрецький учений Гіппократ (400 р. до н. е.) свій медичний трактат про симптоми і діагнози хвороб, їхнє зцілення і запобігання. Трактат починався відомим тепер афоризмом: *Життя коротке, мистецтво довговічне*. Із часом афоризм з галузі медицини перейшов у політику, пізніше – у філологію.

Афразійські мóви, Afro-Asiatic languages. Мови афразійської сім'ї мов (цю сім'ю називають ще семіто-хамітською). Серед них живі і мертві мови, об'єднані в п'ять груп. Найвідомішою є семітська група (термін *семітська* утворено від імені одного з синів біблійного Ноя – Сіма, а ще були Хам і Яфет, від яких нібито після всесвітнього потопу «пішло» все людство), до якої входять живі мови: арабська (сучасна літературна мова і діалекти); її відгалуженням є мальтійська мова (острів Мальта); іврит, або гебрайська, – так називається стародавня єврейська мова. Вийшовши з ужитку як побутово-розмовна в 3 ст. до н. е., мова іврит продовжувала вживатися як писемно-літературна й мова релігії до 20 ст. Із появою самостійної держави Ізраїлю іврит було відновлено. Тепер іврит виконує всі функції живої державної мови. Мертвими в цій групі є давньоарамейська (застосовувана частково в Біблії й Талмуді), аркадська (асиро-вавілонська), фінікійська (існувала у Фінікії – сучасний Ліван, на о. Кіпр, Північній Африці, на півдні Іспанії, Західній Сицилії і Сардинії). Давньоєгипетську групу (стара назва – хамітська, від імені сина Ноя) складає мертва давньоєгипетська мова і мова, її нащадок, – коптська, що вигасла в 17 ст. як розмовно-побутова, але вживається як літературна і культова коптами-християнами.

Африка́ти, occlusive-constrictive (від лат. *affricata* – 'притерта'). Це – шиплячі [ч], [ч'], [д͡ж], [д͡ж'] і свистячі [ц], [ц′], [д͡з], [д͡з′]. Їх називають злитими звуками з огляду на те, що вони утворюються від злиття елементів зімкнених (проривних) і щілинних (фрикативних) звуків. Уточнюємо: не від злиття двох звуків, а від злиття в єдиний звук елементів, різних за характером перепони на шляху видихуваного струму повітря. Утворення африкати [**ч**] починається з вимови проривного звука [**т**] і переходить

в артикулювання [**ш**]. Ці злиті елементи наше вухо сприймає як один звук [**ч**]. За таким же принципом формується африката [**д͡ж**] – від злиття елементів звуків [**д**] і [**ж**], африката [**ц**] – від злиття елементів звуків [**т**] і [**с**], африката [**д͡з**] – від злиття елементів звуків [**д**] і [**з**]. Африкати [**ч**] і [**д͡ж**] – шиплячі, африкати [**ц**] і [**д͡з**] – свистячі. Перелічені африкати – тверді, їм відповідають пом'якшені [ц′], [дз͡′] і напівпом'якшені [ч'], [дж͡']. Африкати розрізняються за дзвінкістю/глухістю: [дж͡], [дж͡'], [дз͡], [дз͡′] – дзвінкі, [ч], [ч'], [ц], [ц′] – глухі. В алфавіті для африкатів [ч] і [ц] є букви: *чоловік, цокати*. Африкати [**д͡ж**] і [**д͡з**] на письмі передаються двома буквами: **дж** і **дз**: *бджола, джміль, Джордж, дзенькати, дзюрчати*. Слід розрізняти буквосполучення **дж** і **дз**, що передають африкати, і буквосполучення, які відповідають двом звукам. Допоможе в цьому розуміння того, що африкати можливі лише в коренях слів (*джерело, дзвінок*), а буквосполучення – на стикові префіксів із кінцевим **д** і початковими кореневими буквами **ж** і **з**: *під|живлювати, від|живати, від|зивати, під|захисний*.

Б

Б – друга літера українського алфавіту, використовується в друкованій (**Б, б**) й рукописній (*Б, б*) формах. Її назва вживається як іменник середнього роду: *велике Б* (**бе**), *мале б* (**бе**). Вона позначає губні звуки: а) дзвінкий твердий [б] і б) дзвінкий напівпом'якшений [б']. 1. Літера Б передає твердий звук [б] у кінці слова. (Для цієї позиції напівпом'якшений звук [б'] в українській мові не характерний.) Перед літерами **я, ю, є, ї** буква **Б** також позначає твердий звук [б]; на письмі на тверду вимову цього звука перед м'яким [й], захованим у літерах **я, ю, є, ї**, а саме: я = [йа], ю = [йу], є = [йе], ї = [йі], вказує апостроф: *об'явитися, зіб'ю, б'єф* ('частина водоймища, що прилягає до шлюзу'), *об'їзд*. 2. Буква **Б** передає напівпом'якшений звук [б'] завжди перед буквою **і** (звуком [і]): [*б'іле́т*], [*хо́б'і*] і в окремих словах (переважно іншомовних) перед літерами **я, ю**: *бюджет, бюро, бюлетень, бювет* ('будівля над мінеральним джерелом').

За начертанням сучасне **Б** походить від кириличної (*див.* **кири́лиця**) літери Б, яка в старослов'янській мові називалась «буки». Ця назва входить до складу слова *а**з**бука*, утвореного від давнього *аз**ъ**буки* (*див.* **а́збука**). Назва **буки** втратилась у 18 ст. Числового значення ця літера не мала. У сучасній українській мові в класифікаційних позначеннях має значення 'другий', 'друга', 'друге', як-от: сектор **Б** (на стадіоні), пункт *б* (у книгах). При нумерації (будинків, класів) вживається як додаткове позначення: вулиця Головка, 2-Б; клас 3-Б.

Багатозна́чне сло́во, **polysemantic word** – *див.* **багатозна́чність.**

Багатозна́чність, polysemy (від грец. *polysemos* – ‘багатозначність’, утвореного від ***poly*** – ‘багато’ + ***sema*** – ‘значення’). Наявність в одиниці мови більш ніж одного значення. Синонімом до багатозначності є слово **полісемія**. Багатозначність виникає завдяки перенесенню назви одного предмета, ознаки чи дії на інший предмет, ознаку чи дію, унаслідок чого на первинне значення накладається вторинне (чи вторинні). Причини перенесення назви з одного предмета, ознаки, дії на інші різні. 1. Найчастіше перенесення назви одного предмета на інший стаються за схожістю (за кольором, розміром, властивостями та ін.). Слово *ніс* служить для позначення передньої частини людського обличчя, потім за схожістю розташування – перенесли його для називання передньої частини голови тварин, а пізніше й передньої частини човна, корабля. Схожим на зебру є пішохідний перехід, тому в просторіччі його називають *зеброю*. 2. Крім перенесень значень за схожістю, поширені приклади перенесень за суміжністю, коли слово, що означає певний предмет, переноситься на позначення суміжного (близько розташованого) з ним іншого предмета. У закладах вищої освіти студенти слухають лекції в *аудиторіях*, тобто в спеціально обладнаних для цієї форми навчання приміщеннях. У практиці викладачів трапляються випадки, коли, закінчивши заняття, вони констатують *Аудиторія була сьогодні неуважна.* У цьому разі слово *аудиторія* означає не приміщення, а студентів, які були в ньому. Перенесення значення сталося внаслідок суміжного просторового розміщення студентів у приміщенні. 3. Можливі перенесення за функцією, тобто за схожістю виконуваних дій або призначень. Відомо, що триста років тому інструментом для письма служило перо гусака (чи гуски). Із часом почали писати металевим предметом, але називали й називають його пером, тому що виконує ту саму функцію, що й гусяче перо: ним пишуть. Багатозначність властива не тільки словам. Відомі перенесення значень у системі фразеологізмів, як-от: *ставати на ноги* – це і ‘дорослішати’, і ‘одужувати’, і ‘ставати заможним’. Установлення **семантики** багатозначного слова можливе лише в контексті, тобто словесному оточенні. Прикметник *залізний* у сполуці *залізний цвях* указує на метал, з якого виготовлений цвях, а в поєднанні зі словом *характер – залізний характер* – сприймається зі значенням ‘твердий’, ‘несхибний’. Важливою ознакою багатозначності слова є те, що всі його значення семантично пов’язані, утворюють певну семантичну єдність на основі спільності якості, ознаки, призначення, дії. Нам відомі поєднання дієслова *іти* з різними іменниками: *людина іде* (означає ‘пересуватися з допомогою кінцівок’), *автобус іде* (‘котиться’), *дощ іде* (‘падає’), *час іде* (‘плине’). Наведені при цих

словосполученнях значення не випадкові, бо всі вони об'єднані спільним для всіх цих значень – дією «рухатися», закладеною в дієслові *іти*. Звідси й розуміння того, що одне слово може в різних контекстах набувати відмінних значень, але так чи так пов'язаних з його прямим значенням. У тлумачних словниках багатозначному слову відводиться одна словникова стаття, у якій перелічені всі його значення: пряме (чи прямі) і переносні, що подаються під номерами. Зразок такого запису: «**Учень**, у́чня, ч. 1. Той, хто вчиться в загальноосвітній або спеціалізованій школі, що дає початкову й середню освіту. *Тим часом зал наповнився учнями, їх матерями, батьками, вчителями* (Г. Хоткевич). 2. Той, хто навчається певного фаху, ремесла і т. ін. *Теслярі пахли тесаним деревом, шевські учні – шкірою, муляри – вапном, ті, що мостять дороги, – смолою* (М. Томчаній). 3. Послідовник чиїх-небудь поглядів, учення. *Не смію бути докучливим, пане професоре, але в мені ви маєте найщирішого друга. Я – ваш палкий учень* (О. Донченко)». Багатозначність (полісемію) не слід плутати з **омонімією**. Протиставне багатозначності **однозначність**.

Багатокомпоне́нтне складне́ ре́чення, **composite sentence**. Речення, до складу якого входить більше ніж дві предикативні частини. Між компонентами такого речення встановлюється однотипний (тобто сурядний, підрядний або безсполучниковий) чи різнотипний (тобто сурядний і підрядний, або сурядний і безсполучниковий, або безсполучниковий і підрядний) зв'язок. Однотипними багатокомпонентними реченнями можуть бути: 1) складносурядні: *Дніпро спокійно шумить і реве, і хвиля берег миє, й імла стоїть стіною від землі до неба, глухого, беззоряного* (О. Довженко); 2) складнопідрядні: а) з однорідною супідрядністю: *Тепер він уже не був певний, **чи** велосипедист таки справді подивився, **чи** йому те привиділось* (Ю. Мушкетик), б) з неоднорідною супідрядністю: *Кажу те, що думаю, і вчителям, і тим, хто стоїть наді мною* (І. Цюпа); в) з послідовною підрядністю: *Отак Марко зустрівся після довгої розлуки з селом, про яке геній людства писав, що на Україні воно схоже на писанку* (М. Стельмах) (такі речення в підручниках називають складнопідрядними з кількома підрядними); 3) безсполучникові – *Трава зеленіє, льон синіє, гречка пахне, пшениця жовтіє* (Л. Глібов). У різнотипних багатокомпонентних реченнях поєднуються: 1) компоненти, з'єднані безсполучниковим і підрядним зв'язком: *Ми чинимо волю наших прадідів, це вони нас послали у путь, щоб ми йшли нашою віковічною землею* (В. Голобородько), 2) компоненти, об'єднані сполучниками сурядності і підрядності: *За вікном зовсім по-весняному цвіріньокали горобчики, а в парку, що починався за кілька кроків від окрвиконкому, клично галасувала галич* (Г. Епік); 3) компоненти, одні з яких пов'язані безсполучниковим

і сурядним зв'язком – *Десь лютують епідемії, шторми ревуть, а тут така тиша, така сліпучість* (О. Гончар). Це приклади структурного мінімуму багатокомпонентного складного речення. Трапляються будови з більшою кількістю предикативних частин, як-от: *Климко звівся на лікоть, шоб краще було видно шлях, яким йому йти далі, і його затрусило так, що аж зуби зацокотіли від терпкого застояного холоду в усьому тілі* (Г. Тютюнник). Такі речення називають багатокомпонентними складними реченнями з різними видами зв'язку або контамінованими (від лат. *contamination* – 'змішування') багатокомпонентними реченнями.

Багатомо́вний словни́к, multilingual dictionary – *див*. **словни́к**.

Багаточле́нне складне́ ре́чення, composite sentence – *див*. **багатокомпоне́нтне складне́ ре́чення**.

Бажа́льний спо́сіб, optative – *див*. **спосіб дієсло́вний**.

Ба́лто-слов'я́нська спі́льність, Baltic-Slavic community. Наявність лексичних і граматичних елементів, спільних для балтійських і слов'янських мов, пояснюється тривалими контактами древніх балтів і слов'ян. Це відбувалося задовго до того, як склалися східнослов'янські мови – українська, російська, білоруська. За кілька тисячоліть до нашої ери на території сучасної Білорусі і суміжних районів Росії жили носії балтійських мов, про що свідчать назви місцевих річок і потічків (струмочків). Унаслідок тривалого «сусідства» праслов'янської і прибалтійської мов у них розвинувся комплекс спільних для них особливостей. Це виявилося в подібності словозміни і словотворення, у спільності більшості слів, що позначають навколишній світ. Учені знаходять схожі риси слів праслов'янської і прабалтійської мов, напр., праслов'янська форма **vort-a* (ворота) і прабалтійська **vătaî*; а також форми праслов'янської мови і сучасних балтійських мов, як-от: праформа **vĭrs-ŭs* (верх) і латиське *virs-ŭs,* і литовське *vĭrš-us*; праформа **sūn-ŭs* (син) і литовське *sūn-ŭs*.

Безафіксний спо́сіб словотво́рення, non-affixal – *див*. **словотво́рення.**

Безособо́ве ре́чення, impersonal sentence. Односкладне речення, у якому головний член, співвідносний з присудком, означає дію або стан, що сприймаються як незалежні від будь-якого суб'єкта. Головний член безособових речень виражається: а) безособовим дієсловом: *Однак мене* ***морозить*** (М. Коцюбинський); б) особовим дієсловом,

ужитим у безособовому значенні: *Прохолодою* ***повіяло*** *з лісу* (М. Стельмах); в) безособовим дієсловом із постфіксом **-ся**: *Ой* ***не спиться, не лежиться****, і сон мене* ***не бере*** (Нар. пісня); г) особовим дієсловом у ролі безособового за наявності заперечення: *Краю плавням* ***не було*** (М. Коцюбинський); ґ) сполученням дієслова з модальним значенням і дієслова у формі інфінітива: *Зверху твань* (‘рідке багно’ – С. Д.) ***встигло прихопити*** *морозом* (О. Гончар); д) безособово-предикативними словами (словами **категорії стану**): *У неволі* ***тяжко*** (Т. Шевченко); е) безособовими формами на **-но, -то**: *Переправу* ***розбомблено*** (О. Гончар). У художній літературі безособові речення вводяться в текст для змалювання явищ природи: *Надворі забіліло* (А. Головко), настрою, переживання: *Страшно й радісно йому* (О. Гончар).

Безособо́ві дієсло́ва, **impersonal verbs.** Дієслова, що виражають дію або стан, які протікають самі собою, без діяча (*вечоріло, нудить, не спиться*). Вони вживаються у формі: 1) третьої особи однини теперішнього часу (*нудить*); 2) середнього роду однини минулого часу дійсного способу (*Заболіло коло серця* (Т. Шевченко)). Ці форми не вказують на особу, яка виконує дію, і не змінюються за особами і числами. У художній літературі й усному мовленні здебільшого використовуються, коли необхідно передати дію, що відбувається сама собою, стихійно, або утаємничену дію без діючої особи, пор.: ***Гримнуло*** *ближче, немов звалив хтось на поміст деревину,* ***загуркотіло*** *і* ***покотилось*** *у небі. Між листом зашелестів густий, рівний дощ. А на небі зчинилась гуркотнява:* ***кидало*** *колоддям,* ***ламало, трощило*** (С. Васильченко). Крім цього, їх уживають для передання фізичного або психічного стану людини: *лихоманить, не віриться*. У реченні безособові дієслова виконують роль головних членів односкладних безособових речень (*див*. **безособове речення**).

Безособо́во-предикати́вні слова́, **impersonal-predicative words.** Незмінні слова, що позначають нединамічний стан і виступають у функції головного члена (предиката) односкладного безособового речення. Розряд безособово-предикативних слів складають: 1) прислівники з модальними значеннями певності / непевності, можливості / неможливості, потрібності/непотрібності та ін.: *можна, потрібно, треба, варто, соромно*; 2) іменники, які виступають у застиглій, невідмінюваній формі як прислівники і виражають модальну оцінку дії чи стану (*див*. **катего́рія ста́ну**): *жаль, шкода, пора, слід, час, ганьба, слава, сором*; 3) слова на **-но, -то**: *сказано, зроблено, відбито, видобуто*. Перелічені слова називають **предикативами**. Завдяки незмінності розглядувані слова втрачають властивість поєднуватися з граматичним діячем-підметом. Звідси й перша частина

їх назви – *безособово-*. Другу частину назви *предикативні* визначила їхня постійна синтаксична роль головного члена безособового речення.

Існують різні погляди на цей розряд слів. У переважній більшості наукових джерел вони розглядаються як самостійна лексико-граматична група. Дехто з учених надає їм статусу окремої частини мови, хоч достатніх підстав для цього немає: по-перше, кількісно – це невелика група слів, по-друге, їхній склад – набір слів з інших частин мови (прислівників, іменників). Ці докази дещо спростовуються наявністю предикативних слів на **-но, -то**, які можуть утворюватися від багатьох дієслівних коренів, але факт наявності інших частин мови стоїть на заваді виокремлення їх у самостійну частину мови.

Безпідмето́ве ре́чення, **one-member sentence.** Односкладне речення, у будові якого немає підмета. Граматичну основу такого речення становить головний член речення, що співвідноситься з присудком у двоскладному реченні. До безпідметових належать односкладні речення: **означено-особове, неозначено-особове, узагальнено-особове, безособове, інфінітивне**, **генітивне** (пояснення цих речень *див.* за алфавітом).

Безприйменнико́вий зв'язо́к, **non-prepositional connection.** Зв'язок, що поєднує слова без прийменника, наприклад: *потрібний усім*. Такий зв'язок протиставляється прийменниковому зв'язку: *потрібний для всіх* (*див.* **прийменнико́вий зв'язо́к**). Різне оформлення зв'язку, як-от: *їхати полем* і *їхати по полю* – не просто варіанти синтаксичного зв'язку перехідного дієслова з керованим словом. Вони розрізняють значеннєве наповнення конструкцій. Безприйменниковий зв'язок передає ширше, повніше охоплення предмета, ніж зв'язок прийменниковий. Напр., словосполучення *повідомити нові дані* втілює загальне значення 'подати зміст нових даних', тимчасом як поєднання *повідомити про нові дані* сприймається з дещо вужчим значенням – 'окреслити тему повідомлення про нові дані'. Такі словосполучення слід визнати синонімами, але не абсолютними (*див.* **сино́німи**).

Безсполучнико́ве складне́ ре́чення, **asyndetic sentence.** Речення, предикативні частини якого пов'язані без сполучників: *Приїхали до лісу – зійшло сонце* (Г. Тютюнник). Висловлювалася думка, що безсполучникові речення властиві лише усному розмовно-побутовому мовленню, тимчасом як різні види таких структур засвідчуються в усіх книжних стилях: художньому, публіцистичному, науковому, офіційно-діловому. На підтвердження погляду про те, що безсполучникові складні речення належать усному мовленню, його прихильники визнають, що вони утворюються лише завдяки інтонації. Із цим можна частково погодитись, якщо мати на оці

усну форму вираження. Але й в усному промовлянні змістове наповнення безсполучникового складного речення визначає не лише інтонація, а й співвідношення видо-часових форм дієслова, семантична взаємопов'язаність частин, порядок їхнього розташування і лексичне наповнення. У реченні *Вочевидь було одне: в лісі накопичувались значні німецькі сили* (Ю. Мушкетик) пояснювальне значення визначає не тільки інтонація (в усному вияві), а насамперед наявність у першому компоненті слова *одне* (що саме?), яке викликає пояснення (*в лісі накопичувались … сили*). У висловленні *Бджоли раді цвіту, люди раді літу* (Нар. тв.) слова *бджоли* і *люди* створюють протиставність. У прикладі ж *Не вродив мак – перебудемо й так* допустове значення ґрунтується на співвідношенні форм минулого і майбутнього часу дієслів і порядку розташування частин. Якщо поміняти їх місцями, речення втрачає сенс. До середини 20 ст. безсполучникові складні речення не виділяли в окремий тип: уважалося, що складносурядні і складнопідрядні речення можуть бути сполучникові і безсполучникові. У сучасному мовознавстві поряд з різними потрактуваннями безсполучникових складних речень утвердилося розуміння як самостійного типу складних речень, співвідносних зі сполучниковими, але не тотожних із ними. У сучасних шкільних і вишівських підручниках безсполучникові складні речення поділені за структурними ознаками на конструкції однорідного (або однотипного) і неоднорідного (або неоднотипного) складу. До однорідних (однотипних) віднесені конструкції: 1) переліку: *Низько біжать димчасті хмари, жалібно кигичуть на вітрі чайки* (О. Гончар), 2) зіставлення (протиставлення): *Колись творилися слова, тепер – абревіатури* (Л. Костенко). До неоднорідних (неоднотипних) належать речення зі значеннями: 1) з'ясування: *А ще пам'ятаю: спускала на воду кораблик* (Л. Костенко), 2) причини: *А вас просив би я зразки ліпити: ви чоловік тямущий і бувалий* (Л. Українка), 3) часу: *Почалася війна – враз лоб забрили* (О. Десняк), 4) наслідку: *Молодий тоді був я: все мені кидалось в очі* (Панас Мирний), 5) пояснення: *Одним заспокоюю себе: у мене ще буде така можливість* (О. Канівець), 6) допустовості: *Рада б зірка зійти – чорна хмара її заступає* (Нар. тв.), 7) умови: *Задушили сльози – не виходь на люди, Болить душа – не виявляй на вид* (Л. Костенко). Про вживання розділових знаків в оформленні безсполучникових складних речень *див.* у статтях **ко́ма, тире́, двокра́пка**.

Безсполучнико́вий зв'язо́к, **asyndeton**. Зв'язок однорідних членів або предикативних частин складного речення (простих речень) без допомоги сполучників. Приклади: 1) безсполучникового зв'язку однорідних членів речення: *За вікном мело, скаженіло, вило* (О. Гончар),

2) безсполучникового поєднання предикативних частин у складному безсполучниковому реченні: *Велика товща – довго йдемо* (О. Довженко), *Ми встаєм: ми не одинокі* (П. Тичина). *Пор*. **сполучнико́вий зв'язо́к**.

Берестяні́ гра́моти, birch bark manuscripts. Прикметник *берестяні* утворений від іменника *берест*, значення якого 'кора, луб берези'. У Давній Русі для письма, крім пергаменту, тобто особливим способом обробленої шкіри, застосовували берест – кору берези. Це стало відомо в 1951 р., коли російські вчені в археологічних розкопках у Новгороді, пізніше в Смоленську, Вітебську, Старій Русі знайшли близько 570 фрагментів різного роду текстів (листування, вправи школярів та ін.), написаних на бересті. Ці знахідки є пам'ятками давньоруської писемності 11–15 ст., які в мовознавстві одержали назву «берестяні грамоти». Цими знахідками був відкритий не відомий до 50-х років 20 ст. спосіб письма: продавлювання або продряпування берести загостреним предметом. До цього відкриття в науці не було свідчень поширеності грамотності в Давній Русі. Уважалося, що грамотними тоді були лише представники духівництва і купецтва. Берестяні грамоти показали, що береста – безкоштовний матеріал для письма – використовувалася новгородцями й мешканцями інших міст від посадника до селянина в написанні судових документів, списків боргів за позику, переліку куплених товарів, листів тощо. Берестяні грамоти – це пам'ятки ділової і повсякденної побутової писемності.

Біблі́їзм, **biblical expression**. Біблійні слова або вирази, що увійшли в мову з певним значенням. В українській мові: *блудний син* (іноді вживається із значенням 'непутяща людина', а частіше – 'той, що розкаявся у своїх гріхах'); ***вавилонське стовпотворіння***; *фарисей* ('лицемір', 'ханжа'); *берегти, як зіницю ока; умивати руки* ('відсторонятися від відповідальності за щось'); *не залишити каменя на камені* ('знищити, зруйнувати до останку').

Білінгві́зм, **bilingualism** (від лат. *bi…* з *bis* – 'двічі' + *lingua* – 'мова') – *див*. **двомо́вність.**

Білабіа́льний звук, bilabial (від лат. *bi…* що є частиною *bis* – 'двічі' + *labialis* – 'губний', що в єдності означає 'двогубний') – *див*. **при́голосні зву́ки**.

Буді́ва мо́ви, **language structure** – *див*. **рі́вні мо́ви.**

Бу́ква, letter – *див*. **лі́тера**.

Бу́квено-звукове́ письмо́, **alphabetic and phonetic writing.** Алфавітна система письма, яка ґрунтується на переданні письмовим

знаком (буквою) окремого звука. Прийнято визнавати, що алфавітне письмо створено греками. Їхня алфавітна система лягла в основу великої кількості алфавітів. На її основі утворена слов'янська азбука, якою користуються українці, росіяни, білоруси, болгари, серби, а також багато народів колишнього Радянського Союзу. Грецьке письмо лягло в основу етруського алфавіту, який став базою для латинського алфавіту. На ньому побудовані алфавіти мов Західної Європи, а також чисельні писемності, створені в 19 і 20 ст. для народів Африки, Азії й Океанії.

В

В – третя літера українського алфавіту, має друковану (**В**, **в**) й рукописну (*В, в*) форми. Її назва (**ве**) вживається як іменник середнього роду: *велике В* (ве), *мале в* (ве). За начертанням походить від третьої літери **кирилиці**, у якій називалася «віди». Із часом ця назва втратилася. У старослов'янській кириличній писемності мала числове значення «два». У сучасній українській мові сприймається зі значенням 'третій', 'третя', 'третє' (за умови, що перед цим уже були вжиті **а** і **б**), наприклад: *підрозділ В, група В*. Використовується і як доповнення до цифрової нумерації: *8-В клас, аудиторія 25 корпус В*. Літера **В** на письмі позначає губно-губний сонорний (за шкільною класифікацією – дзвінкий) сонорний твердий звук [в] і напівпом'якшений [в']. Напівпом'якшений звук буква **В** передає перед літерою **і** (*вітер* – фонетичною транскрипцією [*в'іте*ᵘ*р*], у деяких словах перед буквою **я** (*свято, цвях* – [*с'в'ат*о], [*ц'в'ах*] і в іншомовних словах перед ю: *дежавю* – [*де*ᵘ*жав'ý*] ('відчуття того, що вже було'), *ревю* [*рев'ý*] ('вид театрально-естрадної вистави'). В українській мові буква **В** позначає звук, що має назву «нескладовий **у**» (про це в статті **нескладови́й [ў]**).

Вавило́нське стовпотвори́ння, the Tower of Babel. Один із біблійних міфів, у якому розповідається про виникнення різних мов. Зміст зводиться до того, що люди вирішили побудувати у Вавилоні (синонім великого міста) башту, яка мала б досягти неба. Коли будівники почали свою роботу, розгніваний Бог «змішав мови їхні», унаслідок чого вони перестали розуміти один одного і не могли продовжувати будівництво. У цьому слід було бачити роль Господа у творенні різних мов світу. У сучасній мові вислів «вавилонське стовпотворіння» означає 'збіговисько', 'шум', 'розгардіяш', 'безладдя': *Говорять на всіх мовах, одні одного не розуміють, якесь вавилонське стовпотвореніє* (М. Коцюбинський). Про біблійні міфи, присвячені виникненню мови. *Див*. **мі́фи про похо́дження мо́ви**.

Валéнтність слóва, **valency of the word** (від лат. **valentia** – ‘сила’). Здатність слова визначати кількість залежних від нього словоформ, зумовлена його семантичними і граматичними властивостями. Спочатку, уведений для позначення сполучуваності, цей термін пов’язувався лише з дієсловами, серед яких були валентні (безособові: *звечоріло*) і одновалентні (*Іван читає*), двовалентні (*Іван читає книгу*), тривалентні (*Іван передав книгу братові*). У сучасному синтаксисі термін набув розширеного значення: визначається валентність не лише дієслів, а й іменників. Найвиразніше валентність виявляють іменники дії (*прихід брата*), якості (*краса природи*), а також іменники, що вказують на відношення (*мати Василя*), на параметри (*довжина доріжки, колір брюк, розмір взуття*). Це – зразки правобічної валентності: «керування» іде зліва направо. Лівобічна валентність – наявність означення при іменнику: *красивий пейзаж*. Дієслово, поєднуючись з підметом і додатком, виявляє ліво- і правобічну валентність, напр.: *Наталія пише листа*. Дієслова-присудки можуть бути одно-, дво-, три-, чотири і п’ятивалентними: *Немовля спить; Діти посадили дерева; Діти посадили дерева в саду; Діти посадили дерева в саду повз паркан; Діти везли з саду квіти до школи автобусом*. У складному реченні підрядні частини валентно зумовлюються активною валентністю опорних слів, як-от: *Їй здалось* (що?)*, що канонада наближалась* (Ю. Смолич).

Валу́євський циркуля́р, **Valuev Ban** (від нім. *Zirkular* < лат. *circularis* – ‘круговий’; циркуляр – письмове розпорядження директивного характеру, що його надсилають підвідомчим установам або підлеглим службовим особам). Підписане 20 червня 1863 р. таємне розпорядження уряду царської Росії про заборону друкування книг українською мовою. Автором цього документа був міністр внутрішніх справ П. О. Валуєв (звідси і прикметник Валуєвський), відомий своєю заявою, що «ніякої окремої малоросійської (української – С. Д.) мови не було, немає і бути не може». Згідно з розпорядженням заборонялося випускати українською мовою навчальні посібники і книги «початкового навчання для народу». Виняток становили художні твори, друкування яких формально допускалось (і то з численними обмеженнями). Валуєвський циркуляр – це приклад шовіністичної політики російського самодержавства (*шовінізм* – політика, що проповідує національну винятковість).

Варвари́зм, **barbarism** (від грец. *barbarismos* з *barbaros* – ‘чужинець‘, ‘не грек‘). Іншомовне слово або вираз, що не стали загальновживаними, не освоєні граматично, сприймаються як чужі. До них

належать передусім слова, що в писемному мовленні зберігають чужомовну *графіку*, як-от: *idée fixe* (ідéя фікс) – ‘нав’язлива думка’; *homo sapiens* (гóмо сáпієнс) – ‘людина як розумна істота’; *nota bene*, скорочено N.B. (нóта бéна) – ‘зверни увагу на якусь частину тексту’. Варваризмами вважаються також слова, що мають написання чужомовною і своєю графікою, зокрема: *vis-a-vis* (візаві́) – ‘віч-на-віч’ і *візаві*; *téte-a-téte* (тет-а-тет) – ‘тільки вдвох’, ‘віч-на-віч’ і *тет-а-тет*; *weekend* (уїк енд) – ‘вихідні дні’ і *уікенд*; *alma mater* (а́льма ма́тер) – ‘мати-годувальниця’ і *альма матер* (старовинна студентська назва університету). У художній літературі й в історичних описах варваризми використовуються для опису життя, побуту і звичаїв інших народів.

Варіáнт, **variant** (з лат. *varians, variantis* – ‘той, що змінюється’). Формальна видозміна тієї самої мовної одиниці різних рівнів мови – фонетичного, лексичного, морфологічного, синтаксичного. Варіанти голосних звуків – це, напр., видозміни голосного української мови [е], залежні від наголошеності/ненаголошеності в слові: у наголошеному складі чується [е] – [*мéж'і*], у ненаголошеному – [е^{и}] – [*ме^{и}ж'і́*]. Подібне спостерігається і у вимові [и]: [*си́л'но*] – [*си^{е}л'н'íше*]. Варіанти слів виявляють себе в наявності різного наголосу: *коле́дж* і *ко́ледж*; різних фонем: *онук – внук*; у переданні формами різного роду іменників: *зал – зала*. Варіанти морфем – це різні види морфем, напр., тих, що мають статус норми в українській мові: Д. в. однини іменників чол. р. – *сину* і *синові*; непрямі відміни складних числівників *п'ятдесят, шістдесят, сімдесят, вісімдесят* у двох варіантах: Р. в. – *п'ятдесяти* і *п'ятдесятьох*. Синтаксичні варіанти знаходять свій вияв у розбіжності форм залежних компонентів словосполучень, пор.: *кілька учнів* ***з'явилося*** *– кілька учнів* ***з'явилися***. Відомі варіанти фразеологічних одиниць, як-от: *дати ногам волю – дати ногам знати* (‘втекти’); *страх (острах) бере – страх (жах) проймає* (‘страшно’).

Варіáнти морфе́м, **different forms of a morpheme**. Різновиди морфеми, тотожні за значенням, спільних за походженням, але відмінні за формою. Виділяються: 1) варіанти коренів, історично зумовлені **бр- /бер- /бир- /ір-,** напр.: ***бр****ати – **бе****ру – **з****бир****ати – **з****бір**; **ног- /ніж- /ноз-,** як-от: ***нога*** *– **ніж****ка – **нозі;*** **сел- /сіл-,** пор.: ***сел****о – **сіл***; 2) варіанти префіксів: **о-/об-:** ***ом****анливий – **об****манливий*; **з- /с-**, напр.: ***з****бирати – **с****питати*; 3) варіанти суфіксів: **-ок- /-к-,** зокрема: *кут****ок*** *– кут****ка***; 4) варіанти закінчень: **-а / -ая**: *весел****а*** *– весел****ая***; **-у/ -ові**: *студенту* – *студенто****ві***.

Варіа́нти сло́ва, **different forms of a word**. Різновиди слова, що різняться звуковими, морфологічними чи семантичними ознаками при збереженні морфемного складу (*див.* **морфе́ма**). Відомі такі варіанти слова: а) акцентуаційні (розрізняються наголосом): *алфавіт – алфа́віт, ма́бути – мабу́ть, ба́йдуже – байду́же, про́стий – прости́й*; б) фонетичні (не пов'язані з чергуванням звуків): *іще – ще, би – б, хай – нехай*, з – із – зі; в) орфоепічні (*див.* **орфое́пія**) – різна вимова слів, що не відбивається на письмі: *соня[шн]ий* (написання *сонячний*); г) морфологічні, різні закінчення для розрізнення граматичного роду: *клавіш – клавіша, ідіом – ідіома* ('стійкий, неподільний вислів, який виражає єдине поняття'); ґ) словотвірні, пов'язані зі зміною морфем: *двоелементний – двохелементний.*

Варіа́нти звукового́ ви́раження фоне́м, **phoneme variants**. Різна звукова реалізація фонеми. Різне звукове вираження фонеми спричинюється сильною чи слабкою позицією, у якій опиняється звук, що її виражає. Сильна позиція для голосних – бути наголошеним, слабка – стояти не під наголосом. Фонема встановлюється за сильною позицією. У словах [*ве́сла*] і [*се́ла*] (наз. в. мн.) за сильною позицією встановлюється фонема <**е**>, виражена наголошеним голосним [**е**]. У слабкій позиції (не під наголосом) цей же кореневий голосний виступає в різних варіантах: [**е**^{и}], [**и**^{е}], [**и**], якот: [*ве*^{и}*сло́*], [*ви*^{е}*сло́*], [*висло́*]; [*се*^{и}*ло́*], [*си*^{е}*ло́*], [*сило́*]. Отже, звукове вираження фонеми <**е**> в сильній і слабкій позиції представлене варіантами звуків [**е**], [**е**^{и}], [**и**^{е}], [**и**], з яких перший (у наголошеній позиції) є основним, його називають **інваріантом**. Сильною позицією для приголосного є розташування його перед голосним або в оточенні голосних, слабка позиція – стояти по сусідству з іншим приголосним. У словах *ніготь, боротися* звуки [**г**] і [**т**] розміщені в сильній позиції: стоять між голосними. За цими звуками визначаються фонеми: за звуком [**г**] – фонеми <**г**>, за звуком [**т**] – фонема <**т**>. У слабкій позиції, тобто в позиції не перед чи між голосними, ці фонеми представлені варіантами: у словоформі *нігті* фонеми <**г**> виражена варіантом [**х**], вимовляємо [*н'і́хт'і*], у слові боротьба фонема <**т**> представлена варіантом [**д'**], вимовляється [*бород'ба́*].

Варіа́нти фразеологі́чних одини́ць, **different forms of phraseological units.** Варіанти фразеологічних одиниць – фразеологізми з дещо зміненим складом компонентів, але з однаковим значенням. Найчастіше варіантність у фразеологізмах викликається заміною одного з компонентів. Це можуть бути іменники: *брати гору – брати верх, вискочило з пам'яті – вискочило з голови*; дієслова: *багато води втекло – багато води*

спливло, бути на сьомому небі – відчувати себе на сьомому небі. Можливі варіанти з пропуском одного чи кількох компонентів, як-от: *баба з воза – кобилі легше > баба з воза.*

Варіáнтність, **diversity** (із лат. *varians* (*variantis*) –‘змінність’). Різноманітність, різнотипність, видозміни слів, їхнього звучання, морфемного складу, закріплені в мові історично чи викликані різними умовами сучасного використання мовних одиниць, а також належністю мовців до територіального чи соціального середовища. *Див.* **варіáнти морфéм**, **варіáнти слóва, варіáнти фразеологíчних одиниць, варіáнти звукового вúраження фонéм.**

Велúка лíтера, capital letter. Літера, що відрізняється від малої висотою, іноді накресленням і використовується відповідно до систем орфографії й пунктуації, прийнятих у мові. У давньоруських пам’ятках 10–11 ст. з великої літери починали текст, тому її називали «заглавною». Власні назви писалися з маленької букви. У 16–17 ст. великою літерою починали текст і речення після крапки. За правилами сучасного правопису української мови (2019 р.) з великої літери пишуться: 1) перше слово тексту і речення, 2) індивідуальні імена людей, по батькові, прізвища, псевдоніми, прізвиська: *Тарас Григорович Шевченко, Марко Вовчок, Волохатий,* міфологічні істоти, божества: *Венера, Молох, Перун*; 3) дійові особи у байках, казках, драматичних творах: *Щука, Червона Шапочка, Еней*; 4) назви найвищих державних установ, посад: *Верховна Рада, Президент України*, 5) клички свійських тварин: *Сірко* (собака), *Гнідко* (кінь), *Лиска* (корова); 6) астрономічні назви: *Велика Ведмедиця, Сатурн*; 7) географічні назви: *Київ, Дунай, Азія*; 8) назви вулиць: *Харківська* (в Сумах), *Полтавський Шлях* (у Харкові); 9) назви держав: *Канада, Швейцарія*; 10) назви історичних подій: *Полтавська битва, Велика французька революція*; 11) релігійні свята: *Благовіщення, Масниця*; 12) прикметники, утворені від власних особових назв за допомогою суфіксів **-ів-, -їв-, -ин-, -їн-**: *Іванів зошит, Маріїн лист*; 13) прикметники, утворені від іменників – власних назв, якщо вони входять до складну назв, що за змістом дорівнюються словосполукам «імені когось», «пам’яті когось»: *Нобелівська премія, Шевченківська премія, Франківська кімната*; 14) скорочені назви (абревіатури) установ, закладів, організацій: *Укрзалізниця, ООН.*

Велáрні приголосні, **velar consonants** (від лат. *velum* – ‘завіса’). *Див.* **задньоязикóві приголосні**.

Вербаліза́ція, **verbalization** (від лат. *verbum* – ‘дієслово’). Перехід інших частин мови до класу дієслів і набуття ними синтаксичних функцій дієслова. *Див.* **відіменнико́ві дієслова́, відприкметнико́ві утво́рення**).

Вербáльний, **verbal** (від лат. *verbalis* < *verbum* – ‘слово’). Усний, словесний. Напр., *вербальне мислення*, *вербальне спілкування*.

Ви́гук, **interjection**. Клас незмінюваних слів, які служать засобом вираження емоцій, почуттів або реакцій на зовнішні подразнення: *О! Ох, ей, ага, геть, ура*, не називаючи їх. За значенням вони поділяються на: емоційні, що виражають почуття, переживання, психічний і фізичний стан людини: *ба! ха! тю! біда!*; спонукальні, які передають різні форми волевиявлення і розпорядження, заохочення – *гайда! досить! цить!*; апелятивні (від лат. *appellation* – ‘звернення’), які виражають звернення мовця до співрозмовника для привернення уваги – *гей! агов! егей!* або для прикликання чи відганяння свійських тварин і птахів: *киць-киць-киць! ціп-ціп-ціп! гиля!*; етикетні, що виражають привітання, подяку, прощання: *Пробач! Прощавайте, Дякую, Перепрошую.* До вигуків традиційно відносять і звуконаслідувальні слова, які передають акустичне сприйняття звуків птахів, звірів, шуми довкілля: *кар, ку-ку-рі-ку, гав, дзень! клац! хлюп!*

Вигуко́ва гіпо́теза похо́дження мо́ви, **the pooh-pooh theory (natural sound source)** – *див.* **гіпо́тези** (**тео́рії**) **про похо́дження мо́ви**.

Вид дієсло́ва, **verb aspect**. Граматична категорія дієслова, що вказує на те, як дія розвивається в часі: чи вона є в процесі становлення, розгортання чи повністю реалізована, результативна. За цими ознаками в категорії виду розрізняють співвідносні: граматичне значення доконаного і граматичне значення недоконаного виду. Доконаний вид позначає дію в її завершеності, результаті. На цьому узагальненому визначенні ґрунтуються основні значення дієслів доконаного виду: 1) завершеність початкової дії (*задзвеніти, зашуміти, заговорити*); 2) обмеження тривалості дії (*посидіти, повчитися, поплакати*); 3) результативність (*позаписувати, вивчити, відобідати*); 4) раптовість (*стукнути, штовхнути, стрельнути*). Дієслова недоконаного виду означають незавершену, внутрішньо необмежену дію. Внутрішня необмеженість виявляється і як дія, що не встигла реалізуватися (*запитувати*), і як дія, що реалізується без будь-яких обмежень (*ходити*), і як дія, яка регулярно повторюється

(*посмикувати*) або повторюється, але не регулярно (*бігати*). Доконаний і недоконаний види становлять видову пару, у розрізненні якої беруть участь різні морфологічні й фонетичні засоби, як-от: 1) співвідношення безпрефіксних і префіксних спільнокореневих дієслів (*робити – **з**робити, питати – **с**питати*), 2) зміна суфіксів основ у спільнокореневих дієсловах (*опис**ува**ти – опис**а**ти, грюк**а**ти – грюк**ну**ти*), 3) зміна місця наголосу (*насипáти – насúпати, розрізáти – розрíзати*), 4) співвідношення дієслів із різними коренями (*брати – взяти, говорити – сказати*). Є дієслова, які не утворюють видових пар: вони виступають або у формі доконаного, або у формі недоконаного виду. Це – **одновидові дієслова**, зокрема: недоконаного виду – *командувати, мріяти*, доконаного – *відпрацювати, начитатися*. Є **двовидові дієслова**: одна форма виражає і доконаний, і недоконаний вид: *атакувати, механізувати*. Категорія виду пов'язана з категорією часу. Дія, виражена недоконаним видом, може збігатися з моментом мовлення, передувати йому або наступати після нього, тому значення недоконаного виду властиве всім трьом часовим формам: теперішньому (*я читаю*), минулому (*я читав*), майбутньому (*я буду читати, я читатиму*). Дія, позначена дієсловами доконаного виду, або передує моменту мовлення (*я прочитав*), або настає після нього (*я прочитаю*). Доконаний вид не має форм теперішнього часу.

Видова́ па́ра, **aspect opposition** – *див.* **вид дієсло́ва**.

Вимо́ва, **pronunciation**. Характер, особливості **артикуляції** звуків мови. Є, напр., гугнява вимова, тобто вимова звуків із носовим відтінком. Є правильна, узвичаєна вимова. Культура усного мовлення як розділ мовознавства вимагає вироблення вимови звуків, що відповідає орфоепічним нормам літературної мови.

Ви́няток, **exception**. Відхилення від мовної норми на рівні фонетики, словотвору, граматики. Напр., в «Українському правописі» у правилі про написання **о** і **е**, що не переходять в **і**, вказано, що переходу **о, е** в **і** в закритому складі не піддаються слова з повноголоссям **-оро-, -оло-, -ере-, еле-**, як-от: *мороз, волос, перед, зелень* та ін., виняток становлять слова: *моріг, поріг, сморід*.

Висло́влення, **utterance.** Одиниця мовлення (в усному і писемному варіантах), що характеризується смисловою цілістю, сформованою за законами певної мови. Воно має реченнєву будову у формуванні простих і складних речень. Напр., одиниця повідомлення: *Після дощу гостріше пахнуть квіти* (В. Сосюра) – і за будовою, і за змістом

становить і речення, і висловлення. Такий збіг граматично оформленої будови і смислу дозволяє прості й складні структури іменувати і реченнями, і висловленнями. Проте висловлення може бути повідомленням, яке не вкладається у формально-синтаксичну схему речення. Такими є, зокрема, слова-речення: звуконаслідувальні – ***Гу-гу-гу,*** *в дворі гуділо* (І. Франко), частки-речення – *Пором з того боку? –* ***Атож!*** (Гр. Тютюнник). Подібні зразки засвідчуються в усному вияві і в художній літературі переважно в мовленні персонажів.

Ви́тримка, retention (medial stage). Одна з фаз **артикуляції** звука, яка виявляє себе в тому, що мовні органи в процесі вимови звука затримуються на частки секунди, завдяки чому фіксується його артикуляція. *Див.* **експериме́нтальна** (**інструме́нтальна**) **фоне́тика.**

Ви́щий сту́пінь, **comparative degree** – *див.* **сту́пені порівня́ння**.

Вібра́нт, **vibrant consonant** (від лат. *vibrans* – ‘дрижачий’). Те ж, що **дрижа́чий при́голосний**. *Див.* **при́голосні зву́ки**.

Віддієсло́вні слова́, **deverbative.** Слова різних частин мови, утворені від дієслівних основ. Віддієслівні іменники означають опредмечену дію (опредмечений стан, процес) або конкретні предмети, утворюються: безафіксним способом словотворення: *прогул, гуркіт, приймач*; суфіксальним способом словотворення: *навча**нн**я, закри**тт**я, розви**т**ок*. Віддієслівні прикметники утворюються суфіксальним способом: *ви**сяч**ий, горі**л**ий, кол**юч**ий*. Віддієслівні прислівники: *мовчки, подумки, пошепки, нехотя, загодя*. Віддієслівні прийменники*: незважаючи, починаючи, завдяки*.

Відіменнико́ві дієслова́, denominative (denominal) verbs. Дієслова, утворені від іменників, зокрема: а) від назв осіб: *секретарювати*; б) від назв предметів: *асфальтувати*; в) від назв часу: *світає*; г) від назв абстрактних понять: *мирити*.

Відіменнико́ві прийме́нники, adverbial prepositional phrases. Прийменники, утворені із застиглого поєднання первинного прийменника та іменника з абстрактним значенням у непрямому відмінку. Напр.: *унаслідок* (***Унаслідок*** *обговорення справи в комісії виникло кілька конкретних пропозицій* (В. Еллан); *за винятком* (*Усі,* ***за винятком*** *Бойчука, здивовано дивилися на свого шкіпера* (М. Трублаїні); *під час* (*О-о-ой і шумить же, мабуть, цей ліс* ***під час*** *бурі!* (Г. Хоткевич).

Відіменнико́ві прикме́тники, denominative adjectives. Прикметники, похідні від іменників. Утворені від іменників: а) якісні прикметники, що передають значення наявної ознаки: *кучерявий, зразковий*; значення «великою мірою»: *соковитий, брюхатий*; значення ознаки надмірності: *окастий*; б) відносні прикметники: *шкільний, сливовий*; в) присвійні прикметники: *Сергіїв, материн*.

Відіменні́ утво́рення, **denominative formations**. Слова, похідні від **іменних частин мови**: іменників (*див.* **відіменнико́ві прикме́тники**, **відіменнико́ві прийме́нники, відіменнико́ві дієслова́**), прикметників (*див.* **відприкметнико́ві утво́рення**), числівників (*див.* **відчислівнико́ві утво́рення**).

Відкри́тий склад, **open syllable**. Склад слова, що закінчується голосним звуком, напр.: *де-ре-во, о-са, а-ві-а-ці-я* (я=йа). Відкритий склад протиставляється закритому: *дім, кар-кас*. *Пор.* **закри́тий склад**.

Відмі́на, **declension**. Клас іменників, об'єднаних спільними особливостями відмінювання. У сучасній українській мові за характером основ і відмінкових закінчень усі змінювані іменники поділяються на чотири відміни.

До першої відміни належать іменники жіночого, чоловічого й спільного роду із закінченням **-а (-я)** в називному відмінку однини: *Микола* (чол. р.), *земля* (жін. р), *лівша* (спільн. р).

До другої відміни належать іменники чоловічого і середнього роду: чоловічого – з нульовим закінченням у наз. в. однини (*ІванØ, кіньØ*), із закінченням **-о** (*Дніпро, батько*); середнього роду із закінченням **-о, -е, -я** (крім тих, які при відмінюванні приймають суфікси **-ен-, -ат-, -ят-**): *золото, поле, листя*.

До третьої відміни належать іменники жіночого роду з нульовим закінченням у називному відмінку однини: *кров, сіль*. До цієї відміни зараховано іменник *мати* з **-и** в називному відмінку, але в інших відмінках має закінчення, властиві іменникам третьої відміни, і суфікс **-ер**: Р. в., Д. в. однини – *матері*, Зн. в. одн. – *матір*, Р. в. множ. – *матерів*, Ор. в. множ. – *матерями*.

Четверту відміну складають іменники середнього роду на **-а, (-я)**, які при відмінюванні в непрямих відмінках, крім знахідного й орудного, мають суфікси **-ен-, -ат-, -ят-**: *кошеня, тім'я*. Ця відміна обіймає іменники, що означають істоти молодшого віку (*дівча, лоша*), або здрібнілі предмети (*коліща*), або абстрактні поняття (*ім'я, плем'я*). Зразки відмінювання іменників

чотирьох відмін *див.* у статтях: **відмі́нювання іме́нників пе́ршої відмі́ни, відмі́нювання іме́нників дру́гої відмі́ни, відмі́нювання іме́нників тре́тьої відмі́ни, відмі́нювання іме́нників четве́ртої відмі́ни.**

Відмі́нок, case. Граматична категорія іменних частин мови (іменника, прикметника, числівника), що встановлює семантико-синтаксичні відношення з головними і другорядними членами речення. У сучасній українській мові є сім відмінків: називний, родовий, давальний, знахідний, орудний, місцевий, кличний. Називний відмінок є прямою, незалежною формою відмінюваного слова, якій протиставляються всі інші форми, тобто непрямі відмінки. Про функції відмінків *див.* у статтях про кожен відмінок в алфавітному порядку.

Відмі́нювання, inflectional changes. Зміна іменників, прикметників, числівників, займенників, а також дієприкметників за відмінками; для іменників – ще за числами; для прикметників, числівників, займенників, дієприкметників – за родами та числами. Кількість відмінкових форм у кожній мові різна: в українській мові – сім відмінків (називний, родовий, давальний, знахідний, орудний, місцевий, кличний), у німецькій – чотири (Nominativ, Wenitiv, Dativ, Akkusativ). Термін «відмінювання» застосовний лише в тих мовах, у яких іменні частини мови змінюються за відмінками. У болгарській мові, напр., іменники не мають відмінкових форм, тому й термін «відмінювання» недоречний.

Відмі́нювання дієприкме́тників, **inflectional changes in participles.** Усі дієприкметники відмінюються, як звичайні прикметники твердої групи: *стихаючий* (вітер): *стихаючого, стихаючому…, стихаюча* (пісня): *стихаючої, стихаючій…; стихаюче* (соло): *стихаючого, стихаючому…; виконаний* (твір): *виконаного, виконаному…; виконана* (пісня): *виконаної, виконаній…; виконане* (замовлення): *виконаного, виконаному…; зарослий* (двір): *зарослого, зарослому…; заросла* (галявина): *зарослої, зарослій…; зарослe* (поле): *зарослого, зарослому…* Як і прикметники, дієприкметники вживаються і в членній нестягненій формі, але лише в називному і знахідному відмінку однини і множини: *Буде бите… **сі́янє** жито* (Т. Шевченко), *…гнеться… **пожовклая** трава* (Т. Шевченко), *…співъ заводить Електрика про **здійсненії** сни* (В. Сосюра). В усіх інших відмінках вони мають форми прикметників твердої групи: *сі́янее: сія**ного**, сія**ному**…; пожовклая: пожовкл**ої**, пожовкл**ій**…; здійсненії: здійснен**их**, здійснен**им**…*

Відмі́нювання займе́нників, inflectional changes in pronouns.

Відмінювання особових займенників

	однина		*множина*	
Н.	я	ти	ми	ви
Р.	мене́	тебе́	нас	вас
Д.	мені́	тобі́	нам	вам
Зн.	мене́	тебе́	нас	вас
Ор.	мною	тобою	нами	вами
М.	(при) мені	(при) тобі	(при) нас	(при) вас

	однина			*множина*
	чол. р.	с. р.	жін. р.	для всіх родів
Н.	він	воно	вона	вони́
Р.	його́ (до нього́)		її (не́ї)	їх (до) них
Д.	йому		їй	їм
Зн.	його́ (на) нього́		її (не́ї)	їх (на) них
Ор.	(з) ним		нею	(з) ни́ми
М.	(на) ньо́му	(на) нім	(при) ній	(при) них

Особливості відмінювання займенників третьої особи (*він, вона, воно, вони*) є те, що в родовому, знахідному й місцевому відмінках після прийменників вони набувають форм із приставним **н**: *до **н**ього, з **н**еї, до **н**их*. Тому слід розрізняти: *Це **його** зошит* і *Друзі завітали **до нього***; ***Їх*** (учнів) *ми побачили вчора* і *Біля **них*** (дерев) *поставили стіл*. Орудний відмінок має форму з **н** і без прийменників: *ним, нею, ними*.

Відмінювання зворотного займенника

Н.	—	Зн.	себе́
Р.	себе́	Ор.	собо́ю
Д.	собі́	М.	(на) собі́

Відмінювання присвійних займенників

	однина			*множина*
	чол. р.	с. р.	жін. рід	для всіх родів
Н.	мій	моє	моя	мої
Р.	мого		моєї	мої, моїх
Д.	моєму		моїй	моїм
Зн.	мій, мого	моє	мою	моїх
Ор.	моїм		моєю	моїми
М.	(при) моєму / (на) моїм		(при) моїй	(при) моїх

За цим же зразком відмінюються займенники *твій, свій*. Займенники *наш, ваш* відмінюються, як прикметники твердої групи, а займенник

їхній – як прикметник м'якої групи. Займенник *мій* у знахідному відмінку вживається або у формі називного, або у формі родового відмінка залежно від того, з яким іменником узгоджується: з іменником – назвою предмета – у Н. в.: *Бачу **мій** дім*; з іменником – назвою особи – у Р. в.: *Бачу **мого** брата*.

Відмінювання вказівних займенників

	однина			*множина*
	чол. р.	с. р.	жін. рід	для всіх родів
Н.	той	те	та	ті
Р.	того		тієї (тої)	тих
Д.	тому		тій	тим
Зн.	той, того	те	ту	ті, тих
Ор.	тим		тією (тою)	тими
М.	(у) тому / (на) (тім)		(у) тій	(у) тих

Так само відмінюється займенник *отой*.

Н.	цей	це	ця	ці
Р.	цього		цієї	цих
Д.	цьому		цій	цим
Зн.	цей, цього	це	цю	ці, цих
Ор.	цим		цією	цими
М.	(у) цьому / (на) цім		(у) цій	(у) цих

За цим зразком відмінюється займенник *оцей*. Використання різних форм знахідного відмінка займенників *той, цей* залежить від форм іменника: із назвою неживого предмета – форма Н. в. (*Бачу той (цей) дім*), із назвою особи – Р. в. (*Знаю того (цього) хлопця*).

Відмінювання питально-відносних займенників

Н.	хто	що
Р.	кого́	чого́
Д.	кому́	чому́
З.	кого	що
О.	ким	чим
М.	(на) ко́му / (на) кім	(на) чо́му, (на) чім

	однина		*множина*
	чол. р.	с. р.	жін. рід	для всіх родів
Н.	чий	чиє	чия	чиї
Р.	чийо́го		чиєї	чиїх
Д.	чийо́му (чиєму)		чиїй	чиїм
Зн.	чий (чийого)	чиє	чию	чиї (чиїх)
Ор.	чиїм		чиєю	чиїми
М.	(при) чийо́му, / (при) чиєму / чиїм		(при) чиїй	(при) чиїх

Відмінювання означальних займенників

	однина			*множина*
	чол. р.	с. р.	жін. рід	для всіх родів
Н.	весь (увесь, ввесь)	все (усе)	вся (уся)	всі (усі)
Р.	всього		всієї	всіх
Д.	всьому		всій	всім
Зн.	весь, всього	все (усе)	всю	всі, всіх
Ор.	всім		всією	всіма
М.	(на) всьому / (на) всім		(на) всій	(на) всіх

Відмінювання складних займенників
(неозначених і заперечних)

Складні займенники відмінюються лише в основній частині:

*Аби**хто**, аби**кого**, аби**кому**, аби**ким**, аби на **кому**.*

*Аби**який**, аби**якого**, аби**якому**, аби**яким**, аби на **якому**.*

***Хто**-небудь, **кого**-небудь, **кому**-небудь, **ким**-небудь, на **кому**-небудь.*

***Що**-небудь, **чого**-небудь, **чому**-небудь, **чим**-небудь, на **чому**-небудь.*

Займенники *дехто, ніхто* відмінюються як *абихто*, займенники *деякий, ніякий* – як *абиякий*.

Відмі́нювання іме́нників дру́гої відмі́ни, inflectional changes in nouns of the second declension.

Чоловічий рід

	Тверда група	М'яка група	Мішана група
		однина	
Н.	дядьк-**о**	край	газетяр
Р.	дядьк-**а**	кра-**ю**	газетяр-**а**
Д.	дядьк-**ові** (-**у**)	кра-**єві** (-**ю**)	газетяр-**еві** (-**у**)
Зн.	дядьк-**а**	край	газетяр-**а**
Ор.	дядьк-**ом**	кра-**єм**	газетяр-**ем**
М.	(на) дядьк-**ові** (-**у**)	(на) кра-**єві** (-**ю**)	(на) газетяр-**еві** (-**у**)
Кл.	дядьк-**у**	кра-**ю**	газетяр-**е**
		множина	
Н.	дядьк-**и**	кра-**ї**	газетяр-**і**
Р.	дядьк-**ів**	кра-**їв**	газетяр-**ів**
Д.	дядьк-**ам**	кра-**ям**	газетяр-**ам**
Зн.	дядьк-**ів**	кра-**ї**	газетяр-**ів**
Ор.	дядьк-**ами**	кра-**ями**	газетяр-**ами**
М.	(на) дядьк-**ах**	(на) кра-**ях**	(на) газетяр-**ах**
Кл.	дядьк-**и**	кра-**ї**	газетяр-**і**

Середній рід

	Тверда група	М'яка група	Мішана група
		однина	
Н.	весл-**о**	завданн-**я**	прізвищ-**е**
Р.	весл-**а**	завданн-**я**	прізвищ-**а**
Д.	весл-**у**	завданн-**ю**	прізвищ-**у**
Зн.	весл-**о**	завданн-**я**	прізвищ-**е**
Ор.	весл-**ом**	завданн-**ям**	прізвищ-**ем**
М.	(на) весл-**і**	(на) завданн-**і**	(на) прізвищ-**і**
Кл.	весл-**о**	завданн-**я**	прізвищ-**е**
		множина	
Н.	ве́сл-**а**	завданн-**я**	прізвищ-**а**
Р.	ве́сел	завдань	прізвищ
Д.	ве́сл-**ам**	завданн-**ям**	прізвищ-**ам**
Зн.	ве́сл-**а**	завданн-**я**	прізвищ-**а**
Ор.	ве́сл-**ами**	завданн-**ями**	прізвищ-**ами**
М.	(на) ве́сл-**ах**	(на) завданн-**ях**	(на) прізвищ-**ах**
Кл.	ве́сл-**а**	завданн-**я**	прізвищ-**а**

Відмі́нювання іме́нників пе́ршої відмі́ни, inflectional changes in nouns of the first declension.

Жіночий рід

	Тверда група	М'яка група	Мішана група
		однина	
Н.	книжк-**а**	вишн-**я**	площ-**а**
Р.	книжк-**и**	вишн-**і**	площ-**і**
Д.	книжц-**і**	вишн-**і**	площ-**і**
Зн.	книжк-**у**	вишн-**ю**	площ-**у**
Ор.	книжк-**ою**	вишн-**ею**	площ-**ею**
М.	(на) книжц-**і**	(на) вишн-**і**	(на) площ-**і**
Кл.	книжк-**о**	вишн-**е**	площ-**е**
		множина	
Н.	книжк-**и**	вишн-**і**	площ-**і**
Р.	книжок	вишень	площ
Д.	книжк-**ам**	вишн-**ям**	площ-**ам**
Зн.	книжк-**и**	вишн-**і**	площ-**і**
Ор.	книжк-**ами**	вишн-**ями**	площ-**ами**
М.	(на) книжк-**ах**	(на) вишн-**ях**	(на) площ-**ах**
Кл.	книжк-**и**	вишн-**і**	площ-**і**

Відмі́нювання іме́нників пе́ршої відмі́ни, inflectional changes in nouns of the third declension.

Жіночий рід

	однина			
Н.	зустріч	кров	ніжність	ма́т-**и**
Р.	зустріч-**і**	кров-**і**	ніжност-**і**	ма́т-ер-**і**
Д.	зустріч-**і**	кров-**і**	ніжност-**і**	ма́т-ер-**і**
Зн.	зустріч	кров	ніжність	ма́т-ір
Ор.	зустрічч-**ю**	кров'-**ю**	ніжніст-**ю**	ма́т-ір'-**ю**
М.	(на) зустріч-**і**	(на) кров-**і**	(на) ніжност-**і**	(на) ма́т-ер-**і**
Кл.	зустріч-**е**	кров-**е**	ніжност-**е**	ма́т-**и**

	множина		
Н.	зустріч-**і**	ніжност-**і**	мат-ер-**і́**
Р.	зустріч-**ей**	ніжност-**ей**	мат-ер-**ів**
Д.	зустріч-**ам**	ніжност-**ям**	мат-ер-**я́м**
Зн.	зустріч-**і**	ніжност-**і**	мат-ер-**і́в**
Ор.	зустріч-**ами**	ніжност-**ями**	мат-ер-**я́ми**
М.	(на) зустріч-**ах**	(на) ніжност-**ях**	(на) мат-ер-**я́х**
Кл.	зустріч-**і**	ніжност-**і**	мат-ер-**і́**

Відмі́нювання іме́нників пе́ршої відмі́ни, inflectional changes in nouns of the fourth declension.

Середній рід

	однина		*множина*	
Н.	ім'-**я**	цуц-ен-**я**	ім-ен-**а́**	цуц-ен-ят-**а**
Р.	ім-ен-**і**	цуц-ен-ят-**и**	ім-е́н	цуц-ен-ят
Д.	ім-ен-**і**	цуц-ен-ят-**і**	ім-ен- **а́м**	цуц-ен-ят-**ам**
Зн.	ім'-**я**	цуц-ен-**я**	ім-ен-**а́**	цуц-ен-ят
Ор.	ім-ен-**ем**, ім'-**ям**	цуц-ен-**ям**	ім-ен-**а́ми**	цуц-ен-ят-**ами**
М.	(на) ім-ен-**і**	(на) цуц-ен-ят-**і**	(на) ім-ен-**а́х**	(на) цуц-ен-ят-**ах**
Кл.	ім'-**я**	цуц-ен-**я**	ім-ен-**а́**	цуц-ен-ят-**а**

Відмі́нювання прикме́тників, inflectional changes in adjectives.

Відмінювання якісних прикметників

Тверда група

	однина			*множина*
	чол. р.	с. р.	жін. р.	для всіх родів
Н.	біл-**ий**	біл-**е**	біл-**а**	біл-**і**
Р.	біл-**ого**		біл-**ої**	біл-**их**
Д.	біл-**ому**		біл-**ій**	біл-**им**
Зн.	як Н. або Р.	біл-**е**	біл-**у**	як Н. або Р.
Ор.	біл-**им**		біл-**ою**	біл-**ими**
М.	(на) біл-**ому** / (на) біл**ім**		(на) біл-**ій**	(на) біл-**их**

Відмінювання присвійних прикметників

	однина			*множина*
	чол. р.	с. р.	жін. р.	для всіх родів
Н.	батьк-**ів**	батьков-**е**	батьков-**а**	батьков-**і**
Р.	батьков-**ого**		батьков-**ої**	батьков-**их**
Д.	батьков-**ому**		батьков-**ій**	батьков-**им**
Зн.	як Н. або Р.	батьков-**е**	батьков-**у**	як Н. або Р.
Ор.	батьков-**им**		батьков-**ою**	батьков-**ими**
М.	(на) батьков-**ому** / (на) батьков-**ім**		(на) батьков-**ій**	(на) батьков-**их**

М'яка група

З основою на м'який приголосний

	однина			*множина*
	чол. р.	с. р.	жін. р.	для всіх родів
Н.	вчорашн-**ій**	вчорашн-**є**	вчорашн-**я**	вчорашн-**і**
Р.	вчорашнь-**ого**		вчорашнь-**ої**	вчорашн-**іх**
Д.	вчорашнь-**ому**		вчорашн-**ій**	вчорашн-**ім**
Зн.	як Н. або Р.	вчорашн-**є**	вчорашн-**ю**	як Н. або Р.
Ор.	вчорашн-**ім**		вчорашнь-**ою**	вчорашн-**іми**
М.	(на)вчорашнь-**ому** / (на)вчорашн-**ім**		(на)вчорашн-**ій**	(на)вчорашн-**іх**

З основою на **-й**

	однина			*множина*
	чол. р.	с. р.	жін. р.	для всіх родів
Н.	безкра-**їй**	безкра-**є**	безкра-**я**	безкра-**ї**
Р.	безкрай-**ого**		безкрай-**ої**	безкра-**їх**
Д.	безкрай-**ому**		безкрай-**їй**	безкра-**їм**
Зн.	як Н. або Р.	безкра-**є**	безкра-**ю**	як Н. або Р
Ор.	безкра-**їм**		безкрай-**ою**	безкра-**їми**
М.	(на) безкрай-**ому**/ (на) безкра-**їм**		(на) безкра-**їй**	(на) безкра-**їх**

Зразок відмінювання прикметників із компонентом **-лиций** (*білолиций, круглолиций, повнолиций*):

	однина			*множина*
	чол. р.	с. р.	жін. р.	для всіх родів
Н.	повнолиц-**ий**	повнолиц-**е**	повнолиц-**я**	повнолиц-**і**
Р.	повнолиць-**ого**		повнолиць-**ої**	повнолиц-**их**
Д.	повнолиць-**ому**		повнолиць-**ій**	повнолиц-**им**
Зн.	як Н. або Р.	повнолиц-**е**	повнолиць-**ю**	як Н. або Р.
Ор.	повнолиц-**им**		повнолиць-**ою**	повнолиц-**ими**
М.	(на) повнолиць-**ому** / (на)повнолиц-**ім**		(на) повнолиц-**ій**	(у) повнолиц-**их**

Кличної форми у прикметників немає. З іменниками в кличній формі вони не узгоджуються і вживаються при них у формі називного відмінка: *шановний товаришу.*

Відмі́нювання числі́вників, inflectional changes in numerals.

Відмінювання кількісних числівників

Числівники *один, одно (одне), одна* відмінюються, як вказівні займенники *той, та, те*:

	однина			*множина*
	чол. р.	с. р.	жін. р.	для всіх родів
Н.	один	одне, одно	одна	одні
Р.	одного		однієї/одної	одних
Д.	одному		одній	одним
Зн.	як у Н. чи Р.	одне, одно	одну	як у Н. чи Р.
Ор.	одним		однією/одною	одними
М.	(в) одному/однім		(в) одній	(в) одних

Числівники *два (дві), три, чотири* відмінюються так:

Н.	два, дві	три	чотири
Р.	двох	трьох	чотирьох
Д.	двом	трьом	чотирьом
Зн.	як у Н. чи Р.	як у Н. чи Р.	як у Н. чи Р.
Ор.	двома	трьома	чотирма
М.	(на) двох	(на) трьох	(на) чотирьох

Числівники від *п'яти* до *тридцяти* відмінюються так:

Н.	п'ять	сім	одинадцять	тридцять
Р.	п'яти (-тьох)	семи (сімох)	одинадцяти (-тьох) (вісьмох)	тридцяти (-тьох)
Д.	п'яти (-тьом)	семи (сімом)	одинадцяти (-тьом) (вісьмом)	тридцяти (-тьом)
Зн.	п'ять (-тьох)	сім (сімох)	одинадцять (-тьох) (вісьмох)	тридцять (-тьох)
Ор.	п'ятьма (-тьома)	сьома (сімома)	одинадцятьма (-тьома) (вісьмома)	тридцятьма (-тьома)
М.	(на) п'яти (-тьох)	семи (сімох)	(на) одинадцяти (-тьох)	(на) тридцяти (-тьох)

Складні числівники на десятки від *п'ятдесяти* до *вісімдесяти* змінюють лише другу складову частину:

Н.	п'ятдесят	шістдесят	сімдесят
Р.	п'ятдесяти (-тьох)	шістдесяти (-тьох)	сімдесяти (-тьох)
Д.	п'ятдесяти (-тьом)	шістдесяти (-тьом)	сімдесяти (-тьом)
Зн.	п'ятдесят (-тьох)	шістдесят (тьох)	сімдесят (-тьох)
Ор.	п'ятдесятьма (-тьома)	шістдесятьма (-тьома)	сімдесятьма (-тьома)
М.	(на) п'ятдесяти (-тьох)	шістдесяти (-тьох)	сімдесяти (-тьох)

Числівники на означення сотень (*двісті …. дев'ятсот*) змінюють обидві складові частини, які пишуться разом:

Н.	двісті	чотириста	шістсот	дев'ятсот
Р.	двохсот	чотирьохсот	шестисот	дев'ятисот
Д.	двомстам	чотирьомстам	шестистам	дев'ятистам
Зн.	двісті	чотириста	шістсот	дев'ятсот
Ор.	двомастами	чотирмастами	шістьмастами	дев'ятьмастами
М.	(на) двохстах	(на) чотирьохстах	(на) шестистах	(на) дев'ятистах

Числівники *сорок, дев'яносто, сто* в непрямих відмінках мають закінчення **-а**, крім знахідного відмінка:

Н.	сорок	дев'яносто	сто
Р.	сорока	дев'яноста	ста
Д.	сорока	дев'яноста	ста
З.	сорок	дев'яносто	сто
О.	сорока	дев'яноста	ста
М.	(на) сорока	дев'яноста	ста

Неозначено-кількісні числівники *скільки, стільки, кілька, декілька* відмінюються, як числівник *два*: *скількох, скільком, кількома*; числівник *багато* – як *три, чотири*: *багатьох, багатьом, багатьма* (і *багатьома*). У складених кількісних числівників змінюються всі складові частини: Н. в. – *сорок два,* Р. в. – *сорока двох;* Н. в. – *шістсот п'ятдесят сім,* Р. в. – *шестисот п'ятдесяти семи,* Д. в. – *шестистам п'ятдесяти сімом;* Н. в. – *тисяча дев'ятсот двадцять чотири,* Р. в. – *тисячі дев'ятисот двадцяти чотирьох,* Д. в. – *тисячі дев'ятистам двадцяти чотирьом* і т. д. У складених дробових числівниках чисельник відмінюється, як кількісний числівник, а знаменник – як порядковий: *чотири десятих, чотирьом десятим, чотирма десятим.* Збірні числівники *двоє, обоє, обидві, троє, четверо, п'ятеро, шестеро* в непрямих відмінках мають форми звичайних кількісних числівників: *двох, двом, двома; обох, обом, обома; обидві, обидвох, обидвом; трьох, трьом, трьома; чотирьох, чотирьом, чотирма.* Збірні числівники *півтора, півтори, півтораста*

не відмінюються. Числові назви *тисяча, мільйон, мільярд* відмінюються, як іменники. Порядкові числівники відмінюються за родами, числами і відмінками, як прикметники твердої групи: *другий (друге), другого, другому, другим, на другому; друга, другої, другій* і т. д. Числівник *третій* відмінюються, як прикметник м'якої групи: *третій (третє), третього, третьому, третім, на третьому; третя, третьої, третій* і т. д.; *треті, третіх, третім* та ін. У складених порядкових числівниках відмінюється остання складова частина: *сто перший, сто першого, сто першому…; вісімсот шістдесят сьомого…; тисяча дев'ятсот двадцять четвертий… у тисяча дев'ятсот двадцять четвертому*.

Відно́сне сло́во, **relative word** – *див*. **сполу́чне сло́во**.

Відно́сний час, **relative (retrospective) tense.** Уживання одного часу в значенні іншого. Найчастіше це трапляється, коли форма часу орієнтована не на момент мовлення (проговорювання), а на час іншої дієслівної дії, ужитої в цьому ж реченні. Наприклад, у реченні *Тим часом пан поїхав до міста й пожалівся, що Джеря бунтує громаду* (І. Нечуй-Левицький) форма теперішнього часу *бунтує* співвіднесена не з моментом мовлення (таким є значення теперішнього часу, Джеря зараз не бунтує) а з часом дії, вираженої дієсловами *поїхав* і *пожалівся* у формах минулого часу, що й зумовлює використання в цьому реченні теперішнього часу дієслова *бунтує* в значенні минулого. Можливе й уживання форм майбутнього часу й минулого в значенні теперішнього, як-от: *Сиджу – як загуде в грубі, як сипне, війне снігом у вікна – зразу стемніло* (С. Васильченко). У цьому реченні форми майбутнього часу *загуде, сипне, війне* і форма минулого часу *стемніло* співвіднесені з теперішнім часом *сиджу*, що й визначає їхнє вторинне значення: значення теперішнього часу, бо співвіднесені з ним. *Пор*. **абсолю́тний час**.

Відно́сні прикме́тники, **relative adjectives.** Відносні прикметники, на відміну від **якісних,** позначають ознаку предмета не безпосередньо (напр.: *великий, білий, поганий*), а через відношення до іншого предмета (*гарбузове насіння* – 'насіння з гарбуза'), особи (істоти) (*студентська конференція* – 'конференція студентів'), абстрактного поняття (*творчий процес* – 'процес, пов'язаний з творчістю'), дії (*перелітний птах* – 'птах, що перелітає'), обставини (*зимове сонце* – 'сонце взимку'), числа (*подвійне навантаження* – 'навантаження здвоєне'). Саме тому більшість відносних прикметників зберігає зв'язки з тими словами, від яких утворені (*срібний – срібло; сьогоднішній – сьогодні; потрійний – три*). Їхні

морфологічні ознаки не збігаються з ознаками якісних прикметників. Вони змінюються за родами, числами, відмінками, але не творять **ступенів порівняння**. Деякі прикметники можуть уживатися то з відносним, то з якісним значенням, що стається внаслідок уживання відносного прикметника в переносному значенні, як-от: *залізний трос – залізний характер; золота обручка – золота дитина*. Зрідка якісні прикметники набувають значення відносних: *дзвінкий голос* (якісний) – *дзвінкий приголосний звук* (відносний): голос може бути дзвінкіший, а приголосний звук бути дзвінкішим не може.

Відно́шення, **relation.** Вид семантично взаємопов'язаних і структурно обумовлених синтаксичних відповідностей між компонентами речення у вираженні часових, умовних, просторових, причинових та інших значень. *Див.* **синтакси́чні відно́шення у словосполу́ченні, синтакси́чні відно́шення в ре́ченні.**

Відокре́млені дода́тки, detached objects. Додатки, виражені відмінковими формами іменників або займенників із прийменниками *крім, окрім, опріч, замість, включаючи, поряд із, на відміну від, за винятком, починаючи з … і кінчаючи* та ін. зі значенням обмеження, винятковості, заміщення. Приклади: а) зі значенням обмеження, тобто за винятком когось, чогось: *Усі,* ***крім Руфіна****, підходять під благословення* (Леся Українка); б) зі значенням включення: *Вони всі,* ***в тому числі й Марта****, немовби близенько пройшли … біля смерті…* (В. Собко); в) зі значенням заміщення: *А тепер,* ***замість крила парусника****, Тоня й Віталій бачать вдалині … темну непорушну гору якусь* (О. Гончар); г) зі значенням винятковості: *Всі,* ***за винятком Бойчука,*** *здивовано дивилися на свого шкіпера* ('командир несамохідного річкового судна' – С. Д.) (М. Трублаїні). Слід відрізняти уживання прийменника *крім* у творенні відокремленого додатка від його участі у формуванні приєднувального сполучника *крім того (цього)* зі значенням 'також, до того ж': ***Крім того****, я активно захищаю спортивну честь нашого радгоспу* (О. Гончар).

Відокре́млені другоря́дні чле́ни ре́чення, **detached secondary sentence members**. Другорядні члени речення, виділені інтонаційно (за допомогою пауз, характерної інтонації, сильного фразового наголосу) і пунктуаційно для надання їм самостійності в уточненні висловленої думки, у конкретизації описаних дій, у поглибленій характеристиці особи чи предмета. Відокремленими бувають означення, прикладки, додатки, обставини. *Див.* **відокре́млені**

дода́тки; **відокре́млені озна́чення**; **відокре́млені прикладки; відокре́млені обста́вини, ви́ражені одини́чними дієприсл́івниками**; **дієприкметнико́вий зворо́т**; **дієприслівнико́вий зворо́т**.

Відокре́млені обста́вини, **ви́ражені одини́чними дієприсл́івниками, parenthetic unextended participial abverbial modifiers**. Одиничні дієприслівники, як і дієприслівникові звороти, належать до відокремлених членів речення. Зберігаючи дієслівне значення, вони виступають у ролі обставин, зокрема, часу: ***Купаючи***, *розмовляла зо мною, малою* (Т. Шевченко), або умови: ***Не обмочившись***, *рибки не впіймаєш* (нар. тв.), або способу дії: ***Прислухаючись і оглядаючись***, *друзі перелізли через глибокий рів до саду, поповзли до найближчої хати* (В. Минко). Не відокремлюються одиничні дієприслівники зі значенням способу дії, що стоять а) безпосередньо за присудком, як-от: *Із вирію летять* ***курличучи*** *ключі* (М. Зеров), б) у кінці речення: *Вона сиділа* ***замисливши́сь*** (Ю. Яновський).

Відокре́млені озна́чення, **detached attributes**. Інтонаційно й пунктуаційно виділені члени речення, що виконують роль означення. Відокремлені означення бувають узгоджені й неузгоджені. Узгоджені означення, виражені прикметниками і дієприкметниковими зворотами відокремлюються в постпозиції: *Процвітала рожа Супроти вікна,* ***Запашна та горда, Пишна та рясна*** (П. Грабовський). Препозитивні узгоджені означення відокремлюються, якщо вони поряд з означальним значенням мають додаткове обставинне значення: ***Зовні спокійний***, *Петро жив усі ці місяці якогось внутрішнього тривогою* (Н. Рибак) – значення причини (‘тому що був спокійний’). У препозиції узгоджені означення відокремлюються, якщо вони відносяться до особового займенника: ***Завжди спокійний, розважливий і зовні скептичний***, *він метушився тепер, як молодий поет* (Ю. Смолич). Неузгоджені означення відокремлюються, коли виникає потреба підкреслити передаване ними значення: *З туману почали виринати озброєні мокрі люди,* ***з запаленими від безсоння очима***, *босі, погано одягнені* (О. Довженко). Найчастіше засвідчуються неузгоджені означення, розміщені в постпозиції, як у наведеному прикладі. Неузгоджені означення, розміщені в препозиції, відокремлюються, якщо вони відносяться до особових займенників: ***З ознаками великої втоми***, *він все ж виділявся серед інших могутньою статурою* (Ю. Смолич).

Відокре́млені при́кладки, **parenthetic appositions.** Поширені й непоширені члени речення, що виступають у ролі прикладки,

в усному мовленні виділяються інтонаційно, на письмі – комами і тире для підкреслення самостійного значення. Відокремлені прикладки виражаються іменниками, або субстантивованою частиною мови, або словосполученням. Вони посідають пост – (частіше) і препозитивне місце і належать до підмета, іменної частини складеного присудка, додатка, обставини. Напр.: *А він,* ***орел****, шумить, клекоче, мов людям розказати хоче про поєдинок у яру* (В. Швець), *Нехай мене,* ***Кармелюка****, в світі споминають* (Марко Вовчок). У першому реченні *орел* пов'язаний із підметом, у другому – *Кармелюк* – із додатком. Відокремлені прикладки найчастіше передають атрибутивне (означальне) значення, як у реченні *Дивлячись на людей, усміхається і мій батько –* ***великий добрий чоловік*** (О. Довженко). Іноді атрибутивне значення поєднується з додатковим обставинним: ***Як досвідчений чекіст****, Бойчук хотів передбачити будь-яку несподіванку…* (О. Бойченко).

Відприкметникóві утвóрення, derivatives from adjectives. Похідні слова, утворені від прикметників. Це – іменники, які від основ прикметників за допомогою іменникових суфіксів утворюють: а) назви осіб: *малий > мал****юк****, сміливий > сміли****вець***; б) назви предметів: *круглий > кругл****як****; чистовий > чистов****ик****;* в) назви опредметнених абстрактних ознак: *гострий > гостр****ота****, високий > висо****чин****а*. Це – дієслова, що від якісних прикметників утворюються за допомогою суфіксів: **-и-ти**: *злий > зл****ити***; **-і-ти**: *бадьорий > бадьор****іти***; **-ну-ти**: *худий > худ****нути***; а також за допомогою конфіксів: **о-…-и-ти:** *світлий > о****світл****ити*; **ви-…-ну-ти**: *мокрий > ви****мок****нути*. Це – прислівники, утворені від форм називного відмінка однини нечленованих прикметників середнього роду, пор.: ***добре*** *слово* – прикметник і ***добре*** *сказати* – прислівник; ***чисте*** *вікно* – прикметник і ***чисто*** *витирати* – прислівник.

Відприслівникóві утвóрення, derivatives from adverbs. Слова, похідні від прислівників. Це – відносні прикметники, утворені за допомогою суфікса **-шн-**: *завтра****шн****ій, сьогодні****шн****ій, учора****шн****ій.*

Вíдступ (**рекýрсія**)**, off-glide, final glide**. Третя (остання) фаза артикуляції звука, коли мовні органи залишають зайняте ними положення. Пор. **приступ, витримка**. Детальніше *див.* **експеримéнтальна (інструмéнтальна) фонéтика**.

Відчислівникóві утвóрення, derivatives from numerals. Слова, похідні від числівників. Відчислівникового походження є деяка кількість іменників, як-от: *один > одиниця, одинак, два > двійка, три > трійця,*

п'ять > *п'ятак, шість* > *шістка, десять* > *десяток*, а також окремі дієслова: *два* > *двоїти; три* > *троїти.*

Ві́льна осно́ва, free stem – *див.* **осно́ва сло́ва**.

Ві́льне словоспол у́чення, **free word-combination.** Прийняті в мові синтаксичні сполуки слів, що легко розчленовуються на складові частини, чим відрізняються від фразеологічно зв'язаних сполук. У таких сполуках слово поєднується з різними словами за певними синтаксичними моделями, як-от: означення й означуване слово зв'язком узгодження: *рідна школа, рідна сестра;* дієслово і залежне слово зв'язком керування: *читати книгу, читати листа;* інфінітив і прислівник зв'язком прилягання: *сумлінно працювати, безперервно вчитись.* Утворювані такими зв'язками словосполучення можуть члену ватися на окремі слова на відміну від фразеологічних одиниць, неподільних лексично, стійких у своєму складі й структурі. *Див.* **фразеологі́зм**.

Ві́льний ко́рінь, root – *див.* **ко́рінь**.

Вказівні́ займе́нники, demonstrative pronoun – *див.* **займе́нник**.

Вла́сна на́зва, proper name (калька від лат. *nomen proprium* – 'назва власна'). Слово або словосполучення, яке служить для позначення одиничних предметів (істот і неживих предметів). До власних назв належать: антропоніми – назви людей: імена (*Галина*), по батькові (*Олександрович*), прізвища (*Гоголь*); топоніми – географічні об'єкти (*Харків, Чорне море, Говерла); зооніми – клички тварин (Лиска, Рябко); космоніми – назви небесних тіл (Місяць, Марс*); ідеоніми – об'єкти духовної культури (*капела «Думка», театр «Ромен»);* хрематоніми – об'єкти матеріальної культури (*цукерки «Волошка», пароплав «Тарас Шевченко»*), міфоніми – найменування вигаданого суб'єкта або об'єкта в міфах, казках та ін. (*Геркулес, Івасик-Телесик*), теоніми – назви божеств (*Перун, Христос*). Власна назва може передаватися формою однини (*Україна, Київ*) чи множини (*Карпати, Черкаси*). Власні назви мають 3 основні джерела: 1) перехід **апелятива** у власну назву: *вовк* – звір / *Вовк* – прізвище; 2) запозичення іншомовних власних назв: *Моцарт, Альпи*; 3) перехід власної назви з одного розряду в інший: *Дніпро* – назва річки (*гідронім*) – *Дніпро* – назва міста (*ойконім*). Протиставляється **загальна назва**.

Вла́сне украї́нська ле́ксика, **native Ukrainian words.** Слова, що виникали в різні періоди розвитку генеалогічного індоєвропейського дерева, на якому зросла українська мова. *Див.* **генеалогі́чне** (**родові́дне**) **де́рево**. Корінь цього дерева заглиблений у далекому індоєвропейському періоді, коли ще не було ні германських, ні романських, ні слов'янських чи інших індоєвропейських груп мов. Від того спільноіндоєвропейського лексичного фонду до нас дійшли і закріпилися як власні, бо з однієї індоєвропейської сім'ї, назви родинних стосунків (*мати, брат*), назви птахів, тварин (*вовк, корова*), назви рослин (*бук*), явищ природи (*сонце, ніч*), чисел (*два, сто*) та ін. Ці й інші слова поширені і в інших мовах індоєвропейської сім'ї, звичайно, у різному фонетико-морфологічному вияві, як-от: укр. *мати* – рос. *мать*, пол. *matka*; укр. *брат* – нім. *bruder*, лат. *frater,* др.-інд. *bhrātā*; укр. *вовк* – пол. *wilk*, схв. *byk*, англ. *wolf,* алб. *ul`k*. Із розпадом індоєвропейської спільноти окремо почали групуватися племена, які тепер називаємо слов'янськими, германськими, романськими і які у своєму осередку формували свій лексичний фонд. Зі спільнослов'янського періоду, коли ще не було східно-, західно- і південнослов'янських підгруп мов індоєвропейської сім'ї, українська мова зберігає спільнослов'янські слова: назви людей, тварин, птахів (*чоловік, жінка, ведмідь, голуб*), назви предметів і явищ зовнішнього світу (*вода, ліс, вогонь*), назви пір року (*весна, зима, літо*), назви ознак (*білий*, *добрий*, *злий*) та ін. Вони в різному фонетичному й морфологічному оформленні відомі в інших слов'янських мовах, напр., укр. *вода* – біл. *вада*, сл. *voda*, стсл. *вода*; укр. *вогонь* – біл. *агóнь*, пол. *ogień*, болг. *огън*, але не знані в інших індоєвропейських групах – германській, романській, балтійській, вірменській та ін. Із розселенням слов'янських племен сформувалися союзи племен східнослов'янських, західнослов'янських і південнослов'янських, що сприяло формуванню самостійних мовних особливостей. У східних слов'ян побутували слова, які не були відомі ні західним, ні південним слов'янам, але які були і зараз поширені у східнослов'янських мовах – українській, російській, білоруській: сільськогосподарські назви (*урожай*), назви птахів (*яструб*), назви побутових речей (*сковорода, подушка*), звичайно, у різному фонетичному й морфологічному вигляді, пор.: укр. *сковорода* – біл. *скаварадá*, укр. *яструб* – рос. *ястреб*. Нарешті, до власне української лексики належать слова, які виникли на українському мовному ґрунті, тобто в період становлення і розвитку української народності, а потім нації. Це слова, що означають відносини між людьми, суспільні явища (*панування, рада*), явища природи (*повітря*), назви місцевості (*гай*), страв (*вареники, паляниця*), птахів, тварин (*качка, цуценя*), ознак, якостей (*коханий, яскравий*) та ін. Деякі з цих слів засвідчуються в інших мовах (російській і білоруській), але як запозичені

з української, напр.: *борщ, галушки*. Отже, власне українську лексику становлять слова, успадковані зі спільноіндоєвропейського, зі спільнослов'янського, зі спільного східнослов'янського лексичних фондів, і слова, утворені в час формування й розвитку української як окремої східнослов'янської мови.

Вну́трішні зако́ни ро́звитку мо́ви, **internal laws of language evolution.** Об'єктивні закони, у яких виявляються процеси розвитку мови, зумовлені її природою, особливостями наявних у ній елементів різних рівнів. Існують загальні закони розвитку мов. Це, напр., закон нерівномірного розвитку рівнів мови: лексичний рівень є активно змінюваним у кожній мові, найменші зміни спостерігаються на граматичному рівні. Кожній мові властиві внутрішні закони. Зокрема, серед фонетичних законів у східнослов'янських мовах відомий закон втрати редукованих голосних **ъ** і **ь** (*див*. **єр** і **є́рик**). У багатьох слов'янських мовах діяв і діє «Закон Бодуена де Куртене» (І. О. Бодуен де Куртене – російський і польський мовознавець (1845–1929), за яким система голосних спрощується, а система приголосних – ускладнюється. У давньоруській мові діяв **закон відкритих складів**. Закон аналогії діє на різних рівнях (*див*. **анало́гія**). Закон мовної економії в синтаксисі української мови знаходить вияв у будові **еліптичних** і **неповних речень**.

Вну́трішнє мо́влення, **inner speech**. Мовлення, не озвучене промовлянням слів і речень, розмова «про себе» і для себе, чим відрізняється від «зовнішнього» мовлення, заснованого на звуковому, голосному вираженні. Письменники для характеристики персонажів використовують внутрішнє мовлення у формах монологу-спогаду, монологу-мрії, монологу-роздуму. Один із героїв роману О. І. Гуреїва «Друзі не зраджують» думає: «*Вона (кобза) знає боже слово і тому безсмертя має. Час? Дарма! Ніяким силам вона в світі не підвладна*».

Вну́трішня фле́ксія, **internal inflexion**. Один із видів чергування голосних у коренях слів, яке служить для розрізнення граматичного значення. В українській мові завдяки чергуванню голосних розрізняються недоконаний і доконаний вид. У парі *по**сил**ати* (недок. вид) – *по**слат**и* (док. вид) у корені **и** чергується з нулем звука Ø. Подібне спостерігається в *з**бир**ати* і *зі**бр**ати*, *при**бир**ати – при**бр**ати*. У деяких випадках чергується поєднання [**им**] або [**ин**] з нулем звука: *вижим**а**ти – вижм**у**, вижин**а**ти – вижн**у***. Чому таке чергування названо внутрішньою флексією? Флексією названо тому, що чергування (зміна одного звука на інший) виконує словозмінну роль (визначає форми недоконаного і доконаного видів),

а словозмінною одиницею у морфологічній будові слова є флексія (закінчення). Внутрішньою флексію названо тому, що на відміну від флексії зовнішньої, яка в слові розміщена за межами кореня (*школа-а*), чергування як засіб розрізнення граматичних значень, міститься внутрі, у середині кореня.

Вну́трішня фо́рма сло́ва, **inner form of words**. Відтворювана в похідному слові семантика вивідного слова. Зміст іменника *вчитель* стає зрозумілим завдяки дієслову *учити*: вчитель – той, хто вчить. Лісову квітку називають *підсніжником*, бо вона виростає з-під снігу. Будова цього слова підказує це, пор.: *під-сніж-ник*. Значення одного слова розкривається іншим і в назвах місяців українською мовою: *Квіт-ень, трав-ень, жовт-ень, лист-о-пад*, у яких морфологічні компоненти: корені, перенесені з інших слів, мотивують зміст похідних слів (*див.* **мотиво́ване сло́во, мотиву́юче сло́во**). Проте більшість слів у процесі історичного розвитку втратили внутрішню форму під дією різних фонетичних і морфологічних процесів (*див.* **асиміля́ція, дисиміля́ція**). Напр., утворення слова *рушник* не одразу можна пов'язати зі словом *рука*. Тим часом це так. Допомагає в цьому розплутування захованих у слові історично зумовлених фонетичних, морфологічних, семантичних процесів. Звукову несхожість *рука* і *рушник* зумовила дія фонетичних процесів. Слово *рушник* утворилося від поєднання кореня *-рук-* + прикметниковий суфікс *-ьн* + іменниковий суфікс *-ик*: *рукьник*. Звук [**к**] перед голосним переднього ряду [**ь**] (*див.* **е́рик**) внаслідок **акомодації** перетворився на [**ч**], а після занепаду [**ь**] слово мало вигляд *ручник*, у якому поряд стали зімкнені звуки [**ч**] і [**н**]. Виникла трудність у вимові обох зімкнених, яка зумовила розподібнювання (дисиміляцію) звука [**ч**] в [**ш**], що й дало *рушник*.

Вокалі́зм, **vocalism**. (від лат. *vocalis* – 'голосний'). Система голосних звуків певної мови, їхні властивості й відношення. У підручниках для вищої школи параграфи можуть подаватись і як *Система голосних звуків* і як *Вокалізм*. Про вокалізм сучасної української мови *див.* статті **артикуля́ція, голосні́ зву́ки, дифтонги, редуко́вані голосні́**.

Вокати́в, **vocative** (від *лат. casus* (відмінок) *vocativus* – кличний відмінок). 1. Те ж, що **кли́чний відмі́нок**. 2. Те ж, що **звертáння**.

Вокати́вне ре́чення, **vocative sentence** (від лат. *casus* – 'відмінок'; *vocativus* – 'кличний відмінок'). Однослівне речення, у якому головним і єдиним членом є назва особи, виражена кличним відмінком. В усному мовленні такі речення вирізняє своєрідна інтонація, завдяки якій передається радість, захоплення, можливо – й докір, пересторога, загроза.

У писемному вияві на реченнєвість кличної форми вказує контекст, у межах якого розпізнається вияв почуттів. Напр.: ***Марто!*** *– загрозливо озвався з порога Варчук* (М. Стельмах) – у реченні *Марто!* передана загроза. У тексті: *Батько піднімає рушницю. Секунда, і станеться злочин. Дівчина кидається до батька і повисає на зброї з криком: –* ***Батьку...*** (О. Довженко) – речення *Батьку* відтворює благання. У текстах п'єс драматурги вказують на те, з якою інтонацією має бути проговорене вокативне речення. У п'єсі «Наталка Полтавка» І. П. Котляревського діалог Наталки і Миколи передано так: *Наталка (докірливо).* ***Миколо. Миколо***. Речення виражає докір. У чому відмінність звертань від вокативного речення, адже вони виражені тим же самим – формою кличного відмінка? Зіставимо їх. Вокативне речення – це однослівне речення, яке передає нерозчленовану (на підмет і присудок) думку, почуття, волевиявлення і не супроводжується звертанням (хоч і виражене кличним відмінком) до співрозмовника, щоб привернути його увагу. Звертання ж не становить висловлення, воно функціює у складі речення (розповідного, питального, спонукального) як компонент, що називає особу, до якої звернена мова того, хто говорить або пише, як-от: *Кажіть, мамо* (І. Багряний). У мовознавстві висловлені різні погляди щодо вокативного речення. У ряді праць його відносять до **односкладних речень**. Усе ж переважає думка українських синтаксистів, за якою воно кваліфіковане як еквівалент речення (подібно до слів-речень), у якому немає ні підмета, ні присудка двоскладного речення, ні головного члена односкладного речення. *Див*. **слова́-ре́чення**.

Волапю́к (**воляпю́к**), **volapük**. Назва однієї зі штучних мов, яку створив 1880 року німецький католицький священник Шлейер і назвав її так, використавши англ. *world* – 'світ' і *speak* – 'розмовляти', що дало штучне утворення *volapük*. Він рекомендував її для використання всіма народами світу. Проте цей варіант міжнародної мови практичного застосування не набув, на відміну від **есперанто**.

Вста́влені ре́чення, **inserted clause**. Не одразу можна збагнути відмінність термінів *вставні речення* і *вставлені речення*. У нагоді стає роз'яснення українського мовознавця Б. М. Кулика: «На відміну від вставних слів, словосполучень і речень, що виражають суб'єктивне ставлення того, хто говорить, до висловленої ним думки, вставлені слова, словосполучення і речення виражають такі додаткові повідомлення чи побіжні асоціативні зауваження, які доповнюють, уточнюють, розвивають зміст висловлення, вказуючи на якісь деталі чи нові факти, що не були передбачені в перший момент формування

думки». Роз'яснення чітко сформульоване: вставлені речення не вказують на джерело повідомлення (наприклад, *як кажуть*), на вияв власного ставлення до висловленого (*кажу*), на особисте переконання (*на моє переконання*), тобто не становлять вияв суб'єктивності (особистих вражень відчуттів), а мають значення додаткових повідомлень, пояснень, зауважень, уточнень. Напр., вставлене речення конкретизує ім'я дівчини у такій синтаксичній будові *Христя (**так її звали**) зосталася малою після батька* (Панас Мирний). У висловлені *Одного разу – **у пилипівку то було** – ... буря сумно вила у димар* (Панас Мирний) вставлене речення уточнює те, що було *одного разу*. Як зауваження, вжите вставлене речення в повідомленні *Товариш (**тільки це між нами**) – причинець тої телеграми* (М. Рильський). Зі значенням додаткового повідомлення сприймається вставлене речення в такому контексті *А той гуманністю прославився своєю (**Шевченко у «Княжні» нам показав таких**)* (М. Рильський). За будовою вставлені речення бувають двоскладні (*Шевченко ... показав*) й односкладні (*так її звали*) (приклади взяті з попередніх речень).

Вста́влені слова́, **inserted words.** Слова, що синтаксично не пов'язані з іншими словами, в усному мовленні навіть інтонаційно відокремлені від них, проте значеннєво важливі в оформленні думки: виражають додаткові зауваження, пояснення, уточнення, виправлення. Приклади: *Не знать, звідки взялися* [орендарі – С. Д.], *наїхали і позбирали панські землі під оренду – **звісно**, за ту ціну, яку самі призначили* (Панас Мирний); *Удома, **звичайно**, краще, ніж у гостях* (з усн. мовл.); *Ви забуваєте ще другу любов поетів, **наприклад**, любов Данте до Беатріче* (Леся Українка).

Вста́влені словосполу́чення, **inserted word-combinations.** Словосполучення, що містять різні додаткові зауваження, указівки, уточнення, пояснення окремих слів або цілого речення. Вставлене словосполучення: або уточнює певне слово: *Артема на умовному місці (**біля криниці**) не було* (А. Головко), або пояснює: *Без гарячої любові до природи людина не може бути митцем. Та й тільки митцем, **особливо зараз**, коли треба перебудувати майже все* (О. Довженко), або вказує на зразок: *Відмінок незмінних слів, **наприклад «депо»**, визначається в контексті* (З підручника).

Вставне́ ре́чення, **parenthetic clause**. Речення, що вставляється в інше речення для вираження мовцем ставлення до повідомлюваного з погляду його правдивості, способу оформлення думок,

імовірності чи неймовірності або джерела інформованого чи емоційного відчуття, не будучи пов'язаним з жодним його членом. У висловленні *Брати жили, **як то кажуть**, душа в душу* (М. Рильський) вставне речення *як то кажуть* є саме таким: синтаксично воно не пов'язане з жодним словом у реченні, але виконує змістово важливу роль – вказує на джерело повідомлення. Відчуття мовця передає вставне речення *чув він* у висловленні *На очі навернулися, **чув він**, сльози* (Панас Мирний). Вставні речення, як переконують наведені зразки, виражаються односкладними (*як то кажуть*) і двоскладними реченнями (*чув він*). Можливе вираження вставного речення формою підрядної частини складного речення: *Мій дідусь, **щоб ви знали**, не простий рибалка, а бригадир* (Ю. Збанацький). Речення *щоб ви знали* доводить інформативну правдивість. Спільною ознакою цих речень є те, що вони виражають суб'єктивне ставлення, суб'єктивне відчуття того, хто говорить, до висловленої ним думки. За цією особливістю вставні речення відрізняють від **вставлених речень**, в яких уточнення, доповнення не передають суб'єктивного ставлення до висловленого.

Вставні́ слова́, **parenthetic words**. Слова, граматично не пов'язані сурядним чи підрядним зв'язком з членами речення, тобто не є членами речення, проте вони вступають у смислові зв'язки з реченням у цілому або з окремими його частинами, виражаючи відношення мовця до висловлюваного, пов'язаність сформульованої думки з попереднім чи наступним або передають різні модальні значення (можливості, впевненості, вірогідності, сумніву) (*див.* **мода́льні слова́**). У реченні *Ідуть дівчата в поле жати та, **знай**, співають ідучи* (Т. Шевченко) вставне слово *знай* несе в собі значення звичайності того, що дівчата співають. А в реченні *Він, **видно**, спав, бо не ворушився* (Панас Мирний) вставне слово *видно* бере участь у творенні цілого речення, надаючи його змісту значення припущення. Вставні слова виконують певну змістову роль у висловлюваній думці, а саме: а) передають модальні значення (упевненість/невпевненість, можливість/неможливість і т. д.): *звичайно, мабуть, здається, можливо*; б) визначають зв'язок думок, послідовність викладу: *по-перше, по-друге, значить*; в) вказують на джерело повідомлюваного: *за словами, на думку*; г) висловлюють оцінку повідомлюваного: *на жаль, на подив, на радість*. Функціювання окремих із них засвідчують приклади: а) модальне значення можливості надає слово *можливо* реченню ***Можливо**, вночі буде гроза* (А. Шиян); б) зв'язок із контекстом виражає вставне слово *навпаки* в реченні *Чисте небо не налягало на гори, а, **навпаки**, своєю високою легкою синявою довершувало, гармонійно доповнювало*

їх (О. Гончар); в) вставні слова вказують на перелік певних обставин у реченні *Так от:* ***по-перше****, я не пан тобі, Захарку, і звуть мене Микола Йванович.* ***По-друге****, у гостиниці* [готелі – С. Д.] *сьогодні нікого не докличешся із слуг!* (П. Тичина).

Вставні́ словосполу́чення, **parenthetic phrases**. Словосполучення, що не виступають членами реченнями, бо не пов'язані з іншими членами ні сурядним, ні підрядним зв'язком, але служать для того, щоб виражати ставлення мовця до висловлюваної ним думки. Це, напр., словосполучення *коротко кажучи, з одного боку, з іншого боку, сказати по правді*. Вони передають зауваження, оцінку, враження або пояснення з приводу змісту висловлюваної думки, як це демонструють приклади: *Він,* ***казати правду****, любить пожартувати* (С. Васильченко), *Ярема –* ***страшно глянуть*** *– по три, по чотири так і кладе* (Т. Шевченко).

Вульгари́зм, **vulgarism** (від лат. *vulgaris* – 'простий', 'звичайний', 'простонародний'). Грубе чи лайливе слово або зворот, не прийняті в літературній мові. За межами української літературної мови лежать, наприклад, слова: *дідуган* – замість *дід*; *морда, харя, пика* – замість *обличчя*; *жерти* – замість *їсти*. **Культура мовлення** рекомендує не вдаватися у своєму мовленні до таких неприпустимих для вихованої людини грубих, образливих слів.

Вульга́рна лати́нь, **Vulgar Latin** (від лат. *vulgaris* – 'звичайний', 'простий', 'народний', пов'язаного з *vulgus* – 'народ'). Жива мова Римської держави (починаючи з 3–2 ст. до н. е.). Те ж, що **народна латинь**. Протиставлялася літературній (класичній) латинській мові, яка дійшла до нас у наукових, юридичних, художніх текстах.

Г

Г – четверта літера українського алфавіту, назву якої (**ге**) прийнято сприймати як іменник середнього роду: *велике Г (ге), мале (ге)*. Її друкований варіант – Г, г, рукописний – *Ґ, ґ.* На письмі позначає глотковий дзвінкий звук [**г**], відомий як твердий і як напівпом'якшений. Буква **г** передає тверду вимову звука [**г**] в кінці слова [*друг*], [*н'іг*], а також перед приголосними (*гніт*), перед **а, у, е, и, о** (*гараж, гукати, герой, Чигирин, мого*). Буква **г** позначає напівпом'якшений звук [г'] перед буквою **і**, наприклад, у словах *гімн* [*г'імн*], *загін* [*заг'ін*], *дорогі* [*дорог'і'*], в окремих словах іншомовного походження перед

я і **ю**: *гяур* [*г'аýр*] (у мусульман – іновірець), *гюйс* [*г'уїс*] (прапор військових кораблів, що стоять на якорі, прапор морських фортець). У старослов'янській кириличній писемності (*див.* **кири́лиця**) буква **г** мала числове значення «три». У сучасній українській мові в класифікаційних позначеннях означає 'четвертий', 'четверта', 'четверте' як продовження **а, б, в**. Використовується і як додаток до цифрової нумерації: *пункт* ***г***.

Галліци́зм, **gallicism** (від лат. *gallicus* – 'галльський', у сучасному значенні 'французький'; прикметник *галльський* – від ім. *галли* – римської назви кельтського племені, яке населяло в 4–1 ст. до н. е. Галлію – частини сучасних Франції, Бельгії, Північної Італії). Слова, звороти, запозичені з французької мови. Це: *комюніке, шосе, рандеву, амплуа, жабо, пліс*е. Написання цього терміна не усталене: у словниках його подають по-різному: *галліцизм, галіцизм, галицизм*. Правомірно його подавати в запису *галліцизм*.

Гаплоло́гія, **haplology** (від грец. *haploos* – 'простий' + *logos* – 'слово'). Опущення одного з двох однакових або подібних сусідніх складів, зумовлене трудністю вимови. В українській мові існувало слово *березіль*, що означало назву місяця «березень». В одній із поезій його вживає В. Сосюра: *Проходила зима; така важка й красива, і про весну шумів водою березіль*. Це слово походить від давньоруського *березозолъ*, у якому один склад [зо] випав, а в другому внаслідок редукції (*див.* **реду́кція**) кінцевого [ъ] звук [о] в закритому складі [зол] змінився на [і], пор.: *березозолъ* > *березол* > *березіль*. У слові польської мови *mlokosos* (молокосос) унаслідок гаплології одне зі сполучень [os] випало, що дало *mlokos*. Староанглійське *Anglaland* (назва країни – Англія) через утрату одного складу [la] перетворилося на сучасне *England*. Як і інші фонетичні процеси, гаплологія має винятки. Серед них сам термін *гап**лоло**гія, орде**ноно**сець*.

Генеалогі́чна класифіка́ція мов, **genealogical classification of languages** (від грец. *genealogiks* – 'родовідний' < *genealogia* – 'родовід' < *genos* – 'рід', 'походження'). Групування мов за спорідненістю походження на основі виявлення єдиного джерела – мови-основи (прамови), з якої всі вони походять. Історична спорідненість живих і **мертвих мов** виникла внаслідок диференціації єдиного для них джерела – мови-основи (*див.* **спорі́дненість мов**). Сукупність історично споріднених мов, що походять від мови-основи, складає сім'ю мов. Сім'я ділиться на групи, які в свою чергу поділяються на підгрупи, до яких входять окремі мови. Напр., індоєвропейська сім'я складається з груп мов: індійської, романської, германської,

слов'янської, балтійської та ін., групи поділяються на підгрупи, зокрема: слов'янська група обіймає східнослов'янську, західнослов'янську і південнослов'янську підгрупи, до кожної з яких входять живі і мертві мови: до східнослов'янської підгрупи належать живі мови: українська, російська й білоруська і мертва давньоруська. Кожну сім'ю мов і виявлені в них групи, підгрупи й окремі мови можна уявити у вигляді **генеалогічного дерева** (*див.* **генеалогі́чне** (**родові́дне**) **де́рево**) (*див.* рис. 1).

Генеалогі́чне (родові́дне) де́рево, **genealogical tree**. Наочна репрезентація родоводу споріднених мов у межах сім'ї: від мови-основи (прамови) – через розгалужені групи і підгрупи – до окремих мов. Цей термін увів у науку про мову німецький учений Август Шлейхер. Термін був підхоплений наступними вченими, що сповідували порівняльно-історичне вивчення мов (*див.* **порівня́льно-істори́чний ме́тод**), яке доводить, що споріднені живі і мертві мови певної сім'ї утворилися внаслідок розпаду єдиної мови-основи (прамови) на групи, підгрупи й окремі мови. Таке розуміння диференціації мови-основи (прамови) на менші мовні угруповання знайшло наочне зображення у вигляді дерева: ствола (мови-основи, прамови), гілок (груп), гілочок (підгруп), що розпадаються на ще менші гілочки (окремі мови) (*див.* рис. 1).

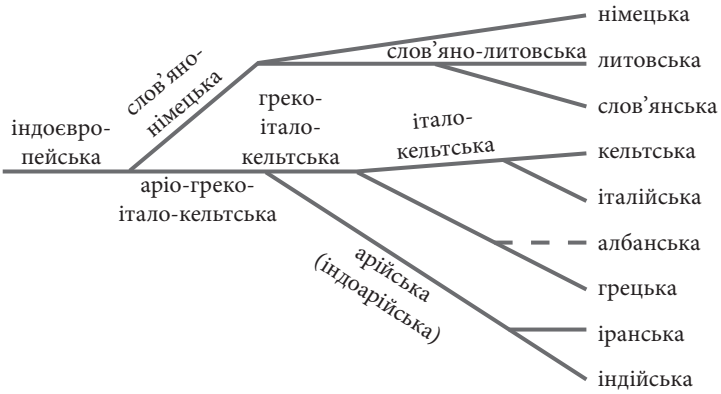

Рис. 1. Генеалогічне дерево

Генити́вне ре́чення, one-member sentence with the main element expressed by a nounal element in genitive case (від лат. *(casus) genetivus* – 'родовий відмінок'). Односкладне речення, головний член якого виражається родовим відмінком іменника (або займенника) зі значенням великої кількості. Це може бути речення, що складаються з однієї форми родового відмінка: *Отут* ***книжок*** (Ю. Федькович) – або з їх

повторення: *За тиждень прийшла в Київ. Красний Боже, який! А що вже святі церкви, то й не сказати!* ***А людей, людей!*** *Без ліку* (Марко Вовчок). Родовий відмінок з окличною інтонацією може вказувати не тільки на значну кількість чогось, а й бажання, вимогу: *Ні, не це!* ***Води****, розумієте,* ***води****!* (О. Гончар). На означення великої кількості вживаються сполуки родового відмінка іменника з числівником або іменником кількісного значення: ***Триста років****. Хіба жарт, – заплакала бабуся* (О. Довженко), *У полі* ***гусей тьма****, на просищі пасуться* (О. Гончар). Такі речення називаються квантитативно-генітивними (лат. *guantitas* – 'кількість'). Є генітивні заперечні речення: ***Нема дощу****, та й* ***нема*** (М. Коцюбинський).

Германі́зм, **germanism** (від лат. *germanus* – 'германський'). Слова, вислови або конструкції, запозичені з германських мов (*див.* **герма́нські мо́ви**). Це стосується і тих мовних одиниць, які не набули ознак засвоюваної мови (не відмінюються, не мають ознак форм числа), а тому сприймаються як чужомовні елементи: *денді, фрау, фрейлейн, кеглі,* і тих, що набули ознак української мови: *маклер, вексель, ландшафт*; розрізняються за відмінками: *маклер, маклера, маклеру…*; за числами: *маклер – маклери.*

Германі́стика, **Germanic philology**. Галузь мовознавства, предметом вивчення якої є **германські мови**, серед них англійська, німецька, данська, норвезька, нідерландська (голландська), шведська, ісландська, фарерська.

Герма́нські мо́ви, **Germanic languages**. Мови, що входять до германської групи індоєвропейської сім'ї мов. Германська група ділиться на три підгрупи: східну, західну і північну. До східної підгрупи належать мертві готська, бургундська, вандальська й інші мови. Готська мова мала з 4-го століття н. е. писемні пам'ятки. Частина готів жила в Криму і, можливо, ще зберігала свою мову навіть у 18 ст. (пізніше рештки кримських готів перейшли на кримськотатарську мову). Західну підгрупу складають: живі мови – англійська, німецька, нідерландська (голландська), фризька (мова фризів, які живуть у Нідерландах на фризьких островах), ідиш (так називається сучасна розмовна і літературна мова єврейського населення Східної Європи і США); виникла в 10–12 ст. на основі середньоверхньонімецьких діалектів, а в 16–18 ст. відокремилася від німецької мови), африкаанс (стара назва – бурська мова), яка склалася на основі голландських діалектів у 17 ст.; африканери (бури) – нащадки переважно голландських колоністів – живуть у Південно-Африканській Республіці). До північної підгрупи належать

живі мови: шведська, норвезька, данська (раніше називалася *датська*), ісландська, фарерська (на Фарерських островах біля Данії).

Гідро́нім, hydronym (від грец. *hydōr* – 'вода' + *onyma* – 'ім'я'). Власна назва водного об'єкта, зокрема океанів (*Атлантичний океан*), морів (*Чорне море*), річок (*Сіверський Дінець*), озер (*Балатон* – в Угорщині), водойм (*Київське море*).

Гіпота́ксис, hypotaxis (від грец. *hypotaxis* – підрядність від *hypo* – 'під' + *taxis* – 'будова','розташування') – *див.* **підря́дність**.

Гіпо́тези (тео́рії) про похо́дження мо́ви, hypotheses (theories) of the origin of language. Ще в античній Греції (з лат. *antiques* – 'стародавній'), приблизно в 6-му ст. до н. е., намітилися паростки наукової думки про виникнення людської мови, зокрема гіпотези звуконаслідувального, вигукового й договірного походження. За звуконаслідувальною гіпотезою мовленнєва діяльність людей почалася з того, що первісна людина свідомо й несвідомо наслідувала звуки навколишньої природи подібно до того, як малі діти називають собаку «гав-гав», корову – «му». Мовознавство не відкидає наявності в кожній мові слів, що утворилися від звуконаслідування. В українській мові, напр., похідними від *му* є *мукати*, від *гав – гавкати*, у туркменській: від *кар – гарча* (ворона). Але їх надто мало. Ця гіпотеза прийнятна для пояснення окремих слів. З'ясувати ж причини виникнення мови як засобу спілкування людей вона неспроможна. Автори вигукової гіпотези вважали, що мова виникла з викриків, зумовлених емоціями: радості, страху, болю. Прийняти її в цілому за наукове обґрунтування походження мови як засобу спілкування не можна тому, що слів-вигуків і похідних від них у мовах обмаль, тимчасом як основний лексичний склад мов пов'язаний не з вираженням емоцій, почуттів, а з назвами предметів, ознак, дій. Звідси стає зрозумілим, що вигуки не могли і не можуть повною мірою забезпечити спілкування людей. Інша річ, що на основі ряду вигуків виникли похідні слова на зразок українських: *ох – охати, ой – ойкати, гей – гейкати*. За гіпотезою договірного походження мови, люди нібито домовилися про називання певними словами різних предметів, явищ, дій. Однак, щоб домовитися про мову, треба мати саму мову, якою і слід було б домовлятися. Тому і цю гіпотезу не можна визнати задовільною в поясненні виникнення мови як засобу спілкування. Загальним недоліком цих гіпотез є те, що проблему походження мови їх автори розглядали поза зв'язками з виникненням самої людини, утворенням первісного колективу. Сучасна лінгвістична наука розв'язує проблему походження мови, спираючись на дані про походження людини (*див.* **похо́дження мо́ви**).

Гіпотети́чна фо́рма, **hypothetical form, starred form** (від грец. *hipotheticos* – ‘імовірний’, ‘гаданий’). Форма слова, не зафіксована в наявних писемних пам’ятках, а виведена, як гіпотеза, реконструйована завдяки **порівняльно-історичному методу**. Гадані форми слів у наукових працях або **етимологічних словниках** (*див.* **словни́к**) подаються зі значком * (значок називається астериск), що ставиться перед словом. Напр., загальнослов’янське слово *читати* походить із праслов’янського, передбачуваного, бо не засвідчено в пам’ятках, але виведеного порівняльно-історичним методом, - **čitti*, а слово *сестра* походить від індоєвропейського **s̯uesor*. Процес виведення гіпотетичної форми слова – *див.* у статті **архети́п.**

Глаго́лиця, **Glagolitic script.** Одна з перших двох (глаголиця і кирилиця) найдавніших азбук старослов’янського письма. Назва *глаголиця* утворена від слова старослов’янської мови *глаголъ* – ‘слово’, *глаголити* – ‘говорити’. За алфавітним складом майже повністю збігається з **кирилицею**, але відрізняється формою букв: малюнок глаголичних букв складніший від кириличних. Букви глаголиці пов’язані з грецьким алфавітом і самаритянським та древньоєврейським письмом. Проте це була оригінальна графічна система, в якій знаки (букви) відповідали слов’янським звукам 9 ст. (*див.* рис. 2). У сучасному слов’янському мовознавстві немає певності, хто є творцем глаголиці: більшість учених стверджує, що її створив 863 р. Кирило (*див.* **Кири́ло і Мефо́дій**). Переконливим у цьому є той факт, що в Київській Русі ще в 11 ст. глаголицю називали *куриловицею*. З того часу до нас дійшли пам’ятки: Київські глаголичні листки, Маріїнське Євангеліє, Псалтирі. Із часу створення вона використовувалась у Моравії (сучасна Чехія), Болгарії, Хорватії, де існувала до кінця 18 ст. (припускають, що в Хорватії виник і сам термін *глаголиця*). Як алфавіт глаголиця була відома в Україні в 17 ст. Її різновид використовувався для тайнопису. Однак, як свідчить історія, вона не стала загальновживаною у слов’ян. Слов’янське письмо засноване на **кирилиці**.

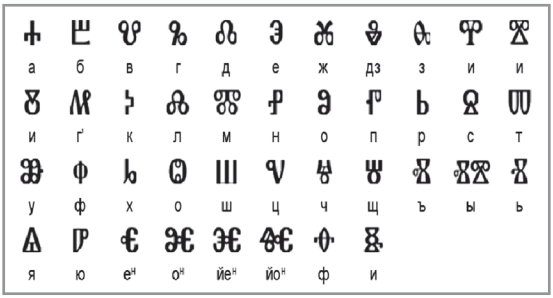

Рис. 2. Глаголиця

Гло́са, gloss (від *грец. glōssa* – ‘мова’, ‘мовлення’). 1. Те саме, що *слово*. 2. Незвичне, невживане, маловживане, діалектне чи застаріле слово або вираз, ужиті в надрукованому тексті, до яких подається переклад або пояснення. У стародавні часи глоси писали на полях рукопису або книги і супроводжували їх тлумаченнями. 3. У сучасному вжитку – це переклад або пояснення слова: *Валуєвський циркуляр – це приклад шовіністичної політики російського самодержавства* (**шовінізм** – *політика, що проповідує національну винятковість*).

Глоса́рій, glossary (від лат. *glossarium* – ‘словник глос’). Тлумачний словник застарілих і маловживаних слів або виразів, наявних у певному тексті. Відомий глосарій до творів Гомера, легендарного древньогрецького поета, якому приписують авторство «Іліади» й «Одісеї».

Глотко́вий при́голосний, glottal consonant (від грец. *pharynx* – ‘глотка’). Щілинний приголосний, який утворюється в порожнині глотки внаслідок наближення кореня язика до задньої стінки глотки. В українській мові це приголосний [**г**]: *гора*, *ніготь*, *друг*. Те, що й **фарингальний приголосний**.

Глухі́ при́голосні, **unvoiced consonants** – *див*. **при́голосні зву́ки**.

Гніздо́, **family of words.** Група слів, об’єднаних за ознаками словотворення, синонімії, етимології (походження). Об’єднані за такими ознаками групи слів утворюють: гніздо словотвірне: *ліс, ліс**н**ий, ліс**н**ик, ліс**ов**ик, ліс**ов**ий*; гніздо синонімічне: *говорити, мовити, мимрити*; гніздо етимологічне: *м’який, м’яти, м’яч*.

Го́вір, **subdialect** – *див*. **діалектоло́гія**.

Гові́рка, **subdialect** – *див*. **діалектоло́гія**.

Головна́ предикати́вна части́на, **main (principal) predicative clause**. Синтаксично незалежна предикативна частина складнопідрядного речення, друга частина якого (підрядна частина) їй підпорядкована. На розрізнення синтаксично незалежної і синтаксично підпорядкованої частини вказують наявні в синтаксично залежній сполучники або сполучні слова, показники підрядності, як-от: *Я пам’ятаю, **як** урочисто проводжали в поле плугатарів* (М. Стельмах), *Не поет, **хто** забуває про*

страшні народні рани (Леся Українка). Сполучники і сполучні слова, що як синтаксичні одиниці служать для з'єднання предикативних частин, указують на те, що підрядна частина синтаксично без головної існувати не може.

Головне́ ре́чення, main (principal) clause – *див.* **головна́ предикати́вна части́на.**

Головни́й на́голос, main accent. Власне наголос, тобто наголос, що служить для виділення одного зі складів у будові слова, чим відрізняється від побічного (другорядного) наголосу. У словах із незначною кількістю складів він єдиний*: сад, шко́ла, пере́рва*, у багатоскладових словах його супроводжує побічний наголос: *сільськогосподá рський, дùпломати́чний.* Позначається так: ***ù***. *Див.* **побі́чний на́голос**.

Головни́й член односкла́дного ре́чення, **the principal member of a one-member sentence.** В односкладному реченні граматичний центр, тобто предикативну основу, становлять не підмет і присудок як у двоскладному реченні, а один член, який не є ні підметом, ні присудком, а головним членом речення, що не передбачає взаємопов'язаного з ним іншого головного члена. Головний член односкладних речень наявний у реченнях: означено-особових – *Все!* ***Починаємо*** (Г. Тютюнник), неозначено-особових – *Пісенні, мальовничі й чарівні Карпати… Їх у народі ще* ***звуть*** *Верховиною* (С. Пушик), узагальнено-особових – *Згаяного часу і конем* ***не доженеш*** (Нар. тв.), безособових – ***Вечорі́є*** (І. Франко), *Дві могили в житті. Нема кому запитати, За що їх* ***убито*** (Т. Шевченко); інфінітивних – *Школярських днів нам* ***не забуть*** *ніколи* (А. Малишко), називних (номінативних) – *Замовкає ніч.* ***Вечір. Ніч***. (П. Тичина), генітивних: *А* ***соняшнику****, а* ***маку****,* ***буряків****,* ***лободи****,* ***кропу****,* ***моркви****! Чого тільки не насадить наша невгамовна мати* (О. Довженко). За морфологічним вираженням дієслівні форми в наведених реченнях можуть бути співвіднесені з присудком двоскладного речення, а іменникові форми називних (номінативних) речень – з підметом, однак таке зіставлення умовне. Природа односкладного речення передбачає наявність лише одного головного члена, і його ні́ з чим співвіднести в плані предикативного відношення. Особливо показові в цьому генітивні речення, головний член яких виражається іменником у родовому відмінку, який не можна співвіднести ні з підметом, ні з присудком.

Головні́ чле́ни ре́чення, **principal parts of the sentence**. Члени речення – підмет і присудок, що утворюють предикативну основу (предикативне ядро) двоскладного речення, пов'язані

предикативними відношеннями. Приклад: ***Душа летить*** *в дитинство* (Л. Костенко).

Го́лос, **voice.** Дрижання напружених голосових зв'язок під тиском видихуваного повітря. За участю голосу утворюються всі голосні звуки, а серед приголосних – сонорні й дзвінкі. Переконатися в тому, що в процесі вимови голосних, сонорних і дзвінких дрижать (вібрують) голосові зв'язки, можна, поклавши два пальці на гортань і вимовляючи будь-який з них: [**а**], [**р**], [**з**]: пальці відчують вібрацію голосових зв'язок. Упевнитися у відмінній вимові дзвінких і глухих дозволяє такий експеримент: закрити долонями вуха і вимовляти то дзвінкий, то глухий (наприклад: [**д**] – [**т**], [**з**] – [**с**]): в одному випадку буде відчутне дрижання голови, в іншому – ніяких його ознак.

Голосні́ зву́ки, **vowels.** Звуки, при творенні яких на шляху видихуваного з легень повітря в ротовій порожнині не виникає перепон. У мовах світу голосні розрізняються: 1) за рухом язика по горизонталі, тобто за розміщенням язика в передній, середній чи задній частині ротової порожнини, за чим визначається ряд: передній, середній, задній; 2) за рухом язика по вертикалі, тобто за ступенем підняття язика, яке визначається як високе, високо-середнє, середнє, низьке; 3) за участю губів: звуки, що утворюються з витягненими вперед й округленими губами, називаються губними (лабіалізованими – від лат. *labium* – 'губи'), інші, творення яких здійснюється без участі губів, – негубними (не лабіалізованими); 4) за положенням м'якого піднебіння: чи воно опущене і відкриває шлях повітряному потоку в порожнину носа (так утворюються носові), чи підняте і закриває прохід повітря в носову порожнину (так артикулюються неносові голосні). Класифікацію голосних української мови за рухом язика по горизонталі й вертикалі, а також за участю губів відбиває така таблиця:

підняття	ряди		
	передній	середній	задній
високе	і		<у>
високо-середнє	и		
середнє	е		<о>
низьке			а

Огублені в таблицях подані в ламаних дужках. Носових в українській мові немає. Серед індоєвропейських мов вони є лише в польській, французькій, португальській мовах, деяких сербських діалектах, були в **старослов'янській мові**.

Голосові́ зв'я́зки, **vocal chords** – *див.* **мо́вний апара́т, го́лос.**

Горта́нь, **larynx** – *див.* **мо́вний апара́т.**

Готи́чне письмо́, **Gothic writing** (від франц. *gothique* < від лат. *gothicus* – 'пов'язаний із готами' (назва германського племені)). Графічний різновид латинського письма (*див.* **лати́ниця**). Для нього характерними є кутасті форми букв, видовжених по вертикалі. Було панівним у 12–15 ст. В Італії готика зникла в 14 ст. У Німеччині готичний шрифт панував до початку 20 ст.

Градаці́йні сполу́чники, **gradational conjunction** – *див.* **суря́дні сполу́чники**.

Гражда́нський шрифт, civil font. Спрощена система накреслення російського алфавіту, яку почали застосовувати в Росії для друкування світських (гражданських, нецерковних) видань після проведеної 1708 р. Петром I реформи кириличного (*див.* **кири́лиця**) півуставу, який був складним для друкування світської літератури (*див.* рис. 3). Було вилучено низку кириличних букв: **ѡ** («омега»), **ѱ** («псі»), **ѵ** («іжиця»), **ѫ** («юс великий»), **ѧ** («юс малий»), **ѥ** («е йотоване») замінено літерою **Е**, **ѣ** («а йотоване») – літерою **Я**, усунуто надрядкові знаки. Із 18 ст. гражданський шрифт поширився в Україні: спочатку в Наддніпрянській, яка була в складі Російської імперії, а згодом – і в Західній Україні, яка з кінця 18 ст. опинилася у складі Австро-Угорщини. Проте і в новому алфавіті ще залишилися зайві букви-дублети, напр., **ф** (ферт), **ѳ** (фіта), **ѣ** (ять), які були вилучені в 19 ст. Після революції 1905 р. у царській Росії, коли була знята заборона українського друкованого слова, український алфавіт і графіка сформувалися в сучасному вигляді, що засвідчило видання «Словаря української мови» за редакцією Б. Грінченка. Гражданський шрифт став основою алфавітів не тільки російської й української мови, а й білоруської й кількох мов народів колишнього Радянського Союзу, а також болгарської, сербської.

Рис. 3. Гражданський шрифт

Грама́тика, **grammar** (від грец. *grammatiké* (*téchnē*) – ‘мистецтво (від *téchnē*) читати і писати букви’ < *gramma* – ‘буква’). 1. Учення про будову слова, яке ставить предметом розгляду систему, що об’єднує підсистеми морфологічних форм (відмінювання, дієвідмінювання), граматичних категорій (роду, числа, відмінка, часу, виду та ін.), а також окрему підсистему способів словотворення. Ці підсистеми в сукупності й у взаємозв’язку утворюють граматичну будову мови, яку вивчає граматика як мовознавча наука. 2. Граматика як мовознавча наука. Об’єктом її розгляду є граматична будова мови, складна система якої вивчається в розділах граматики: морфології, синтаксисі і словотворі. Як наука граматика веде свій початок від індійських (4–3 ст. до н. е.) і грецьких (4 ст. до н. е.) граматик. Традиції граматичного вчення Греції пізніше продовжені вченими різних європейських країн. В Україні наприкінці 16 – на початку 17 ст. були опубліковані граматики старослов’янської мови (автори Лаврентій Зизаній, Мелетій Смотрицький). Граматику староукраїнської мови описав латинською мовою Іван Ужевич (рукопис 1643, опубліковано 1970). На початку 19 ст. з’явилася перша граматика народнорозмовної мови «Грамматика малоросійського нарѣчія», автором якої був О. П. Павловський (1818). У цій книзі відбите традиційне розуміння предмета вивчення цієї науки, у ній репрезентовано розгляд звуків (а це, за сучасним трактуванням, царина фонетики), морфологічних класів слів (тобто частин мови) і поєднання слів у реченні (синтаксис).

Граматикалізáція, **grammaticalization**. Процес утрати словом лексичної самостійності і використання його в службовій функції або перетворення на службове слово чи морфему. 1. У службовій функції вживаються: а) іменники у функції прийменників: ***коло*** *школи,* ***край*** *села,* ***кінець*** *столу*, пор.: іменник *край* (лексичне значення – ‘кінець чогось’) у реченні *Там був уже передній* ***край*** (О. Гончар) і прийменник *край* у висловленні *Хата… стояла* ***край*** *вишневого садочка* (І. Нечуй-Левицький), у якому *край* = ‘біля’, ‘коло’; б) прислівників у ролі прийменників: ***близько*** *саду,* ***вздовж*** *дороги,* ***навколо*** *озера,* пор.: *Човен підплив* ***близько*** (прислівник) – ***Близько*** *лісу зупинилися учні* (прийменник); *Тихо* ***навколо*** (прислівник) – ***Навколо*** *школи – дерева* (прийменник). Розпізнати цю відмінність можна тільки в будові речення; в) дієслово *бути*, що має лексичне значення ‘існувати’, ‘перебувати в наявності’ і вживається в усіх формах осіб однини і множини теперішнього і майбутнього часу й родів минулого, як-от: ***Була*** *колись Гетьманщина, Та вже не вернеться* (Т. Шевченко); *У Франка* ***є*** (наявна – С. Д.) *прекрасна річ – лірична драма «Зів’яле листя»* (М. Коцюбинський),

але функціює як зв'язка в складеному іменному присудку, як-от: *Сценарій «Звенигори»* ***був написаний*** *письменником Йогансеном* (О. Довженко) і як допоміжне дієслово в утворенні аналітичної форми майбутнього часу: *Я* ***буду*** *крізь сльози* ***сміятись****…* (Л. Українка). 2. На службове слово – прийменник – перетворилося поєднання слів *в* та *наслідок* – у *внаслідок*: ***Внаслідок*** *обговорення справи в комісії виникло кілька конкретних пропозицій* (В. Еллан). 3. На морфему (закінчення) перетворилося відоме в давньоруській мові дієслово *имати*, яке мало дієвідмінювані форми: *я иму*, ти *имеш*, він *име*; ми *имемо*, ви *имете*, вони *имуть*. Приєднавшись до неозначеної форми дієслова (інфінітива): *робити + иму, робити + имеш* і т. д., вони внаслідок об'єднання двох [и] перетворилися на закінчення. Наявність граматикалізованих одиниць змушує виявляти пильність у граматичному розборі: називати частину мови не за тим, що слово відоме як іменник, чи як дієслово, чи як прислівник, а за тим, яку функцію воно виконує у зв'язках з іншими словами.

Грамати́чна катего́рія, **grammatical category** (від грец. *kategoria* – 'судження', 'визначення'). Сукупність співвідносних граматичних значень, виражених протиставлюваними граматичними формами. Граматична категорія ґрунтується на двох і більше граматичних значеннях. В українській мові відомі, напр., граматичні значення окремих відмінків (виражених різними граматичними формами), а саме: називного, родового та ін. Усі ці граматичні значення об'єднані в граматичну категорію відмінка. Інші граматичні значення також об'єднані категоріями. Граматичні значення першої, другої і третьої особи становлять дієслівну граматичну категорію особи; граматичні значення недоконаного і доконаного виду – граматичну категорію виду. Перелік граматичних категорій можна продовжити: категорія числа обіймає граматичні значення однини і множини (протиставлювані формами: *пол-****е*** *– пол-****я***), категорія роду – чоловічого, жіночого і середнього родів, що протиставляється за формальними показниками: *стілØ* (нульове закінчення), *парт****а****, вікн****о***. Застосовуючи біологічні терміни, правомірно граматичну категорію визнати родовим поняттям (як у біології – *дерево*), а граматичні значення – видовими (у біології: *дуб, береза, вільха*). Ілюструє це така схема:

Родове поняття	Категорія відмінка						Категорія роду			Категорія числа		Категорія особи			Категорія виду	
Видові поняття (граматичні значення)	називний відмінок	родовий відмінок	давальний відмінок	знахідний відмінок	та інші		чоловічий	жіночий	середній	однина	множина	перша особа	друга особа	третя особа	недоконаний вид	доконаний вид

Не в усіх мовах є такі граматичні категорії, як в українській мові: у болгарській мові немає категорії відмінка, оскільки іменники не відмінюються, а отже, немає граматичних значень відмінків і їхніх показників. В англійській мові іменники не розрізняються за родами, тому немає й категорії роду. У китайській мові немає категорії числа й категорії виду.

Граматúчна фóрма слóва, **grammatical form** (від лат. *forma* – 'зовнішність, устрій'). Один з граматичних різновидів того самого слова, що відмінний від іншого різновиду в межах категорії з іншими граматичним значенням; інакше – словоформа. Форму слова визначають засоби вираження граматичних значень, насамперед афікси: префікси, суфікси, закінчення (флексії), постфікси. Зокрема, значення доконаного виду в дієслові *зробити* формує префікс **з-** (пор.: недок. вид, *робити*, док. вид – *зробити*), а значення вищого ступеня прикметників і прислівників – суфікси **-ш-** та **-іш-**: *солодкий – солод**ш**ий, чорний – чорн**іш**ий; широко – ши**рше**, холодно – холодн**іше**.* Закінчення передають значення відмінків: *парт**а**, парт**и**, парт**і**…,* значення особи: *і**ду**, і**деш**, і**де**.* Наведені приклади є зразками простих (синтетичних) граматичних форм, у яких граматичні значення формуються префіксами, суфіксами, закінченнями. Про роль наголосу в розрізненні граматичних значень *див*. **нáголос як зáсіб розрíзнення граматúчних знáчень слів**. На відміну від простих (синтетичних) форм складені (аналітичні) форми слів становлять собою поєднання службового і повнозначного слова. Серед них: аналітичні форми недоконаного виду майбутнього часу: *буду читати*; частка *би* в утворенні умовного способу: *зробив би*. Граматичне значення існує лише у відповідних формах, у цьому й виявляється єдність граматичного значення і граматичної форми.

Граматúчне знáчення слóва, **grammatical meaning.** Узагальнене, абстрактне значення, що супроводжує лексичне значення семантично різних класів слів. Сутність граматичного значення стає зрозумілою із зіставлення його з лексичним значенням. 1. Лексичне значення індивідуальне: співвідноситься з певним предметом: слово *книга* називає окремий, одиничний предмет. Граматичне значення не індивідуальне, а загальне: воно не становить належність однієї якоїсь форми слова, а є спільним для багатьох різних за лексичним значенням форм слів. Слова *вікно, село, озеро* – різні за лексичним значенням, але їх об'єднує значення одиничності на противагу множинності, пор.: *вíкна, сéла, озéра*. Одиничність і множинність – граматичні значення, які в граматиці прийнято іменувати *однина* і *множина*. Крім граматичних значень однини і множини, в українській мові

наявні граматичні значення: чоловічого, жіночого, середнього роду; називного, родового, давального, знахідного, орудного, місцевого, кличного відмінків; звичайного, вищого й найвищого ступенів порівняння прикметників і прислівників; першої, другої і третьої особи займенників і дієслів, недоконаного і доконаного виду, минулого, передминулого, теперішнього, майбутнього часу, пасивного, активного й середнього стану дієслів, властиві словам різного лексичного значення. 2. Лексичне значення конкретне: дає уявлення про факт об'єктивної дійсності: слово *школа* має конкретну семантику – 'навчальний заклад, який здійснює загальну освіту і виховання молоді'. Граматичне ж значення будь-якого повнозначного слова, на відміну від лексичного значення, не співвідноситься з предметами оточення, не тотожне з реальним поняттям. Лише в окремих словах помітна співвіднесеність граматичного значення з реальністю. Напр., граматичні значення чоловічого і жіночого роду в словах *чоловік – жінка, кінь – кобила* пов'язані зі статтю людини чи тварини. Проте такий збіг реального й граматичного спостерігається в незначній кількості слів, зокрема в назвах істот. Поділ на статі не можна перенести на назви неістот, зокрема, на іменники *дім, дуб,* які віднесені до граматичного значення чоловічого роду, на іменники *кімната, ріка* – до жіночого роду: у них немає розрізнень статі. Що ж до середнього роду, то він взагалі виявляється загадкою через відсутність у житті середньої статі. Тим часом слова *студентство, селянство, суспільство* – іменники середнього роду. Ці приклади доводять, що граматичні значення (у цьому разі – значення граматичного роду) не виводяться з реальних уявлень. Граматичні значення – це абстракції, які встановлюються на основі протиставлень формантів: граматичні значення роду іменників української мови розрізняються лише тому, що в них наявна опозиція (протиставлення): *папір***Ø**, *фарб***а**, *неб***о**, яка зумовила виділення трьох граматичних (а не семантичних) родів. Можливо, назви граматичного роду – чоловічого, жіночого й середнього – пішли від займенників: *він* – це *чоловік*, тому й рід чоловічий: формант – у нього нульове закінчення – **Ø** (*дід***Ø**, *сад***Ø**); *вон***а** – *жінк***а**, значить, рід жіночий, спільне – формант – **а**; *вон***о** – *вікн***о** – рід середній (у білоруських граматиках – ніякий рід), формальний показник – **о**. Граматичне значення роду знане не в усіх мовах. В англійській значення роду не виділяються, оскільки в ній немає родових формальних протиставлень. Звідси висновок: наявність протиставлень граматичних значень засвідчує їх існування, відсутність опозиції вказує на те, що мова позбавлена відповідного граматичного значення. В українській мові відомі сім відмінків, у болгарській немає граматичного значення відмінка, тому що іменники в ній не відмінюються. Подібне є й у французькій мові. 3. На відміну від лексичного значення, яке в слові є основним, визначальним,

граматичне значення – супровідне, із предметом дійсності воно пов'язане опосередковано – через лексичне значення. Почувши, напр., слово *стіл*, співвідносимо його з предметом, а не пов'язуємо з граматичними значеннями однини, чоловічим родом, називним відмінком. Отже, лексичне значення є індивідуальним, конкретним, основним, граматичне – загальним, абстрактним, супровідним.

Граматичний центр, predicative center – *див.* **предикативна основа речення**.

Гра слів, **play on words, pun, wordplay.** Те ж, що **каламбур**.

Графема, **grapheme** (від грец. *gráphō* – 'пишу', 'креслю', 'малюю'). Найменша одиниця писемної мови, що відповідає фонемі в усному мовленні. Кожна писемність має свою систему графем, представлену алфавітом. Графеми виступають у різних формах: друковані і рукописні, великі і малі.

Графіка, **graphics** (від грец. *graphike (techne)* – 'мистецтво живопису' < від *grapho* – 'ріжу, дряпаю, пишу'). 1. Сукупність усіх засобів певної писемності, накреслення букв і знаків, звукове значення букв, тобто співвідношення між буквами алфавіту і звуками певної мови. Поняття «графіка» застосовується до звуко-буквеного письма (такими є латинське, арабське письмо й кирилиця), в якому розрізняють графіку, алфавіт й орфографію. Основними засобами сучасної української графіки є букви (літери) і розділові знаки. Крім них, використовуються інші засоби: велика буква, знак наголосу, дефіс (рисочка), тире, апостроф, знак параграфа, пробіли між словами (абзацами, розділами), а також шрифти виділення: курсив, жирний шрифт, розрядка, підкреслення. 2. Розділ мовознавства, який вивчає співвідношення між графемами і звуками.

Графіті, **graffiti** (від італ. *graffiti* – 'надряпані'). Стародавні магічні або побутові написи чи малюнки на стінах будов, металевих виробів, посудинах. Графіті знаходять під час розкопок стародавніх і середньовікових міст і поселень, а також у стародавніх соборах, замках. Графіті знайдені в Софійських соборах Києва і Новгорода. Мовознавців графіті цікавлять тим, що в них виявляють маловідомі риси живого мовлення стародавнього населення.

Графі́чне письмо́, **writing systems** (від італ. *graphicos* – ‘нарисний’). Письмо, що використовує графічні знаки (малюнки, ієрогліфи, букви) як засіб фіксації звукового мовлення для передання на віддалі, чим відрізняється від так званого **предметного письма**. Графічним є піктографічне, ідеографічне, складове, буквено (літерно)-звукове письмо (*див.* **письмо́**).

Грец́изм, **greekism**. Слова, вирази чи конструкції, запозичені з грецької мови, але не освоєні як слова рідної мови, наприклад: *койне* (‘загальнонародна мова, що утворилася на базі кількох діалектів’), *жироконто* (‘особливий поточний рахунок’). *Див.* **варвари́зм**.

Гру́па пі́дмета, **group of the subject**. Підмет з усіма залежними від нього другорядними членами речення.

Гру́па при́судка, **group of the predicate.** Присудок з усіма залежними від нього другорядними членами речення.

Губні́ голосні́, labial (labialized) vowels (від лат. *labialis* < *labium* – ‘губи’). Голосні звуки, що утворилися з участю губів, які видовжуються й округлюються. Це звуки української мови: [**о**], при вимові якого губи округлюються і ледь витягуються наперед; [**у**], який утворюється витягненням наперед округлених губів. За класифікаційними ознаками звук [**о**] – заднього ряду середнього підняття; звук [**у**] – заднього ряду високого підняття. Обидва неносові.

Губні́ при́голосні, **labial consonants**. Приголосні звуки, утворені повним або неповним зближенням нижньої губи з верхньою губою або верхніми зубами: [п], [п’], [б], [б’], [в], [в’], [м], [м’], [ф], [ф’]. Із них губно-губні: [п], [п’], [б], [б’], [в], [в’], [м], [м’] (*див.* **при́голосні зву́ки**) і губно-зубний [ф], [ф’] (*див.* **гу́бно-зубни́й при́голосний**).

Гу́бно-губні́ при́голосні, **bilabial** – *див.* **при́голосні зву́ки.**

Гу́бно-зубни́й при́голосний, **labiodental.** Це глухий щілинний приголосний української мови [ф], який утворюється при зближенні нижньої губи і верхніх зубів. Серед глухих звуків він єдиний, якому не відповідає дзвінкий.

Ґ

Ґ – п'ята (з 1990 р. – виходу чинного «Українського правопису») літера українського алфавіту, назву якої (ґе) прийнято сприймати як іменник середнього роду: *друковане велике* **Ґ** (ґе), *рукописне мале ґ* (ґе). Літера **ґ** передає задньоязиковий дзвінкий проривний звук [ґ], що засвідчується у власне українських, іншомовних і звуконаслідувальних словах: *ґава, ґанок, ґуля, джиґун, ґеґнути, ґе-ґе-ґе.* Вона вказує на тверду вимову звука [г] перед приголосними [*ґніт*] і в кінці слова [*йунґ*] (прізвище – Юнґ). У позиції перед звуком [**і**] кваліфікується як напівпом'якшений звук: [*ґе́лґ'іт*], [*ґе́рґ'іт*]. У класифікаційних позначеннях має значення 'п'ятий', 'п'ята', 'п'яте' з урахуванням того, що до цього вже перелічувалися **а, б, в, г**, напр., *дивіться пункт ґ на с. 25*. У старослов'янській кириличній (*див*. **кири́лиця**) писемності такої букви не було. Її узаконив Мелетій Смотрицький (1577–1633) у праці, яка називалася «Грамматіка славєнскиѧ правилноє Сvнтаґма» (1619). У наступні століття вона то приймалася, то вилучалася з алфавіту. У 20 ст. була рекомендована до вжитку в українських правописах 1921 р. і 1928 р. У період 1933 р. до 1990 р. була вилучена. «Український правопис» 1990 р. відновив її використання.

Д

Д – шоста (з 1990 р.) літера українського алфавіту, назва якої (де) сприймається як іменник середнього роду: друковане велике **Д** (де), рукописне мале *д* (де). Варіанти написань: друкованих – **Д, д**; рукописних – *Ⅾ, д*. Буква **Д** передає на письмі дзвінкий передньоязиковий зімкнений (проривний) твердий [**д**] (*дати, дерево, думка, дитина, доля, сад*) або м'який звук [д′] (*діти, дятел, дюжина, сядь, дьоготь*). У старослов'янському кириличному алфавіті (*див*. **кири́лиця**) мала назву «добро» і числове значеннння 'чотири'. У сучасній українській мові використовується для продовження переліку після букви **ґ** і розуміється як 'шостий', 'шоста', 'шосте', напр.: *Пояснення в пункті д*. При цифрах уживається для диференціації предметів, перелічених під одним номером: *2д.*

Дава́льний відмі́нок, dative. Одна з відмінкових форм іменника, прикметника, займенника, числівника, дієприкметника, утворюваних синтаксичною залежністю від дієслова, іменника, прикметника, дієприкметника, присудкового слова, напр.: *нарвати* ***улюбленому братові*** *квітів; товари* ***нашим дітям****; вірний* ***мені****, відданий* ***державі****; А* ***козакам*** *того тільки й треба* (Т. Шевченко). Найчастіше давальний

відмінок залежить від дієслів, що позначають цілеспрямовану дію, серед яких дієслова із семантикою давання, дарування, із семантикою служіння, прохання, із семантикою спрямування мови до адресата: *Бути напоготові! – наказав* ***саперам*** (В. Коротич), *Як собі, вірили* ***йому*** *товариші* (О. Гончар). Рідше засвідчується давальний приіменний, як-от: *пам'ятник* ***Шевченкові****; слава* ***переможцям****; вірність* ***рідному слову***, і давальний прикметниковий і дієприкметниковий: *потрібний* ***учням****; написаний* ***мені***.

Давномину́лий час, pluperfect. Форма часу, яка передає дію або стан, що відбувалися чи відбулися перед іншими минулими діями або станами. У реченні *Ніби* ***задрімав був*** *зразу, але щось* ***приверзлося****, то й* ***прокинувся*** *рано* (А. Головко) є дві минулі дії – *задрімав був* і *приверзлося, прокинувся*, перша з яких (*задрімав був*) передує іншим (*приверзлося* і *прокинувся*), які відбулися після неї. Форма давноминулого часу має аналітичну (складену) структуру, у якій поєднуються допоміжне дієслово ***бути*** у формі минулого часу (різного роду і числа: *був, була, було, були*) і повнозначне дієслово в цій же формі (*був задрімав, була задрімала, було задрімало, були задрімали*). Допоміжне дієслово може стояти перед повнозначним словом і після нього: *був ходив, ходив був*. Давноминулий час уживається не тільки в простому, а й у різних складних реченнях, у яких в одній з предикативних частин стоїть форма давноминулого часу, у другій – минулого часу, як-от: *Коли Юхим, змінившися на варті,* ***повернувся*** *додому, Катря вже теж* ***витопила була*** (А. Головко), ***Був позабував*** *товаришів, – тепер* ***пригадав*** (С. Васильченко). Поширений в усно-розмовному мовленні, давноминулий час засвідчується в художніх творах.

Давньору́ська мо́ва, the Old Russian Language. Мова писемних пам'яток доби Київської Русі. Вона сформувалася під впливом старослов'янської (церковнослов'янської) мови, існувала приблизно до кінця 14 ст. Найдавнішими давньоруськими писемними пам'ятками є написи на золотих і срібних монетах, світські твори: «Повість минулих літ», «Слово про похід Ігорів». Для давньоруської мови було характерне **повноголосся**, чого не було в інших слов'янських мовах. Іменники розрізнялися за родами: чоловічий, жіночий, середній; за числами: однина, двоїна (коли мова йшла про два предмети), множина; дієслова змінювалися за особами й числами; у дійсному способі розрізнялись один теперішній час, два прості і два складні минулі часи.

Двовидові дієслова́, verbs that have one form to express resultativeness or non-resultativeness depending on the context. Дієслова, які можуть

уживатися в значенні недоконаного і доконаного виду. До таких належать дієслова українського походження *дарувати, діяти, веліти, мовити, женити, ночувати, хрестити, вінчати, розслідувати* й іншомовного походження, оформлених на українському ґрунті за допомогою суфіксів *-ува-*, *-ізува-*: *атест**ува**ти, демонстр**ува**ти, модернізу**ва**ти*. Значення доконаного і недоконаного виду у двовидових дієсловах встановлюються з контексту з урахуванням їхніх форм часу або способу, а також часових лексем. Напр., у реченні *Сьогодні комісія **атестує** всіх випускників* на недоконаний вид указує форма теперішнього часу дієслова *атестує* (недоконаний вид пов'язаний лише з теперішнім часом) і прислівника *сьогодні*, значення якого вказує на час, у який відбувається мовлення. У реченні ж *Комісія вже **атестувала б** усіх випускників, якби не затримка з паперами* значення доконаного виду двовидове дієслово передає, уживаючись у формі умовного способу із прислівником *уже*.

Двоїна́, dual number. Категорійна форма числа, що протиставлялася в давньоруській мові однині й множині певним набором відмінкових закінчень. Наприклад: однина наз. в. – *рабъ*, *сынъ, конь,* множ. наз. в. – *раби*, *сынове, кони,* двоїна наз. в. – *раба*, *сыны, коня.* Цю окрему групу форм числа науковці пізніше назвали двоїною, засвідчивши тим самим тричленність категорії числа в давньоруській мові: однину, множину, двоїну. В іменних частинах мови двоїна використовувалася в поєднанні з числівником *два*, а також для позначення парних предметів (напр.*: двері, плечі, очі*). Як свідчать писемні пам'ятки, двоїна почала занепадати із 13 ст. і була замінена множиною, що вказувало на зміну структури категорії числа, яка з тричленної стала двочленною. У сучасній українській мові, як і в інших східнослов'янських мовах, двоїни немає. Проте є залишки окремих форм в українській літературній мові й у деяких діалектах: це закінчення орудного відмінка множини *-има* в іменниках *плеч**има**, двер**има**, оч**има*** замість *-ами*, як в іменниках усіх родів: *стол**ами**, жінк**ами**, вікн**ами***; це – збереження наголосу в іменниках у сполученні з числівниками *два, три, чотири*, як-от: *два бра́ти, три сестри́, чотири села́* всупереч наголосу в називному множини цих слів: *брати́, се́стри, се́ла.* У деяких діалектах південно-західного наріччя побутують форми двоїни називного відмінка при числівникові *два: дві вікні, дві стіні*.

Двокра́пка, **colon**. Розділовий знак у вигляді двох крапок, розташованих одна над другою (:). Уживається в простому і складному реченнях. За сучасними правилами пунктуації двокрапка ставиться: 1) після

узагальнюваного слова перед однорідними членами речення: *Папери були скрізь: і на столі, і на полицях* (М. Коцюбинський); 2) між предикативними частинами безсполучникового складного речення, якщо друга предикативна частина (за будовою – просте речення) розкриває зміст першої в цілому або одного з його членів, а також указує на причину, про що йдеться в першій частині: *Мені снилося: червоні рожі пломеніли в промені золотистім* (Леся Українка); 3) після слів автора перед прямою мовою незалежно від того, як вона передається: у лапках: *Чується немолодий голос хазяйки: «Та двері, двері зачиняйте»* (А. Шиян) чи без лапок: *Цар побілів: – Я вас в темницю! Я вас у мурах замурую* (Л. Костенко).

Двомо́вний словни́к, **bilingual dictionary** – *див*. **словни́к**.

Двомо́вність, bilingualism. Вільне володіння двома мовами. Двомовністю відзначаються громадяни багатонаціональних держав. У США, Великобританії й інших європейських державах переселенці з інших країн, крім рідної, користуються англійською, німецькою, французькою чи іншою мовою, офіційною в цих державах. Для мовців сучасної Лівобережної України характерна українсько-російська двомовність, зумовлена історичними причинами: кілька поколінь українців опанували російську мову в радянській школі, на території України мешкає велика кількість росіян, які в українському оточенні засвоїли українську мову. На Заході України: у Чернівецькій області засвідчується українсько-молдавська двомовність, на Закарпатті – українсько-угорська.

Двоскла́дне ре́чення, **two-member sentence.** Просте речення, у якому граматичну основу становлять підмет і присудок із залежними словами чи без них. У реченні *Мене сьогодні голуб розбудив* (Л. Костенко) підмет *голуб*, присудок *розбудив* із залежними словами. Двоскладними вважаються й **неповні речення**. У тексті: *Придибав він і тепер. За ним другі, треті* (Панас Мирний) – друге речення – просте неповне: у ньому пропущений присудок *придибали*, що встановлюється з попереднього речення. Неповним реченням може бути предикативна частина складного речення: *Погода змінилася, …земля висохла так, що* ***під ногами дзвеніла*** (М. Коцюбинський) – у підрядній предикативній частині пропущений підмет *земля*, встановлюваний із головної предикативної частини. Двоскладним реченням протиставляються **односкладні речення**, у яких структурно-граматична і змістова прикмета передається одним головним членом.

Деетимологіза́ція, **de-etymologization** (від лат. *de-* – ‘скасування’, ‘усунення чогось’ + грец. *etymologia* – ‘основне значення слова’). Утрата етимологічних (давніх, історичних) зв’язків слова зі спорідненими за походженнями словами чи морфемами. Деетимологізацію спричинюють найрізноманітніші фонетичні процеси та різні історичні зміни морфологічної структури слова. Найчастіше її викликають фонетичні процеси (позиційні, комбінаторні, метатеза, гаплологія та ін.). У сучасній українській мові слова *мазать* і *масть* (колір волосяного покриву тварини) сприймаються як різнокореневі. Тим часом вони одного кореня *-маз-*. Він залишається незмінним в оточенні голосних – *мазать*. Коли ж за кінцевим дзвінким [**з**] став глухий [**т**] (*мазть*), то дзвінкий [**з**] утратив дзвінкість і перетворився на відповідний йому глухий [**с**]. Це й зумовило утворення слова *масть*, лексичне значення якого не пов’язується у нашому сприйнятті зі словом *мазати* через деетимологізацію, спричинену **асиміляцією** (уподібнюванням): впливом глухого [**т**] на дзвінкий [**з**].

Утрату словом етимологічного зв’язку зі словом, від якого утворилося, викликає також **дисиміляція**. Незбагненним видається твердження про те, що слова *хист* (‘здібність’, ‘обдарованість’) і *хитрий* (‘виверткий’, ‘лукавий’) походять від одного кореня. Проте заглиблення в історію української мови доводить справедливість твердження. Обидва слова мають однаковий корінь *-хит-*. У слові *хитрий* кінцевий кореневий [**т**] залишився незмінним, оскільки за ним ішов сонорний [**р**], який не впливає на вимову попереднього звука. У слові ж *хист*, утвореному з того ж кореня *-хит-* і суфікса *-ть-*, що первісно звучало як *хитть*, стався процес дисиміляції. Вимова сумісних проривних передньоязикових звуків [**тт**] виявилася важкою, що й викликало дисиміляцію (розподібнювання) одного з проривних [**т**] на щілинний [**с**] (*див.* **при́голосні зву́ки**). Звідси й слово *хист*.

Держа́вна мо́ва, official language. Законодавчо закріплена мова, уживання якої є обов’язковим в органах державного управління і справочинства, громадських організаціях, на підприємствах, у державних закладах освіти, науки, культури, у сферах зв’язку й інформатики, є мовою для дипломатичних зв’язків. У багатонаціональних країнах державна мова визначається за більшістю населення. В окремих країнах відповідно до етнічного складу статус державної надають кільком мовам, у Казахській республіці – казахській і російській, у Бельгії – французькій і фламандській, у Канаді – англійській і французькій, у Швейцарії – італійській, французькій, німецькій і рето-романській. В Україні державною мовою законодавчо визнана українська мова. У Конституції,

прийнятій 28 червня 1996 р., у Статті 10 записано: «Державною мовою в Україні є українська мова. Держава забезпечує всебічний розвиток і функціювання української мови в усіх сферах суспільного життя на всій території України. В Україні гарантується вільний розвиток, використання і захист російської, інших мов національних меншин України. Держава сприяє вивченню мов міжнародного спілкування. Застосування мов в Україні гарантується Конституцією України та визначається законом». У міжнародній практиці вживають синонім державної мови – офіційна мова.

Деріва́ція, **derivation** (від лат. *derivation* – ‘відведення’,‘відхилення’, ‘утворення’) – *див*. **словотво́рення**.

Десемантиза́ція, **desemantization** (від лат. *de-* – префікс, що означає ‘віддалення’, ‘скасування’, ‘усунення’ + грец. *sēmantikos* – ‘означальний’). Утрата повнозначним словом лексичного значення або втрата морфемою властивого їй значення. Напр., десемантизації піддається іменник *коло*, пор.: *Літак …летить, роблячи велике* ***коло*** *над аеродромом* (В. Собко) – *коло* = ‘замкнена крива, усі точки якої однаково віддалені від центра’, який уживається в ролі прийменника: *Старий батько сидить* ***коло*** *хати* (Т. Шевченко).

Дескрипти́вна лінгві́стика, descriptive linguistics – *див*. **описо́ва лінгві́стика**.

Детермінологіза́ція, **determinologization** (від лат. *de-* – префікс, що означає ‘відокремлення’, ‘усунення’ + *термін*). Перетворення терміна на загальновживане слово. Зокрема: *клімат* – географічний термін і *клімат* – обстановка, атмосфера в колективі, родині; *контекст* – мовознавчий термін і *контекст* – життєва ситуація, яка враховується в розповіді, поясненні.

Дефіні́ція, **definition** (від лат. *definition* – ‘визначення’). Наукове визначення якогось поняття, яке (визначення) містить у собі перелік його найістотніших ознак. Приклад визначення флексії: «Флексія, або закінчення, являє собою словозмінний афікс, що виражає у словоформах української мови граматичні значення відмінка, числа, роду, особи, часу і способу, а також синтаксичний стосунок відповідного слова до інших слів у реченні та словосполученні» (Українська мова. Енциклопедія 2000, с. 698).

Дефі́с, **hyphen** (від лат. *division* – ‘розчленування’). Знак у вигляді короткої горизонтальної лінії, який на письмі: 1) сполучає частини складного слова в одне ціле або прикладку з означуваним словом, 2) використовується при скороченому написанні слів. 1. Через дефіс пишуться такі слова: а) складні особові імена: *Жан-Жак, Зіновій-Богдан*; б) складні прізвища: *Гулак-Артемовський, Нечуй-Левицький*; в) географічні назви: *Івано-Франківськ, Конча-Заспа*; г) назви посад, звань, професій: *прем’єр-міністр, інженер-технолог, лікар-лор*; ґ) складні терміни: *рентген-кабінет, блок-система, гриб-паразит*; д) складники яких не підпорядковані одне одному: *мовно-літературний, кисло-солодкий, південно-східний*; е) із синонімічними, антонімічними і близько значеннєвими компонентами: *малий-премалий, купівля-продаж, більш-менш, батько-мати, багато-багато*; є) що позначають приблизність: *день-два, п’ять-шість*; д) із частиною **пів-** перед власною назвою: *пів-Києва, пів-Європи, пів-Америки*; ж) із першою частиною **військово-, воєнно-**: *військово-повітряний, воєнно-стратегічний* (але *військовозобов’язаний, військовополонений*). Через дефіс пишуться: а) складні прислівники, утворені від прикметників і займенників за допомогою прийменника **по**: *по-батьківському, по-нашому*; від порядкових числівників із **по**: *по-перше, по-друге*; б) складні прислівники з частками **будь-, -небудь, казна-, хтозна-, -то**: *будь-коли, де-небудь, казна-що, хтозна-як, десь-то*; в) складні прислівники з повторюваними словами і службовими словами між ними: *віч-на-віч, всього-на-всього, де-не-де, пліч-о-пліч, як-не-як*; г) складні прийменники з початковими **з-, із-**: *з-за (із-за), з-над, з-під (із-під), з-поза, з-поміж, з-понад, з-посеред*; ґ) складні сполучники: *отож-то, тим-то, тому-то, тільки-но*. 2. Дефіс застосовують у написанні скорочених слів: *с.-г.* (сільськогосподарський), *б-ка* (бібліотека), або вживають замість пропущеної другої частини складного слова, яка повторюється в наступному складному слові, приєднаному до першого слова сполучником **і**: *фото- і кінозйомки, радіо- і телепередачі*. Крім цього, дефіс служить знаком переносу частини слова на інший рядок. Дефіс не слід плутати з **тире** – розділовий знак у вигляді довгої горизонтальної риски.

Дзві́нкі при́голосні, **voiced consonants** – *див.* **при́голосні зву́ки**.

Дигра́ма, **digramma** (від грец. *di…*< *dis* – ‘двічі’ + *…грама* – ‘буква’). Складений писемний знак, утворений з двох букв для позначення одного звука. В українській мові це буквосполучення **дж** і **дз**, які на письмі передають злиті звуки: тверді [дж] і [дз]: ***дж****ерело* [*дже*ᵘ*ре*ᵘ*ло́*], ***дз****вони́к* [*дзво́ник*], а також м’який [дзь] – дзьоб [*дзь о́б*], напівпом’якшений [дж’]:

дрі́жджі [*др´і́ждж'і*]. Такі злиті звуки називають **африкати**. У шкільній фонетичній транскрипції ці злиті звуки прийнято передавати так: [**д͡ж**], [**д͡з**]. Дужка над буквами вказує на нерозривну вимову звуків, утворених злиттям зімкненого приголосного [**д**] з наступними щілинними того самого місця творення [**ж**] і [**з**].

Дигра́ф, **digraph.** Те саме, що **диграма.**

Ди́кція, **diction** (від лат. *diction* – 'вимова'). Вимова, манера вимовляти слова. Дикція, тобто вимова, може бути гарна, приємна (чітка, ясна) і погана (звуки і сполуки звуків вимовляються нечітко, шепеляво, гугняво). Розрізняти ці якості дикції важливо тим, хто прагне опанувати культуру мовлення, оскільки ясність і чіткість вимови звуків і проговорювання слів – одна з її важливих сторін. Головні вимоги дикції: чітка вимова наголошених і ненаголошених голосних, виразна артикуляція приголосних, проговорювання всіх слів речення без ковтання складів, особливо завершальних у слові.

Дисиміля́ція, **dissimilation** (від лат. *dissimilis* – 'несхожий'). Фонетичний процес заміни одного з двох поряд (або на віддалі) розташованих однакових або близьких звуків іншим, менш схожим до того, що залишився незмінним. Зумовлено це трудністю вимови артикуляційно однотипних звуків. Найчастіше дисиміляції (розподібнюванню) піддаються сполуки двох однакових за місцем і способом творення приголосних звуків. У розмовному мовленні можна почути вимову слова [*бо́мба*], як [*бо́нба*], у якому [**м**] замінений на [**н**]. Викликано це намаганням полегшити вимову поряд розташованих двох губних і до того ж зімкнених [**мб**], адже в частки секунди треба змикати й розмикати губи і при артикулюванні [**м**], і при вимові [**б**]. Це й спричинює заміну губно-губного зімкненого носового [**м**] на зімкнений, носовий, але передньоязиковий [**н**]. За напрямом дисиміляція буває регресивною і прогресивною. Розподібнювання першого з двох близьких за творенням звуків є зразком регресивної (від *регрес* – 'зворотній рух') дисиміляції. У слові *бомба* стався саме такий вид дисиміляції. Регресивна дисиміляція діяла й у давньосхіднослов'янському *къто*, пізніше *кто*, яке закріпилося в українській мові у вигляді *хто*: вимова двох зімкнених [**кт**] полегшилася, коли перший з них розподібнився в близький задньоязиковий, але щілинний [**х**]. Розподібнювання ж другого з двох однакових або близьких за артикуляційними ознаками звуками становить зразок прогресивної дисиміляції: сучасне *срі́бло* постало з давнього *срі́бро*, у якому другий із двох [**р**] змінився на **л**. Зміну зумовила незручність вимови однакового звука [**р**]

у різних складах. Подібне спостерігається й у слові *коридор*, яке в декого засвідчується у вимові як *колідор*.

Ди́скурс, discourse (від лат. *discoursus* – ‘бесіда’, ‘розмова’, ‘процес мовленнєвої діяльності’). Усне чи писемне мовлення, виявлене в певній соціальній сфері: політиці, освіті, юриспруденції, спорті, науці, військовій справі, рекламі (з урахуванням поведінки, жестів, міміки). Відповідно до сфер вияву виділяються ораторський, науковий, рекламний та інші дискурси. Напр.: *Слово «роздягалка» – не наукового дискурсу*.

Диференціа́ція, **differentiation** (від фр. *differentiation* < від лат. *differentia* – ‘різниця’). Подія, розчленування цілого на різні елементи, частини, форми. 1. Розрізнення мовних одиниць (звуків, фонем, слів, морфем, словосполучень, речень) на основі протиставлень за класифікаційними ознаками. Приклади *див.* у статті **диференці́йний**. 2. Один із двох протилежних процесів мовної еволюції, який полягає в тому, що з одного діалекту чи з однієї мови утворюється два чи кілька самостійних діалектів чи мов. Диференціація давніх діалектів зумовлювала утворення сімей споріднених мов. Зокрема, в основі індоєвропейської сім’ї лежить праіндоєвропейська мова, яка розпалася на діалекти, що склали групу індоєвропейської сім’ї (слов’янську, балтійську, германську, романську та ін.), які зі свого боку роз’єдналися на підгрупи (слов’янська група – на східнослов’янську, західнослов’янську й південнослов’янську), у яких виділилися окремі мови. Протилежний процес – **інтеграція мов**.

Диференці́йний, **differential** (від лат. *differentia* – ‘різниця’, ‘відмінність’). Який служить для розрізнень і протиставлень мовних одиниць різних рівнів. Класифікаційне розрізнення звуків засноване на диференційних (протиставлювальних) ознаках за дзвінкістю-глухістю ([**д**] – [**т**], [**з**] – [**с**], [**ж**] – [**ш**], за твердістю-м’якістю [**н**] – [**н′**], [**л**] – [**л′**] та ін. (*див.* **при́голосні зву́ки**)). Семантичні й стилістичні розрізнення лексичних одиниць і їхніх значень також кваліфікуються як диференційні, як-от: протиставлення конкретних і абстрактних назв (*школа – навчання*), зіставлення стилістично нейтральних і стилістично забарвлених слів (*говорити – базікати*). Синтаксичні одиниці мають диференційні ознаки, які зумовлюють розрізнення простих і складних речень: простих – дво- й односкладних, особових і безособових, повних і неповних; складних – сполучникових і безсполучникових, складносурядних і складнопідрядних. Серед принципів

правопису прийнято виділяти диференційний принцип, що застосовується до написання великої і малої букв у словах на зразок *Вовк* (річка) – *вовк* (тварина), *Гончар* (прізвище) – *гончар* (майстер, що виготовляє посуд), написання слів разом, окремо і через дефіс, як-от: *по старому* (шляху) і *по-старому* (навчаємося).

Дифто́нг, **diphthong** (від грец. *diphthongos* – з *di(s)* – ‘двічі’ і *phthongos* – ‘звук’). Поєднання в одному складі двох голосних: складового (того, що формує склад) і нескладового (який не утворює складу): франц. *nuit* (ніч), нім. *mein* (мій). Розрізняють дифтонги справжні і несправжні. Справжні властиві німецькій, англійській, французькій мовам. У них компоненти дифтонгів при будь-яких морфологічних змінах слів не виходять за межі складу, пор.: нім. *mein* (мій), *meine* (моя) – орфографічно переданий дифтонг *ei* вимовляється в закритому й у відкритому складах. Справжній дифтонг **іє͡**, позначуваний буквою ѣ, був у давньоруській мові: [*лі͡є-то*] – орфорграф. лѣто (літо), [*рі͡єка*] – орфорграф. рѣка (ріка). В українській мові цей дифтонг монофтонгізувався, тобто перетворився на монофтонг **і**: лѣто – літо, дѣдъ – дід. Цей дифтонг зберігся в північно-українських говірках: *лі͡єс, обі͡єд*. В українській літературній мові справжніх дифтонгів немає. Є несправжні дифтонги: [**аў**], [**оў**], [**еў**], [**иў**], [**іў**], [**уў**]; [**аї**], [**ої**], [**еї**]; [**иї**], [**ії**], [**уї**]. У них складові – це голосні [**а**], [**о**], [**е**], [**и**], [**і**], [**у**], та нескладові [**ў**] і [**ї**] (*див.* **нескладови́й** [**ў**], **нескладови́й** [**ї**]), напр.: [*даў*] – дав, [*л´убо́ў*] – любов, [*леў*] – лев, [*лиў*] – лив, [*гол´ íў*] – голів, [*буў*] – був; [*заїме́н:ик*] – займенник, [*поїменува́ти*] – поіменувати, [*ре́їка*] – рейка, [*биї*] – бий, [*л´ íїка*] – лійка, [*бу́їний*] – буйний.

Ди́хальний апара́т, **respiratory organs of speech** – *див.* **мо́вний апара́т**.

Дихотомі́я мо́ви, language dichotomy (від грец. *dichotomia* < *dicha* – ‘на дві частини’ + *tomē* – ‘переріз’). Ділення конкретної мови на два складники: мову як систему мовних знаків і мовлення як реалізацію цієї системи (про розрізнення мови і мовлення *див.* **мо́влення**). Визнання дихотомії мови не перешкоджає розумінню кожної мови як єдиного феномена (явища, у якому є суть чого-небудь), особливість якого в тому, що всі мовні одиниці (звуки, слова, речення) є одиницями і мови, і мовлення.

Діакрити́чний знак, **diacritical sign (mark)** (від грец. *diakriticos* – ‘розпізнавальний’). Надрядкові, підрядкові і рідко середньорядкові (точніше – внутрішньослівні) позначки, які є вказівкою на читання цієї букви не так, як без діакритичного знака або з іншим

діакритичним знаком. Надрядкові діакритичні знаки є в українській мові, напр., у букві **й** (йот), у польській: надрядкові **ó, é, ń, ś, ź,** підрядкові: **a̧, e̩**. Найбільше діакритичні знаки задіяні у фонетичній транскрипції (*див*. **фонети́чна транскри́пція**).

Діале́кт, **dialect** (від грец. *dialektos* – 'мова', 'розмова', 'наріччя'). Різновид мови, використовуваний більш-менш обмеженою кількістю мовців, пов'язаних територіальною чи соціальною спільністю. Розрізняють два види діалектів: територіальний і соціальний. Територіальний діалект – різновид загальнонародної мови, поширений у побутовому спілкуванні на певній її території. Структурно близькі територіальні діалекти утворюють наріччя. В українській мові їх три: північне, південно-східне і південно-західне, які разом з літературною мовою становлять дві форми існування національної української мови. Соціальний діалект – відгалуження загальнонародної мови, поширене в середовищі певних соціальних, професійних, вікових та ін. груп населення. Соціальні діалекти характеризуються специфічними лексичними і фразеологічними особливостями. Що ж до граматичної системи, то вона заснована на граматичній будові загальнонародної мови. Серед різновидів соціальних діалектів виділяють професійні й побутові жаргони, арго.

Діалекти́зми, **dialectal units** (від грец. *dialektos* – 'мова', 'розмова','наріччя'). Слово, вислів, фразеологізм, запозичені в літературну мову з певного територіального діалекту. Діалектизми є: лексичні – місцеві назви предметів сільського господарства, які в літературній мові називаються інакше: діалектне *товар* – літературне «худоба», *бараболя* – «картопля»; етнографічні – місцеві назви одягу, свят, побутових традицій, невідомих за межами певного говору: *гуня* – «жіноча свитка», *бекешка* – «вид кофти»; фонетичні: *война* – порушене правило чергування **о** з **і** у відкритому і закритому складах; морфологічні: *робе, носе* – замість *робить*, *носить*; синтаксичні: конструкції з прийменником *к*: *підійшов к дому*; фразеологічні: *ні в двері, ні в ліс* ('не розумітися з ким-небудь').

На початковому етапі становлення **нової української літературної мови**, коли ще не було літературних норм, використання діалектизмів не було чітко регламентовано. Тому у творах східноукраїнських і західноукраїнських письменників діалектизми були звичайним явищем. За наявності розрізнення нормативних і ненормативних одиниць сучасні письменники використовують їх зі стилістичною метою: передати місцевий колорит описуваного.

Діале́ктний, dialectal (< діалект). Належний діалектам, пов'язаний із діалектами чи діалектом, характеризує їх чи його. *Діалектна вимова. Діалектна лексика. Діалектна форма. Діалектний словник* (*див.* **діалекти́зм, словни́к**).

Діалектологі́чний а́тлас, dialectological atlas – *див.* **а́тлас лінгвісти́чний.**

Діалектоло́гія, dialectology (від грец. *dialektos* – 'мова','говір','наріччя' + *logos* – 'слово', 'вчення'). Розділ мовознавства, який вивчає територіальні (місцеві) діалекти. Діалектологія буває описова й історична. Початки української описової діалектології відносять до 2-ї половини 18 ст. Інтерес до осмислення діалектного різноманіття української мови посилився в 19 ст., успішно продовжений у 20-му й ознаменований науковими дослідженнями, виданням діалектологічних атласів, підручників для вищої школи й уведенням на філологічних факультетах університетів і педагогічних інститутів навчальної дисципліни *українська діалектологія*. Територіальні діалекти, які є предметом вивчення діалектології, багатоступеневі мовні утворення. Вони складаються з говірок, говорів, наріч, які становлять поняття, що окреслюють ступенювання цілого від меншого до більшого. Говірка – найменша діалектна одиниця, що охоплює мову одного села або кілька однотипних з мовного погляду населених пунктів. Тим-то й можливе визначення *говірка села*, наприклад: говірка села Духанівки Буринського району Сумської області. Із говірок складається говір. Говір становить об'єднання говірок, близьких за фонетичними, лексичними, граматичними ознаками. Говір може охоплювати район, область, кілька областей. Відомі, напр., *східнополіський говір, слобожанський говір, гуцульський говір.* Говори входять до складу наріч. Наріччя – найбільше діалектне угруповання певної мови, яке об'єднує однотипні говори (діалекти) цієї мови. В українській мові відомі три наріччя: північне, до складу якого входять, зокрема, східнополіські, середньополіські, західнополіські говори; південно-західне з говорами: лемківським, надсянським, закарпатським, покутсько-буковинським, гуцульським, бойківським, наддністрянським, волинським, подільським; південно-східне, що обіймає середньонаддніпрянські, слобожанські, степові говори. Історична діалектологія на основі даних описової діалектології, фольклору, словників різних історичних періодів, писемних пам'яток, фактів споріднених мов, історії матеріальної і духовної культури певного періоду встановлює історичні зміни фонетичної, лексичної й граматичної системи діалектів мови (говорів, наріч). Матеріали, спостереження, факти історичної діалектології використовуються в написанні підручників з історичної граматики,

в історичних дослідженнях із застосуванням **порівняльно-історичного методу**, в укладанні етимологічних словників (*див.* **словни́к**).

Діало́г, **dialogue** (від грец. *dialogos* – ‘бесіда’). Форма мовлення, в процесі якого відбувається обмін висловлюваннями між двома особами. Приклад: – *Що мати – у вас? – У мене. А що? – Та нічого. Я до матері, коли можна. – Іди* (Панас Мирний).

Діахроні́я, **diachrony** (від грец. *dia* – ‘через’, ‘крізь’ + *chromos* – ‘час’). Вивчення окремих мовних одиниць або дослідження всієї мовної системи в історичному розвитку. Завдяки історичним дослідженням установлено, що в українській мові, як і в інших східнослов’янських мовах, протягом століть зменшилася кількість голосних: у давньоруській мові було 11 голосних фонем, у сучасній українській залишилося 6, зате збільшилася кількість приголосних: замість 27 в українській стало 32 фонеми. Давньоруська мова мала складну систему відмінювання (6 відмін іменників) і складну систему форм минулого часу дієслова (аорист, імперфект, перфект, плюсквамперфект), у сучасній українській мові 4 відміни і дві форми минулого часу (минулий і давноминулий). На основі діахронічних досліджень створені підручники з історичної граматики й історії української мови.

Діере́за, elision (від грец. *diairesis* – ‘розрив’, ‘розділення’). Вилучення приголосного звука в мовленнєвому потоці, викликане зручністю вимови. *Див.* **спро́щення в гру́пах при́голосних**.

Дієвідмі́на, **conjugation**. Об’єднані в одній групі дієслова однакової системи словозмінювання. У сучасній українській мові залежно від системи закінчень в особових формах однини і множини дієслів теперішнього і майбутнього (простого) часу дієслова поділяються на дві дієвідміни. Належність дієслів до 1-ї чи 2-ї дієвідміни встановлюється за формами 3-ї особи множини теперішнього або простого майбутнього часу. До першої дієвідміни належать дієслова, які в 3-й особі множини теперішнього або простого майбутнього часу мають флексію (закінчення) **-уть (-ють)**: теп. ч.: *бер-**уть**, чита-**ють***; майб. ч.: *збер-**уть**, прочита-**ють***. В інших особових закінченнях, крім 1-ї особи однини, у другій і третій особах множини мають голосний **-е (є)**: а) теп. ч.: *бер-**еш**, чита-**єш**; бер-**е**, чита-**є**; бер-**емо**, чита-**ємо**; бер-**ете**, чита-**єте***; б) майб. ч.: *збер-**еш**, прочита-**єш**; збер-**е**, прочита-**є**; збер-**емо**, прочита-**ємо**; збер-**ете**, прочита-**єте***. До другої дієвідміни відносять дієслова, що в 3-й особі множини теперішнього або простого майбутнього

часу мають флексію -**ать** (-**ять**): теп. ч.: *біж-**ать**, го-**ять**;* майб. ч.: *забіж-**ать**, заго-**ять**.* В інших особових закінченнях, крім форми 1-ї особи однини, у другій і в третій особах однини та в першій і другій особах множини мають звук -**и** або -**і (-ї)**: а) теп. ч.: *біж-**и**ш, го-**ї**ш; біж-**и**мо, го-**ї**мо; біж-**и**те, го-**ї**те;* б) майб. ч.: *забіж-**и**ш, заго-**ї**ш; забіж-**и**мо, заго-**ї**мо; забіж-**и**те, заго-**ї**те.*

Дієвідмі́нювання, **conjugation**. Зміни дієслова за особами, числами, часами і способами, а в минулому часі й в умовному способі – за родами. Не всі дієслівні форми піддаються змінам за названими граматичними категоріями. Такими є інфінітив (неозначена форма), дієприслівник, форми на -**но**, -**то**. Це – недієвідмінювані форми дієслів.

Дієприкме́тник, **participle**. Неособова форма дієслова, що в українській мові граматично змінюється як прикметник, позначає реалізовану в часі ознаку предмета і виступає в реченні в ролі означення або іменної частини складеного присудка. Дієприкметник поєднує в собі ознаки дієслова і прикметника, що відбито в назві цієї форми дієслова: *діє (слово) + прикметник*. Дієслівність дієприкметника виявляється в наявності виду, часу і стану. У ньому зберігається видове значення того дієслова, формою якого воно є: *терпнути – терпнучий* (недоконаний вид)*; змарніти – змарнілий* (доконаний вид). Дієприкметник має дві форми часу. Час дієприкметника визначається за відношенням до основної дії: дієприкметник теперішнього часу означає дію, що проходить одночасно з основною дією: *Бачу сяючі очі* (пор.: *Бачу очі, що сяють*); дієприкметник минулого часу вказує на попередність щодо основної дії: *Тут був сніг, помережений слідами лиж* (пор.: *Сніг, що його помережили сліди лиж*). Розрізнення станів дієслова визначило поділ дієприкметників на активні і пасивні. Дієприкметники активного стану творяться від основ теперішнього часу перехідних і неперехідних дієслів недоконаного виду за допомогою суфіксів -**уч-**, -**юч-**, і -**ач-**, -**яч-** і прикметникового закінчення -**ий, -а, -е**. Вони вказують на те, що означуваний предмет діє сам: *киплячий чайник, співаючий птах*. Такі форми належать до рідковживаних. Їх варто уникати, замінюючи або на іменник (*командуючий фронтом – командувач фронту*), або на прикметник (*узагальнююче слово – узагальнювальне слово*), або підрядним реченням (*працюючі агрегати – агрегати, що працюють*). Активні дієприкметники минулого часу творяться від основи інфінітива неперехідних дієслів за допомогою суфікса -**л-** і прикметникового закінчення -**ий, -а, -е**: *зачерствілий хліб, підмерзлий ґрунт.* Дієприкметники пасивного стану утворюються від основи інфінітива і від 1-ї та 2-ї особи однини теперішнього часу за допомогою

суфіксів **-н**-, (**-ен**-), (**-єн**-), **-т**- і прикметникових закінчень **-ий, -а, -е.** Вони мають форму тільки минулого часу, бувають доконаного і недоконаного виду і називають ознаку предмета, який підлягає дії іншого предмета, як-от: *книга, прочитана учнем; диктант, перевірений учителем; вода, зігріта сонцем.* Із прикметником дієприкметник поєднує загальне значення ознаки предмета і наявність категорії роду (в однині), числа і відмінка, що залежить від роду, числа й відмінка означуваного іменника, напр.: розрізнення роду: *квітуч**ий** сад, нев'януч**а** краса, жевріюч**е** вугілля;* розрізнення числа: *благаюч**ий** погляд, благаюч**і** очі;* розрізнення відмінків: *озброєн**ий** солдат – озброєн**ого** солдат**а**, озброєн**ому** солдат**ові**…* Як і прикметники, дієприкметники жіночого і середнього роду вживаються в повній (членній, нестягненій) формі, проте тільки в називному й знахідному відмінках однини і множини: *Вона була як писана* (Марко Вовчок), *…царями сіянеє жито* (Т. Шевченко), *…залитії водою луки* (Панас Мирний). Те, що в дієприкметнику дія перетворена в атрибутивну (означальну) ознаку, дало підстави деяким ученим не визнавати дієприкметник за дієслівну форму: одні відносять його до розряду прикметників, інші виділяють в окрему частину мови, ще інші вважають гібридною дієслівно-прикметниковою формою, проміжною між дієсловом і прикметником.

Дієприкметнико́вий зворо́т, **participial construction.** Зворот, складений з дієприкметника разом із залежними від нього словами, який у реченні функціює як поширене означення. У реченні *Мої дні течуть тепер серед степу, серед долини**, налитої зеленим хлібом*** (М. Коцюбинський) означенням іменника *долини* є дієприкметниковий зворот. Його головний член – дієприкметник *налитої* – узгоджений у роді, числі й відмінку з означуваним іменником, вираженим у формі *долини*. Він може бути означенням при іменнику в ролі другорядного члена (як у розглянутому реченні), а також і при іменнику-підметові: *Хліба́, **змиті дощем**, яскраво зеленіли* (О. Гончар). Стоячи після означуваного слова, він завжди відокремлюється. Тому традиційно його прийнято відносити до **відокремлених другорядних членів речення**. Проте дієприкметниковий зворот може посідати місце перед означуваним словом, як-от: *Пітьма лізла з безодні, виповняла міжгір'я, п'ялась по горах аж до **сягаючих на сонці** шпилів* (М. Коцюбинський). У цьому реченні дієприкметниковий зворот *сягаючих на сонці* комою не відокремлений, бо стоїть перед означуваним словом *шпилів*, тобто відповідає місцю означення – стояти в препозиції щодо означуваного слова (пор.: ***біла** акація, **блакитне** небо*). Проте препозитивний (*див.* **препози́ція**) дієприкметниковий зворот може відокремлюватися, якщо він семантично ускладнений обставиною. Зокрема, у реченні ***Небайдужий до малярства**,*

Уралов і сам деколи потроху малював (О. Гончар) – дієприкметниковий зворот поєднує в собі і значення означення, і значення обставини причини: *він був небайдужий до малярства, бо потроху малював*. Дієприкметниковий зворот може трансформуватися в складнопідрядне означальне речення, як-от: *Це був величезний старий орел, злинялий від сонця й негоди* (О. Довженко) – *Це був величезний старий орел, що злиняв від сонця й негоди.*

Дієприслі́**вник**, **participle**. Недієвідмінювана дієслівна форма, що поєднує в собі ознаки дієслова і прислівника. Із дієсловом дієприслівник ріднить спільність лексичного значення (*читати – читаючи*), спільність граматичного значення виду (*ходять – ходячи; віддати – віддавши*), однакове керування (*підняв прапор – піднявши прапор*), здатність пояснюватися прислівниками (*голосно читати – голосно читаючи*). Схожість із прислівником виявляє себе у відсутності форм словозміни, у поєднуваності з пояснювальним словом способом прилягання (*підняти високо – піднявши високо*), у функціюванні обставинами часу, причини, умови, способу дії. Останнє підтверджується прикладами: ***Воюючи, командуючи,*** *Черниш водночас невтомно вчився* (О. Гончар) – час; *Схопився руками за гриву,* ***сподіваючись****, що кінь доведе до загону* (Ю. Яновський) – причина; ***А їдучи****, прийшлось би брати і жінку* (Г. Квітка-Основ'яненко) – умова; ***Підстрибуючи,*** *машина помчала далі* (З усн. мовл.) – спосіб дії. Ці приклади засвідчують також те, що дієприслівник вказує на додаткову дію до основної дії, вираженої дієсловом–присудком. Робити це йому дозволяє його дієслівне походження, що дає можливість перетворювати його на дієслово, пор.: *Воюючи, командуючи, Черниш водночас невтомно вчився – Черниш воював, командував і водночас невтомно вчився.* Цей приклад перетворення дієприслівника на особову форму дієслова вказує на важливу особливість використання дієприслівника в реченні: він завжди пов'язується з тим самим іменником (чи займенником), що й основне дієслово. Саме тому речення з дієприслівником трансформується в речення з однорідними присудками, пор.: *Черниш, воюючи, командуючи, вчився* і *Черниш воював, командував, вчився*. На основі дієприслівників утворюються дієприслівникові звороти.

Дієприслівнико́вий зворо́т, participial construction. Зворот мови, що складається з дієприслівника і залежних від нього слів; у реченні виконує роль ускладненої (поширеної) обставини, відокремлюваної комами. Напр.: *Звір,* ***побачивши блискуче залізне вістря****, зупинився* (І. Франко). У формуванні речень із дієприслівниковим зворотом слід спиратися на незмінне правило, за яким будується більшість двоскладних

висловлень. Воно зводиться до того, що додаткова дія, яку передає дієприслівник стосовно основної дії, повинна бути пов'язана з тим же суб'єктом, дія якого названа дієвідмінюваною формою дієслова. У наведеному прикладі і основна дія, виражена дієсловом (*зупинився*), і додаткова дія (*побачивши*) пов'язані з іменником-підметом *звір*. Висловлення *Зайшовши в клас, погасло світло* побудоване неправильно, адже дієприслівник *зайшовши* не пов'язаний з іменником *світло*: *світло погасло*, але зайшло не світло, а хтось інший (*Я, він, вона, Петренко…*). Дієприслівникові звороти виражають обставинні значення, а саме, часу: *Так вони співали, **йдучи через дикії пустині*** (Леся Українка); умови: ***Не знайшовши броду**, не лізь у воду* (Нар. тв.); способу дії: *За столом сидів Матюха, **одкинувшись на спинку стільця*** (А. Головко); причини: *Але Пазя, змучена душа якої вже третій день боліла, **не убачивши Юрка**, не могла чекати* (Ю. Яновський); наслідку: *Поранені достойно залишили цей світ, **збудивши ще дужче бажання перемоги*** (Ю. Яновський); допустовості: ***Вловивши в моїм запитанні іронію**, він (Заболотний), однак, і далі розмірковує тоном серйозним* (О. Гончар). Те, що дієприслівникові звороти передають обставинні значення, співвідносні зі складнопідрядними реченнями, робить їх взаємозамінними, пор.: *Так вони співали, йдучи через дикії пустині* (Леся Українка) – *Так вони співали, коли йшли через дикії пустині.* Дієприслівниковий зворот у будь-якій позиції до слова-присудка завжди відокремлюється.

Дієслі́**вний**, **verbal**. Той, що належить до дієслова, входить до складу дієслівних категорій. Цей прикметник використовується в термінах: дієслівне значення (*Слово **біганина** має дієслівне значення руху, але руху не в динаміці, а в статиці*); дієслівний корінь (*В іменнику **ходіння** дієслівний корінь -**ход**-*); дієслівний суфікс (напр., **-ува-**(**-ювa-**)): *екзамену**ва**ти*; **-ну-**: *перегор**ну**ти*); дієслівний присудок (*Ліс шумить*); дієслівне словосполучення (*Скласти іспит, відповісти не задумуючись*).

Дієсло́во, **verb**. Частина мови, що виражає дію або стан як процес і характеризується такими граматичними категоріями, які вказують на час, особу, вид, спосіб, стан (у минулому часі й умовному способі – і на категорію роду) щодо дії або стану, а також відзначається синтаксичним функціюванням у реченні в ролі присудка двоскладного і головного члена односкладного речень. Дієслова *рубати, носити, читати* означають конкретну фізичну дію; дієслова *стояти, сидіти, спати* – стан, у якому перебуває особа; дієслова *молодіти, розквітати, старіти* – становлення предмета. Деякі дієслова можуть

означати іноді стан, іноді становлення: *Синіють волошки у житі* (стан), *Синіють від морозу руки* (становлення). За значенням дієслово протиставляється іменним частинам мови (іменнику, прикметнику, числівнику, займеннику), тобто тим частинам мови, які або називають предмет, його якісні чи кількісні ознаки, або вказують на них, фіксуючи їх у статичному (непроцесуальному) вияві. Дію або стан може називати іменник, як-от: *читання, переписування, сидіння, біганина, ходьба, молотьба*, але вони не визначають процесу, що протікає в часі, вони мають свої граматичні форми, властиві іменникам. Їх не можна змішувати з дієсловами. Дієслово може називати ознаку предмета, але ознаку динамічну, процесуальну: у процесі її становлення, тривання або розгортання, пор.: *білий сніг – біліє сніг; двоє очей – двоїться в очах;* у них спільнокореневі слова (*білий – біліє, двоє – двоїться*) в одних сполуках позначають сталі ознаки предмета або кількості (*білий, два*), а в інших виражають динамічні ознаки (*біліє, двоїться*). Отже, дієслово називає процесуальну ознаку дії або стану протягом їх тривання, тобто позначає дію чи стан як процес. За походженням дієслова поділяються на непохідні і похідні, або первинні і вторинні. Непохідні (первинні) – ті, що не походять від основ інших частин мови: *читати, бігати, лежати*; похідні (вторинні) – ті, які утворені від слів інших частин мови: *мовити* (від *мова*), *чорнити* (від *чорний*), *тикати* (від *ти*), *потроїти* (*три*). Як частина мови, дієслово виявляє себе в п'яти дієслівних утвореннях: 1) дієвідмінюваних дієсловах; 2) дієприкметниках; 3) дієприслівниках; 4) інфінітивах; 5) присудкових (предикативних) формах на **-но, -то**.

Дієсло́во-зв'я́зка, linking verb – *див.* **зв'я́зка.**

Дійсний спо́сіб, indicative mood – *див.* **спо́сіб дієсло́вний**.

До́вгі зву́ки, long sounds – *див.* **подо́вження при́голосних зву́ків, подво́єння при́голосних зву́ків**.

Дода́ток, **object.** Другорядний член речення, що позначає предмет (об'єкт), на який спрямовані або якого стосуються дія, процес, стан, ознака. Відповідає на запитання непрямих відмінків, відносячись до дієслова – *малювати* (кого? що?) ***брата, ліс, картину***; до іменника – *командир* (чого? що?) ***полку***; до прикметника – *схильний* (до чого?) ***до музики***; до прислівника чи до слів **категорії стану** – *весело* (кому?) ***дитині***; *чутно* (кого? що?) ***кореспондента, спів***. Додаток може бути виражений не лише іменником (*подарувати* ***батькові***), а й будь-якою частиною мови,

що виступає в ролі іменника, зокрема: а) прикметником – *В мене тут нема* ***знайомих*** (М. Коцюбинський); б) дієприкметником – *Вовк і* ***лічене*** *бере* (Нар. тв.); в) неозначеною формою дієслова – *І він терпляче сподівався* ***зустріти*** *свою єдину чарівницю* (М. Стельмах); г) числівником – *Годинник б'є* ***дванадцять*** (З усн. мовл.); ґ) займенником – *Я не люблю* ***тебе****, ненавиджу, беркуте!* (І. Франко); д) прислівником – *А молоді про «****завтра****» сперечались, боротись за «****сьогодні****» узялись* (М. Рильський); е) вигуком – *Несла ворона… своє картаве «****кра****»* (І. Франко); є) неподільним словосполученням чи фразеологізмом – *Чернишеві вдалося подавити* ***кілька вогневих точок*** (О. Гончар), *Він досконало знав* ***слабі струни*** *свого родича* (О. Довженко). Розрізняють прямий і непрямий додаток. Прямий означає предмет, на який безпосередньо переходить дія. Прямий додаток виражається знахідним відмінком без прийменника і відноситься до члена речення, вираженого перехідним дієсловом: *Мавка іде до калини, швидко ламає на ній червоні* ***китиці ягід****, звиває собі* ***віночок****, розпускає собі* ***коси****…* (Леся Українка). Прямий додаток може мати форму родового відмінка, яка вживається в значенні знахідного при присудках, виражених перехідним дієсловом з часткою **не**: *Не забудь мені ніколи ту ласкаву журну осінь* (Т. Масенко). Непрямий додаток виражає відношення дії до об'єкта не таке безпосереднє і повне, як відношення між дією і прямим додатком. Виражається формами непрямих відмінків без прийменників (крім знахідного відмінка) і з прийменниками: *Гладь коня* ***вівсом****, а не* ***батогом*** (Нар. тв.), ***Про даль*** *я мрію,* ***про безмежжя*** *хмарні* (М. Бажан).

Доко́наний вид, **perfective aspect** – *див.* **вид дієсло́ва**.

Допусто́ві сполу́чники, concessive conjunctions – *див.* **підря́дні сполу́чники**.

Дрижа́чий при́голосний, **trill** – *див.* **при́голосні зву́ки**.

Дробові́ числі́вники, **fractional numerals** – *див.* **числі́вник**.

Дру́га дієвідмі́на, **second conjugation** – *див.* **дієвідмі́на**.

Другоря́дний при́судок, **secondary-rate predicate.** Роль другорядного присудка виконують у відокремлених зворотах дієприслівники, дієприкметники, прикметники, а також відокремлені прикладки, що вказують на додаткову дію суб'єкта, основну дію якого виражає дієслово-присудок. У прикладі *Маруся, вийшовши з кімнати,*

засоромилась (Г. Квітка-Основ'яненко) дієприслівник *вийшовши* виконує роль другорядного присудка, передаючи додаткову дію поряд з основною дією (*засоромилась*) підмета *Маруся*. Виражаючи додаткову дію, граматичні центри відокремлених зворотів вступають у напівпредикативні відношення з основною частиною речення, що дозволяє утворювані ними напівпредикативні конструкції перетворювати в предикативні частинки: ***Обернувшись**, Черниш побачив бійця свого взводу* (О. Гончар) – ***Коли обернувся**, Черниш побачив бійця свого взводу; Ворог скаженів, **розгніваний мужністю прикордонників**, і кидав проти застави все нові сили* (Ю. Збанацький) – *Ворог, **якого розгнівила мужність прикордонників**, скаженів і кидав проти застави все нові сили; Загоруйко, **вищий за Світличного на цілу голову**, добродушно посміхався своєму малому наставникові* (О. Гончар) – *Загоруйко, **який був вищий за Світличного** …, … посміхався…; **Хлібороб з діда-прадіда**, любив Гайченко землю* (Ю. Збанацький) – ***Бувши хліборобом з діда-прадіда**, любив Гайченко землю.*

Другоря́дні чле́ни ре́чення, **secondary sentence parts.** Члени речення, що приєднуються до головних членів двоскладного (підмета і присудка) і головного члена односкладного речення як самостійні одиниці, які ускладнюють їх граматично і семантично. Другорядні члени: 1) **означення**, різновидом якого є **прикладка**, 2) **додаток**, 3) **обставина**.

Дужки́, **brackets.** Парний розділовий знак, утворений із двох вертикальних ліній (прямих, закруглених чи квадратних), що використовується для виділення слів, частин речень або речень, які містять додаткові зауваження і пояснення до основної частини тексту. У дужки беруться: 1) підзаголовки, пояснення іншомовних і маловідомих слів, словосполучень: *Вокатив (**кличний відмінок**) – форма іменника, що означає особу, до якої звертаються*; 2) вставні слова і вставні речення, що становлять додаткові дані до тексту: *От Івашко підповз під самий будяк, так що й голови вже не видко (**будяк ще молодий, то не дуже колеться**)* (В. Винниченко); 3) ремарки в **драматичних творах при прямій мові дійових осіб:** ***Андрій (складаючи** свої креслення). Людина – сама творець свого щастя!...* (М. Зарудний); *Хима. Отже щастить Яринці!... (**кличе**). Климе! Климе!* (В. Минко); 4) прізвище автора, що стоїть після цитати з цього твору: *Ми на вулиці зустрілись – Лена з татусем і я* (**П. Тичина**). У підручниках і науковій літературі записи фонетичною транскрипцією передаються так: [а], [*украй'інец'*], фонематичною – у дужках іншого плану: <о>, <*голова́*>.

Е

Е – сьома (від 1990 р.) буква українського алфавіту, назву якої (е) прийнято сприймати як іменник середнього роду: велике **Е**, мале **е**. Має форми: друковані (Е, е), рукописні (*Ꙗ*, *ꙗ*). У давньоруській писемності її не було. У наголошеній позиції передає виразно вимовлюваний звук [**е**], у ненаголошеній чується звук, наближений до [и], що у фонетичній транскрипції відтворюється так: [**е**ᵘ], пор.: [*зеᵘлéний*], [*беᵘрéза*], [*пóлеᵘ*] (*див.* **фонети́чна транскри́пція**). Походить від кириличної букви (є), що мала назву «єсть». При класифікаційному переліку означає ‘сьомий’, ‘сьома’, ‘сьоме’, продовжуючи ряд букв **а, б, в, г, ґ, д,** напр.: *Це належить до пункту* ***е.***

Евфемі́зм, **euphemism** (від грец. *euphēmismos*: з *eu* – ‘добре’ + *phēmi* – ‘говорю’, що кваліфікується, як ‘пом’якшений вираз’). Слово або вислів, які замість прямої назви особи, предмета, явища, дії, яка (назва) видається мовцеві небажаною, надто різкою, уживають слова, що передають непряме, пом’якшене, ввічливе позначення. Використання евфемізмів відповідає вимогам культури мовлення, традиціям етикету. Замість слова *брехати* краще вжити *допустити неточність*, *відхилитись від істини*, *говорити неправду*. Медики у випадку втрати хворим пульсу констатують *летальний*, а не *смертельний* кінець. У некрологах (статтях з приводу смерті когось) пишуть *пішов із життя, покинув нас*, але не вдаються до *він помер*. Евфемізми засновані на синонімії, напр.: *затримуватися* замість *запізнюватися, попросили* (з посади) замість *вигнали*. Використання евфемізмів має супроводжувати наше повсякденне життя: краще *доглядач будинку*, ніж *двірник*; *техпрацівниця*, ніж *прибиральниця*; *різнороб* замість *чорнороб*. Уважне ставлення до кожного слова – вимога не лише культури мовлення, а й загальної культури людини, її виховання і моралі. У художній літературі до евфемізму вдаються як до засобу гумору, іронії, наприклад: *Коли Карло Іванович складав капелюха, можна було сказати, що він* ***лисий****, а якщо інтелігентно – то* ***недостатньо кучерявий*** (О. Чорногуз).

Евфоні́я, **euphonie** (від грец. *euphōnie* – ‘милозвучність’). Надання мовленнєвому потоку мелодійності, ритмічності використанням фонетичних, лексичних і морфологічних варіантів вимови звукосполучень, слів, сполук слів. *Див.* **милозву́чність**.

Езо́півська мо́ва, **Aesopian language.** Алегорична, замаскована мова. Назва походить від імені легендарного грецького байкаря Езопа, який жив у 6 ст. до н. е. Він був рабом, і, оскільки рабам заборонена була свобода

слова, обрав для себе форму байки, алегорійного вислову думок. Вислів «езопівська мова» увів у широкий обіг російський письменник 19 ст. М. Є. Салтиков-Щедрин, характеризуючи діяльність письменників-сатириків в умовах цензурних утисків у царській Росії 70-х рр. 19 ст. До езопівської мови зверталися Т. Г. Шевченко, Л. Г. Глібов, І. Я. Франко, Леся Українка, М. Г. Куліш та ін.

Еквівале́нт, equivalent (від лат. *aequivalentis* – 'рівнозначний', 'рівноцінний'). Одиниця мовлення, що виконує ту саму функцію, що й інша мовна одиниця. Еквівалент слова – це сполука слів, яка є цілісною одиницею, переважно постійною формою і характеризується стійкістю. У функції еквівалента слова виступають здебільшого фразеологізми, напр.: *в охоту* = із задоволенням; *бути на сьомому небі* = найвища радість; *вовчий апетит* = ненаситність. Еквівалент речення – переважно однослівні одиниці, що виражають почуття, відповіді-репліки, ствердження, заперечення, як-от: *Ой! Так. Ні. Невже* (*див*. **слова́-ре́чення**). До еквівалентів речень відносять **вокативні речення**.

Еквівале́нт ре́чення, equivalent of a sentence (від лат. *aequivalentis* – 'рівнозначний', 'рівноцінний') – *див*. **еквівале́нт**.

Еквівале́нт сло́ва, equivalent of a word (від лат. *aequivalentis* – 'рівнозначний', 'рівноцінний') – *див*. **еквівале́нт**.

Екзоти́зми, exsotic words (від грец. *èxōtikos* – 'чужий', 'іноземний'). Слова і вислови, запозичені з інших мов і використовувані для надання мовленню іноземного колориту. Зокрема, *сейм* і *злотий* – пов'язані з назвою установ і грошових одиниць Польщі; *корида* (бій тореадора з розлюченим биком), *тореадор* (учасник кориди) – з іспанськими звичаями; *хурал* (назва державної влади в Монголії) – із державною установою Монголії; *кімоно* (чоловічий і жіночий одяг з широким поясом у Японії) – з японським побутом. У художній літературі використовуються для зображення життя і звичаїв інших народів. *Іде повагом високий сановитий чолов'яга… в синьому бешметі* (чоловічий одяг у татар і кавказьких народів – С. Д.), *блакитних штанях і жовтих чоботях* (О. Стороженко).

Екску́рсія, on-glide (від лат. *excursio* – 'вибігання вперед') – *див*. **експериме́нтальна (інструме́нтальна) фоне́тика.**

Експериме́нтальна (інструме́нтальна) фоне́тика, instrumental (physical, experimental, laboratory) phonetics. Розділ фонетики, завдання якого –

вивчати звуковий бік мови застосуванням інструментальних методів. Артикуляцію звуків фіксують фото-, кіно- і рентгенознімками. На фото- і кінознімках фіксуються зовнішні прояви артикуляції звуків, зокрема участь губів у твореннні звуків (*див*. рис. 4).

Рис. 4. Фотозйомка

Рентгенапарат дає профільний знімок – рентгенограму, яка відбиває ступінь наближення активного мовного органа до пасивного, розмір резонатора (*див*. рис. 5).

Рис. 5. Рентгенапарат

Метод палатографії (від лат. *palatum* – ‘піднебіння’ + грец. *grapho* – ‘пишу’) допомагає встановити місце зімкнення активного мовного органа (язика) з пасивним (піднебінням) за допомогою палатограм (*див*. **палатогра́ма**). Процес одержання палатограм такий: виготовляють штучне піднебіння, поверхню покривають пудрою або тальком і ставлять його на своє місце. У момент вимови приголосного язик торкається штучного піднебіння і стирає пудру чи тальк. Штучне піднебіння виймають і наслідки досліду переносять на спеціальну картку (*див*. рис. 6).

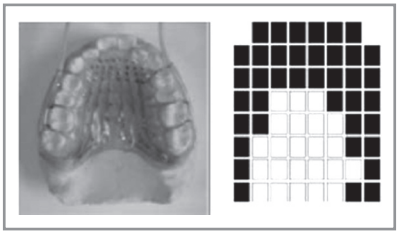

Рис. 6. Палатограма

Роботу мовних органів досліджують і з допомогою схем, які відбивають участь голосових зв'язок, силу струму видихуваного повітря, місце проходження повітряного струму (через порожнину рота чи носа). Ці схеми записує апарат – кімограф (від грец. *kyto-* 'хвиля' + грец. *grapho* – 'пишу'). Він складається: із металевого циліндра, на поверхні якого закріплюється закопчений папір; електромотора чи годинникового механізму, який рухає циліндр із певною швидкістю; кількох тоненьких пер, пристосованих для стирання кіптю з приведеного в рух циліндра; трьох гумових шлангів, що сполучають апарат з мовними органами (носом, ротом, гортанню), показання яких відбиваються на закопченому папері (*див.* рис. 7), на ньому кімограф із двома шлангами).

1 2

Рис. 7. Кімограф – прилад для графічної реєстрації фізіологічних процесів:
1. Механічний кімограф К. Людвига (1847); 2. Сучасний цифровий кімограф

Вимову одного звука фіксують три криві лінії: одна лінія фіксує проходження повітря через носову порожнину; друга – показує періоди змикання і розмикання активного і пасивного органів, розміщених у ротовій порожнині; третя вказує на участь голосових зв'язок у творенні звука. Основною в аналізі мовних органів є друга лінія, яка відбиває три фази артикуляції звука: приступ (або екскурсію – від лат. *excursio* – 'вибігання'), витримку

і відступ (або рекурсію – від лат. *recursio* – ‘повернення’). Приступ – момент, коли активний орган виходить зі стану спокою чи після вимови попереднього звука і наближається до місця творення звука. Витримка – частки секунди, протягом яких артикулюється звук. Відступ – момент, у який активний орган залишає місце артикуляції і повертається до стану спокою. Зміни руху мовних органів супроводжуються зміною сили струму повітря, яку кімограф відбиває на закопченому папері (*див.* рис. 7). Сучасна експериментalістика широко використовує для вивчення звуків осцилографи (від лат. *oscillum* – ‘качання’ + грец. *grapho* – ‘пишу’) і спектрографи (від лат. *spectrumum* – ‘видиме’ + грец. *grapho* – ‘пишу’). Перелічені методи встановлення артикуляції звуків дають можливість скласти певне уявлення про роботу коли не всіх, то принаймні більшості органів мовного апарата, і встановити артикуляційну природу звука, що й кладеться в основу класифікації кожного з них.

Експреси́вний, **expressive** (від франц. *expressif* < із лат. *expessus* – ‘виразний’, ‘випуклий’). Виразний, сповнений експресії. Цей прикметник уживають у визначенні експресивного забарвлення мовної одиниці. Приклади *див.* в **експресивність**.

Експреси́вність, **expressivity (expressiveness)** (від франц. *expressif*, яке зі свого боку походить із лат. *expesio* – ‘вираження’). Сукупність семантико-стилістичних ознак мовної одиниці, яка пов’язується з підсиленням логічного змісту висловлення, з вираженням суб’єктивних оцінок з позитивною чи негативною конотацією для увиразнення тексту. Експресивність тісно пов’язана з емоційністю, тобто з вираженням емоцій у людини, але їх не можна ототожнювати. Експресивність є ширшою за емоційність. Виразники емоцій – вигуки – *ох*! *цур*! водночас є експресивними, однак не кожен експресивний елемент належить до емоційних, зокрема, парцеляція, риторичне питання, безсполучникові складні речення. Носієм експресивності може бути будь-яка мовна одиниця, емоційності – лише лексичні елементи. Засобами увиразнення викладу є, наприклад, інтонація (*Трамвай іде!*), вигуки (*ай! ганьба!*), словотворчі одиниці (*вод**иц**я*, *баб**ищ**е*), словосполучення (*рідна Батьківщина* – урочисте), фразеологізм (*крокодилові сльози* – ‘лицемірні сльози, удаване співчуття’ – іронічне). Експресивність наявна і в будові простих і складних речень. Засобом увиразнення думки є риторичне питання: *Хіба можна не любити весну? Хіба можна не любити ясних ранків?* (О. Десняк), вплив на читача посилює парцеляція (*див.* **парцеля́ція**), як-от: у простому реченні: *Крізь листя дерев і контури хат виднілися далекі обриси поля. **Зеленого, соковитого*** (Ю. Смолич), у складному реченні:

Куди б не йшов він, на землі і далі, дощі розмиють слід його сандалій. ***Бо так воно у Господа ведеться – дорога ницих*** (негідних, ганебних, підлих – С. Д.) ***в землю западеться*** (Л. Костенко). Динамізм у висловленні думки як ознака експресивності притаманний безсполучниковим складним реченням, пор.: *Защебетав соловейко – пішла луна гаєм* (Т. Шевченко).

Експре́сія, **expression** (від лат. *expressio* – ‘вираження’, яке проходить від *exprimo* – ‘чітко вимовляю’, ‘зображую’). Особливий прийом увиразнення висловлень застосуванням різноманітних внутрішньомовних засобів, здатних виражати оцінки, асоціації. Вона може бути виражена різними елементами мови, як-от: спеціальними експресивними словами: *ой!* – емоційне, *гей!* – вольове; словами зі зменшено-пестливими суфіксами: *дідусю!* – емоційне, імперативами дієслів: *мовчи!* – вольове; експресивно забарвленими словами «високого» (*високошановний*) і «низького» стилю (*базікало*).

Е́ліпсис, **ellipsis** (від грец. *elleipsis* – ‘випущення‘, ‘випадіння‘). Пропуск одиниці висловлення, яка встановлюється в цьому контексті або у відповідній ситуації. У художній літературі й публіцистиці використовується як стилістична фігура для надання тексту динамічності, художньої виразності. У реченні *Ми в Попівку, у село* (П. Тичина) немає присудка, але він підказується формами наявних членів речення. Другорядні члени речення *в Попівку*, *у село* вказують на спрямування певної дії, тому можна припустити і дієслова-присудки *їдемо, їдемо* або подібні дієслівні форми. З будови речення, а іноді з семантики слова еліпсис встановлюється і в таких випадках: ***Нікого в хаті*** (А. Головко), *Вулиця пуста.* ***Нікого*** (О. Гончар), ***Худобі теплу і ситу зимівлю*** (Із газети). Про еліптичні речення *див.* **непо́вне ре́чення**.

Еліпти́чне ре́чення, **elliptical sentence** (від грец. *elleipsis* – ‘випущення’, ‘випадіння’) – *див.* **непо́вне ре́чення**.

Емоти́вна фу́нкція мо́ви, **emotive function of language** (від франц. *emotion* < лат. *emovere* – ‘збуджувати’, ‘хвилювати’) – *див.* **фу́нкції мо́ви**.

Емоти́вний, emotive – те саме, що **емоці́йний**.

Емоці́йна ле́ксика, **emotive words** (від франц. *emotion* – ‘збуджувати’, ‘хвилювати’). Слова, які в своєму значенні мають компонент оцінки, стійке емоційне забарвлення, пов’язане з вираженням почуттів, переживань, настроїв, суб’єктивного ставлення. Серед

них 1) слова, що називають внутрішні стани, переживання: *щастя, гнів; щирий, ніжний, любий; сумно, тяжко; радіти, гніватися*; 2) слова, що виражають ласку, іронію, неповагу граматичними засобами: *бабуся, донечка, копун, телепень, тріпло;* 3) вигуки: *Ура! Цить!*; 4) окремі емоційно забарвлені слова: *Батьківщина-мати* (з урочистим значенням), *підлабузник* (зневажливе); 5) лайливі слова: *мерзотник, негідник.* Навряд чи правомірно до емоційної лексики відносити такі слова, як *любов, страх, злоба, ненависть*, які не виражають почуття, а називають переживання, почуття, настрій.

Емоці́йний, **emotive** (від лат. *emovere* – ‘збуджувати’, ‘хвилювати’). Який пов’язаний із вираженням почуттів, настроїв, суб’єктивного ставлення до навколишньої дійсності і до самого себе. Приклади *див.* у статті **емоці́йна ле́ксика**.

Емо́ція, **emotion** (від франц. *emotion* < лат. *emovere* – ‘збуджувати’, ‘хвилювати’). Психічне переживання, душевне хвилювання (радість, гнів, страх та ін.), що виникає в людини внаслідок дії на неї зовнішніх і внутрішніх подразників.

Енкліти́ка, **enclitic** (від грец. *enklitike,* від *enklino* – ‘відхиляю’). У мовному потоці друге слово, яке передає свій наголос попередньому, утворюючи тим самим єдине фонетичне ціле, об’єднане єдиним для них наголосом. У формах умовного способу *ходи́в би* і в поєднанні *пита́й же* частки *би* і *же* є енклітиками: передавши наголос повнозначним словам вимовляються як одне слово: [*ходи́ўби*], [*пита́йже*]. Енклітиками можуть бути й повнозначні слова, які передають свій наголос попередньому прийменнику, утворюючи фонетичне слово: [*на́зиму*] – із *на зи́му*; [*за́н'іч*] – із *за ніч. Див.* **фонети́чне сло́во**.

Енциклопеди́чний словни́к, **encyclopedia** – *див.* **словни́к**.

Епенте́за, **epenthesis** (від грец. *epenthesis* – ‘вставка’). Звук, вставлений у слово. Вставлення звука в слово, у якому його не було, зумовлене певними фонетичними і морфологічними причинами. Відомо кілька видів епентез. 1. Уставлення приголосних між голосними спостерігається переважно в запозичених словах, у коренях яких є поєднання голосних, не властиве українській мові, що й зумовлює вставлення приголосних: у діалектній вимові: *радіво* (радіо), *какаво* (какао). Сполуки голосних в українській мові можливі лише на межі префікса і кореня або двох коренів: *доопрацювати,*

*благ**оу**стрій*. 2. Уставлення голосних між приголосними: у слові *ґатунок*, що походить з нім. *gatung*, між приголосними [**ng**] вставлено голосний [**о**]; перенесене з російської *нра́вится* в розмовному мовленні окремих українців вимовляється зі вставленим [**а**] – *н**а**равиться*. 3. Уставлення приголосних між приголосними: від давнього *срок* → *с**т**рок*, від *срам* → *с**т**рам*, прийнятих у літературній мові.

Епістоля́рний сти́ль, **epistolary style** (від грец. *epistole* – ‘лист’, ‘послання’; звідси – *епістолярний*). Функційний стиль, заснований на виявленні мовних особливостей приватних листів. Не всі мовознавці згодні з виділенням епістолярного стилю як окремого різновиду мови. На їхню думку, листування перебуває у сфері дії усно-розмовного стилю, тому в ньому не вистачає виразних ознак самостійного стилю. Вони пропонують розглядати його як писемну форму розмовного літературного мовлення. Прибічники визнання епістолярного стилю вважають стилетвірними особливостями його монологічний характер, орієнтацію на суто індивідуальну комунікацію, що виявляє неповторну мовленнєву індивідуальність цього стилю. Не всі мовознавці погоджуються з віднесенням до епістолярного стилю щоденників, мемуарів, записників, нотаток, уважаючи їх не жанрами епістолярного стилю, а жанрами розмовного літературного мовлення, втіленого в писемну форму.

Еспера́нто, **Esperanto** (*esperanto* – ‘той, що сподівається’). Штучна міжнародна мова, назва якої цією ж мовою означає ‘сподівана’. Ця найавторитетніша на сьогодні штучна міжнародна мова створена 1877 року польським лікарем-окулістом Л. Заменгофом. У ній проста графіка, граматика складається лише з 16 правил (без винятків). Словник зорієнтовано на найпоширенішу в світі латино-романську лексику. Активне використання есперанто зумовлює його розвиток: почалося з 900 коренів, тепер їх 15000. Інтернаціональність есперанто надала йому популярності не лише в Європі й Америці, а й в Азії (у Японії, Китаї, В’єтнамі, Кореї). Про поширеність і розвиненість есперанто свідчать високомистецькі переклади цією мовою шедеврів світової літератури і зразки оригінальної художньої літератури, написаних мовою есперанто. Есперанто корисне і в поширенні наукових даних, тому його пропонують зробити міжнародною мовою наукової інформації. Есперанто не підмінятиме національні мови, а стане допоміжною мовою однієї з ділянок міжнародних контактів.

Етимологі́чний словни́к, etymological dictionary – *див.* **словни́к**.

Етимоло́гія, **etymology** (від грец. *etymologia*: з першою частиною *etymon* – ‘істина’ + *logos* – ‘вчення’ – означає ‘учення про істинність (походження) мовної одиниці: слова або морфеми’). 1. Мовознавча (історична) наука, яка вивчає походження слів, їхніх частин, зміни значень і звукового оформлення, а також генетичні зв’язки (зв’язки за походженням) з іншими словами тієї самої чи інших мов. Предметом дослідження цієї науки є слова, здавна успадковані в мові, і слова, запозичені з інших мов. Вона вважається історичною тому, що встановлення і того, як утворилося слово чи морфема, яких змін вони зазнали, і того, з якої мови запозичене слово чи його морфологічний складник, – передбачає заглиблення в історію мови. Зверненням до історичних пам’яток різних мов було встановлено, що слово *вовк* утворене від індоєвропейського **u̯lkos*, зіставлюване з коренем **u̯el* – ‘рвати’ або **u̯elk* – ‘тягти, волокти’, мало первісне значення: ‘той, що роздирає’, ‘той, що грабує’. Дізнатися про первісне значення слова *вовк* стало можливим завдяки застосуванню до його аналізу **порівняльно-історичного методу**, який у дослідженні мовних одиниць спирається на дані сучасних історично споріднених мов, їхні історії й діалекти. 2. Походження й історія слів і морфем. Таке розуміння терміна відчутне в запитанні: яка етимологія такого-то слова?, тобто ‘якого походження це слово?’, відповідь на яке може бути такою: етимологічно (тобто за походженням) це слово грецького, індоєвропейського, або спільнослов’янського, або старослов’янського, або французького… походження. Так, завдяки історичним дослідженням доведено, зокрема, що слово української мови *червлений* (‘темно-червоний’) праслов’янського походження, відбитого в старослов’янській мові як *чрьвєнъ*, що означало ‘фарбувати в червоний колір, використовуючи для цього особливий різновид червів, що давали червону фарбу’. Запозичені слова приходять з історично споріднених й історично неспоріднених мов. Внутрішня форма запозичених слів встановлює на основі виявлення їх значення в історії тієї мови, звідки вони прийшли. Так, сучасне слово української мови *шабля* за походженням з угорської, у якій воно означає ‘різак’, утворене від дієслова *шабні* – ‘різати’. У кожній мові є слова з прозорим морфологічним складом, напр., в українській мові назви місяців *травень* (коли з’являється трава), *листопад* (коли падає листя), *народовладдя* (влада народу). Але вони не становлять предмета етимології. Принципи їхнього творення розглядаються в **словотворі, морфології**.

Етимо́н, etymon (від грец. *etymon* – ‘істина’). Первісна форма (або значення) слова, яке сприймається як вихідне, від якого походить сучасне слово і яке є істинним (правдивим, справжнім,

правильним). Це **внутрішня форма слова**, тобто та ознака, за якою предмет, явище, дія одержали назву. Етимон слова встановлюється застосуванням до його визначення порівняльно-історичного методу. Так, на основі зіставлень укр. *жати* зі слов'янськими мовами: рос. *жать*, біл. *жаць*, давньоруською *жяти*, пол. *żąć*, бол. *жъна* з іншими індоєвропейськими мовами: вірм. *ganel* – 'сікти', лит. *genéti* – 'обрубувати гілки', давньоінд. *hanti* – 'б'є, вбиває' виводиться спільний корінь цих слів, тобто етимон, – індоєвропейський **g^{u}hen*, значення якого 'бити'.

Етнолінгві́стика, **ethnolinguistics** (від грец. *etnos* – 'народ' + франц. *linguistique* < лат. *lingua* – 'мова'). Галузь мовознавства (лінгвістики), завдання якої – вивчати відношення між мовою і народом, точніше: як мова відбиває різні сторони матеріальної і духовної культури народу, що існують у його звичаях, у народній творчості, мистецтві. Об'єкт вивчення цієї галузі – тексти з історії народу, фольклору, проведення звичаїв. Це один із напрямів мовознавства, пов'язаний із дослідженням мови на зразках духовної культури.

Етно́нім, ethnonym (від грец. *ethnos* – 'народ' + *onyma* – 'ім'я', 'назва'). Назва племені, народності, нації, етнографічної групи, напр.: *бойки* (представники однієї з етнічних груп західноукраїнських областей); *волиняни* (давнє східнослов'янське плем'я, яке жило у верхів'ях Західного Бугу й правих притоках верхньої Прип'яті); *казахи* (корінне населення Казахстану).

Етноні́міка, **ethnonymics** (від грец. *ethnos* – 'народ' + *onyma* – 'ім'я', 'назва'). Підрозділ **антропоніміки**, що вивчає назви народів, народностей, племен. *Див.* **онома́стика**.

Є

Є – восьма (з 1990 р.) буква українського алфавіту, назва якої (подаємо фонетичною транскрипцією) [**йе**]. Уживається як іменник середнього роду: друковане велике **Є** (йе), рукописне мале ***є*** (йе). Буква Є передає або один [**е**], або два [**йе**] звуки залежно від позиції в слові. Стоячи після букв, що позначають приголосні звуки, указує на їхню м'яку вимову, промовляючись як [**е**], приклад: *синє* [*си́н'е*], *лле* [*л':е*], *миттєво* [*мит':ево*]. На початку ж слова, а також після букви, що позначає голосний звук, після апострофа, після м'якого знака буква **є** передає два звуки [**йе**]: *єдина* [*йеди́на*], *моє* [*мойе́*],

від'ємне [*в'ідйе́мне*], *косьє* – 'ручка в ручній косі' – [*кос'йе́*]. Уперше в українську графіку буква **є** запроваджена в 19 ст. Походить від букви в **кирилиці є**, яка називалась «єсть» і мала числове значення 'п'ять'. У сучасній практиці вживається на позначення переліку явищ, предметів, наукових суджень, якот: *серія* ***є***, *пункт* ***є***. При цифровому переліку диференціює предмети, визначені під одним номером: у номері *2-****є***.

Єдна́льні сполу́чники, **copulative conjunction** – *див.* **суря́дні сполу́чники**.

Єр. Назва кириличної букви **ъ**, яка числового значення не мала. Буква **ъ** у старослов'янських і давньоруських пам'ятках до останньої чверті 12 ст. позначала редукований (*див.* **реду́кція**) голосний заднього ряду, що звучав, як [**о**] неповного творення. У слові *сънъ* було два відкриті склади, основу яких становив голосний звук, позначений буквою **ъ**. Слово звучало приблизно, як [*со́но*]. Із занепадом у кінці 12 ст. редукованих голосних (крім **ъ**, був звук, передаваний **ь** (*див.* **є́рик**), сталися зміни: у сильній позиції **ъ** перейшов в **о**, у слабкій – занепав. Слабкою була позиція в кінці слова і перед голосним повного творення, а сильна – перед редукованим голосним. У результаті слово *сънъ* набуло вигляду *сон*: кінцевий **ъ** зредукувався, той, що стояв перед ним, – набув ознак голосного повного творення. У пізніших пам'ятках аж до 19 ст. буква **ъ** не вживалася для позначення звуків, використовувалась у функції апострофа і в кінці слова для позначення твердості приголосних. У кінці 19 ст. була вилучена з алфавіту. Цю букву не слід сплутувати з буквою, що за накресленням походить з єра, **ъ**, яка в російському алфавіті є двадцять дев'ятого буквою, назва якої «твёрдый знак», що ніякого звука в російській мові не позначає.

Є́рик. У **кирилиці** буква **ь** мала назву *ерь* і ніякого числового значення не передавала. В українській мові давню назву з кінцевим м'яким [р'] (ерь) замінили на назву *єрик* з огляду на те, що українській мові м'який кінцевий [**р**'] не властивий. У старослов'янських і давньоруських пам'ятках буква **ь** позначала редукований (*див.* **реду́кція**) голосний переднього ряду середнього піднесення. Він був голосний неповного творення, звучання якого близьке до сучасного [**е**]. Слово *дьнь* вимовлялося приблизно, як *[д'ен'е]*: у ньому було два відкриті склади: *[д'е]* і *[н'е]* з голосним неповного творення, що позначений буквою **ь**. В обох складах пом'якшення приголосних *[д']* і *[н']* спричинене наявністю після них голосного переднього ряду [**ь**], який, як і всі передньорядні голосні, мали властивість пом'якшувати приголосні. Як і інший редукований

голосний, а саме: **ъ** (*див.* **єр**), редукований голосний **ь** у кінці 12 ст. зредукувався (занепав), що зумовило зміни в складоподілі. Було два склади (*дь|нь*), став один закритий склад [*ден'*] внаслідок того, що **ь** в кінцевій (слабкій) позиції занепав, а **ь** в попередньому складі, будучи в сильній позиції, перетворився на голосний повного творення **е**. Так з останньої чверті 12 ст. буква **ь** втрачає звукове наповнення. Проте її продовжують використовувати для позначення м'якості приголосних звуків. У сучасному українському алфавіті буква **ь** посідає тридцять перше місце і називається «м'який знак», тобто знак, що звукового значення не має, а служить для позначення м'якої вимови попереднього приголосного.

Ж

Ж – дев'ята (з 1990 р.) буква українського алфавіту, назва якої (же) позначає іменник середнього роду: друковане велике **Ж** (же), рукописне мале ***ж*** (же). Служить для позначення на письмі дзвінких шиплячих передньоязикових звуків: твердого [**ж**] і напівпом'якшеного [**ж'**]. Напівпом'якшену вимову вона передає перед звуком [**і**], як-от: *жінка [ж'ínка], ножі [нож'í]*. Буквосполучення **жж** відтворює на письмі м'який подовжений шиплячий дзвінкий передньоязиковий [**ж'**:]: *Запоріжжя [запор'íж':а], підніжжя [п'ідн'í'ж':а]*. У **кирилиці** буква **ж** називалася «живіте», числового значення не мала. У сучасному українському правописі вживається як компонент переліку зі значенням 'дев'ятий', 'дев'ята', 'дев'яте', якщо вісім букв уже були задіяні: *Пункт* ***ж*** *цього параграфа*.

Жарго́н, **jargon** (галло-романське *gargone* – 'базікання' з французької, у якій мало вигляд *jargon,* пішло в різні мови, зокрема й українську. *Jargon* у 12 ст. означало 'незрозуміла мова', 'пташина мова'). Соціальний діалект, використовуваний в усній формі мовцями, об'єднаними належністю до соціальної ієрархії (дворяни, купці), професією (моряки), спільними інтересами (спортсмени). Жаргон ґрунтується на загальнонародній мові у фонетиці, лексиці й граматиці, але характеризується набором довільно вибраних з інших мов чи штучно утворених слів, фразеологізмів або переосмислення відомих мовних одиниць. В останні десятиліття термін «жаргон» набув розширеного значення: поряд із давно вживаними позначеннями жаргонів: *класовий жаргон, дворянський жаргон, купецький жаргон, професійний жаргон* виділяють *шкільний, студентський*, *молодіжний* жаргони.

Жаргоні́зм, jargonistic word. Елемент жаргону, тобто слово або вислів, що належить одному із жаргонів певної мови (*див.* **жарго́н**), у художньому творі служить для мовленнєвої характеристики персонажів. Напр.: у злодіїв – *паха́н* (керівник злодійської групи), *сі́но* (тютюн), *бузá* (нісенітниця); зі студентського жаргону: *завалився* – 'не склав іспит'; з учнівського жаргону: *історичка* – 'учитель історії'. Жаргонізми неприпустимі в нормативному, літературному мовленні, оскільки в цивілізованому суспільстві неприйнятна групова відособленість, до того ж літературній мові не властиві перекручені запозичення, неусталене переосмислення. Уживання жаргонізмів – це неповага до рідної національної мови.

Жива́ мо́ва, live language. Мова, що на сучасному етапі звучить у повсякденному спілкуванні того чи того народу і яка піддається різного роду змінам. Живими є всі нині діючі мови світу. *Пор.* **ме́ртва мо́ва**.

Жіно́чий рід, feminine gender – *див.* **рід грамати́чний**.

З

З – десята літера (з 1990 р.) українського алфавіту, назва якої (**зе**) становить іменник середнього роду: друковане велике **З** (зе), мале рукописне *з* (зе). Позначає дзвінкі свистячі передньоязикові звуки: твердий [**з**] і м'який [**з**']. Твердий, якщо стоїть перед буквами **а, о, у, и, е,** а також перед буквами, що позначають дзвінкі або сонорні приголосні звуки: *завод, зоря, зуб, зелений, зима; зводити, збагнути, згинути, здолати*. Літера **з** вказує на тверду вимову звука [з], якщо за нею вжито апостроф перед буквами **я, ю, є, ї,** зокрема: *з'явитись* [*зйави́тис'*], *з'юлити* (від дієслова *юлити*, пор. іменник *юла*) [*зйули́ти*], *з'єднати* [*зйедна́ти*], *з'їзд* [*зйі́зд*]. Літера **з** передає м'яку вимову звука [з'], коли після неї стоять літера **і**: *зірка* [*з'і́рка*], *князі* [*кн'аз'і́*], або літера **я**: *зяблик* [*з'а́блик*], або **ю**: *зюйд* – 'південь', *зюйд-вест* – 'південний захід': [*з'уйд*], [*з'уйдве́ст*], або м'який знак: *кавказький* [*каўка́з'кий*], *Лавуазьє* [*лавуаз'йе́*]. Буквосполучення **зз** передає на письмі м'який довгий дзвінкий, передньоязиковий [з:']: *галуззя* [*галу́з:'а*], *Закавказзя* [*закаўказ:'а́*]. За начертанням буква **з** походить від букви **кирилиці** (**s**), яка називалась «земля» і мала числове значення 'сім'. За сучасними правописними нормами вказує на наступний порядковий номер у класифікаційному переліку: *Пункт* ***з*** *у другому розділі*.

Заба́рвлення, colouring – *див.* **конота́ція**.

Зага́льна на́зва, **common name.** Узагальнені найменування тих чи тих однорідних предметів: людей, тварин, речей, явищ, подій та ін. Вони становлять основний корпус словникового складу мови. *Див.* **зага́льні іме́нники**.

Зага́льне мовозна́вство, general linguistics. Галузь мовознавства, яка, користуючись даними про різні мови і різні мовні групи, узагальнює спостереження над ними і виводить на базі таких узагальнених спостережень загальні закономірності структури, функціювання і розвитку мов, створюючи тим самим теоретичні засади мовознавства (лінгвістика). Не випадково загальне мовознавство називають теоретичним або науковим мовознавством. Спираючись на досягнення загального мовознавства, **конкретне мовознавство** здійснює дослідження конкретних мов, укладає словники, підручники й посібники для навчання в установах освіти й ознайомлення громадськості з особливостями норм рідної чи чужої мови. Як навчальний предмет загальне мовознавство вивчають студенти випускних курсів філологічних факультетів і факультетів іноземної філології університетів й інститутів.

Зага́льні іме́нники, **common nouns.** Іменники, які становлять узагальнені найменування класів однорідних предметів, опредмечених дій, станів. Серед них слова: *біганина, вчитель, людина, парта, перемога, сидіння, школа*. За функцією називання вони протиставляються власним назвам (*Солов'яненко, Анатолій, Дніпро, Харків*) (*див.* **вла́сна на́зва**). Розрізнення загальних і власних назв важливе для засвоєння орфографічних правил: загальні назви за українським правописом слід писати з малої, власні – з великої.

Заголо́вне сло́во, **title word.** Слово, яке озаглавлює словникову статтю, присвячену розкриттю змісту, чи вимові, чи написанню мовної одиниці. Воно виділяється жирним шрифтом і розміщується відповідно до прийнятої в словнику схеми. У більшості типів лінгвістичних словників слова подаються за алфавітом.

Задньоязико́ві при́голосні, velar. Приголосні, які утворюються підняттям задньої частини спинки язика до м'якого піднебіння: [**ґ**], [**ґ'**], [**к**], [**к'**], [**х**], [**х'**]. Вони вимовляються твердо перед голосними [**а**], [**о**], [**е**], [**у**], [**и**] і перед будь-якими приголосними: *ґуля* [*ґу́л'а*], *килим* [*ки́лим*], *художник* [*худо́жник*], *кефір* [*кеф'і́р*], *хедер* [*хе́дер*] (частина комбайна); *ґлей* [*ґлеї*] (вишневий клей), *квасоля* [*квасо́л'а*], *хліб* [*хл'іб*]. Перед голосним [**і**]

визнаються напівпом'якшеними: [ґéлґ'ім], [к'інó], [х'їм'ійа], а звук [**к**] і перед [**а**] й [**у**], що на письмі передаються буквами **я** і **ю**, у словах іншомовного походження: *Склодовська-Кюрі* [к'ур'ї]. Те саме, що **велáрні прúголосні**.

Займéнник, **pronoun**. Частина мови, яка на відміну від інших повнозначних частин мови не називає предметів, їхні ознаки, а лише вказує на них. Зміст займенника змінюється залежно від суб'єкта, обставин і ситуацій мовлення. Напр., *«Я» – суб'єкт повідомлення, а ним може бути Павло, Роман і Марія; «Він» – це і особа, і предмет: він – Іван, він – стіл.* Це значить, що без співвідношення з тим словом, яке називає факт дійсності, зміст займенника залишається незрозумілим. Його зміст визначається в контексті. У реченні *Чим далі я від рідної землі, тим ближче* ***вона*** *мені здається* (В. Науменко) займенник *вона* стосується іменника *земля*, а в реченні *Високу Чигиринську гору люди назвали Богдановою.* ***Вона*** *стоїть посеред Чигирина* (Нар. тв.) співвідноситься з іменником *гора*. Звідси можна зробити висновок, що займенник, відсилаючи до тих реалій, які названі іншими словами (іменниками, прикметниками, числівниками), виступає словозамінником. Точніше це відбито в назві терміна, утвореного із *за*(замість) + *імен*(ника). За значенням займенники поділяються на розряди: 1) особові – *я, ми* (1-ша особа), *ти, ви* (2-га особа); 2) особово-вказівні – *він, вона, воно, вони*; 3) зворотний – *себе*; 4) присвійні – *мій, наш*, що вказує на першу особу, *твій, ваш* – на другу особу, *свій* – на будь-яку особу; 5) вказівні – *цей (оцей), той (отой), такий (отакий), стільки*; 6) означальні – *сам, самий, весь (увесь), всякий, кожний (кожен), інший*; 7) питально-відносні – *хто, що, який, котри́й*, 8) заперечні – *ніхто, ніщо, ніякий, нічий, нікотрий, нісколь-ки, жодний (жоден)*; 9) неозначені – утворюються від питально-відносних за допомогою формантів *аби-, де-, будь-, -небудь, казна-, хтозна-, -сь*: *абихто, дехто, будь-хто, хто-небудь, казна-що, хтозна-чий, хтось*. За будовою займенники поділяються на три типи: 1) прості – *я, ти, він, ми, ви, вони, себе* та ін.; 2) складні – *абищо, казна-що, що-небудь, ніхто, ніщо, ніякий, нічий*; 3) складені – *той самий, той чи той* та ін. Оскільки займенники об'єднують у собі граматично різні слова, науковці розходяться у визначенні їхнього місця в системі частин мови. Одні вважають, що займенники – окрема частина мови (як це викладено тут), категорійним значенням якої є вказівка на предмет, ознаку або число. Інші не визнають займенник окремою частиною мови, а розподіляють його типи між тими частинами мови, функції яких вони виконують. Тому іменують їх займенниковими словами, до яких відносять: займенникові іменники (*він, вона, воно, вони, хто, що* та ін.), займенникові прикметники (*цей, той, такий, мій, свій, наш, який, чий* та ін.),

займенникові числівники (*стільки, скільки, скільки-небудь, нискільки* та ін.), займенникові прислівники (*так, отак, тут, там, тоді* і под.). До останньої групи віднесені не займенники в традиційному розумінні, а прислівники з огляду на те, що і вони, як і займенники, вказують на щось, але не називають це «щось». У шкільних підручниках займенник розглядається за граматичною традицією як самостійна частина мови. Про словозміну займенників *див.* **відмінювання займе́нників**.

Закі́нчення (**фле́ксія**), **inflection**. Одна з морфем слова, розміщена після кореня (*книг-**а***) або після суфікса (*ліс-ов-**ий***), яка служить для вираження синтаксичних відношень між словами в словосполученні: *рідна школа, сади цвітуть*. Прийнято виділяти: закінчення відмінкові (*сестр**а** – сестр**и** – сестр**і**…*), закінчення числові (*брат**Ø** – брат**и***), закінчення родові (*стіл**Ø** – парт**а** – вікн**о***), закінчення особові (*ід**у** – ід**еш** – ід**е***), закінчення нульове (*див.* **нульове́ закі́нчення**). Те саме, що **словозмі́нний а́фікс**.

Зако́н відкри́тих складі́в, **the law of open syllables.** Закономірність розташування звуків у складі за принципом відкритих складів на початку, всередині слова і в кінцевій позиції. У процесі розвитку окремих із них вона ставала фонетичною закономірністю. Як стверджують учені, у праслов'янській мові ця закономірність спричинена втратою приголосних у кінці слова. Слова *син, кінь,* напр., мали форми з кінцевим закритим складом **sūnŭs, *konjos*, які внаслідок дії тенденції до відкритості складів утратили кінцеві приголосні. У результаті слова такого типу вимовлялися з кінцевими відкритим складом: кінцевими голосними були **редуковані** [**ъ**] (**єр**) (не російський «твёрдый знак», а голосний неповного творення, що нагадував [**о**]) і [**ь**] (*див.* **є́рик**) (не м'який знак, а голосний неповного творення, що нагадував [**е**]: *сын**ъ**, кон**ь*** (усі склади в них відкриті – *сы-нъ, ко-нь*). Ця закономірність відкритих складів у слов'янських мовах діяла в давньоруській мові до кінця 12 ст. Із занепадом редукованих [**ъ**] і [**ь**] у словах наведеного зразка відкритий склад змінився на закритий: *сы-нъ* > *син, ко-нь* > *кінь* (фонетична транскрипція [к'ін′], склад закритий). З того часу цей закон втратив дію у східнослов'янських мовах.

Зако́н мо́вної еконо́мії, the law of language economy. Закономірність мови й мовлення, зумовлена бажанням мовців полегшити зусилля в промовлянні звуків, у вживанні слів, у будові речень. На фонетичному рівні в українській мові це виявляється в спрощенні груп

приголосних, напр., у групах приголосних **-ж(д)н-, -з(д)н-, -с(т)л-, -с(т)н-** при творенні похідних слів: *тиждень – тижня* (від *тиждня*); *виїздити – виїзний* (від *виїздний*); *щастя – щасливий* (від *щастливий*); *честь – чесний* (від *честний*); у групах **-з(к)н-, -с(к)н-**: *брязк – брязнути* (від *брязкнути*), *тріск – тріснути* (від *тріскнути*); у групі **-с(л)н-**: *масло – масний* (від *масляний*). На словотворчому рівні: а) абревіація: *ЄС* (Європейський союз), *ООН* (Організація Об'єднаних Націй); б) словоскладання: *вісімдесят, лісостеп, салон-перукарня, військовозобов'язаний.* На лексичному рівні: а) метафоризація, коли в шкільній практиці вживають слово *вікно* замість того, щоб сказати «пропуск занять у розкладі уроків»; б) використання метонімій: замість словосполучення *набір відповідних страв* уживають слово *стіл* (*Оля пригостила нас смачним столом*). На синтаксичному рівні: а) неповні речення (*Ранні пташки росу п'ють, **а пізні – сльози ллють***; б) еліптичні речення (***В зелених травах яблука червоні, в листві чубатий синій виноград*** (М. Стельмах).

Закри́тий склад, **closed syllable.** Склад, що закінчується на приголосний або на нескладовий голосний (**ў** чи **ĭ**): *сад, кінь*; *від/хід, роз/клад; дав [даў], піддав [п'ід/дáў], бій [б'ій], синій [си́/н′ій]*. Протиставляється йому **відкритий склад**.

Запере́чення, **negation.** Елемент речення, що вказує на відсутність зв'язку між явищами, про які йдеться в реченні. Заперечення виражається: 1) часткою **не**: *Соломія не одривала очей од берега* (М. Коцюбинський); 2) часткою **ні**, яка стоїть на початку речення: *Ні, наша мова не загине, Її не знищать сили злі* (В. Сосюра); 3) заперечним словом ***немає* (*нема*)**: *Де нема святої волі, Не буде там добра ніколи* (Т. Шевченко); 4) слів *не було, не буде*: *Такого не було й не буде* (З усн. мовл.); 5) заперечними займенниками і прислівниками в поєднанні з **не**: *Побіг він (осел) навпростець, **нічого не** минає* (Л. Глібов); 6) інтонацією, завдяки якій досягається експресивне вираження заперечення в стверджувальному реченні: *Як же, чекай, **буду я мовчати!*** (А. Головко) (у значенні 'не буду мовчати').

Запере́чні займе́нники, **negative pronoun** – *див.* **займе́нник.**

Запере́чне ре́чення, **negative sentence**. Речення, у якому висловлюється заперечення – *див.* **запере́чення.**

Запози́чені слова́, **borrowed (loan) words.** Слова, запозичені з інших мов, які повністю засвоєні мовою, що їх прийняла. В українській

мові є значна кількість запозичених слів, які стали настільки звичними, що не сприймаються як чужомовні, тим часом це так. Сталося це тому, що запозичені слова освоювалися, піддаючись фонетичним закономірностям і набуваючи морфологічних ознак української мови. Німецький іменник *Papier* засвоївся в українській мові у формі *папір* і одразу ж підпав під правило чергування [і] у закритому складі з [е] – у відкритому: *папір – паперу*. Цей та інші запозичені іменники набули граматичного роду відповідно до наявних в українській мові морфологічних показників: слова з кінцевим приголосним належать до іменників чоловічого роду (*концерт, сезон*), із кінцевим **-а** – до іменників жіночого роду (*група, косметика*), окремі слова з кінцевим **-о** – до іменників середнього роду (*сито, пальто*) – незалежно від того, якого роду вони були в мові, з якої запозичені. У німецькій мові слово *папір* – іменник середнього роду, в українській – чоловічого; у французькій мові *пальто* – чоловічого роду, в українській – середнього. Вони ж набувають властивості відмінюватися: Н. в. *реклама*, Р. в. *реклами*, Д. в. *рекламі*, Зн. в. *рекламу*, Ор. в. *рекламою*, М. в. (на) *рекламі*, Кл. в. *рекламо*, хоч французька мова, звідки це слово запозичене, не має відмінків.

Запози́чення, **borrowing.** Перенесення слів інших мов. Перенесення слів із мови в мову спричинюють економічні, політичні, наукові, культурні й культові контакти між народами, коли разом із реаліями і поняттями приходять і слова, що їх позначають. Це відбувається в різні періоди функціювання мов. У східнослов'янських мовах із прийняттям християнства закріпилися церковнослов'янізм *благословити*, грецизм *янгол*. У 17–18 ст. до української мови зайшли **латинізми, галліцизми, германізми**. Сучасні відносини із Заходом відбиті в допливі в українську мову **англіцизмів** на зразок *маркетинг, супермаркет*. Запозичення приходять у мову двома шляхами: усним – завдяки розмовному спілкуванню, і писемним – через книги, офіційні документи, газети. У сучасних мовах переважає писемний шлях запозичень. Запозичення бувають прямі й опосередковані. Перенесення слова безпосередньо з мови в мову вважається прямим запозиченням. Таким є запозичення українського слова *борщ* у російській мові. Перенесення слова з мови в мову завдяки посередництву третьої мови (мови-посередниці) іменують посереднім запозиченням: відомий в українській мові тюркізм *майдан* є запозиченням у тюркських мовах з арабської.

За́сіб (мо́вний), **means.** Мовні одиниці, які служать для передання різноманітної інформації. Засобами є мовні одиниці: 1) звукові, напр.: наголос – засіб розрізнення лексичних значень: *а́тлас – атла́с*;

2) словесні, зокрема антоніми як засіб вираження протиставності: *гарний – поганий*; 3) словотворчі, як-от: суфікс – засіб, який служить для вираження зменшеності: *брат**ик**, стол**ик***; 4) морфологічні, а саме: закінчення – словозмінний засіб: *парт-а – парт-**и**, парт-**і**, парт-**у**, парт-**ою**, парт-**і**, парт-**о***; 5) синтаксичні: у безособовому реченні головний член виражається такими засобами: а) безособовим дієсловом (*Завечоріло*); б) особовим дієсловом, ужитим у безособовому значенні (*Повіяло прохолодою*); в) предикативною формою на **-но, -то**: (*Зачинено вікна*); г) словами категорії стану (*Жаль брата*); ґ) заперечним словом *немає*: *Немає уроків*.

Застаріла лексика, **obsolete vocabulary** – *див.* **застарілі слова**.

Застарілі слова, **obsolete words.** Слова сучасної мови, що вийшли з живого, активного використання і сприймаються як пережиток давнини. Активність у повсякденному вжитку в українській мові втратили слова різного походження: власне східнослов'янські (*вістітель* – 'парламентар', *просинець* – 'січень'), старослов'янізми (*брань* – 'битва', *страж* – 'сторож'), запозичені слова пізнішої доби (*вояж* – 'подорож'). Сукупність таких слів складає систему застарілої лексики: до неї входять і слова, значення яких можуть розкрити лише словники (напр. *скора* – 'шкура', *дзиґарі* – 'годинник'), а також слова, відомі мовцям як компоненти фразеологізмів (*прокрустове **ложе*** – 'мірка, під яку штучно підганяють факти'). До розряду застарілих слів належать **історизми** й **архаїзми**. Застаріли слова можуть входити в активне використання.

Західнослов'янські мови, **West Slavic Languages.** – *див.* **слов'янська мова**.

Збірні числівники, collective numerals. – *див.* **числівник**.

Звертання, **address.** Слово або сполука слів, що називають особу або уособлені предмети, до яких звернена мова в писемній чи усній формі. Звертаннями служать власні імена людей (*Семене, Олю*); назви осіб за родинними ознаками (*батьку, дочко*); за станом у суспільстві (*товаришу, колего*); за фахом (*робітнице, слюсарю*); за посадою (*доценте, ректоре*); за званням (*командире, лейтенанте*); за національністю чи віком (*болгарине, юначе*); за взаємовідношенням людей (*друже, побратиме*) і под.; назви або клички тварин, птахів (*коне, соколе*); уособлені назви предметів і неживої природи (*пісне, калино*); географічні назви (*Києве, Дніпре*); іменником,

субстантивованим прикметником, дієприкметником або числівником у формі, ідентичній з формою називного відмінка (*забуте, перший*); підрядним реченням ***Хто в полі, хто в лісі****, стережися* (Леся Українка); особовим займенником в експресивно забарвлених реченнях: *Ну,* ***ви****, ходіть сюди!* (Леся Українка). В українській мові звертання, виражені іменником, передаються кличним відмінком: *Нам випало,* ***сину****, досіяти і долюбити отецькеє поле* (Б. Олійник). Звертання бувають непоширені, виражені одним словом: ***Учителю****, стою перед тобою, Малий, вчарований до німоти* (Д. Павличко), і поширені: ***Народе мій****, до тебе я ще верну* (В. Стус). Поширене твердження, що звертання не пов'язуються синтаксичними зв'язками з членами речення, і тому їх доцільно називати синтаксично ізольованими частинами речення. Тим часом звертання в багатьох випадках граматично пов'язуються з реченням, до складу якого вони входять. Доказ цього – приклади: ***…друже****, друга не забудь, вірного матроса* (М. Нагнибіда), у якому форма числа присудка підпорядкована формі звертання (*друже… не забудь*); *Кажіть,* ***мамо*** (І. Багряний), *Зупиніться,* ***поети!*** (Б. Олійник). Отже, звертання не ізольована частина речення.

Зворо́т, phrase, construction. Те саме, що **констру́кція.**

Зворо́тний займе́нник, reflexive pronoun. – *див.* **займе́нник**.

Зворо́тний словни́к, reverse dictionary. – *див.* **інверсі́йний словни́к**.

Зворо́тний стан, reflexive voice – *див.* **стан дієсло́ва**.

Зву́ження зна́чення сло́ва, narrowing of the meaning of the word. Набуття словом більш вузького, ніж раніше, змісту: у значенні слова скорочується коло предметів, ознак чи дій, які ним називалися. Колись слово *пиво* означало будь-який спиртний чи безалкогольний напій (горілка, квас та ін.). У сучасному вжитку воно закріпилося лише як назва напою з ячмінного солоду з невеликим вмістом алкоголю. Протилежне **розши́рення зна́чення сло́ва**.

Звук, **sound.** Найкоротша акустико-артикуляційна одиниця мовлення. Із погляду акустики (від грец. *akustikos* – 'слуховий'), розділу фізики, що вивчає пружні хвилі, – звук являє собою коливання пружного тіла в повітряному просторі. Пружним тілом для творення звука мови виступають голосові зв'язки, розміщені в гортані, які дрижать під впливом

видихуваного з легень повітря. Завдяки дрижанню голосових зв'язок утворюється голос: саме він визначає звучання голосних, **сонорних** та дзвінких приголосних. У творенні глухих приголосних голос участі не бере. Звуки, завдяки яким мовні одиниці – слова і речення – вимовляються і сприймаються, становлять матеріальне (тобто те, що реально існує) вираження усної форми мови. Із погляду анатомо-фізіологічного звук являє собою результат артикуляції (від лат. *articulation* від *articulare* – 'членороздільно промовляти'), тобто роботи органів мовного апарата (*див.* **мо́вний апара́т**).

Звукові́ зми́ни, **phonetic changes.** – *див.* **фонети́чні зми́ни**.

Звуконасліду́вальна гіпо́теза (**тео́рія**) **похо́дження мо́ви**, **bow-wow theory (natural sound source)**. – *див.* **гіпо́тези** (**тео́рії**) **похо́дження мо́ви**.

Звуконасліду́вальні слова́, **onomatopoetic words.** – *див.* **ви́гук**.

Зв'я́зана осно́ва, **bound stem.** – *див.* **осно́ва сло́ва**.

Зв'я́заний ко́рінь, **bound root.** – *див.* **ко́рінь**.

Зв'я́зка, **linking verb**. Службове дієслово, яке, повністю або частково втрачаючи лексичне значення, служить в іменному складеному присудку показником граматичних категорій часу, способу, особи, числа (*див.* **при́судок скла́дений іменни́й**). Залежно від ступеня **десемантизації** дієслів розрізняють власне-зв'язки і невласне-зв'язки, або напівзв'язки. Їх протиставлення базоване на врахуванні повної чи часткової втрати дієсловом лексичного значення. Власне-зв'язки – це слова *бути, становити, являти собою*. Серед них повністю позбавлена лексичного значення і найбільш поширена зв'язка *бути*, пор. у прикладах: *Суддею* ***був*** *ведмідь, вовки* ***були*** *підсудки* (Є. Гребінка), *Восени Віталик* ***буде*** *студентом* (О. Гончар). Зв'язка *бути* у формі теперішнього часу ***є*** вживається головно в науковому й офіційно-діловому стилях, напр.: *Іменник* ***є*** *частиною мови, яка означає предмет або явище, що сприймається як предмет.* В інших стилях, а також і в науковому, зв'язка *бути* в теперішньому часі дійсного способу може виступати в нульовій формі: *Розум – перше діло* (П. Грабовський), *Мовознавство – наука про мову*. У поетичній мові з певною стилістичною метою (переважно для надання тексту урочистості, піднесеності) у ролі зв'язки вживається давня форма третьої особи однини теперішнього часу дієслова *бути* – форма *єсть*, пор.: *Я* ***єсть*** *народ, якого правди сила ніким звойована ще*

не була (П. Тичина). У різних стилях поширені інші власне-зв'язки: *Усе, що говорив герой,* ***являло собою*** *лише ілюстрацію до характеристики новатора, а не художнє втілення характеру сучасника* (Із газети). До невласне-зв'язок належать дієслова *ставати / стати, лишатися / лишитися, зоставатися / зостатися, виявлятися / виявитися, здаватися / здат*ися (приклади подані парами: недоконаний / доконаний вид). Невласне-зв'язки вказують на граматичні значення часу, способу, особи, роду, виду і доповнюють лексичне значення основної частини присудка додатковими відтінками. Зразки функціювання невласне-зв'язок: *Її чорноволоса голова* ***здавалась*** *квіткою* (І. Нечуй-Левицький), *Як не буде птахів, то і людське серце* ***стане*** *черствим* (М. Стельмах). Не слід плутати допоміжне дієслово *бути*, позбавлене лексичного значення, що й робить його зв'язковим елементом, і повнозначне дієслово *бути*, яке в реченні виступає простим присудком, пор.:

– А я тоді ще малий був (О. Копиленко) – *був* – зв'язка. У цьому реченні: *Я* – підмет, *був малий* – присудок.

Був собі колись-то якийсь-то маляр (Г. Квітка-Основ'яненко) – *був* – простий присудок, має значення 'існувати'. *Був* – значить: Існував маляр.

Зі́мкнені при́голосні, **occlusive consonants.** – *див.* **класифіка́ція при́голосних**.

Зістáвне мовознáвство, contrastive linguistics. Галузь мовознавства, яка спрямована на синхронічне (*див*. **синхроні́я**) дослідження схожих і відмінних рис зіставлюваних двох (рідко трьох) мов на різних рівнях із метою пізнання їхньої специфіки. В Україні вона набула розвитку в 60-ті роки 20 ст. у зв'язку з розширенням міжнародних зв'язків, що активізувало розгортання зіставних досліджень мов: їхньої будови, властивостей, індивідуальних особливостей і спільних ознак. Зіставне мовознавство кладе в основу мовного аналізу синхронно-зіставний метод вивчення мови, який ще іменують зіставним (*див*. **ме́тод лінгвісти́чний**). Головною метою і результатом зіставного мовознавства є створення вичерпного опису елементів чи підсистем досліджуваних мов для застосування його у вивченні (навчанні) іноземних мов, встановлення спільних і відмінних рис сімей і груп мов. Те ж, що **контрасти́вна лінгві́стика**.

Зістáвний метóд, contrastive method. – *див.* **ме́тод лінгвістичний.**

Зіставні́ сполу́чники, **adversative conjunctions.** – *див.* **суря́дні сполу́чники**.

Змі́нювані части́ни мо́ви, **inflected parts of speech.** Повнозначні частини мови: іменники, прикметники, числівники, займенники, дієслова, у яких граматичні категорії (відмінок, число, рід, особа, час) виражаються закінченнями (флексіями), пор.: відмінювання іменників – *школ**а**, школ**и**...; пол**е** – пол**я**; стіл**Ø** – парт**а** – вікн**о***; прикметників – *зелен**ий**, зелен**ого**; зелен**ий** – зелен**і**; зелен**ий** – зелен**а** – зелен**е***; числівників – *шість, шість**ох**, шість**ом**...;* займенників – *так**ий**, так**ого**, так**ому**..., так**ий** – так**і**, так**ий** – так**а** – так**е***; зміна дієслів за особами – *і**ду** – і**деш** – і**де**,* за родами і числами – *нісØ – несл**а** – несл**о** – несл**и***. Змінюваними ці частини мови вважаються незважаючи на те, що в українській мові є незмінні іменники на зразок *кіно, кашне*, прикметники *хакі, бордо*, окремі форми дієслів, як-от: інфінітив – *читати*, дієприслівники – *пишучи*. Змінюваність іменника, прикметника, дієслова визначається за більшістю слів, які піддаються змінам за властивими їм граматичними характеристиками.

Знахі́дний відмі́нок, **accusative case.** Четверта (після називного, родового, давального відмінків) відмінкова форма однини і множини, що виконує семантико-синтаксичну функцію об'єкта і відповідає на питання кого? що? У реченні *Учень читає книжку* іменник *учень* є суб'єктом дії, вираженої дієсловом *читає*, яка спрямована на об'єкт *книжку*. Знахідний відмінок функціює при перехідних і неперехідних дієсловах (*писати твір*), присудкових формах на **-но, -то** (*вбити звіра*) і деяких предикативних прислівниках (*жаль брата*). Специфічна риса знахідного відмінка чоловічого роду однини – наявність двох форм: від назв неістот – форми, співвідносної з називним відмінком: *будувати міст, пошити костюм*; від назв істот – форми, співвідносної з родовим відмінком: *побачити брата, вітати товариша*.

Зна́чення сло́ва, **word meaning** – *див.* **грамати́чне зна́чення сло́ва; лекси́чне зна́чення сло́ва.**

Зо́внішнє мо́влення, **external speech**. Мовлення як процес, виражене в звуках. Процес усного мовлення характеризується певним темпом (швидким, уповільненим), тривалістю, ступенем гучності, артикуляційною чіткістю, тоном і под. Характер зовнішнього (усного) мовлення залежить від комунікативних завдань, ставлення до співрозмовника: воно може бути

лагідним, схвильованим, злісним. Учасники комунікативного акту фігурують під різними назвами: *мовець* і *слухач*, *адресант* і *адресат*, *продуцент* і *реципієнт*. *Пор.* **вну́трішнє мо́влення**.

Зо́внішня фле́ксія, **inflexion.** – *див.* **зако́нчення.** *Пор.* **вну́трішня фле́ксія**.

Зоо́німи, zoonyms (від грец. *zōon* – ‘тварина’ + onyma – ‘ім’я’, ‘назва’) – *див.* **ономáстика**.

З’ясува́льні спо́лучники, conjunctions that introduce object clauses. – *див.* **підря́дні спо́лучники**.

И

И – одина́дцята (з 1990 р.) літера українського алфавіту. Її назва (**и**) узвичаєна у вжитку як іменник середнього роду: *велике **И**, мале **и***. Має друковані й рукописні форми, а саме: **И**, **и**; *И, и*.

Ця літера передає голосний [**и**], який у наголошеній позиції вимовляється виразно [*си́ла*], у ненаголошеній – наближено до [**е**], що у фонетичній транскрипції передається значком [**и**ᵉ]: *дитина* [*ди*ᵉ*ти́на*], *силует* [*си*ᵉ*луе́т*], *ширина* [*ши*ᵉ*ри*ᵉ*на́*]. У **кирилиці** вона мала вигляд **Н** (нині видозмінений) і назву «іже», а також числове значення ‘вісім’. За цією числовою назвою її іменували «**И**» восьмеричне (так тоді писали) на противагу назві «**І**» десятеричне (про нього *див.* у статті, присвяченій літері **І**). У класифікаційних позначеннях має значення ‘одинадцятий’, ‘одинадцята’, ‘одинадцяте’, напр., у фразі: *Пункт **И** першого розділу*. Виконує допоміжну роль у цифровій нумерації, якщо предмет має певний номер: ***номер 2-И***.

І

І – дванадцята (після 1990 р.) буква українського алфавіту, назва якої (**і**) вживається як іменник середнього роду: *друковане велике **І**, рукописне мале **і***. Буква **і** позначає голосний звук [**і**]. У **кирилиці** вона мала числове значення ‘десять’, що й зумовило її назву в давньоруській писемності як «**і**» десятеричне (так тоді писали) на відміну від букви **и**, іменованої як «**и**» восьмеричне (так тоді писали), бо вона мала значення цифри 8. Відповідно до начертання букви має діакритичний знак у вигляді крапки. Виник і побутує вираз *Ставити крапку над **і***, що означає ‘уточнити сказане’. У сучасній українській мові

в переліку предметів, явищ (від **а, б, в** і далі) має значення ‘дванадцятий’, ‘дванадцята’, ‘дванадцяте’, що дає можливість у подальшому викладі вказати: *Пункт **і** в другому параграфі*. Уживається також як уточнення цифрової нумерації, коли ряд предметів має однаковий номер, напр.: *шифр **2-і.***

Іберíйсько-кавка́зька сім’я́ мов, **Iberian-Caucasian language family** – *див*. **кавка́зькі (іберíйсько-кавка́зькі) мо́ви**.

Іберíйсько-кавка́зькі мо́ви, Iberian-Caucasian languages – *див*. **кавка́зькі (іберíйсько-кавка́зькі) мо́ви**.

Ідеографíчне письмо́, ideographic writing (від грец. ***idea*** – ‘ідея’, ‘поняття’) – *див*. **письмо́**.

Ідеографíчні синóніми, ideographic synonyms – *див*. **синóніми**.

Ідіоле́кт, idiolect (від грец. *idios* – ‘свій’, ‘своєрідний’, ‘особливий’ + (діа)лект). Сукупність фонетико-лексико-граматичних і стилістичних особливостей, що характеризують мовлення окремого носія мови. Інакше: це – індивідуальний різновид мови, у якому можуть виявляти себе професійні, соціальні, діалектні та ін. ознаки мовлення індивіда. Ідіолект сільського мешканця відрізняється від городянина, науковця від підприємця. Ідіолект часто ототожнюють з ідіостилем (*див*. **ідіости́ль**).

Ідіóма, idiom, idiomatic expression (від грец. *idioma* – ‘особливий, самобутній вираз’). Фразеологічна одиниця, що виражає єдине поняття і характеризується яскраво вираженими стилістичними ознаками, завдяки яким її використання надає мові жвавості. Оскільки зміст ідіоми не визначається семантикою її складників, ідіоми дослівно не перекладаються іншою мовою. У цьому переконують зразки ідіом: *проґавити шанс* (англійською мовою – *miss the boat*); *вивернути кишені* (англійською мовою – *dig deep your pocket*), *коли рак на горі свисне* (англійською мовою – *when pigs fly*). Тому при перекладанні ідіом слід добирати відповідні вислови в мові, якою здійснюється переклад, адже буквальний переклад компонентів спотворює цілісне значення ідіом.

Ідіости́ль, idiostyle (від грец. *idios* – ‘свій’, ‘своєрідний’, ‘особливий’ + стиль). Індивідуальна манера письма творчої особи (ученого, письменника, журналіста), у якому використання стильових і стилістичних засобів утворюють своєрідну систему.

Ідо, **ido.** Так називається мовою **есперанто** штучна міжнародна мова. Ідо означає ‘нащадок’. Вона створена 1907 року французом Луї де Бофроном як удосконалений і логічно послідовний варіант есперанто, проте не набула широкого визнання.

Ієро́гліфи, hieroglyphs (від грец. *hieroglyphics* – ‘священні письмена’). Знаки в системі ідеографічного письма (*див.* **письмо́**), які служили для позначення окремих понять. Цим ідеографічне письмо відрізняється від піктографічного (*див.* **письмо́**), базованого на малюнках, на основі яких складалася розповідь про події. Ієрогліфи відомі з 4-го тисячоліття до нашої ери в давньоєгипетському письмі. Спочатку їхня назва позначала ‘священні викресані на камені письмена’, пізніше вона стала використовуватися для позначення взагалі знаків ідеографічного письма. Сьогодні відомі китайські ієрогліфи.

Ізогло́са, **isogloss** (від грец. *isos* – ‘однаковий’, ‘подібний’ + *glōssa* – ‘мова’). Нанесена на географічну карту лінія, яка окреслює межі поширення того чи того діалектного явища. Є ізоглоси фонетичні, лексичні, граматичні. Кожна лінія (ізоглоса) засвідчує поширеність певної мовної одиниці на лінгвістичній карті (*див.* **а́тлас лінгвісти́чний**).

Ілюстра́ції в словнику́, **exemplary words, phrases or sentences in the dictionary.** 1. Слова, словосполучення чи речення, що подаються в словниках лінгвістичних термінів, тлумачних словниках для пояснення семантики слів чи синтаксичних зв’язків слова, функцій членів речення або типів простих речень, синтаксичних зв’язків предикативних частин складних речень. Ілюстрації, як правило, подають курсивом (*див.* **курси́в**). 2. Зображення у вигляді рисунка, схеми та ін., яке наочно демонструє або доповнює текст словникової статті.

Іменна́ фо́рма дієсло́ва, **noun-like form of the verb**. Неособова форма, непредикативна форма дієслова, у якій процес (дія, стан), залишаючись процесом, представляється як ознака або опредмечується. Такими є дієприкметник, який функціонує як означення або формує означальний зворот: *З води підіймалося виття* ***розквітлої*** *лози* (О. Бойченко), *Голубе небо,* ***вкрите*** *рідкими хмаринками, щедро лило ясне світло на лани, на сади й хати* (О. Гончар); інфінітив (неозначена форма дієслова), який виявляє функційну спорідненість з іменником: виступає

в ролі головних і другорядних членів речення: ***Жити*** *мені без праці – зовсім* ***не жити*** (Д. Павличко) – підмет і присудок; *Маріора загадала* ***збиратись*** *додому* (О. Гончар) – додаток; *В Чіпчинім серці ворушилося бажання* ***верховодити*** (Панас Мирний) – означення; *Стомилися хлопці, присіли* ***спочити****, промокли до кісток* (П. Воронько) – обставина мети. Протиставлені **фінітним формам дієслів**.

Іменна́ части́на скла́деного при́судка, **predicative**. Та частина, що виражає основне значення складеного присудка. Її ще називають призв'язковим членом. У такій назві є раціональне зерно: вона стоїть при зв'язці: *Калинович був канцелярист* (І. Франко). Тут при зв'язці *був* стоїть іменна частина складеного присудка *канцелярист*, що вказує на предикативну ознаку *Калиновича*, тобто виражає основне значення присудка. У функції предикативної ознаки виступають: 1) іменні частини мови в різних відмінкових формах: *Був тоді я вже* ***школярем*** (С. Васильченко), *Він був* ***рішучий*** (М. Коцюбинський), *Івась у неї був* ***одним-один*** (Панас Мирний), 2) займенники: *І тому для мене так трагічно те, що ти* ***чиясь****, а не* ***моя*** (В. Симоненко), а також 3) дієприкметники: *Він був тільки легко* ***поранений*** (Ю. Яновський), 4) означально-якісні прислівники: *Надворі весна* ***вповні*** (Панас Мирний), 5) вигуки зі значенням оцінки *Та він був ще* ***ого-го*** (з усн. мовл.), 6) фразеологізми: *Він був* ***хоч малюй, хоч цілуй*** (нар. тв.) (*хоч малюй, хоч цілуй* = 'гарний'). Віднесення до назви «іменна (!) частина складеного присудка» дієприкметників, прислівників, вигуків, фразеологізмів є умовною, адже вони не іменні частини мови (такими є лише іменники, прикметники, числівники, займенники). Їх розглядають як іменну частину складеного присудка, зважаючи на схожість функцій, виконуваних ними й іменними частинами мови. Про зв'я́зку в іменному складеному присудку *див.* **зв'я́зка.**

Іме́нник, **noun**. Частина мови, яка має значення предметності (це семантична ознака і виражає його категоріями роду, числа, відмінка (морфологічна ознака), використовується у функції суб'єкта, об'єкта, предикативного члена, другорядних членів речення (синтаксична ознака). У сукупності цих трьох ознак іменник сприймається як частина мови. За лексичним значенням, тобто за семантичною ознакою, іменники поділяються на загальні і власні назви. Загальні – це іменники, що служать для узагальненої назви однорідних предметів: *людина, горобець, зошит, читання, чорнота*. Власні назви – іменники, що називають осіб чи предмети: *Квітка-Основ'яненко, Наталія, Сіверський Дінець, Мурко* (кіт). Серед іменників виділяють назви істот і неістот. Іменники

назви істот об'єднують назви людей, тварин, комах, міфічних істот: *сестра, вівця, комар, русалка*. Іменники-неістоти – це назви предметів, явищ, абстрактних понять: *парта, грім, порядок*. Розрізняють іменники з конкретним й абстрактним значенням. Конкретне значення мають іменники, що означають назви предметів і явищ, які сприймаються органами чуття: *голова, вода, слива*. Іменники абстрактного значення – назви якостей, властивостей, дій, що не сприймаються органами чуття: *кохання, навчання, прихильність*. З-поміж загальних назв із конкретним значенням виділяються збірні назви, які передають сукупність предметів, що розуміються як єдине ціле: *студентство, селянство, вороння, горо́дина*, а також одиничні, які існують для виділення предмета із маси, що виражається іменником із значенням збірності або речовинності: *картоплина, зернина, волосина*. Іменники розрізняються за родами: є чоловічого роду – *дідусь, дуб, собака*; жіночого – *подруга, сосна, весна*; середнього – *дитя, село, весло*, змінюються за числами: *учень – учні, будинок – будинки, сестра – се́стри, по́ле – поля́*, відмінками: Н. в. *книга*, Р. в. *книги*, Д. в. *книзі*, Зн. в. *книгу*, Ор. В. *книгою*, М. в. (на) *книзі*, Кл. в. *книго*. Окрему групу становлять невідмінювані іменники: *бюро, інтерв'ю, ательє*. Як компонент речення можливий у ролі підмета (***Дніпро*** *впадає в Чорне море*) або як головний член односкладного речення (***Вечір. Ніч.***), іменної частини складеного присудка (*Київ – **столиця** України*), другорядного члена речення (*Учень читає **книгу**; Рюкзак **учня** вміщує три книги; Учні підходили **до школи***).

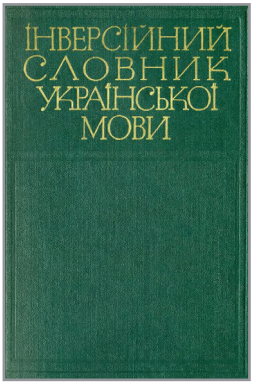
Іменні́ части́ни мо́ви, **nominal parts of speech.** Узагальнена назва повнозначних частин мови: іменника, прикметника, числівника. Їх традиційно пов'язують із терміном *ім'я*, яке обіймало слова, що нині в українській мові виділяються як окремі частини мови: іменник, прикметник, числівник, займенник.

Імперати́в, **imperative** (від лат. *imperativus* – 'наказовий', 'владний'). Те саме, що наказовий спосіб. *Див.* **спо́сіб дієсло́вний**.

Інваріа́нт, **invariant** (від лат. *invariants* (*invariantis*) – 'незмінний'). Структурна одиниця абстрактної системи мови (фонема, морфема, лексема, синтаксема у відокремленні від конкретної реалізації в мовленні). Напр., фонема <**е**>, яка реалізується у варіантах звуків [e^{u}], [u^{e}], [*и*]; морфема -сел- у можливому вияві -**сел**-: *село – сіл*.

Інверсі́йний словни́к, **reverse dictionary**. Словник, у якому слова подаються за алфавітом, але не з початкових, а з кінцевих букв

слова, тобто у зворотному, оберненому (інверсованому) порядку. Спочатку йдуть слова з кінцевим *-а*, *ба*, *баба, прабаба* і т. ін. (*див.* рис. 8). Інверсійний алфавітний порядок слів корисний для виявлення схожих граматичних характеристик: встановлення слів з однаковим закінченням, з кореневою і словотворчою морфемами: префіксом, суфіксом і постфіксом. Напр., нас цікавить продуктивність / непродуктивність суфікса жіночого роду **-ниц(я)**: *письменниця*, який протиставляється формам чоловічого роду з суфіксом **-ник**: *письмен**ник***. Відповідь на запитання продуктивності / непродуктивності цих суфіксів знайдемо в інверсійному словнику.

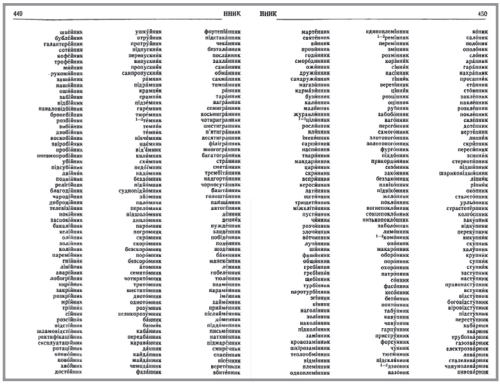

Рис. 8. Інверсійний словник

Інве́рсія, **inversion** (від лат. *inversio* – ‘перестановка’, ‘перевертання’). Порушення узвичаєного прямого граматичного порядку розташування слів, словосполучень чи предикативних частин у складному реченні з метою підкреслення їхньої смислової значущості у вираженні думки чи змалюванні подій. У реченні з твору А. Тесленка «Немає матусі» *Злий такий був я* автор переніс підмет ***я*** в кінцеву позицію речення, а присудок ***був злий*** – перед ним для підкреслення збудженого стану героя (за вимогами прямого порядку розташування головних членів двоскладних речень підмет має стояти перед присудком). Інверсії піддаються не лише підмет і присудок. У реченні *І молота ніхто із рук не випускав* (І. Франко) на перше місце винесений додаток (інверсійний додаток), а в реченні *Лист він написав цікавий* (З усн. мовл.) означення відірване від іменника і поставлене в кінці фрази.

Індоєвропе́йська сім’я́ мов, **Indo-European language family** – *див.* **індоєвропе́йські мо́ви**.

Індоєвропе́йські мо́ви, **Indo-European languages.** Мови індоєвропейської сім'ї, найбільш поширеної на земній кулі. Ними розмовляють на всіх п'яти материках (континентах). Вони складаються з кількох груп, найважливіші з яких: 1) індійська група: живі – мови гінді, урду, бенгальська, мертві – санскрит і пракрит; 2) іранська група: живі – перська (фарсі), афганська (пушту), таджицька, осетинська, курдська, мертві – давньоперська, середньоперська (пехлеві), аланська, скіфська, хорезмійська; 3) слов'янська група (*див.* **слов'я́нські мови**); 4) балтійська група: живі – литовська, латиська, латгальська, мертва – пруська; 5) германська група (*див.* **герма́нські мови**); 6) романська група (*див.* **рома́нські мо́ви**); 7) кельтська група: живі – ірландська, шотландська, бретонська, валлійська, мертва – галльська; 8) грецька група: жива – новогрецька, мертві – давньогрецька, середньогрецька; 9) албанська група, що складається з однієї албанської мови; 10) вірменська група – одна вірменська мова; 11) мертві мови: хетська, тохарська, фракійська, фригійська та ін.

Інкорпору́ючі мо́ви, incorporating languages (від лат. *incorporatio* – 'включення до складу') – *див.* **морфологі́чна класифіка́ція мов**.

Інструмента́льна фоне́тика, instrumental phonetics (від лат. *instrumentalis* < *instrumentum* – 'знаряддя') – *див.* **експериме́нтальна (інструмента́льна) фоне́тика**.

Інтегра́ція мов, **language integration** (від лат. *integratio* – 'об'єднання'). Сходження (схрещення) мов (або діалектів) і утворення на їхній основі нової мови. Інтеграція виникає внаслідок завоювання одним народом території іншого етносу, що створює умови безпосереднього контактування мов (діалектів) автохтонного (від грец. *autochthōn* – 'місцевий'), тобто місцевого і прийшлого народів. У цих випадках відбувається схрещення мов, що зумовлює утворення нової (третьої) мови. У взаємозв'язку контактуючих мов одна стає мовою-переможницею, на основі якої формується третя мова, друга – переможеною, хоча її елементи входять у новостворену мову. Залежно від того, мова якого народу (автохтонного чи прийшлого) стає переможницею, а якого – переможеною в новоствореній мові, її одиниці прийнято розрізняти в термінах субстрат і суперстрат. Субстрат (від лат. *substratum* – 'підкладка') – це залишки переможеної мови автохтонного народу в мові народу-завойовника, яка склала основу третьої мови. Французька мова утворилася від схрещення галльських діалектів з народною латиною, принесеною на територію Галлії (сучасної Франції) римськими

завойовниками на початку нашої ери. Латино-галльське схрещення завершилося тим, що переможницею у формуванні французької мови стала латинь (*див.* **лати́нь**), а переможеними – галльські діалекти, елементи яких увійшли в новостворену мову як субстрат. Суперстрат (від лат. *super* – ‘зверху’, ‘над’, ‘накладка’) – це одиниці мови завойовника в мові-переможниці автохтонного населення, яка становить базу новостворе ної мови. Суперстратові елементи – це, напр., залишки мови тюрків-булгар, що вийшли з території гирла р. Ками (притоки Волги) і завоювали слов’янські племена на Балканах, що зумовило булгаро-слов’янське схрещення, у якому слов’янські діалекти склали основу формування болгарської мови, а булгарські елементи – суперстрат. Булгари залишили по собі назву країни – Болгарія.

Інтенси́вність, **intensity** (від лат. *intensio* – ‘напруження’). Ступінь посилення чи послаблення видиху повітря при артикуляції голосних звуків. За інтенсивністю видиху розрізняються голосні наголошені й ненаголошені в мовах з динамічним наголосом (*див.* **на́голос**). Завдяки інтенсивності видиху наголошені голосні набувають виразної (чіткої) вимови. Натомість ненаголошені голосні вимовляються невиразно, пор. українське: [*зе“ле́ний*] – [*зе́ле“н'*]. Те саме, що **си́ла зву́ку**.

Інтерлі́нгва, **interlingua** (від лат. *inter* – ‘між’ + *lingua* – ‘мова’). Міжнародна штучна мова, перший варіант якої запропонований 1908 р. італійським математиком Джузеппе Пеано, а другий 1950 р. – Міжнародною асоціацією допоміжної мови. Граматична структура інтерлінгви побудована на латинській мові, у словниковому складі представлені різні корені європейських мов.

Інтерлінгві́стика, **interlinguistics** (від лат. ***inter*** – ‘між’ + лінгвістика). Розділ мовознавства, що займається вивченням процесу творення і використання допоміжних (штучних), зокрема і штучних мов як засобу міжнародного спілкування. Наявність різних мов завжди ускладнювала міжнародну комунікацію. Тому ще в давні часи були спроби створити загальнодоступну мову, яка б полегшила і державні, і торговельні, і культурні зв’язки. Пошуки творення загальнозрозумілих штучних мов у Європі набули актуальності в 19 ст. у зв’язку із втратою латинською мовою статусу міжнародної в західноєвропейських країнах. Перші успішні проєкти штучних мов з’явилися в другій половині 19 ст.: 1879 р. – **волапюк**, 1887 р. – **есперанто**. Відтоді створено багато нових проєктів міжнародних штучних мов, але на практиці не всі вони були реалізовані. До кола проблем інтерлінгвістики відносять і створення комп’ютерного програмування – спеціальних знакових засобів, що дають змогу

записувати завдання для ЕОМ і забезпечувати взаємодію людини й комп'ютера. Сьогодні відомі мови програмування фортран (США), алгол (Західна Європа), бейсик, паскаль та ін.

Інтернаціоналі́зми, **international words** (від лат. *inter* – 'між', 'поміж' + лат. *natio* – 'народ'). Слово, запозичене з однієї мови різними мовами і вживане в них з тим же значенням і близьким звучанням. Основну частину інтернаціоналізмів у європейських мовах становлять слова, перенесені з грецької або латинської мов чи утворені на основі коренів, префіксів або суфіксів цих класичних чи інших індоєвропейських мов (терміни науки, техніки, суспільно-політичного життя, економіки, літератури, мистецтва, спорту): *атом* (грец. *atomos* – 'неподільний'), *телефон* (грец. *tele* – 'далеко' + *фон* (грец. *phone* – 'звук', 'голос'), *форма* (лат. *forme* – 'зовнішність'), *рефлекс* (лат. *reflexus* – 'відображення'), *антифашистський* (від грец. *anti* – префікса, що означає 'протилежність', + *фашистський*), *девальвація* – 'зниження курсу грошової одиниці' (від лат. *de* – префікса, що означає 'падіння' + *лат. valvo* – 'маю вартість'). Інтернаціоналізмами стали й слова інших мовних сімей, напр., з афразійської сім'ї – арабської мови *алгебра* (*al-gabr*), із тюркської сім'ї – казахської мови – *бархани* (*бар* – 'рухатись') – 'нанесені вітром рухомі піщані горби'. Синонімами до терміна «інтернаціоналізм» є словосполучення **інтернаціональні слова**, **інтернаціональна лексика**.

Інтернаціона́льна ле́ксика, **international vocabulary** (від лат. *inter* – 'між', 'поміж' + лат. *natio* – 'народ') – *див*. **інтернаціона́лізм**.

Інтернаціона́льні слова́, **international words** – *див*. **інтернаціона́лізм**.

Інтерпози́ція, **interposition** (від лат. *inter* – 'між' + *positio* – 'положення'). Розміщення мовної одиниці між частинами панівного або панівних елементів, що зумовлює кваліфікаційну або функційну її зміну. Звук української мови [**а**] є звуком заднього ряду (*сад, парад, зима*), потрапляючи в позицію між м'якими приголосними, зазнає артикуляційних змін: стає звуком переднього ряду (у фонетичній транскрипції позначається крапками зліва і справа над буквою **а**: [*с'ӓд'*], [*д'ӓд'ко*]. Словосполучення *через п'ять хвилин* має значення конкретного проміжку часу. Якщо ж прийменник поставити в інтерпозицію цього словосполучення, воно набуває значення непевного проміжку часу, пор.: *хвилин через п'ять*. Позиція підрядної частини всередині головної, як у реченні *Там, де кінчається боротьба за товариша, починається зрада* (М. Стельмах), – підкреслює важливість інтерпозиційної частини у формуванні думки.

Інтерфере́нція, **interference** (від лат. *inter* – ‘між’ + *ferens* – ‘той, що несе, приносить’). Мимовільне перенесення фонетичних чи граматичних особливостей рідної мови на іншу, засвідчуване в мовленні двомовних осіб. Інтерференція дається взнаки особливо в умовах двомовності: на Сході і Півдні України – уживаність російської й української мов, на Заході – української і польської, на Буковині – української і румунської. Напр., в українців Східної України під впливом російської мови засвідчується вимова м’якого звука [**ч**'], як-от: [*ч'ого́*], [*дош'ч'*], використання закінчення місцевого відмінка множини іменників **-ам** замість **-ах**: *по столам, по полям*. Приклади інтерференції – це відхилення від вимог культури мовлення.

Інтерфі́кс, **interfix** (від лат. *inter* – ‘між’, ‘поміж’ + лат. *fixus* – ‘прикріплений’). Афікс, який, не маючи самостійного значення, служить для з’єднання морфем у складних словах, напр.: *лісо**о**степ, земл**е**трус, кожу**м**’яка*.

Інтона́ція, **intonation** (від лат. *intono* – ‘голосно вимовляти’). Комплекс фонетичних елементів: мелодики (послідовної зміни висоти голосу: його підвищення чи зниження), сили (тобто інтенсивності (динаміки) вимови: посилення чи послаблення її), довготи (протяжності звука), темпу (прискорене чи уповільнене промовляння), тембру (надання звукового забарвлення: «веселого» чи «пригніченого», «офіційного» чи «зневажливого»), які в єдності формують смислові й експресивні особливості висловлення. Інтонація – належність усного мовлення, у якому інтонування відчувається в діалозі: у запитаннях і відповідях, як-от: – *Завтра побачимось?* (тональність підвищується від початку до завершення фрази) – *Авжеж* (слово вимовляється зі спадною інтонацією). Проговорювання розповідного речення, усередині якого може бути одне чи кілька підвищень чи уповільнень тонального малюнка, закінчується інтонацією завершення: у рядках байки Л. Глібова: *На Щуку хтось бомагу в суд подав, Що буцімто вона такеє виробляла, Що у ставу ніхто життя не мав* – підвищенням тону пов’язане зі словом *бомагу*, а слово *такеє* доречно вимовити розтягнено, перед словом *життя* – зробити паузу, за якою все словосполучення вимовити із завершальною інтонацією.

Інфініти́в, **infinitive** (від лат. *modus infinitivus* – ‘неозначений спосіб’). Форма дієслова, що називає дію або стан без вказівки на спосіб (дійсний, умовний, наказовий), час (минулий, передминулий, теперішній, майбутній), особу (першу, другу, третю),

число (однину, множину), рід (чоловічий, жіночий, середній). Такими є форми *іти, читати, думати, сидіти*, які позначають дію або стан самі по собі без зв'язку з особою, часом, числом. Проте форми інфінітива виражають дієслівні граматичні категорії: виду (*писати* – недоконаний, *написати* – доконаний), перехідності / неперехідності (*робити* (перехідне дієслово) – *спати* (неперехідне), стану (*споруджувати* (активного) *споруджуватися* (пасивного). Морфологічним показником інфінітива в українській мові є формотворчий суфікс ***-ти***, в усному мовленні можливе ***-ть***. В утворенні пасивного і зворотно-середнього стану бере участь постфікс ***-ся***, який стоїть після суфікса ***-ти*** *(****-ть****)*: *виконуватися, листуватися*. За походженням інфінітив – віддієслівний іменник зі значенням дії, що й визначило його складний статус – він виконує різні синтаксичні функції. Зокрема функцію присудка: *Я* ***буду працювати***; головного члена односкладного (інфінітивного) речення: ***Зачинити*** *двері*; функцію підмета: ***Учити*** *дітей – благородна справа*; другорядних членів речення – додатка: *Вона заборонила хворому* ***рухатися*** (Ю. Смолич); означення: *Зосталась надія* ***вернутись*** *додому*.

Інфініти́вне ре́чення, **infinitive sentence.** Односкладне речення, головний член якого виражений інфінітивом: *Ні,* ***не забуть*** *тих днів бурхливих* (В. Сосюра). Це речення односкладне, тому що в ньому лише один головний член *не забуть* (виражений інфінітивом), який співвідноситься з присудком у двоскладному реченні, пор.: *Тих днів буремних ми не забудемо*. Інфінітивні речення передають накази, прохання, заклик: *Піднятись!*; необхідність, неминучість: *Завтра рано* ***вставати*** (О. Гончар); бажаність, небажаність дії: *От* ***би замінити*** *папір на картон*; сумнівів, вагання: *Як мені* ***сказати*** *йому про вас?*

Іншомо́вні слова́, **foreign words.** Перенесені з інших мов граматично не освоєні слова. Їхня чужомовність відчутна в незвичних для української мови кінцевих звуках іменників, як-от: *какаду, кенгуру, колібрі, таксі*, звукосполучень на зразок: *фоє, буржуа, параноя* (хронічне психічне захворювання), *феєрія* (казкове видовище). Такі одиниці належать до незмінних слів. *Див.* **варвари́зм**.

Іро́нія, irony (від грец. *eirōneia* – 'удаване незнання'). Троп, що передає насмішку, навмисно висловлену у формі позитивної характеристики чи вихваляння. Порівн. прислів'я: *Пожалів вовк кобилу – залишив хвіст і гриву.* Основу іронічного висловлення становить антонімія (протиставлення). Один із прикладів: *Ладять, як собака з кішкою* (Прислів'я).

Істори́зм, **historism (historisism** – англомовний еквівалент терміна, уживаний в радянському і пострадянському науковому дискурсі) (від грец. *historia* – ‘розпитування’; ‘розповідь про минуле’). Слова чи стійкі словосполуки, не вживані в живому мовленні, тому що позначуваних ними предметів немає в сучасній реальності. Відомі вони переважно зі стародавніх пам’яток. Із глибокої давнини знані слова *дружинник* (у Давній Русі: ‘член дружини, збройного загону – військової сили князя’), *воєвода* (У Давній Русі – ‘полководець, а також правитель міста’). Є історизми недавнього минулого, зокрема, із життя українського народу до 1917 року: *жупан* (старовинний чоловічий одяг), *кріпак* (особисто залежний від поміщика селянин); із радянського часу: *радгосп* (соціалістичне державне сільськогосподарське підприємство), *комсомол* (молодіжна організація в Радянському Союзі). Історизми належать до пасивного словника мови. У наукових працях і в навчальних книгах історизми використовуються як терміни історичних реалій, у художній літературі – для створення історичного колориту.

Істори́чні чергува́ння зву́ків, historical sound alternations – *див.* **чергува́ння**.

Ї

Ї – тринадцята (з 1990 р.) літера українського алфавіту, назва якої – фонетичною транскрипцією – [**йі**] сприймається як іменник середнього роду: друковане велике **Ї**, мале – **ї**, рукописне – велике *Ї*, мале *ї*. На відміну від так званих йотованих літер **я**, **ю**, **є**, які передають в одних випадках один звук, а саме: **я** [**а**], **ю** [**у**], **є** [**е**], в інших – поєднання приголосного [**й**] + голосних [**а**], [**у**], [**е**] (приклади *див.* у статтях **я, ю, є**), – буква **ї** служить для писемного відображення лише сполуки [**й** + **і**]. Незалежно від місця в слові буква **ї** читається як [**йі**]: *їхня [йíхн'а], пір'їна [п'ірйíна], твої [твойí]*. Створена за зразком кириличної букви **і** («і»), вона почала вживатися з 19 ст. У сучасній літературній українській мові в класифікаційних позначеннях має значення ‘тринадцятий, -а, -е’, оскільки в переліку до цього значились а), б), в)..., напр.: пункт **ї** другої глави.

Й

Й – чотирнадцята (з 1990 р.) буква українського алфавіту, у якому позначена під назвою «йот». Так само називають букву латинського алфавіту *j*, яку іноді використовують у фонетичній і фонематичній транскрипціях замість літери **й**. У практичному використанні припустимо називати її так,

як вимовляємо [й]. У першому випадку назва літери вживається як іменник чоловічого роду: великий йот, малий йот, у другому – як іменник середнього роду: велике **й**, мале **й**. Графічні варіанти: друковані – **Й, й**, рукописні ***Й, й.*** Літера **й** передає сонорний середньоязиковий приголосний звук [**й**], наявний у позиції перед голосним **о**, напр., у словах *його* [*його́*], *серйозно* [*се*^{и}*рйо́зно*], а також нескладовий голосний і (фонетичною транскрипцією [ĭ] на початку слова перед приголосним: *йняти* [*ĭн'а́ти*] (*не йму віри*), усередині слова: *займенник* [*займéн:ик*], у кінці слова після голосного: *знай* [*знаї*] (*див.* **нескладови́й** [і]). У **кирилиці** прототипу цієї літери немає. Але за графічним накресленням вона становить змінену й доповнену **діакритичним знаком** [˘] кириличну Ѱ («іже»). В українській графіці відома з кінця 13 ст. У сучасній українській мові при класифікаційних позначеннях означає «чотирнадцятий, -а, -е», як-от: *У розділі першому пункт* ***й***. Для розмежування ряду предметів, що мають той самий номер, до цифри додається літера **й**: *шифр № 1-й.*

Йор, єр. *Див.* **єр.**

Йот, palatal constrictive (від нім. *Jot, Jod* – літера **j**, що походить від давньоєврейського *iōdh*) – *див.* **й.**

Йо́та. Літера грецького алфавіту (**і**), що позначає звук [**і**]. Грецьке ***iota*** походить із давньоєврейського iōdh. В українській мові вживалося в переносному значенні ‘дуже маленька частина, мізерна частка чогось’, що відчутно у фразеологізмі *Ні на йоту*, тобто ‘ніскільки, нітрохи’, як у прикладі *Каргат, … не відступаючи ні на йоту від проєкту, змонтує установку* (Ю. Шовкопляс).

Йота́ція, iotation (утворене від слова *йот*). Цим словом прийнято визначати появу звука [й] перед голосним звуком на початку слова чи складу, або між голосними, напр.: *Йосип, солов'їний* [*со|лоў|йи́|ний*], *бойова*. Йотації піддалося старослов'янське ***оунъ***, яке в давньоруській зафіксоване як ***юнь*** (йун'), в українській ***юний***.

Йото́ваний, palatalized articulation (прикметник, утворений від іменника *йот*). Голосний, що вимовляється з **йотом**, розміщеним перед голосними [а], [у], [е], [і]. В українській мові до йотованих голосних належать **я** [**йа**], **ю** [**йу**], **є** [**йе**], **ї** [**йі**]. У деяких наукових виданнях у записах фонетичною транскрипцією йот передають не значком **й**, а **j,** напр.: [*ја́ма*], [*своје́*].

К

К – п'ятнадцята (після 1990 р.) літера українського алфавіту, назву якої (**ка**) прийнято розглядати як іменник середнього роду: *друковане велике* ***К*** (ка), *рукописне мале* ***к*** (ка). Передає задньоязиковий зімкнений (проривний) глухий звук [**к**], дзвінка пара якому – задньоязиковий зімкнений (проривний) [**г**]. За літерою **к** найчастіше ховається твердий звук [к] у різних позиціях: перед голосними [**а**], [**о**], [**и**], [**е**], [**у**]: *казати* [*каза́ти*], *школа* [*шко́ла*], *кивати* [*ки^{е}ва́ти*], *келих* [*ке́лих*], *курс* [*курс*], перед приголосними: *кpига* [*кри́га*], *покласти* [*покла́сти*], *фрукти* [*фру́кти*], у кінці слів: *крик* [*крик*], *сік* [*с'ік*]. Літера **к** передає напівпом'якшений приголосний [к'] у позиції перед буквою **і**, що передає голосний [**і**]: *кіно* [*к'іно́*], *великі* [*ве^{и}ли́к'і*]. У деяких словах іншомовного походження напівпом'якшений [к'] засвідчується перед іншими голосними, позначуваними буквами **ю** і **я**: *кювет* [*к'уве́т*], *Кюрі* (прізвище французьких фізиків П. Кюрі (1859–1906) і М. Склодовської-Кюрі (1867–1934)). Походить від кириличної літери **к**, що носила назву «како» і мала числове значення 'двадцять'. У сучасному вжитку вона означає «п'ятнадцятий, -а, -е», напр., у кваліфікаційному переліку в наукових працях, документах: *Пункт* ***к*** *другого параграфа.* Використовується також для розрізнення переліку низки предметів, що мають той самий номер як додатковий показник: *Схема 2-****к****.*

Кавка́зькі (іберійсько-кавка́зькі) мо́ви, Caucasian languages. Мови, що складають кавказьку (або іберійсько-кавказьку) сім'ю мов. Назва ця обіймає близько сорока автохтонних (корінних) мов Кавказу, поширених на Північному Кавказі, у Закавказзі, Туреччині. Вони об'єднані в три групи: 1) картвельську складають грузинська, занська (або мегрело-занська), сванська; 2) абхазько-адигську – абхазька, абазинська, адигейська, кабардино-черкеська, убихська; 3) нахсько-дагестанську – чеченська, інгуська, бацбійська, аварська, андійська, ланська, лезгинська. З- поміж них **старописемною** є лише грузинська мова, **молодописемними** – абхазька, абазинська, адигейська, кабардино-черкеська, чеченська, інгуська, аварська, ланська, лезгинська.

Какофо́нія, cacophony. Те ж, що **немилозву́чність**.

Каламбу́р, word-play, pun (від франц. *calembour* – 'гра слів'). Фігура мовлення, яка вживається для позначення зумисного поєднання в одному контексті двох значень слова або використання схожості у звучанні різних слів із метою створення комічного

ефекту: *Перезорiють **зорi*** (П. Тичина); *А хай їй **грець**, тій **Грецiї!*** (Л. Костенко); *Що **роблять**, коли нічого не **роблять*** (Ю. Івакін); *Досягнення чужих **умів** за власні видати **умів*** (А. Гарматюк). Те саме, що **гра слів**.

Каліграфія, calligraphy (від грец. *kalligraphia* – 'красивий почерк'). Мистецтво писати чітким і красивим почерком. *Див.* таблицю до статті **український алфавіт**.

Калька, loan translation (calque) (від франц. *calgue* – 'копія'). Слово або вислів, утворені з власних мовних елементів (морфем, слів), за зразком будови іншої мови. Це один із різновидів запозичень, який називають прихованим запозиченням. Є кальки лексичні, або словотворчі, утворені за іншомовною моделлю з одиниць своєї мови. Напр., російське складне слово *многократный* не перенесене в українську в його звуковому вигляді, а лише запозичена його будова, яка втілена в перекладі першої і другої частини українськими коренями: *кількаразовий*. Кальки семантичні (смислові), коли під впливом іншомовного багатозначного слова узвичаєне в українській мові слово набуває нового значення, якого воно не мало. Відомі в українській мові прикметники *лівий* і *правий* служили для позначення боків людини, сторін ріки, але під впливом багатозначних французьких слів *gauchen*, *droit*, що мають переносні значення 'радикальний' – 'консервативний', ці значення закріпилися і в українських *лівий* і *правий*: *ліві партії, праві партії*; *ліві погляди, праві погляди*. Калька фразеологічна – дослівний переклад фразеологізму: з німецької *kurz und bündig* – в український *коротко і ясно*. Калькуванню можуть піддаватися не всі частини складного іншомовного слова. Зокрема, слово української мови *телебачення* утворене від запозиченого з грецької компонента *tēle*, що означає 'далеко', і калькованого з латинського *visio* – 'бачення'.

Калькува́ння, calquing, modelling words and construction after foreign patterns (від франц. *calque* – 'копія'). Творення нових слів або висловів копіюванням (калькуванням) морфологічної будови чи структури фразеологізму або семантики іншомовного слова й передання їх своїми мовними одиницями (*див.* **ка́лька**). Результатом калькування стає утворення на основі запозиченого поняття і способу його творення нового слова, передаваного своїми морфологічними і словотворчими засобами (рос. *отличник* > *відмінник* – корінь + суфікс; *земледелие* > *землеробство* – дві основи в одному складному слові). В українській мові є слова на позначення того самого поняття, одне з яких є запозиченим, а друге

скальованим, це: *орфографія* і *правопис*, перше з яких перенесене з грецької, друге – скальковане з грец. *orthos* – ‘правильний’ і *graphō* – ‘пишу’.

Канцеляри́зм, formal word or phrase. Слова й вислови, закріплені за офіційно-діловим стилем, найчастіше за канцелярсько-документальним підстилем. Зокрема, *нижчепідписаний, заактовано*, *доводити до відома, прошу дозволу, доводжу до вашого відома*. Використання канцеляризмів у канцелярсько-ділових паперах правомірне. У тексті акту традиційно пишуть: *Ми, нижчепідписані*, … або в заяві: *Прошу вашого дозволу*… Для наукового або публіцистичного стилів вони чужі. У художній літературі використовуються як засіб мовної характеристики персонажа: мова Возного (судового урядовця) Тетерваковського у п’єсі «Наталка-Полтавка» І. П. Котляревського.

Категóрія ви́ду, category of aspect – *див*. **вид дієслóва**.

Категóрія відмíнка, category of case – *див*. **відмíнок**.

Категóрія осóби, category of person – *див*. **осóба дієслóва**.

Категóрія рóду, category of gender – *див*. **рід грамати́чний**.

Категóрія спóсобу, category of mood – *див*. **спóсіб дієслíвний**.

Категóрія ста́ну, category of state. Різновид незмінних повнозначних слів, використовуваних у ролі головного члена безособового речення: *шкода́*, *прикро*, *боляче*, порівн.: *Надворі* ***хмарно****, а в хаті* ***гарно*** (Нар. тв.). *Див*. **безособóво-предикати́вні слова́.**

Категóрія ча́су, category of tense – *див*. **час дієслíвний.**

Категóрія числа́, category of number – *див*. **числó.**

Керува́ння, government. Тип підрядного зв’язку в словосполученні, у якому опорне (головне) слово вимагає від залежного слова (іменника, займенника чи субстантивованого слова) відповідної форми непрямого відмінка з прийменником або без нього. Головним може бути слово будь-якої повнозначної частини мови: ***робити*** *вправу,* ***зумовлений*** *обставинами,* ***читання*** *завдань,* ***п’ять*** *зошитів,*

добре *присутнім*. Керування без прийменника (*вартий уваги*) називається безпосереднім, або безприйменниковим (*гаптоване шовком*), а керування з прийменником – посереднім, або прийменниковим (*зустрітися з товаришем*). Розмежовують сильне і слабке керування. Сильне керування фіксується в сполуках переважно перехідних дієслів з іменними словами, коли підпорядковувальне слово потребує уточнення, конкретизації його змісту. Напр., слово ***боротися*** без конкретизації (з ким-чим, проти кого-чого, за кого-що): *ми боролися* – неповноцінне: потрібна конкретизація, як у реченні ***За береги*** *Дніпра* ***Боролися*** *в години грізні* (М. Рильський). Це означає, що сильне керування відзначається, коли зв'язок між обома словами обов'язковий. При слабкому керуванні зв'язок між словами необов'язковий: залежний компонент приєднується на основі можливих, але не передбачуваних зв'язків, як у прикладах: ***працювати без перерви*** (може й ***наполегливо***), ***навчатися рік*** (може й ***сумлінно***). Вони вказують лише на різні обставини, які супроводжують дію або стан дієслова.

Кири́лиця, Cyrillic alphabet. Одна з двох найдавніших слов'янських азбук (другою була **глаголиця**), що одержала назву від імені болгаро-візантійського просвітителя середини 9 ст. Кирила. Кирилиця створена на основі грецького письма, з якого взято 24 літери: **а, в, г, д, є, z, и, і, к, л, м, n, о, п, р, с, т, ф, х, ω, ψ, θ, ξ, у.** Для специфічних звуків слов'янської фонетичної системи було винайдено спеціальні знаки: **б, ж, s, ч, ш, ъ, ы, ь, ѧ, ѫ.** Кожна літера мала свою назву. Як і в греків, букви мали числове значення (*див*. рис. 8).

Рис. 9. Кирилиця

До Київської Русі кирилиця прийшла після прийняття в 988 році християнства у вигляді старослов'янських богослужбових книг. Протягом історії використання кирилиці мінявся тип письма (*див*. **уста́в, пі́вустав, скоро́пис**). Півуставне письмо лягло в основу кириличних друкарських шрифтів. Ними користувалися всі православні слов'яни. 1708 року в Росії, за указом Петра І, друкарський кириличний шрифт спрощено (*див*. **гражда́нський шрифт**).

Тепер на слов'яно-кириличній графічній основі базуються український, російський, білоруський, болгарський, сербський, македонський алфавіти.

Кири́ло і Мефо́дій, Cyril and Methodius. В історії культур слов'янських народів Кирило і Мефодій увійшли як слов'янські просвітителі, творці слов'янських азбук (*див.* **кири́лиця**, **глаго́лиця**), проповідники християнства, перші перекладачі з грецької мови богослужбових книг. Це були брати: старший Мефодій, молодший Кирило (ім'я прийняте до чернецтва, у миру – Костянтин), вони народилися в грецькому місті Солоніки, по-слов'янськи – Солунь, тому їх називають солунськими братами. Вони жили в час, коли створювалися слов'янські держави (Київська Русь, Велика Моравія (сучасні Чехія та Словаччина), Польща, Болгарія, Сербія і Хорватія), – це було 9 ст. Сусідство з неслов'янськими народами, нове світосприйняття, яке заступало язичництво, потребувало своєї писемності, книжної освіти. Задоволенням цієї потреби було створення Кирилом слов'янської азбуки (*див.* **кири́лиця**) і за допомоги Мефодія переклад з грецької на слов'янську (солунський діалект) книг, зокрема Євангеліє, фрагментів Псалтиря. Цим була зруйнована запроваджена в ранньому середньовіччі теорія тримовності, за якою в богослужінні й літературі мали бути лише грецька, латинська і єврейська (іврит) мови. Створенням слов'янської писемності солунські брати дали слов'янам можливість читати, писати і в храмах відправляти службу своєю мовою. 863 року почалася місіонерська діяльність Кирила і Мефодія у Великій Моравії, куди вони приїхали на прохання моравського князя Ростислава, який, борючись проти германізації, мав намір заснувати православну церкву. За дорученням візантійського імператора Михайла III вони привезли перекладені з грецької богослужбові книги для церковного використання й освіти слов'ян. Діяльність братів викликала невдоволення німецького католицького духівництва. Вони були звинувачені в єресі. 866 р. поїхали до Риму й одержали в папи Адріана II дозвіл на богослужіння й поширення книг слов'янською мовою. У Римі Кирило захворів і помер. Мефодій приїхав до Паннонії (частини сучасних Угорщини, Австрії, Сербії). Німецьке духівництво переслідувало його: два з половиною роки провів у в'язниці, потім жив у Візантії, Моравії. Після смерті Мефодія учні Кирила і Мефодія продовжували проповідницьку й просвітницьку діяльність у Болгарії, звідки слов'янська грамота прийшла до Київської Русі. На відзнаку заслуг великих просвітителів болгарська церква встановила день пам'яті Кирила і Мефодія, який став святом національної освіти і культури. В Україні 24 травня відзначається як День слов'янської писемності та її творців. У Болгарії запроваджена Міжнародна премія імені Кирила і Мефодія та орден «Кирило і Мефодій».

Кита́йсько-тибе́тська сім'я́ мов, Sino-Tibetan language family. Ця сім'я – одна з найбільших мовних сімей: включає понад 100 мов. Складається з двох груп: китайської й тибето-бірманської. Першу утворює китайська мова з великою кількістю діалектів і груп діалектів. Тибето-бірманську групу складають такі значні за кількістю мовців мови, як бірманська, тибетська, каренська, поширені не лише в Китаї, а й Непалі, Індії.

Кита́йсько-тибе́тські мови, Sino-Tibetan languages – *див.* **кита́йсько-тибе́тська сім'я́ мов.**

Кібернети́чна лінгві́стика, computational linguistics – *див.* **комп'ю́терна (кібернети́чна) лінгві́стика.**

Кі́лькісні числі́вники, cardinal numerals – *див.* **числі́вник**.

Кімограф, kymograph (від грец. *кута* – 'хвиля' + граф). Пристрій для запису кривої звуків, застосовуваний в експериментальній фонетиці. *Див.* **експеримента́льна (інструмента́льна) фоне́тика**.

Кінети́чна мо́ва, manual (kinetic) speech. Те саме, що **мо́ва же́стів.**

Кла́си дієслі́в, verb classes. Групи, що об'єднують дієслова залежно від співвідношення основи інфінітива й основи теперішнього часу (*див.* **осно́ви дієсло́ва**). Поняття класу дозволяє точніше характеризувати особливості формотворення дієслів у продуктивному й непродуктивному вияві. До продуктивних класів належать дієслова, що мають таку будову основ, за зразком яких у сучасній українській мові утворюються нові дієслова: за зразком ***організувати*** утворено нове слово ***комп'ютеризувати***. У непродуктивних класах нові дієслова не виникають. Продуктивних класів п'ять. До першого класу належать дієслова з основами на **-а**-, **-ай**-: ***стриба**-ти* – ***стрибай**-ть*; до другого – дієслова на **-і**-, **-ій** : ***білі**-ти* – ***білій**-ть*; до третього – на **-ну**-, **-н**-: ***крикну**-ти* – ***крикн**-уть;* до четвертого – на **-ува**-, **-уй**-: ***виучува**-ти* – ***виучуй**-ть*; до п'ятого – на **-и(і)**-, **-Ø**- (основи на приголосний): ***їзди**-ти* – ***їзд'**-ать*. Виокремлюють п'ять непродуктивних класів. До першого належать дієслова: а) основа інфінітива яких закінчується на **-а**-, а основа теперішнього часу – на **-н**-, **-м**-, що з'являється на місці **-а**-: ***жа**-ти* (хліб) – ***жн**-уть, **жа**-ти* (тиснути) – ***жм**-уть*; б) основа інфінітива закінчується на приголосний, а основа теперішнього часу на приголосний, що чергується: ***пек**-ти* – ***печ**-уть*; в) основа інфінітива закінчується на **-о**-,

-е-, а основа теперішнього часу – на приголосні після випадіння **-о**-, **-е**-: ***боро**тися* – ***бор'**уться*; другий об'єднує дієслова: а) основа інфінітива яких закінчується звуком [а], а основа теперішнього часу – приголосними після випадіння [а] (із чергуванням або без нього): ***писа**-ти* – ***пиш**-уть*; б) основа інфінітива закінчується на **-і**-, а основа теперішнього часу – на приголосні: ***леті**-ти* – ***лет'**-ять*; в) основа інфінітива закінчується суфіксом **-ва-,** що чергується з **-й-** у формах теперішнього часу: ***да-ва**-ти* – ***да-й**-уть*; третій включає дієслова, в яких основа інфінітива й основа теперішнього часу закінчується суфіксом -**ну**-, **-н-**, що втрачається у формах минулого часу: ***мерз-ну**-ти* – ***мерз-н**-уть* – ***мерз**;* четвертий об'єднує дієслова, основа інфінітива яких закінчується звуками [и], [і], після яких у відповідних основах теперішнього часу з'являється суфікс **-й-**: ***ми**-ти* – ***ми-й**-уть*; п'ятий клас становлять дієслова, основа інфінітива яких закінчується на голосний, а у відповідних основах теперішнього часу нарощуються звуки [в], [м], [н]: ***жи**-ти* – ***жив**-уть, **ду**-ти* – ***д-м**-уть, **наді**-ти* – ***надін**-уть*.

Класифіка́ція, classification (з нім. *Klassifikation*, що утворене від лат. *classis* – 'розряд' + *facere* – 'робити'). Розподіл мовних одиниць за класами згідно з наявними ознаками. У мовознавстві із цим словом утворені терміни **генеалогічна класифікація мов, класифікація голосних, класифікація приголосних, морфологічна класифікація мов, класифікація простих речень.**

Класифіка́ція голосни́х, classification of vowels – *див.* **голосні́ зву́ки**.

Класифіка́ція при́голосних, classification of consonants – *див.* **при́голосні зву́ки**.

Класифіка́ція прости́х ре́чень, classification of simple sentences. Поділ простих речень на типи залежно від критерію (ознаки, мірила для оцінювання або класифікації чого-небудь), який кладеться в основу поділу. Типи простих речень розрізняють: а) за метою висловлювання – розповідні, питальні, спонукальні; б) за емоційним забарвленням – окличні, тобто емоційно забарвлені, і неокличні, тобто емоційно нейтральні; в) за характером вираження змісту – стверджувальні і заперечні; г) за складом граматичної основи (підмета і присудка) – двоскладні й односкладні; ґ) за наявністю / відсутністю другорядних членів речення – поширені й непоширені; д) за наявністю / відсутністю необхідних членів речення – повні й неповні. Ці класифікаційні ознаки кладуться в основу синтаксичного аналізу простого

речення. Напр., речення *Опівночі айстри в саду розцвіли* (О. Олесь) є: а) розповідне, б) неокличне, в) стверджувальне, г) двоскладне, ґ) поширене, д) повне. Речення *Надворі світає* (Т. Шевченко) є: а) розповідне, б) неокличне, в) стверджувальне, г) односкладне, ґ) поширене. Речення *На Аскольдовій могилі Український цвіт!* (П. Тичина) є: а) розповідне, б) окличне, в) стверджувальне, г) двоскладне, ґ) поширене, д) неповне (еліптичне).

Класи́чні мо́ви, classical languages. Класичними вважаються мови грецька і латинська. Їхні типологійні ознаки, що представлені в основних писемних пам'ятках, стали предметом філологічного вивчення і викладання в школах (деяких країн) та окремих університетах України (нині – у класичних (не новостворених), юридичних, медичних, фармацевтичних університетах). Напр., у класичних університетах у складі філологічних факультетів є класичне відділення, де готують викладачів класичних мов.

Клино́пис, cuneiform writing. Один зі стародавніх видів письма, знаки якого становили комбінації клиноподібних начертань: ліній, що з одного кінця були потовщені, а з іншого – загострені, що й визначило їхню схожість із клином. Вони наносилися на таблички з м'якої глини. Клинопис – складове письмо з елементами ідеографії (*див.* **письмо́**). Було поширене в країнах Передньої Ассирії, Вавилонії, Древній Персії. Уперше клинопис з'явився в Шумері близько 3000 р. до нашої ери.

Кли́чна фо́рма, vocative form – *див.* **кли́чний відмі́нок**.

Кли́чний відмі́нок, vocative case. Форми іменників із закінченнями *Іван**е**, Андр**ію**, Оксан**о**, мам**о**, земл**е**, брат**е**,* які мають давню історію. Проте в науковій літературі і в підручниках учені надали цим формам статусу відмінка лише в другій половині 20 ст. Ця граматична одиниця має значення звертання, що передається і формами однини: *Микола – Микол**о**, вітер – вітр**е***, і формами множини, пор.: ***ба́тьку – батько́ві, пое́те – пое́ти.*** Закінчення кличного відмінка множини співвідносні із закінченнями називного відмінка множини. При кличному відмінку іменника може вживатися прикметник або слова прикметникового морфологічного типу (займенник, числівник, дієприкметник) у формах називного відмінка, як-от: ***Зоре моя вечірняя****, зійди над горою* (Т. Шевченко); *Слався, **весно яра**, на біль не зважай* (А. Малишко). Те ж саме, що **вокати́в**.

Кліше́ (мо́вне), cliché (speech) (від франц. *cliché* – 'відбиток'). Те саме, що **штамп** (**мо́вний**).

Кни́жні сти́лі, bookish style. Стилі, що характеризуються більшою вимогливістю в доборі слів, їхніх форм і висловів для вираження думки, що орієнтовані на традиції писемності. Такими є офіційно-діловий, науковий, художній, публіцистичний стилі. Вони протиставляються розмовно-побутовому стилю як стабільні у використанні узвичаєних у літературній мові зразків, як більш різноманітні за будовою і складніші щодо використання мовних засобів.

Кодифіка́ція, codification (від лат. *codex* – 'книга' + *ficatio,* від *facio* – 'роблю'). Установлення й офіційне визнання літературної норми, репрезентованої в словниках, граматиках, довідниках як зразкового варіанта національної мови. Кодифіковані норми фіксують певний етап у розвитку літературної мови. Норма визначається за ступенем поширеності мовного явища в усній і писемній практиці мовців. До другої половини 20 ст. іменник *пальто* (запозичений із французької мови) визнавався невідмінюваним словом. «Український правопис» 1960 р. надав йому статус відмінюваного, ураховуючи його функціювання в повсякденному спілкуванні носіїв української мови.

Ко́йне, contact vernacular (koine) (із грец. *koine dialektos* – 'спільне наріччя', або 'спільна мова', чи 'загальнонародна мова'). Це була назва загальнонародної грецької мови, що утворилася на основі іонійсько-аттичного наріччя і витіснила інші давньогрецькі діалекти (4–3 ст. до н. е.). Койне стало підґрунтям середньогрецької і новогрецької мов. У наш час під *койне* розуміють мову, що виникла на базі кількох діалектів і стала засобом міждіалектного спілкування для різномовних племен, груп, колективів, спільнот. Таким є загальнобразильське койне (португальською *lingua geral brasilica*), поширене в Бразилії як засіб спілкування між європейцями, африканцями, індіанцями, що розмовляють різними племінними мовами. В історії донаціональних мов на основі койне головного міста країни формувалися літературні мови, напр., лондонське койне для англійської літературної мови, пекінське для китайської літературної мови.

Ко́ма, comma (від грец. *komma* – 'кома'; старе значення якого – 'частина речення'). Розділовий знак, яким розділяються слова, групи слів і предикативні частини складного речення. Як розділовий знак кома почала фіксуватися в пам'ятках 15 ст., однак її функції і роль крапки не були чітко розчленовані. У сучасному писемному мовленні кома – найбільш поширений розділовий знак. Кома ставиться: 1) між однорідними членами

речення (не з'єднаними сполучниками, з'єднаними двома або більше однаковими сполучниками, з'єднаними протиставними сполучниками, перед другим парним сполучником): *Стояла тиха, тепла, красива ніч* (Я. Баш), *А тим часом місяць пливе оглядати і небо, і зорі, і землю, і море* (Т. Шевченко); *Це не вогні, а зірки, чисті, високі, мінливі* (П. Воронько); *Митець думає не тільки розумом, а й серцем* (О. Довженко); 2) між предикативними частинами безсполучникового і складносурядного речень: *Пісня* [«Два кольори»] *пішла в глибини, пісня пішла на вершини, ніхто нікому її не віддасть, навіть авторам* (І. Драч); *Усе іде, але не все минає Над берегами вічної ріки* (Л. Костенко); 3) між головною і підрядною частинами складнопідрядних речень: *Коли копають картоплю, ключ угорі журавлиний рідною мовою кличе у невідомі краї* (М. Рильський); 4) для виділення відокремлених членів речення: *На кладці, обнявшись, стояли дві дівчини і, забувши про все на світі, виводили стару сумовиту пісню* (М. Стельмах); *Поза містом лежали Кримські гори, укриті лісом* (П. Панч); 5) для порівняльних зворотів: *Це місто прекрасне, як усмішка долі* (Л. Костенко); 6) для виділення вставних слів, словосполучень і речень, а також вигуків: *І справді, імпульсом до написання кожної повісті слугують достеменні факти* (Б. Олійник); *Гей, на коні, всі у путь* (П. Тичина).

Комбінато́рні зміни зву́ків, combinatorial sound changes (від лат. *combinare* – 'поєднувати, сполучати'). Зміни, зумовлені взаємовпливом сусідніх звуків. Якщо в мовному потоці поєднуються звуки відмінного або схожого творення, то можливі зміни, що викликають або зближення, або розрізнення вимовлюваних одиниць. У першому випадку відбувається процес **асиміляції**, або уподібнювання, і **акомодації**, або пристосування, у другому – виникає процес **дисиміляції**, тобто розподібнення. Терміни *див.* за алфавітом.

Компаративі́стика, comparativistics (від лат. *comparatives* – 'порівняльний'). Мовознавча наука, яка застосовує порівняння в діахронічному і синхронічному вивченні мов. *Див.* **компарати́вна лінгві́стика.**

Компарати́вна лінгві́стика, comparative linguistics (від лат. *comparatives* – 'порівняльний'). Галузь мовознавства, що реконструює походження мов від прамов, описує типологійні особливості мов світу на основі їх порівняння на різних етапах розвитку. Оскільки прийом порівняння застосовується в **діахронії** й **синхронії**, у лінгвістичній компаративістиці виділяють діахронічний і синхронічний напрями. До першого відносять **порівняльно-історичне мовознавство**, до другого – **зіставне**

мовознавство. Діахронічна компаративістика ґрунтується на принципі історизму (*див.* **порівня́льно-істори́чний ме́тод**). Сфера застосування синхронічної компаративістики широка: вона пов'язана 1) із зіставним вивченням двох (почасти трьох) мов на синхронному зрізі (*див.* **зіставне́ мовозна́вство**), 2) з дослідженням територіального поширення мовних явищ генетично споріднених і неспоріднених мов (*див.* **ареа́льна лінгві́стика**).

Компоне́нт, component (від лат. *componens (componentis)* – 'той, що складає'). Елемент (частина) у складі якої-небудь мовної одиниці різних рівнів мови. Виділяють, зокрема, морфологічні компоненти: *основу, корінь, суфікси* та ін., компоненти речення: *головні і другорядні члени речення*, *сполучники й однорідні члени речення*. У межах кожного мовного рівня компоненти виокремлюються на основі їхнього призначення, функцій, будови.

Комп'ю́терна (кібернети́чна) лінгві́стика, computational linguistics (від лат. ***computare*** – 'рахувати', 'обчислювати'). Галузь мовознавства, що розробляє автоматизовані методи зберігання, оброблення і перероблення різних текстів природної мови. Комп'ютерна лінгвістика досягла можливості автоматичного редагування (виправлення помилок), реферування (стислого викладу змісту документа), перекладу, аналізу запитів користувача природною мовою до інформаційної системи, створення машинних словників, машинних фондів мовних одиниць, комп'ютерних граматик. Головне завдання цієї нової галузі – удосконалення комп'ютерної технології моделювання мовних і комунікативних потреб людини.

Комуніка́нт, communicant (від лат. *communication* – 'зв'язок', 'повідомлення'). Особистість, яка здійснює комунікативний акт передання інформації або сприймає та інтерпретує її.

Комунікати́вна фу́нкція мо́ви, communicative function of language – *див.* **фу́нкції мо́ви**.

Комуніка́ція, communication (від лат. *communicatio* – 'зв'язок', 'повідомлення'). Спілкування, повідомлення інформації, думок, почуттів однієї людини іншій або іншим. Відповідно до форм мови комунікація здійснюється усно й письмово, залежно від характеру передавання повідомлень комунікація існує вербальна (тобто мовна, в усному вияві) і невербальна (з допомогою жестів, *див.* **мо́ва же́стів**). Прикметник, утворений від цього іменника, уходить до словосполучень *комунікативна функція мови* (*див.* **фу́нкції мо́ви**); *речення як комунікативна одиниця* (*див.* **ре́чення**).

Конкре́тна на́зва (конкре́тні іме́нники), concrete noun. На противагу абстрактній назві (*доброта, канікули*) термін «конкретна назва» пов'язаний з іменниками, що позначають фізичні предмети, явища реальної дійсності, які сприймаються органами чуття: *стіл, книга, дерево, кінь, небо, молоко*. У класифікації іменників за значенням прийнято вживати словосполучення *конкретний іменник, іменник із конкретним значенням* (або: *іменник конкретного значення*).

Конкре́тне мовозна́вство, concrete linguistics – *див.* у статті **зага́льне мовозна́вство**.

Конота́ція, connotation (від лат. *connote* – 'маю додаткове значення'). Додатковий зміст слова (або виразу), що накладається на його лексичне значення, надаючи йому супровідних семантичних і стилістичних відтінків, експресивно-емоційних забарвлень. Слово української мови ***хлоп'я́***, у якому закладене основне лексичне значення 'дитина або підліток чоловічої статі', міститься додаткове зменшено-пестливе значення: 'маленький хлопець'. Додаткове значення згрубілості містить слово *нос**ище***, зменшеності слово *гайоч**ок***, згрубілості слово *пис**ак**а*, пестливості слово *мал**есеньк**ий*, збільшеності слово *велич**езн**ий*.

Консонанти́зм, consonantism (від лат. *consonans* – 'приголосний звук'). Система приголосних звуків.

Консона́нтне письмо́, consonant writing (abjad) (від лат. *consonans* – 'приголосний звук'). Різновид буквено-звукового, або алфавітного, письма, у якому писемні знаки виражають «приголосний + довільний або нульовий голосний». Як твердять учені, поява буквено-звукового письма була логічним розвитком складового (*див.* **письмо́**). У сучасних арабській мові й івриті (*див.* **афразі́йські мо́ви**) лексичне значення слова виражається приголосними, голосні служать для розрізнення граматичних форм часу, способу, стану та ін. В арабській мові, напр., сполучення приголосних ***КТБ*** становить корінь, який означає поняття «письмо». Голосні, що вставляються всередину кореня, створюють словоформи: ***КаТаБа*** – 'написав', ***КТуБ*** – 'пиши'.

Констру́кція, construction (від лат. *constructio* – 'побудова', 'складання'). Синтаксичні одиниці: словосполучення звороти, речення – із характерними граматичними властивостями. Серед другорядних

членів речення є, зокрема, прийменникові конструкції: *прийшов* ***до ставка*** – на противагу безприйменниковим*: немає ставка.* Відомі конструкції з дієприслівниковим зворотом: *Всю ніч наша піхота,* ***плутаючись у лісових хащах, бовтаючись у крижаній воді****, пробиралась по п'ятах ворога* (О. Гончар). Коли головний член односкладного речення виражений інфінітивом, називаємо цю конструкцію інфінітивною, напр.: *Чужих не* ***пускати!*** (А. Головко). Здійснюючи синтаксичний розбір, виокремлюємо конструкції з допоміжним дієсловом, конструкції з орудним відмінком, приєднувальну конструкцію, безособову конструкцію.

Контамінáція, contamination (від лат. *contamination* – 'забруднення', 'змішування'). Об'єднання слів або їхніх частин чи сполук слів, що спричиняється до утворення нової мовної одиниці (слова чи виразу). Українське *цурпáлок* ('відрубаний, відламаний шматок деревини'; 'уламок') утворено від *цурка* ('короткий обрубок дерева') і *палка* ('відділена від дерева чи гілки частина тонкого стовбура'), розмовне *спинжак* – від *спина* і *піджак* .

Конте́кст, context (від лат. *contextus* – 'тісний зв'язок', 'поєднання'). Уривок тексту, завдяки компонентам якого визначається сенс слова чи фрази, які входять до його складу. Напр., семантику багатозначного слова визначає контекст: у словосполученні *гострий ніж* слово *гострий* виступає в прямому значенні ('такий, що має ріжучий край'), у контексті з лексемами *слово, страви* цей прикметник сприймається з переносним значенням: ***гостре*** *слово* – 'влучне, дошкульне слово'; ***гострі*** *страви* – 'які сильно діють на органи чуття, зокрема смак'. Багатозначність слова розпізнається і в контексті-реченні, як-от: *Стоять скошені* ***поля*** і *На кожній сторінці зошита залиште* ***поля****.* Синтаксична роль невідмінюваних іменників діагностується також контекстом: *Почалося* (що?) ***кіно*** (підмет)*; До початку* (чого?) ***кіно*** *залишилось 10 хвилин* (додаток)*; Це може статися тільки* (в чому?) *в* ***кіно*** (обставина).

Контекстуáльні синóніми, contextual synonyms (від лат**.** *contextus* – 'тісний зв'язок', 'поєднання') – *див*. **синóніми**.

Контрасти́вна лінгві́стика, contrastive linguistics (від франц. *contraste* – 'різка протилежність'). Те ж, що **зістáвне мовознáвство**.

Кóнфікс, confix (від лат. *confixum* – 'разом взяте'). Префікс, суфікс, постфікс, що в процесі творення слова одночасно приєднуються

до основи як префіксально-суфіксальний або префіксально-суфіксально-постфіксальний формант. Напр.: префісально-суфіксальний: ***ви-…-ень*** (***ви́крутень***), ***по-…-ому*** (***по***- ***украї́нськ****ому*** (у прислівнику -**ому** не закінчення, а суфікс)), префіскально-суфіксально-постфіксальний: ***при-…-и-ти-ся*** (***приземли́тися***). *Див*. **словотво́рення**.

Координа́ція, coordination (від лат. *co(n)* – ‘з’, ‘разом’ + *ordinatio* – ‘погодження’, ‘узгодження’). Синтаксичний зв’язок між підметом і присудком. Зв’язок підмета і присудка ґрунтується на взаємозалежності, яка зумовлює повну чи часткову їхню морфологічну відповідність. У реченні *Жінки співали на далекім полі* (Д. Павличко) підмет *жінки* потребує, щоб присудок виражав ті самі граматичні категорії (множину), як і він. І присудок узгоджує з підметом ознаку числа-множини. Разом із тим виражений дієсловом *співали* присудок вимагає вказівки на те, хто́ ж співав, тобто зумовлює позицію підмета, яким у цьому прикладі є *жінки*. Своєрідність синтаксичного зв’язку координації в тому, що він не є ні сурядним, ні підрядним зв’язком.

Кореля́**т, correlate (correlative)** (від лат. *co(n)* – ‘зі’, ‘разом’ і *relatus* – ‘віднесений’). Член пари або низки співвідносних мовних одиниць, які різняться за однією ознакою. Корелятами можуть бути звуки: розрізнення за дзвінкістю / глухістю [**д**] – [**т**], за свистячістю/шиплячістю [**с**] – [**ш**]; слова: у складнопідрядному реченні ***той – хто, туди – куди*** (*див*. **співвідно́сні (кореляти́вні) слова́**); словоформи: за наявністю / відсутністю «спрямованості на»: знахідний відмінок виражає спрямованість дії на – *зійшов на гору*; називному така спрямованість не властива, отже, знахідний і називний відмінки – кореляти за наявністю / відсутністю «спрямованості на».

Корелятивна па́ра, correlated (correlative) pair (від лат. *co(n)* – ‘зі’, ‘разом’ і *relatus* – ‘віднесений’). Під корелятивною парою розуміють будь-яку опозицію (фонетичну, лексичну, граматичну) (*див*. **опози́ція**), яка утворює кореляцію (приклади *див*. у статті **корел**я́**ція**).

Корелятивні слова, correlative words – *див*. **співвідно́сні (корелятивні) слова́**.

Кореля́**ція, correlation** (від лат. *correlation* – ‘співвіднесеність’). Опозиційна співвіднесеність двох або більше взаємопов’язаних мовних одиниць. Спочатку термін був застосований у фонології (кореляція фонологічна) для характеристики відношень між двома рядами фонем

(звуків), що попарно протиставляються за однією ознакою при збігові за всіма іншими прикметами, напр., в українській мові кореляція приголосних за свистячістю / шиплячістю: [**с**] – [**ш**], [**з**] – [**ж**]: перші в цих парах свистячі, другі – шиплячі, але всі вони передньоязикові щілинні тверді. У сучасних дослідженнях цей термін використовують у морфології: розрізняють а) видову кореляцію за протиставленням доконаного і недоконаного виду дієслів: *вирішати* (недок. вид) – *вирішити* (док. вид), *говорити* (недок. вид) – *сказати* (док. вид), б) кореляцію за розрізненням активного, пасивного станів: *Учень* ***написав*** *твір* (акт. ст.); *Твір* ***написаний*** *учнем* (пасивн. ст.); в) кореляцію в системі зв'язків складних речень за допомогою співвідносних слів (*тоді – коли, так – як*) (*див.* **співвідно́сні (корелятúвні) слова́**). Похідне від цього іменника дієслово «корелювати» вказує на дію кореляції, напр., звук [**ч**] корелює зі звуком [**д͡ж**] за ознакою глухості [**ч**] / дзвінкості [**д͡ж**], а шиплячі [**ш**] і [**ч**] – за способом артикуляції: [**ш**] – щілинний, [**ч**] – зімкнений.

Корене́ві мо́ви, root languages – *див.* **морфологі́чна класифіка́ція мов**.

Ко́рінь сло́ва, root morpheme. Центральна обов'язкова морфема в структурі слова, яка визначає його речове значення: ***дім****-Ø, **парт****-а, **весел****-к-а, про-**ліс****-ок-Ø, най-**син****-іш-ий*. Звуковий склад кореня в однокореневих словах здебільшого однаковий (***вод****-а, **вод****-ичк-а, **вод****-ян-ий*), але може змінюватися: ***сел****-о – **сіль****-ськ-ий; **рук****-а – **руч****-к-а; **сон****-Ø – **сн****-у*. Залежно від кількості коренів у слові всі слова діляться на прості і складні: у простих – один корінь (***голов****-а, **мор****-е*), у складних – кілька коренів (***пар****-о-**плав****-Ø, **пар****-о-**тепл****-о-**хід****-Ø*). Є різновиди коренів: 1) відкриті, що закінчуються на голосний: ***би****-тв-а, **сі****-в-ач*, їм протиставляються закриті з кінцевим приголосним: ***вікн****-о, при-**хід****-Ø*; 2) вільні, що вживаються самостійно (і лише із закінченням (флексією): ***сад****- Ø, **лоз****-а*) або в сполуці з префіксами і суфіксами, але можуть використовуватися без них: у слові *поза-**клас****-н-ий* корінь -**клас**- вільний, хоч і оточений префіксом і суфіксом, бо може функціювати як самостійна одиниця лише в сполуці з флексією ***клас****-Ø*; зв'язані, які не бувають самостійними, а завжди пов'язані з префіксами або суфіксами чи з тим і тим: у слові *по**шук*** корінь -**шук**- як самостійна одиниця не існує (пор.: *розшук, по**шук**ати, по**шук**овий*), те саме з коренем -**вул**-, який можливий лише в поєднанні з афіксами – ***вул****-иц-я, про-**вул****-ок.*

Космо́німи, cosmonym (від грец. *kosmos* – 'всесвіт' + *onyma* – 'ім'я', 'назва') – *див.* **онома́стика**.

Кра́пка, full stop. Розділовий знак, що сигналізує: 1) про завершення розповідного (простого чи складного) речення: *Всі ведмеді позабігали за сто миль* (Г. Хоткевич); *Будеш, батьку, панувати, Поки живуть люди* (Т. Шевченко); 2) про завершення спонукального неокличного висловлення: *Учітесь, читайте, І чужому научайтесь, Й свого не цурайтесь* (Т. Шевченко); 3) про членування речення на парцельовані конструкції: *Ми вислухаємо всіх.* ***Терпляче і уважно*** (П. Загребельний); [*Біле-біле-біле поле. Чорний гомін*]. *Вороння.* ***Посідало та й замріялось***… (Л. Костенко); 4) про скорочене написання імен і по батькові: *Т. Г. Шевченко*, а також деяких слів і сполук: *ст.* (століття), *див.* (дивись), *та ін.* (та інше).

Кра́пка з ко́мою, semicolon. Уживається у випадках розділення поширених однорідних членів, предикативних частин складносурядних, складнопідрядних, безсполучникових речень, якщо вони містять у своєму складі інші розділові знаки, зокрема: *Привіт тобі, земле Буковино, Твоїм хорошим горам і гаям; Твоїм одважним, дорогим синам!* (В. Самійленко) – однорідні члени речення розділені крапкою з комою; *І крізь мокру сніговицю Бачу я вогонь червоний, Наче сонце, що конає У молочній білій млі; А навколо нього мріють Наче тіні чорних птахів* (Леся Українка) – між частинами складносурядного речення – крапка з комою; *Коли в грудях моїх тривога то потухає, то горить; коли загублена дорога, а на устах любов треммтить; коли уся душа тріпоче, як білий парус на човні, – тоді рука моя не хоче пером виводити пісні* (М. Рильський) – крапка з комою у складнопідрядному реченні; *Добре місто, гарно стоїть на горі; острог дерев'яний навкруги житла всього; вал земляний, на вигляд не добре міцний, та оборонцями міцний…* (П. Білецький) – крапка з комою на межі предикативний частин безсполучникового складного речення.

Крапки́ (три кра́пки), suspension points. Крапки вживаються 1) для позначення тривалості, незакінченості дії: *– А-а-а… – котилось ближче щось дике* (М. Коцюбинський); 2) для передання напруженого стану: *А там… а там… сину, сину! Та й не доказала* (Т. Шевченко); 3) для відтворення уривчастості мови: *Після спектаклю всі товпились коло неї, вітали її, руки стискували. І всі в одно впевняли, що у неї – талант… Що так не слід його занехаяти…Обіцали в город одвезти… учитись…* (С. Васильченко); 4) для вказівки на пропуск у цитуванні: *Антипод Чайки є дрібний власник Грицько, що пнеться у великі господарі: «… до багачів горнувся, а на голоту дивився згорда», хоч сам вийшов з бідноти* (Із підручника).

Крила́ті слова́ (ви́слови), catchphrase. Влучні слова (вислови) видатних історичних діячів, цитати з творів художньої літератури, назви історичних та міфологічних подій, що набули переносного значення, власні імена історичних, міфологічних та літературних персонажів, які стали символічними. У свідомості українців Мавка, персонаж «Лісової пісні» Лесі Українки, стала втіленням ніжності, благородства й самопожертви. Це значення імені Мавка виразно відчутне у вірші П. Воронька «Я той, хто греблі рве»: *Тоді, схилившись наді мною, Сиділа ніжна Мавка цілу ніч, Туманною повита пеленою, І з карабінним чересом опліч.* В «Іліаді» Гомера згадане міфічне плем'я карликів-пігмеїв. Цей образ покладено в основу переносного значення цього слова – 'нікчемні, жалюгідні людці', зрозумілого в тексті поезії І. Неходи: *Себе уявили пігмеї ці злі* [фашисти] *Володарями усієї землі!* В українській мові є крилаті вислови а) біблійного походження: *блудний син* (в євангельській притчі розповідається про сина, який, живучи розпустою і розтративши все нажите, із чужини повернувся до батька, який із радістю його зустрів. У переносному значенні – 'людина, що розкаялася у своїх помилках'); *сіль землі* (від слів Ісуса учням: *Ви сіль землі*), вислів, що вживається із значенням 'найбільш активна творча сила народу'; б) висловлювання мудреців Древнього Риму і Греції: *на сьомому небі* (Арістотель), *хліба і видовищ* (Ювенал), європейських діячів і літераторів: *бути чи не бути?* (Шекспір), *тримати порох сухим* (Кромвель); г) українських майстрів слова: *Ну що б, здавалося, слова* (Т. Шевченко), *Вогонь в одежі слова* (І. Франко).

Культу́ра мо́ви, culture of speech – *див.* **культу́ра мо́влення.**

Культу́ра мо́влення, culture of speech. 1. Володіння нормами усного й писемного літературного мовлення (вимови, слововживання, словотвору, граматики) й уміння користуватися мовним багатством залежно від мети й обставин спілкування. Основним поняттям культури мовлення є мовна норма, яка визначає фонетичні, лексичні й граматичні правила, вироблені історично й прийняті для користування в сучасному суспільстві. Ознаки (критерії) культури мовлення – правильність, чистота, точність, логічність, дохідливість. Правильність – це дотримання норм української літературної мови: неправильною є вимова *лю́блю* замість *люблю*, *п'ят**и**десяти* всупереч нормативному *п'ятдесяти*. Критерій чистоти захищає від невмотивованого вживання запозичених чи діалектних слів: українською мовою газети *передплачують*, а не *підписують*; уживання діалектних форм *п'ятдесять, шістдесять* (замість *п'ятдесят, шістдесят*)

порушує чистоту мовлення. Точність мовлення базується на відповідності змісту ужитого слова з прийнятим у літературній мові значенням: замість *Хто останній у черзі?* іноді запитують: *Хто крайній?*, хоч відомо, що *крайні* бувають у шерензі, що стоять пліч-о-пліч, *останні* ж визнаються тоді, коли стоять один за одним. Логічність: Почасти можна почути: *Більша половина учнів*, що не відповідає логіці поєднання слів, адже *половина* – це одна з рівних (!) частин чого-небудь. Нарешті, культура мовлення виявляється в дохідливості, яка можлива лише за умови уважного використання різноманітних мовних засобів для чіткого формулювання думки. 2. Як галузь мовознавства «Культура мовлення» – це теоретична й практична дисципліна, що узагальнює досягнення, здобуті у вивченні фонетики, лексикології, граматики, стилістики, і спрямовує їх на практичне застосування в навчанні, на поширення довідкової літератури з проблем культури усного і писемного мовлення.

Курси́в, **italics** (від лат. *cursive* (*littera*) – ‘скоропис’). Друкарський шрифт, характерний похилими буквами, які бувають малі й великі, напівжирні й звичайні. До нього вдаються для виділення слів, речень або невеликого тексту в наборі, здійсненому прямим шрифтом. У мовознавчих і літературознавчих працях курсивом набирають приклади слів, словосполучень, речень, фразеологізмів, віршів. Для зіставлення прямого шрифту й курсиву подамо строфу з вірша М. Рильського у записі:

прямими літерами:	курсивом:
Не бійтесь заглядати у словник:	*Не бійтесь заглядати у словник:*
Це пишний яр, а не сумне провалля;	*Це пишний яр, а не сумне провалля;*
Збирайте, як розумний садівник,	*Збирайте, як розумний садівник,*
Достиглий овоч у Грінче́нка й Даля.	*Достиглий овоч у Грінче́нка й Даля.*

Л

Л – шістнадцята (з 1990 р.) літера українського алфавіту, назва якої (**ел**) уживається як іменник середнього роду: друковане велике **Л** (**ел**), рукописне мале ***л*** (**ел**). Варіанти накреслень: друкований – Л, л, рукописний *Л*, *л*. Літера Л служить для позначення передньоязикового **сонорного** зімкненого а) твердого [*л*]: *легенда* [*ле*ᵘ*ге́нда*], *лице* [*ли*ᵉ*це́*], *луки* [*лу́ки*], *ловити* [*лови́ти*], *лабіринт* [*лаб'іри́нт*]; *білет* [*б'іле́т*], *полиця* [*поли́ц'а*], *голова* [*голова́*], *полудень* [*по́луде*ᵘ*н'*], *залагодити* [*зала́годи*ᵉ*ти*]; *поле* [*по́ле*], *мала* [*мала́*]; *стіл* [*с'т'іл*], *метал* [*ме*ᵘ*та́л*]; б) м'якого [*л'*]: *лічити* [*л'ічи́ти*], *політ* [*по*ʸ*л'і́т*], *круглі* [*кру́гл'і*]; *лякатися* [*л'ака́ти*ᵉ*с'а*], *люди* [*л'уди*], *ллє* [*л':е*]; *сіль* [*с'іл'*].

За накресленням ця літера є видозміненою кириличною Л, яка мала назву «люди» і числове значення «тридцять», утрачене в сучасній українській мові. Однак у кваліфікаційних позначеннях указує на порядковий номер «шістнадцятий, -а, -е»: після **к**, що позначає 15, літеру **л** слід сприймати як пункт чи номер 16. При цифровому переліку виконує роль додаткової розпізнавальної ознаки: *Це подається в схемі 4-л.*

Лабіалізáція, labialization (від labialis – 'губний'). Творення звуків за участю губів, які витягуються вперед і набувають заокругленої форми. У вимові звука [**о**] губи ледь витягуються, при артикуляції [**у**] губи витягнені далеко наперед. Витягнення губів наперед збільшує передню частину ротового резонатора, що знижує резонаторний тон, тому лабіалізовані звуки тонально нижчі, ніж нелабіалізовані (в українській мові – [**а**], [**и**], [**і**], [**е**]). Цьому терміну, побудованому на кореневі з латинської мови, відповідає український «огублення».

Лабіалізóвані голóснí, labialized, rounded (від лат. *labialis* < *labium* – 'губа'). Голосні звуки, що артикулюються (утворюються) за участю губів, які видовжуються й заокруглюються. Це звуки української мови [**о**] й [**у**]. Частіше їх іменують огубленими, губними.

Лабіáльні прúголосні, labial consonants. Те ж, що **губні́ прúголосні** (*див.* **прúголосні звýки**).

Лáбіо-дентáльний, labiodental (від лат. *labium* – 'губа' + *dens, dentis* – 'зуб') – *див.* **гýбно-зубни́й прúголосний.**

Лапкú, inverted commas. Один із видів розділових знаків. Його називають видільним, оскільки служить для виділення мовних одиниць, і парним, бо відкриває і закриває виділену одиницю. За малюнком має кілька видів: **“ ”, « ».** Лапки служать: а) для виділення назв літературних творів (О. Гончар «Прапороносці»), газет («Слобідський край» (Харків)), журналів («Сучасність і час»), підприємств («Січ») і под.; б) для виокремлення цитат: *Саме так І. Франко оцінив літературні постать Лесі Українки, називаючи її «трохи чи не одиноким мужчиною на всю новочасну соборну Україну»*; в) для виділення прямої мови: «*Чому ж ти не спиш, доню?*» – *питає мати* (М. Коцюбинський); г) для виділення слова, ужитого в умовному, не властивому, іронічному значенні: *Є вчителі, які поважають повчальний тон, а є вчителі – «демократи», які розмовляють із використанням зменшено-пестливих слів* (із газети).

Лати́на, Latin. Застаріла назва латинська мова. У «Словарі української мови» Б. Грінченка подана ілюстрація: *Віншувати не вмію, забувши латини* (т. 2, с. 347). Те саме, що **лати́нь**.

Лати́ниця, Roman type (від лат. *latinus* – 'латинський', пов'язаного з **топонімом** *Latinum.* «Лаціум» – область в Італії, центром якої був Рим). Назва однієї з найдавніших систем письма, яким користувалися древні римляни і яке лягло в основу письма більшості народів Західної Європи. У процесі використання латиниця зазнавала змін як у накресленні букв, так і в напрямі письма: спочатку напрям був справа наліво, пізніше – перший рядок читався справа наліво, другий – зліва направо і так у всьому тексті. У сучасних мовах, в яких використовується латинський алфавіт, напрям письма – зліва направо. Зіставлення давніх і сучасних знаків *див*. на рис. 10.

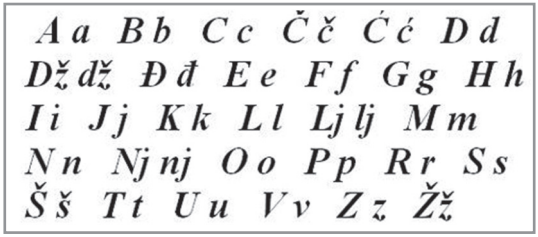

Рис. 10. Латиниця

Латині́зм, latinism (від лат. *latinus* – 'латинський'). Слова або звороти мови, які запозичені з латинської мови і які сприймаються як іншомовні одиниці. Вони можуть уживатися в латинському й кириличному написанні, як-от: *alma mater / альма матер* – у буквальному перекладі 'мати-годувальниця', так традиційно називають навчальні заклади (частіше вищі) відносно їхніх вихованців; *de facto / де-факто* – 'фактично', 'насправді'; *de jure / де-юре* – 'за правом'; уживаються без кириличного відповідника: *volens nolens* – 'хочешь не хочешь'; *alter ego* – 'другий я', 'однодумець'. Їх не слід плутати із запозиченнями з латинської мови, які набули фонетичних або морфологічних (роду, числа, відмінка, особи) ознак української мови (пор.: *порт* (лат. *portus*), *титул* (лат. *titulus*), *інститут* (лат. *institutum*), *натуральний* (лат. *naturalis*), *демонструвати* (лат. *demonstrare*).

Лати́нська мо́ва, the Latin language. У **генеалогічній класифікації мов** латинська мова належить до італійських мов індоєвропейської сім'ї. Вона була мовою латинів, що населяли область Latinum

(Лаціум) у середній частині Італії з центром Рим (з 8 ст. до н. е.). Починаючи з 3–4 ст. до н. е., латинська мова почала поширюватися за межами Рима в Італії, а з початку н. е. у Північній Африці, Іспанії, Галлії (сучасні Франція, Бельгія, Північна Італія), прирейнській Німеччині, Паннонії (сучасні Угорщина, Австрія, Сербія, Хорватія) і Дакії (частина сучасної Румунії) унаслідок завоювання цих земель. Після падіння Римської імперії в 5 ст. на землях поширення латини (латині) утворилися **романські мови** (процес завершився в 9 ст.) від її схрещення з діалектами тубільного населення. З утратою носія (латинців) латинська мова стала мертвою, але писемна її форма на всіх територіях поширення залишалася мовою адміністрації, торгівлі, школи. У середні віки функціювала як загальна писемна мова Західної Європи. До 18–19 ст. використовувалась у дипломатії, науці. Сьогодні вона є мовою католицької церкви, офіційною мовою (поряд з італійською) Ватикану, а також як навчальний предмет викладання в університетах майбутнім юристам, медикам, філологам, перекладачам.

Лати́нське письмо́, Roman type – *див.* **лати́ниця; лати́нський алфави́т**.

Лати́нський алфа́ві́т, Roman type. Тип письма, утворений на основі переробленого грецького алфавіту і представлений історично в італійських рукописних почерках і давньоримських написах, вирізьблених на твердому матеріалі – камені, металі та ін. Латинське письмо не раз змінювалося. У сучасному вигляді ним користується близько 30–35% населення земної кулі: майже вся Європа (крім Греції, Болгарії, Білорусі, України), Америка, Австралія і майже вся Африка, в Азії – Туреччина, Індонезія. Перші пам'ятки латинської писемності відносяться до 8–6 ст. до н. е.: спочатку відбиті на камені, металі, у 1-му ст. – на пергаменті, із 13 ст. – на папері. *Див.* **лати́ниця.**

Лати́нь, Latin. Сучасні словники української мови подають це слово як застаріле розмовне на позначення латинської мови. У художньому творі воно прийнятне, як-от: *Кожного ранку приходить він учити їх хлопчика латині…* (З. Тулуб), у науковому стилі для позначення латинської мови його слід уникати. *Див.* **Лати́нська мова.**

Лексе́ма, lexeme (від грец. *lexis* – 'слово', 'вислів', 'зворот мислення'). Слово як одиниця лексичного рівня з усіма лексико-семантичними варіантами і формами словозмін. Лексемою є і однозначне слово *парта* – 'учнівський стіл' із його словозмінними формами: *парти, парті,*

парту, партою, (на) *парті, парто*, що мають те саме лексичне значення, і багатозначне слово *вікно* як ‘отвір для світла’ і ‘вільні для вчителя години між уроками’, два значення якої об’єднані загальною семантикою – ‘прогалина (чи в стіні, чи в шкільному розкладі)’ із формами словозміни: *вікно, вікна, вікну, вікно, вікном*, (на) *вікні, вікно*, що зберігають лексичне значення слова *вікно*. Ці приклади вказують на те, що лексема як лексична одиниця становить сукупність форм і значень, властивих тому ж самому слову в усіх його видозмінах. У такому трактуванні «лексема» виражає виконувану словом номінативну функцію (*див.* **номіна́ція**). Кожна лексема належить до певної повнозначної частини мови, має систему словоформ, тобто **паради́гму**. Як номінативну одиницю лексему подають у словниках у вихідній, початковій формі у вигляді називного відмінка однини іменних частин мови (іменник у формі називного відмінка, прикметник – чоловічого роду), а дієслова – у вигляді інфінітива.

Ле́ксика, vocabulary (від грец. *lexikós* – ‘словесний, словниковий’). Словниковий склад мови, тобто вся сукупність слів: і тих, що засвідчені в пам’ятках, і тих, які нині функціюють у живому і книжному мовленні. За походженням розрізняють лексику питому (успадковану здавна – *брат, мати*) і запозичену (*ескалація, транзистор*), серед якої є древні запозичення (*корабель*) і недавні (*радар*). За сферою використання розрізняють лексику розмовно-побутову (*стіл, ніж, картопля, м’ясо, весілля*), книжну (*фактор, кон’юнктура, раціоналістичний, апробувати*), ділову (*заява, протокол, розписка, доручення*), професійну (*камбуз* – ‘кухня на судні’, *шапка* – ‘загальний заголовок для кількох заміток у газеті’), інтернаціональну (*логіка, аспірин, революція, комедія, опера, імпорт, банк*). Розрізняють лексику за стилістичними шарами нейтральну і стилістично забарвлену: *майбутній* (нейтральна лексема) – *грядущий* (має відтінок урочистості, книжності), *жерти* (вульгарне слово), *аргумент* (книжне слово). Протиставляють активний і пасивний фонд лексики: до першого належать слова, постійно вживані й зрозумілі всім мовцям, до другого – рідко вживані в повсякденному спілкуванні: наукові терміни, історизми, неологізми, інтернаціоналізми. Можливе застосування терміна «лексика» і стосовно словникового складу художнього твору (*лексика «Прапороносців» О. Гончара*).

Лексикалізáція, lexicalization (від грец. *lexis* – ‘слово’, *lexikos* – ‘словесний’, на основі якого утворене в німецькій мові *lexikalisieren,* що означає ‘перетворювати в одне слово’). Процес перетворення елементів мови (морфеми, словоформи) або словосполучень у повнозначне

слово чи в стійкий елемент мови, що функціює як еквівалент окремого слова. Ілюстрації цього процесу такі: 1) перетворення латинського за походженням префікса *ultra* (‘понад’, ‘за межами’), відомого в словах *ультразвук* (‘коливання, які не сприймаються вухом людини’), *ультрамікроби* (‘мікроби, які не можна побачити в оптичний мікроскоп’), на самостійне слово *ультра*, значення якого ‘представники найбільш реакційних переконань’; перетворення суфікса -**іст**- на самостійне слово, яке використав Остап Вишня з гумористичною метою, перелічуючи «*…баптисти, євангелісти… і всякі такі …істи*»; 2) перетворення словоформ іменників у прислівники, напр..: іменник *гурт* (‘скупчення людей’) > орудний відмінок – *гуртом* > прислівник *гуртом* (‘спільними силами’): *Щасливо там жити, де гуртом робити* (Нар. тв.); 3) перетворення словосполучень у слово: *спасибі* (від *спаси бог* (*біг*); *добридень* (від *добрий день*); 4) перетворення поєднання слів у фразеологізм: *пасти задніх* (‘бути позаду’, ‘відставати’, ‘поступатися в чомусь’), *глек розбити* (‘посваритись’). Окреме місце в лексикалізації посідають приклади перетворення вільних словосполучення, напр.: *білий гриб*, у стійке, тобто в назву: *білий гриб* – назва боровика.

Ле́ксико-грамати́чний, lexical-grammatical. Той, у якому лексичні й граматичні властивості існують у єдності. Цей складний прикметник наявний у таких словосполученнях, як *лексико-граматичні класи слів*, *лексико-граматичні категорії*. Перше з цих словосполучень указує на єдність лексичних і граматичних ознак у класах слів. Класами слів прийнято називати частини мови, що вирізняються на основі врахування лексичних прикмет (назва предметів – іменник, прикметник – виражає ознаку, дієслово – дію) і граматичних властивостей: мають морфологічне вираження (*дімØ, сестр-а, сел-о*) і виконують синтаксичну роль (*прийшла сестра – сестра* – підмет, *зустрівся з сестрою – сестрою* – додаток) (*див.* **части́ни мо́ви**). Друге з них визначає лексико-граматичну природу категорій роду, числа іменників, особи, часу, виду дієслова: лексичну тому, що кожне слово, яке розглядається з погляду роду, числа, особи, часу та ін., має лексичне значення, а граматичну тому, що має флективне вираження (*стіл-**Ø**, парт-**а,** вікн-**о,** пиш-**у,** пиш-**еш,** пиш-**е***).

Лексикогра́фія, lexicography (від грец. *lexicon* – ‘словник’ + *grapho* – ‘пишу’). Розділ мовознавства, що розробляє теорію систематизації слів і фразеологічних зворотів та практику внесення їх у словник. Лексикографія розробляє типологію мовних словників. Виокремлюють одномовні словники: тлумачні, орфографічні, орфоепічні

та ін.; двомовні (й багатомовні) – перекладні словники: «Українсько-англійський словник». *Див.* **словни́к**.

Лексиколо́гія, lexicology (від грец. *lexicos* – ‘словесний, словниковий’). Розділ мовознавства, який вивчає словниковий склад мови – **лексику**. Розрізняють загальну і часткову лексикологію. Загальна лексикологія встановлює загальні закономірності будови, функціювання й розвитку лексики різних мов; часткова аналізує словниковий фонд окремої мови. Окремо стоїть історична лексикологія, що вивчає історію слів, формування й розвиток лексики, зміни в різних групах слів у процесі історичного розвитку певної мови. Самостійне місце посідає зіставна лексикологія, наукові дослідження якої спрямовані на аналіз словникового складу двох мов з метою виявлення їхньої структурної і генетичної (історичної) спорідненості або відмінності.

Лексико́н, lexicon, vocabulary (від грец. *lexicon* – ‘словник’). 1. Словник, напр. «Лексіконъ славенороссkій и именъ тълкованіе» Памви Беринди 1627 р. видання. 2. Запас слів і виразів, характерних для мовлення певної особи чи якоїсь галузі людської діяльності. *Лексикон торгашів; Модний лексикон; У сучасної молоді бідний лексикон.*

Лекси́чне зна́чення сло́ва, lexical meaning (від грец. *lexicos* – ‘словесний’). Предметно-речовий зміст слова, відображений у свідомості й закріплений в ній як поняття на основі співвіднесеності між звуковим комплексом (назвою) і предметом, процесом, що позначається цим комплексом. Слово української мови *стіл*, вимовлене, викликає уявлення про предмет, тобто співвідноситься з ним, а слово *писати* – із характером відповідної дії. Співвіднесеність звучання з предметом, його ознакою, процесом дійсності засвоюється з дитинства. Дитина бачить предмет і чує його назву, у мисленні стається накладання звукового образу на зоровий, воно залишається у свідомості як зміст слова, що в мовознавстві називають лексичним значенням. Зміст абстрактних понять (*натхнення, сором*), предмети далеких земель (*вулкан, океан*) мовець пізнає з розповідей, з прочитаного. Носієм лексичного значення є основа непохідна (*ліс, кінь*) і похідна (вона складається з кореня й афікса чи афіксів: *брат-ик, про-ліс-ок, сестр-ич-к-а*).

Лекси́чний, lexical (від грец. *lexicos* – ‘словесний’). Пов’язаний із лексикою. Відомі словосполучення *лексичний склад* (або *фонд*) – ‘склад

(фонд) лексики'; *лексична норма* – 'норма, застосовна в лексиці'; *лексична одиниця* – 'окреме слово'.

Лігату́ра, ligature (від лат. *ligatura*, утвореного з *ligo* – 'зв'язую'). Буква або знак транскрипції, утворений від поєднання елементів двох букв або двох транскрипційних знаків в один. Прикладами поєднання букв: в алфавіті – норвезька Æ, німецька – ß, у транскрипції – української мови – *д͡ж* і *ǧ*, що позначають африкати (злиті звуки). У шкільних підручниках ці звуки прийнято передавати буквосполученнями: [**д͡ж**], [**д͡з**]. Вони вживаються і в цьому словнику.

Лінгва́льне (мо́вне) чуття́, linguistic feeling (від нім. ***Sprachgefühl*** – 'мовне чуття'). Здатність особи, для якої мова є рідною, відчути правильність висловлення, ужитого мовцем, якому ця мова не є рідною.

Лінгва́льний, linguistic, language, lingual (від лат. *lingua* – 'мова'). Той, що пов'язаний із мовою; мовний. *Лінгвальне спілкування*, *лінгвальне мислення*, *лінгвальне чуття*.

Лінгві́стика, linguistics (від франц. *linguistique*, від лат. *lingua* – 'мова') – *див*. **мовозна́вство**.

Лінгві́стика те́ксту, text linguistics – *див*. **текст**.

Лінгвісти́чна геогра́фія, linguistic geography. Розділ діалектології, що вивчає територіальне поширення **наріч**, **говорів, говірок** певної мови і наносить їх на карти. Завдання діалектологів – здійснити обстеження діалектних рис певного ареалу з подальшим створенням діалектних карт окремих діалектних (фонетичних, лексичних, граматичних) одиниць і об'єднанням їх у загальномовний діалектологічний атлас (*див*. **а́тлас лінгвісти́чний**). Потреба в лінгвістичному картографуванні мовних явищ постала перед мовознавцями різних країн у 19 ст., зумовлена розвитком порівняльно-історичного мовознавства, для якого необхідні були діалектні дані: у них можна знайти розгадку в зміні мовних явищ, історії їхнього розвитку. Із 20-х років 20 ст. починається картографування діалектних рис певних територій України. Створено ряд регіональних атласів українських діалектів. У 1984–2001 рр. побачив світ тритомний «Атлас української мови», підготовлений науковцями Інституту мовознавства АН України.

Лінгвісти́чна ка́рта, linguistic map – *див.* **а́тлас лінгвісти́чний.**

Лінгвісти́чне картографува́ння, linguistic cartography. Нанесення різними знаками (□○△…) на окрему карту різних фонетичних, лексичних, морфологічних, синтаксичних одиниць, характерних для певного територіального різновиду мови (говірки, говору, наріччя) – *див.* **а́тлас лінгвісти́чний**.

Лінгвісти́чний словни́к, linguistic dictionary – *див.* **словни́к.**

Лі́тера, letter (від лат. *litera* – 'літера'). Письмовий або друкований графічний знак, що входить до алфавіту (азбуки) певної мови і служить для позначення на письмі (у книгах, газетах) звуків або їхніх сполук. Розмір і характер малюнка лежить в основі поділу літер на великі й малі. Повний виклад правил про вживання великої літери подає «Український правопис». У жодній мові немає відповідностей між літерою і звуком. В українській мові, напр., літера **ь** не передає ніякого звука, а літера **щ** (ща) служить для відтворення на письмі двох звуків [**шч**]. Один знак **ї** в будь-якому місці в слові (зокрема: *їхати, поїзд, свої*) позначає два звуки [**йі**]: [*йіхати*], [*пóйізд*], [*своꞌйí*]. Зате літери **я, ю, є** залежно від позиції у слові позначають то два, то один звук: на початку слова, після голосних і твердих приголосних у питомих і зрідка в іншомовних словах після м'яких приголосних передають по два звуки: [**йа**], [**йу**], [**йе**]: [*йáма*], [*йурκó*], [*мойé*], [*п'ꞌірйа*], [*мол'йéр*], в інших випадках – по одному звукові: [**а**], [**у**], [**е**] і вказують на м'яку вимову попереднього приголосного: [*д'áд'ко*], [*л'íм'н'е*], [*п'урé*]. Те саме, що **бу́ква**.

Літерату́рна мо́ва, literary language. Форма загальнонаціональної мови, яку мовці розуміють як зразкову, як вищу її форму, що використовується в усіх сферах людської діяльності і протиставляється територіальним і соціальним діалектам, поширеність яких обмежена територією і соціальною належністю мовців. Літературна мова – унормована: вимова слів і їхніх форм регламентовані правилами, словниковий склад у ній відібраний із лексичного багатства загальнонародної мови, формотворення і словотворення здійснюються за загальноприйнятими зразками. Вона існує у двох формах – усній і писемній. Історично складалося так, що в усіх народів, у тому числі й українців, писемна форма літературної мови вела свій початок від художньої літератури (*див.* **украї́нська мо́ва**), мова якої одержала назву літературної,

а сформований нею стиль – художнім. Писемна мова характеризувалася усталеністю, нормативністю в словниковому складі й граматичній будові. На ґрунті загальнозрозумілих, узвичаєних, зразкових мовних одиниць, використовуваних у художніх творах, формувалися інші стилі. Тому термін «літературна мова» пов'язується не лише з художнім стилем, а й з науковим, публіцистичним, офіційно-діловим, конфесійним.

Літерату́рно-розмо́вне мо́влення, colloquial speech. Різновид усного літературного мовлення, використовуваний у повсякденному спілкуванні в умовах невимушених розмов. Цей різновид відрізняється від книжної (кодифікованої) літературної мови (*див*. **кодифіка́ція**) тим, що висловлення, ужиті в різних побутових ситуаціях, формулюються без дотримання граматичних норм. Ілюструють це приклади: *Книга принеси мені на столі лежить; Над нами жив учора поїхав навчатися до Німеччини.* У таких будовах важко встановити межі й тип речення. Проте в таких висловленнях лексика нормативна, вимова в межах орфоепії. *Пор*. **розмо́вно-побуто́ве мо́влення.**

Літо́писи, chronicles. Історичні й літературні твори, що дійшли до нас із Київської Русі і пізніших часів з України, Росії й Білорусії, у яких (творах) події подавалися за роками. У них опис починався словами «вѣ лѣто (в літо = 'в рік'), що й визначило назву творів ***літ****описи*. Літописання починалося в Києві. Стародавні літописи, у яких викладена історія виникнення Русі й подальшої історії до 12 ст., увійшли до «Повісті временних літ» (1113 р.). Історичною пам'яткою 13 ст. є Галицько-Волинський літопис, важливий для вивчення історії України. Від 14 ст. літописання активізувалося в Московії, Литовсько-Руській державі. У Новгородському й Владимиро-Суздальському літописах описана боротьба Русі з німецькими, шведськими та монголо-татарськими завойовниками. Серед літописів 17 – початку 18 ст. як творів історичного спрямування особливе місце посідають літописи, що містять відомості про козацькі війни. Це – літописи Самовидця, Григорія Граб'янки, Самійла Величка, у яких відбито події Визвольної війни українського народу 1648–1654 рр., боротьбу проти польсько-шляхетних і турецько-татарських загарбників. Літописи – джерело не тільки для дослідження вітчизняної історії, а й для вивчення української літературної мови.

Логі́чний на́голос, logical stress (від грец. *logicos* – 'наголос') – *див*. **на́голос**.

М

М – сімнадцята (з 1990 р.) літера українського алфавіту, назва якої (**ем**) усталена як іменник середнього роду: *велике **ем**, мале **ем***. Буква **М** служить для позначення губно-губного сонорного носового звука [**м**] як твердого, так напівпом'якшеного. Твердим він виступає в позиціях: а) перед приголосними: *множення, мчати, мружити,* б) перед голосними [**а**], [**о**], [**и**], [**е**], [**у**], що позначаються буквами **а, о, и, е, у**: *мати*, *молоко*, *мито*, *метро*, *музика*. На тверду вимову цього звука на письмі вказує апостроф, що ставиться після **м** перед **я, ю, є, ї**: *сім'я* [*с'ім'á*], *сім'ю* [*с'ім'ý*], *сім'єю* [*с'ім'éйу*], *сім'ї* [*с'ім'ій*]. Напівпом'якшеність приголосного [**м**] спричинює наступний голосний [**і**], передаваний літерою **і**: *місто* [*м'істо*], *помітити* [*пом'ітити*], *самі* [*сам'і*]. У словах іншомовного походження літера **м** передає пом'якшений [**м'**] перед літерою **ю** в таких лексемах, як: *мюзикл* [*м'ýзикл*] (музична комедія), *мюрид* [*м'ури́д*] (у мусульман – послушник), *мюзет* [*м'узе́т*] (французький народний інструмент, танець під цей інструмент), *Мюнхен* [*м'ýнхен*] (місто в Німеччині). У **кирилиці** літера **м** мала назву «мисліте» й числове значення ***'сорок'***. У сучасному алфавіті ця літера не має числового значення, проте в переліку вказує на сімнадцяте місце після букви **л**: *Це викладено в пункті* **м.** При цифровому позначенні переліку служить для розрізнення того самого предмета: *Див. у схемі 2-м.*

Майбу́тній час, future tense. Категорійна форма часу, яка означає дію, що відбудеться після моменту мовлення. У сучасній українській мові є три способи передання майбутньої дії: майбутній простий доконаний, майбутній складений недоконаний, майбутній складний недоконаний. Майбутній простий доконаний твориться тільки від дієслів доконаного виду й виражається тією системою особових закінчень однини й множини, що й форми теперішнього часу: теп. ч. – *біжу*, майб. ч. – *побіжу*; *біжимо – побіжимо*. Майбутній складений недоконаний утворюється поєднанням особових форм майбутнього часу допоміжного дієслова *бути* з інфінітивом того дієслова, з яким треба утворити майбутній час: *буду писати, будемо писати.* Майбутній складний недоконаний становить поєднання неозначеної форми дієслова (інфінітива) з допоміжним історично давнім дієсловом *яти*, що мав особові форми: *иму, імєши, имєть; имємь, имєтє, имуть: робити+(и)му = робитиму, робити+(и)меши = робитимеш, робити+(и)мє(ть) = робитиме.*

Макарони́зм, macaronism (від франц. *macaronisme*, з італ. *maccheroni* – 'макарони'). Чужомовне слово чи вислів, внесені в текст

у незмінному чи спотвореному вигляді з метою надання висловленню або тексту жартівливого чи сатиричного забарвлення. У розмовному мовленні: *Ну, що, сер, уже* ***спікаєте*** *англійською чи все ще* ***шпрехаєте*** (від нім. *sprechen* – ‘говорити’) *по-українськи?* Із сарказмом змальовує С. Руданський у співомовці «Два рабини» дії духовних керівників релігійної громади, передаючи слова єврейської мови українською графікою й граматичним оформленням: *Два рабини на корчомці* ***Засабашували*** [загуляли – С. Д.], *одправили* ***борухати*** (від єврейського імені *Борух*: *борухи справляти* – ‘молитися’), *за стіл посідали»,* чим підкреслив облудність служителів культу.

Марко́ваний, marked (від франц. *marqué* – ‘відмічати’). Той, що має яскраве мовне вираження. У фонології: в українській мові звук [ф] характеризується, тобто маркується, як губно-зубний; у морфології: серед відмінків місцевий відмінок маркований як відмінок завжди вживаний з прийменником; у стилістиці: канцеляризми, юридична лексика є маркованими одиницями офіційно-ділового стилю. *Див*. **стилісти́чно марко́ваний**.

Матро́нім, matronymic (від лат. *matrona* < від *māter* – ‘мати’ + грец. *onyma* – ‘ім’я’). Один з видів антропонімів (власних назва людей), який становить прізвище сина або дочки, утворене від імені матері. Утворюються за допомогою суфіксів **-енк**-, **-уч**-, **-ин**-, **-ич**-: *Варченко* (від Варка), *Катеринчук* (від Катря), *Парасин* (від Парася), *Мотрич* (від Мотря).

Математи́чна лінгві́стика, mathematical linguistics. Математична дисципліна, предметом якої є розроблення формального апарату для опису побудови природних і штучних мов. Виникла в 50-ті рр. 20 ст. з потреби уточнення деяких понять мовознавства, що й зумовило взаємодію математики й мовознавства. Визначилося кілька напрямів математичної лінгвістики. Одним із них стало дослідження мови із застосуванням методик математичної логіки – математичної дисципліни, яка вивчає будову математичних міркувань, зокрема таких її розділів, як теорія алгоритмів, теорія автоматів. Результатом застосування підходів математичної логіки стало створення алгоритмічних мов комп’ютерного представлення інформації, які служать для машинного перекладу, редагування, інформаційного пошуку. Другий напрям математичної лінгвістики визначила лінгвостатистика, яка займається встановленням частотності звуків, букв, їхніх сполук, слів. Практичним результатом цього напряму є публікація частотних словників багатьох мов (*див*. **словни́к**).

Маши́нний (автомати́чний) пере́клад, machine translation. Переклад тексту іншою мовою, виконуваний за допомогою комп'ютерних програм. Для реалізації перекладу в комп'ютер вводиться програма (алгоритм) для здійснення формальних операцій, словники вхідної і вихідної мов із найрізноманітнішою фонетико-лексико-граматичною інформацією. Формальні операції здійснюються на основі аналізу і синтезу необхідних для перекладу даних. З уведенням тексту передбачаються пошуки вхідних словоформ у словнику з відповідним морфологічним аналізом; визначення семантичних, граматичних, лексичних ознак, необхідних для перекладу в межах обох мов; переклад ідіом, багатозначних слів; заключний граматичний аналіз із метою доопрацювання перекладу. Складність створення програми машинного перекладу визначає велика кількість чинників, серед них: лексичне значення слова й конкретне його використання в контексті; багатозначність слова й омонімія; форми відмінювання й дієвідмінювання частин мови й синтаксичне функціювання в реченні; наявність ідіом. Усе це треба передбачити, однак перекласти всі тонкощі машина (тобто програма) поки що не може. Сьогодні перекладу піддаються ділові й науково-технічні тексти, позбавлені багатозначності слів, омонімії, експресивності. Але і в перекладі таких текстів трапляється значна кількість помилок (до 20%). Що ж до художніх творів, то їх переклад лежить поки що за межами можливого.

Мело́дика мо́влення, speech melody (від грец. *melōdos* – 'співучий'). Основний компонент інтонації, який виявляє себе в модуляції тону, тобто підвищенні / зниженні голосу у фразі, що досягається завдяки різному ступеню натягнення голосових зв'язок. Мелодика акустично організує висловлення, ділячи його на ритмічні групи: *Ти – квітка у любові, В ненависті ти – штик* (В. Сосюра) (підвищення тону на першій частині протиставлення, зниження – на другій). Мелодика диференціює комунікативні типи висловлення: оклику або питання: *Рідна мова в рідній школі! Що бринить нам чарівніш?* (О. Олесь), спонукання: *Він* [солдат – С. Д.] *жив. Він житиме однині, Ховай же муку на лиці!* (А. Малишко), вираження емоцій: *Моя любове, ти – як Бог* (Д. Павличко).

Ме́ртва мо́ва, dead language. Мова, яка вийшла з живого використання, тобто перестала бути природною розмовною, але яка дійшла до нашого часу в писемних пам'ятках. Такими є, зокрема, санскрит (давньоіндійська мова), скіфська (загальна назва для всіх іранських скіфо-сарматських наріч), полабська (західнослов'янська мова), прусська (мова балтійської групи), **латинська, старослов'янська**, коптська, тібетська

та ін. Серед них є мови, збережені в живому використанні як мови культу, якими вони були тисячі років тому. Це, зокрема, коптська мова як мова богослужіння в християн-єгиптян, класична тібетська мова в ламаїстській церкві монголів, латинська в католицькій церкві, старослов'янська в православній церкві.

Метате́за, metathesis (від грец. *metáthesis* – 'перестановка'). Переставлення звуків або складів у слові, властиве розмовно-побутовому мовленню, діалектам. В українській мові є ряд слів із переставленими звуками й складами, що стали нормою літературної мови: *сувор**ий*** – із ***сур**овий*, *бо**н**дар* – із *бо**дн**ар* ('той, що робить *бо**дн**і* – дерев'яні невисокі діжки'), ***нам**исто* від ***мон**исто* (пор. чес. *monisto*).

Мета́фора, metaphor (від грец. *metaphorá* – 'перенесення'). Троп, побудований на використанні слів або висловів у переносному значенні на основі зовнішньої, кольорової, функційної подібності двох предметів або явищ. Приклади: переносні значення ***крило*** *літака* (пор. *крило птаха*), ***ніс*** *човна* (пор. *ніс собаки*), утворені за зовнішньою схожістю. Перенесеність значень за схожістю зумовлює образність використання слів, що й робить метафору одним із найбільш поширених тропів, засвідчуваних у прозі (***Шовковий шум*** *нив* – М. Коцюбинський) і в поезії (*Хрипкий далекий пароплав* ***сигару закурив*** – П. Тичина). *Див.* **перено́сне зна́чення**.

Ме́тод, method (від грец. *méthodos* – 'шлях дослідження'). Спосіб організації дослідницької роботи для вивчення явищ і функціювання певного об'єкта науки. Розрізняють методи загальні і спеціальні. Загальні – це дослідницькі підходи до вивчення закономірності об'єктів будь-якої науки, зокрема: спостереження, індукція, дедукція, аналіз, синтез, порівняння, експеримент та ін. Спеціальні – методи, що застосовуються для опису й аналізу об'єкта конкретної науки. *Див.* **ме́тод** (**лінгвісти́чний**).

Мето́дика викладання́ украї́нської мо́ви, methodology of teaching Ukrainian. Галузь педагогіки, що вивчає й систематизує закономірності викладання конкретної мови в загальноосвітніх навчальних закладах. У визначенні мети, засад, змісту, методів навчання мови методика викладання української мови спирається на мовознавство, педагогіку (науку про виховання й навчання дитини) і психологію (науку, що вивчає процеси, форми й закономірності психічної діяльності). Мовознавством визначається навчальний предмет, напр., «Українська мова»,

педагогікою – засади і методи (прийоми пізнання навчального предмета) навчання, психологією – умови сприйняття, засвоєння і відтворення учнями виучуваного ними матеріалу, умови розвитку в них пам'яті, уваги та ін. Методика викладання української мови ґрунтується на загальнодидактичних (дидактика – галузь педагогіки, що розробляє теорію навчання в школі) і специфічних принципах навчання. Загальнодидактичні – науковість, зв'язок теорії з практикою, наступність, доступність викладу. Специфічні – взаємозв'язок у навчанні споріднених мов, зв'язок у вивченні розділів навчального предмета, зв'язок вивчення мови з розвитком мовлення учнів. Як будь-яка наукова галузь, методика викладання української мови постійно збагачується новими підходами до викладання мов. Це досягається застосуванням таких методів дослідження, як спостереження, аналіз і узагальнення позитивного досвіду роботи як окремих учителів, так і колективів. Як методична галузь, методика викладання української мови виробила систему методів навчання, тобто спрямованість роботи вчителя з урахуванням: характеру викладання навчального матеріалу – розповідь, бесіда, спостереження над мовними явищами (граматичний розбір); форм і місця виконання завдань – усних чи письмових, класних чи домашніх; використання технічних засобів навчання. Сучасна методика викладання української мови, не відкидаючи зі свого арсеналу традиційні методи і прийоми викладання української мови в школі, спирається на новітні педагогічні технології, активно використовувані в школах. Це такі: 1) інформаційні технології, що ставлять за мету різними способами донести до учнів нові дані з навчального предмета; 2) інтерактивні технології, що виробляють ефективні прийоми взаємозв'язку; 3) педагогічні технології, націлені на формування мислення: критичного, творчого. У навчальні плани педагогічних університетів, інститутів і коледжів методика викладання української мови входить як обов'язковий навчальний предмет.

Ме́тод (**лінгвісти́чний**), **linguistic method** (від грец. *méthodos* – 'шлях дослідження'). Сукупність прийомів дослідницької діяльності з метою вивчення явищ і закономірностей мови як об'єкта лінгвістики. Для дослідження мовних явищ застосовуються загальні методи, тобто ті, якими користуються при вивченні об'єктів будь-якої науки: спостереження, індукція, дедукція, аналіз, синтез, порівняння, експеримент, і спеціальні методи, тобто ті, що використовуються в мовознавчих дослідженнях. Серед лінгвістичних методів найбільш помітними є описовий, порівняльно-історичний, типологічний, зіставний. Кожний із методів має розгалужену систему прийомів, процедур дослідження й опису мови. Описовий метод має на меті інвентаризувати мовні явища тієї чи тієї

мови на певному етапі її розвитку (у синхронії) й інтерпретувати їх. Його ототожнюють зі структурним. Типологічний метод застосовують для диференціації мов світу на основі врахування їхніх структурних, граматичних і функціональних рис безвідносно до генетичної спорідненості (цим займається порівняльно-історичний метод). Зіставний метод – метод контрактивної лінгвістики, завдання якого – виявити спільні й специфічні риси зіставлюваних мов на всіх рівнях.

Метоні́мія, metonymy (від грец. *metonymia* – 'перейменування'). Троп, у якому назва одного предмета чи класу об'єктів перенесена на інший предмет чи клас об'єктів, що асоціюється з ним за суміжністю чи ситуативною пов'язаністю. Назва може бути перенесена 1) з дії на результат дії: *планується* ***публікація*** (дія) *статті* і *одержано кілька* ***публікацій*** (статей), 2) назви населеного пункту на мешканців: ***село*** *Духанівка* і *на поле вийшло все* ***село***, 3) з назви одного виду мистецтва на інший: *вальс* (мелодія) і *вальс* (танець), 4) з назви установи на тих, хто в ній працює чи навчається: *педагогічний* ***університет*** (установа) і *на свято вийшов увесь* ***університет*** (викладачі і студенти), 5) з прізвища автора на його твори: ***Шевченко*** *– поет* і *вивчаємо* ***Шевченка*** (творчість, твори).

Милозву́чність, euphony. Гармонійне, з дотриманням у мовленнєвому потоці фонетичних і лексико-стилістичних норм певної мови звучання звукосполучень, слів і словосполучень. В українській мові милозвучність досягається такими засобами: 1) орфоепічним чергуванням окремих голосних і приголосних з урахуванням сусідніх звуків: **в-у-ув-уві-ві**; **від-од**; **з-зі-із**; **би-б**; **же-ж**; 2) використанням паралельних морфологічних форм слів: *дивлю****ся*** *на поле – вдивляю****сь*** *у поле*; *ході****мо*** *додому – ході****м*** *удвох*; *по-братськ****ому*** *– по-братськ****и****; батьк****ові*** *– батьк****у****; чита****ти*** *– чита****ть****; на т****о****му боці – на т****і****м боці;* 3) заміною однієї паралельної форми службових слів іншою: ***перед*** *обідом* – ***переді*** *мною*. Те саме, що **евфоні́я**.

Мину́лий ча́с, past tense. Одне з граматичних значень категорії часу дієслова, яке позначає дію, процес або стан, що відбувалися до моменту мовлення. У цьому відмінність від інших часових значень: теперішнього й майбутнього. В українській мові минулу дію передають дві часові форми: власне минулого і давноминулого часів. Форми власне минулого часу дійсного способу утворюються від основи інфінітива доконаного або недоконаного виду: 1) форми чоловічого роду за допомогою суфікса **-в-**: *чита-****в*** (від інфінітива на голосний) або нульового суфікса від

інфінітива на приголосний *біг-(ти)* + *Ø* > *бігØ*; 2) форми жіночого й середнього родів за допомогою суфікса -**л**- і закінчень -**а** (жіночий рід), -**о** (середній рід): *чита-**л**-а, чита-**л**-о, біг-**л**-а, біг-**л**-о*. З суфіксом -**л**- утворюються і форми множини всіх родів: *біг-**л**-и, нес-**л**-и* (чол., жін., сер.). Значення минулого часу виявляється по-різному у формах доконаного й у формах недоконаного виду. У дієсловах доконаного виду процес визначається як закінчений до моменту мовлення: *Брянський і Черниш **скочили** з сідел і **подали** ковалям руки* (О. Гончар). У дієсловах недоконаного виду дія розгортається в минулому без вказівки на обмеженість чи завершення його: *Високо під хмарами **гудів** літак* (М. Трублаїні). Зрідка вживаним в українській мові є давноминулий (або передминулий) час (*див.* **давно̀мину́лий час**).

Міжнаро́дні мо́ви, international languages. Мови, що рекомендуються як засіб міжнародного спілкування. Поділяються на природні (живі) мови й штучні. Міжнародні природні мови існували в різні епохи і в різних кінцях світу: старогрецька – в античній Європі, мова палі – на півдні Індії, на Шри-Ланка й в Південно-Східній Азії, арабська й перська – на Близькому Сході. Традиційно їх називають міжнародними, хоч поширені вони були на певній території. Сьогодні міжнародними вважаються мови, визначені для офіційного спілкування представників різних народів Земної кулі в міжнародних організаціях (ООН, ЮНЕСКО), міжнародних самітів, конгресів. Офіційними й робочими мовами ООН є англійська, арабська, іспанська, китайська, французька. Критерії висунення на роль міжнародної мови: чисельність її носіїв у світі, традиція в найбільш широкому науковому, художньому, культурному й політичному її функціюванні. Міжнародні штучні мови являють собою спеціально сконструйовані системи для спілкування мовців різних національностей. Спроби створення таких мов сягають багатьох століть до нашої ери, були вони і в середні віки. Найбільшу зацікавленість в утворенні штучних міжнародних мов було виявлено в 19 ст. Першою була мова волапюк (утворений 1879 р.), далі – есперанто (1887). У 20 ст. – ідо (1907), окциденталь (1921–22), інтерлінгва (1951). Пояснення цих мов – в окремих статтях за алфавітом.

Міжстильова́ ле́ксика, neutral vocabulary – *див.* **нейтра́льна ле́ксика**.

Місце́вий відмі́нок, locative case. Одна з відмінкових форм іменника, що вживається на позначення: а) місця: ***У небі** – хмари й вітер;* б) часу: *Ці слова прозвучали у нас **на очах***; в) способу дії: *Жили ми як **на відпочинку***; г) знаряддя дії: *Учень грає **на акордеоні***; ґ) ознаки

предмета: *Запам'ятали дівчат* ***у вінках***. Місцевий відмінок від інших відрізняється тим, що без прийменників не вживається. У формуванні різних значень разом із закінченням (флексією) беруть участь прийменники **в(у), на, по, при, о(об)**. Відповідає на питання: *(у, на, по, при, о) кому? (у, на, по, при, о) чому?* У звуковому потоці й на письмі прийменники стоять при іменниках (*навчалися* ***в школі****, лежав* ***при дорозі***), але можуть бути роз'єднані означеннями, належними до іменника: *Порядок має бути* ***в*** *кожній класній* ***кімнаті***.

Міф, myth (від грец. *mythos* – 'переказ, оповідання'). Один із видів усної народної творчості, що виник на ранніх етапах розвитку людства як сказання про уявлення стародавніх народів щодо походження Всесвіту, явищ природи, богів, легендарних героїв (переносне значення – 'вигадка'). Створення міфів було властиве всім племенам і народам. Міфи заступали собою відсутні знання, зокрема про сонце, місяць, грім, блискавку, про історичні події, героїв. В утворенні міфів значну роль відіграли ранні релігійні уявлення, відбиті в «Біблії» (грец. *biblia* – 'книга'), яка визнається священною в християнстві та іудаїзмі. Вона містить біблійні оповідання про «створення богом світу за 6 днів», про перших людей – Адама та Єву, про створення мови й про причини виникнення багатьох мов (*див*. **мі́фи про похо́дження мо́ви, вавило́нське стовпотвори́ння**). Біблія як набір міфів (оповідань різних народів різних епох із суперечливим викладенням подій) не має наукової цінності, проте в літературознавстві розглядається як стародавня пам'ятка писемності, у якій міститься один із жанрів літературознавства – міфи.

Мі́фи про похо́дження мо́ви, myths about the origin of language. Майже всі народи зберегли у своєму фольклорі різні **міфи** про походження мови. У них мова розглядається або як витвір мудрого старця, або як дар божества. Одна естонська стародавня казка розповідає, що людей навчив говорити якийсь мудрий дід, який сам розмовляв естонською мовою. Якось він покликав до себе людей з усіх земель і в міру того, як вони підходили, підводив їх до великого казана з водою, що тим часом почав кипіти. Чуючи звуки киплячої води (шипіння, булькання), люди переймали їх і так формували свої мови, які одразу ставали різними, бо в одних із них переважали шиплячі звуки, в інших свистячі. Естонці, які зуміли прибути першими, перейняли мову самого діда – естонську. Міфи про походження мови містить Біблія (грец. *biblia* – 'книга'), що становить збірку книг, визнану священною в християнстві та іудаїзмі. Проте представлені в ній оповіді про походження мови суперечливі, а отже, – недостовірні. У першому її розділі розповідається про те,

що всі назви предметів були повідомлені першій людині Адаму божеством. За цим переказом, мова – божественне творіння, адже Бог дав усьому назви, які від нього засвоїла людина. Проте це твердження перекреслюється змістом другого розділу книги. У ньому іде мова про те, що коли перша людина була створена, то Бог показав їй усіх істот і всі предмети, яким людина дала назви. Звідси випливає, що творцем мови був не Господь, а перша людина. Такі суперечливі тлумачення виникнення мови пояснюються тим, що «Біблія» є сукупністю творів (релігійних легенд, записів літописців, народних казок і прислів'їв, і навіть любовної поеми), у яких відбито умови життя людей різних епох і різних народів сивої давнини, що й зумовило розміщення в ній різних оповідань про початки людської мови. Усі ці міфи не мають нічого спільного з реальністю, однак вони цікаві як свідчення спроб людського мислення розгадати таємницю мови.

Множина́, plural number. Одне з граматичних значень категорії числа, а) що позначає розчленовану множинність осіб, предметів (в іменниках: *учні, книги*) і б) що вказує на ознаку, процес, пов'язані з «множинним» суб'єктом (у прикметниках і дієсловах: *веселі учні йдуть, нові книги лежать*) на противагу їхній одиничності (*веселий учень іде, нова книга лежить*). Переважна більшість іменників мають корелятивні (*див.* **кореля́ція**) форми однини й множини: *ліс – лісú, сестрá – сéстри, вікнó – вíкна.* Є іменники, що вживаються лише у множині (науковий термін **pluralia tantum**).

Мóва, language. 1. Суспільне явище, найважливіший засіб людського спілкування, тобто здатність людей звуками передавати один одному думки, почуття, що властиво лише homo sapiens. Вона нерозривно пов'язана з мисленням, служить засобом формування й вираження думок (*див.* **мóва і ми́слення**). Мова – явище суспільне, без мови неможливе існування суспільства (*див.* **мóва і суспíльство**). 2. Конкретна, етнічна мова, використовувана в якомусь соціумі (людській спільноті – племені, народності, нації) у певний час і на якійсь території. Розрізняють основні соціальні форми існування конкретних мов: діалект – у племені, мова народності, яка не має ознак нації, мова нації, або національна мова (нація – спільність людей, об'єднаних єдиною мовою і територією, внутрішніми економічними зв'язками, традиціями культури). Конкретні мови розрізняють: 1) за походженням (історично споріднені / історично не споріднені), 2) за типологічними ознаками (за граматичною будовою); 3) за живою вживаністю чи її втратою: а) живі,

б) мертві; 4) природністю/неприродністю: а) природні, б) штучні; 5) за наявності письма в зіставленні з минулим: а) писемні – неписемні, б) старописемні – молодописемні; 6) за використанням у міжмовному, міжнаціональному спілкуванні: а) міжнародні, б) міжнаціональні.

Мо́ва же́стів, sign language. Сукупність рухів тіла й рук, що використовуються як засіб спілкування в зоровому чи чуттєвому сприйнятті. До неї вдаються глухонімі. Для них створені системи спілкування жестами. Відомо, що мовці, які спілкуються звуковою мовою, почасти доповнюють висловлювання думок і передання почуттів жестами. Однак таке спонтанне (самовільне) використання жестів не вважається мовою жестів. Це допоміжний засіб до звукової мови (*див*. **паралінгві́стика**). Розв'язуючи проблему походження мови як засобу спілкування, вчені припускають, що до початку застосування в процесі спілкування звукової (словесної) мови первісні люди користувалися мовою жестів, інакше кажучи кінетичною мовою.

Мо́ва і ми́слення, language and thinking. Два нерозривно пов'язані види суспільної діяльності, своєрідних за своєю сутністю і специфічними ознаками. Вони різні за своєю природою явища: мова – суспільне (засіб спілкування людей), мислення – біологічне (властивість вищої нервової діяльності), відрізняються одне від одного і за наявністю одиниць: у мові – слова й речення, у мисленні (закони мислення вивчає логіка) – поняття і судження. Тим часом логіки й мовознавці єдині у визначенні їхнього зв'язку. У мисленні відображається об'єктивна дійсність у вигляді понять (узагальнених уявлень про однотипні предмети: дерев багато, і вони різні, поняття ж у мозку людини одне – *дерево*). Поняття виражається словом, значення якого співвідносне тому предмету, який відбитий у мисленні у вигляді поняття. Зв'язок мови й мислення виражається не лише співвіднесенням слова і поняття. Одиниця мови – речення – пов'язана з судженням – думкою, у якій щось стверджується або заперечується. *Золото – метал* (ствердне судження). *Дерево – не метал* (заперечне судження). Завдяки звуковим, словесним, граматичним одиницям мова матеріалізує мислення, робить його доступним для сприйняття на слух чи в процесі читання. У цьому виявляється мислеоформлювальна функція мови, сформульована О. О. Потебнею словами: «Мова є необхідною умовою мислі» (*див*. **фу́нкція мо́ви**). Людське мислення реалізується вголос і про себе, тобто з допомогою внутрішнього мовлення, яке також будується на словесному ґрунті (*див*. **вну́трішнє мо́влення**). Тому словесний вияв людського мислення вважається основним. Однак мислення будується не лише на словах, у мисленні беруть участь й образи

(предмети навколишнього світу, побачене, уявлюване). Це так зване наочно-образне мислення. Воно взаємодіє зі словесним мисленням, яке, як зауважувалося, є основним знаряддям мислення.

Мо́ва і суспі́льство, language and society. Наукова й соціальна проблема, яка природу мови виводить з її зв'язку з народом, суспільством – творцем і носієм мови. Мова народжується і розвивається разом із розвитком суспільства (*див.* **похо́дження мо́ви**). Зміни в мові, особливо помітні лексичні, стаються під впливом позамовних соціальних факторів: розвитку науки, техніки, зміни суспільно-економічних формацій. Утворені нові слова стають загальнонародними лише за умови прийняття їх суспільством, напр., слово *космонавт* уживалося в середині 20 ст. в колі осіб, що готувалися до польотів у космос, і людей, що їх готували, але лише після навколоземного польоту Юрія Гагаріна 1961 р., коли стало відоме й визнане всіма, набуло загальнонародного, загальномовного характеру (*див.* **неологі́зм**). Зміни в суспільстві зумовлюють перехід слів у статус **архаїзмів, історизмів.** Соціальна різнорідність суспільства знаходить відбиття в соціальній диференціації мови, це – поділ на територіальні й соціальні діалекти (*див.* **діале́кт**). Оскільки сфери використання мови не тільки різноманітні, а й специфічні (пор. науку, художню літературу, ЗМІ та ін.), у мові виробляються своєрідні **функційні стилі**.

Мо́ва наро́дності, national language. Мова спільності людей, що утворюється з племен, передує нації в процесі історичного розвитку. Мови народностей виникали в епоху розкладу первіснообщинного й формування рабовласницького ладу. Мови народностей переростали в мови нації. *Див.* **націона́льна мо́ва.**

Мо́ва-осно́ва, proto-language – *див.* **пра́мова**.

Мо́ва як зна́кова систе́ма, language as a sign system. Мову визнають системою знаків, розуміючи під мовними знаками двосторонні мовні одиниці – матеріальні (звукові) й ідеальні (значеннєві), які позначають предмети, якості, властивості, відношення дійсності, і які в сукупності утворюють мову. Що ж у мові виконує функцію знака? У широкому розумінні знаками мови є звуки (навіть букви), морфеми (префікси, корені, суфікси, закінчення (флексії), постфікси), слова, словосполучення, речення. У вузькому ж розумінні знаками мови виступають лише ті її елементи, яким властива функція називання. Це – слова й словосполучення.

Ні звуки, ні морфеми, ні речення номінативної функції не виконують. Звуки не мають значень, їхня роль виражальна, вони є матерією мови. Морфеми, хоч і мають значення (у слові *татусь* – суфікс -**усь**- передає значення пестливості), але самостійно не реалізують його, а тільки в поєднанні з коренем (у слові *татусь* – з коренем -**тат**-). Роль морфем словотворча (*школа – школя́р*) і словозмінна (*парт-а, парт-и, парт-і*…), але не номінативна. Речення також не виступає знаком. Становлячи граматичне поєднання кількох слів, завдяки чому передає думку як найважливішу одиницю спілкування, воно виконує функцію комунікативну. Отже, знаками у вузькому розумінні не визнаються ні звуки, ні морфеми, ні речення. І все ж у широкому значенні цього терміна вони мовні знаки, чому й мова визнана знаковою системою.

Мо́ви міжнаціона́льного спілкува́ння, languages of international communication. Одна з національних мов, яка є не тільки мовою своєї нації, а й виконує функцію спілкування представників різних націй багатонаціональної держави. В Індії – гінді, у Грузії – грузинська мова.

Мо́ви сві́ту, languages of the world. Мови народів, що населяли чи населяють земну кулю. Серед них – живі і мертві мови. Скільки було мертвих мов, пам'ятки яких не дійшли до нас, невідомо. Спираючись на писемні пам'ятки або на згадки в історичних джерелах, мовознавці називають мертві мови: **латинську, старослов'янську**, **санскрит**, полабську (*див.* **слов'я́нська гру́па мов**) та ін. Кількість живих мов світу точно не визначена: за різними даними від 2500 до 3000. Неточність в обчисленні пояснюється складністю визначення різниці між діалектом і мовою. Про це свідчить такий факт: у довідковій літературі 20 ст. серед західнослов'янських мов називалася кашубська мова, у 21 ст. її кваліфікують як діалект польської мови. Мовами світу розмовляє різна кількість мовців: від мільярда до кількох сотень мовців. До найбільш поширених (за даними 1985 р.) належать китайська (понад 1 млрд.), англійська (420 млн.), гінді (320 млн.), іспанська (300 млн.), російська (250 млн.), арабська (170 млн.), португальська (150 млн.), японська (120 млн.), німецька й французька (100 млн.). Усі мови світу за історичною спорідненістю діляться на **сім'ї**, кожна з яких складається з груп і підгруп споріднених мов (*див.* **генеалогі́чна класифіка́ція мов**). Серед них є мови писемні (напр., англійська, українська) і безписемні (зокрема мови Африканського континенту); є **старописемні** (як німецька, українська) і **молодописемні** (киргизька, чукчів).

Мовленнє́ва діяльність, speech. Мовлення як процес. *Див*. **зо́внішнє мо́влення; вну́трішнє мо́влення**.

Мовленнє́ва характери́стика персона́жів, speech characteristics of characters. Установлення характерних для кожного персонажа мовних одиниць, якими він виділяється з-поміж інших персонажів. У творі О. Гончара «Прапороносці» Хома Хаєцький запам'ятовується вживаністю діалектизмів.

Мовленнє́вий етике́т, speech etiquette. Національно й культурно зумовлені правила мовної поведінки, що реалізуються певними формулами ввічливості у відповідних ситуаціях спілкування. Кожній ситуації відповідають словосполучення чи висловлювання, зокрема: у ситуації подяки: *Дякую (вам, тобі); Спасибі (вам, тобі); Висловлюю (вам, тобі) подяку (вдячність); Вдячний (вам, тобі);* у ситуації прощання: *До побачення; До зустрічі; До завтра; На все добре;* у ситуації вибачення: *Вибач(те), Даруй(те), Перепрошую.* У всіх цих випадках формули становлять собою синонімічні ряди, напр. : *Дякую* і *Спасибі*. У них є одиниці нейтральні (вони найбільш вживані) і одиниці зі стильовим чи стилістичним відтінком: *Спасибі* – найчастіше вживана подяка, *Вдячний* – із підвищеним значенням; *До побачення* – узвичаєне прощання, *бувай* – стилістично знижене. У прищепленні мовного етикету провідна роль належить сім'ї і школі. Його дотримання дорослі люди мають розглядати не тільки в плані вироблення засад культури мовлення, а й в аспекті формування власної загальної культури.

Мо́влення, speech. Реалізація мови, тобто її системи, у звуковій або писемній формах, спрямованих на вираження думок, на досягнення порозуміння між мовцями. Інакше: мовлення – мова в дії. Це означає, що кожна конкретна мова, яка складається з сукупності різних мовних одиниць, об'єднаних у систему, існує і розвивається в живому говорінні (*див*. **дихотомі́я мо́ви**). Звідси розрізнення понять *мова* і *мовлення*. Зіставимо їх. 1) Мова – це система наявних у мові звукових, словесних і граматичних одиниць, а також правила їх поєднання й використання. Мовлення ж – це конкретне говоріння, здійснюване усно й письмово, що протікає в часі й поширюється в просторі. Звідси узагальнення: мова – явище статичне, мовлення – динамічне. 2) Мова у відношенні до мовлення – явище загальне. Вона має в своїй системі одиниці, витворені в процесі її історичного розвитку й застосуванні в усіх сферах використання. Мовлення ж, формуючись на основі певної мови, є частковим, індивідуальним, у якому представлена не вся система мови. 3) На відміну від мови як явища об'єктивного у відношенні

до мовця, мовлення, будучи індивідуальним, – суб'єктивне, що зумовлюється віком особи, освітою, професією, середовищем, у якому вона живе. Протиставлення мови й мовлення сприяє глибшому розпізнанню мовних одиниць у статиці й динаміці. Напр., фонеми – абстрактні звукові одиниці, які служать для розрізнення значень слів і їх форм, а в мовленні ці абстрактні одиниці матеріалізуються у звуки: фонема <**е**> в українській мові реалізується у звукових варіантах: [**е**] – [*сéла*], [**е^{и}**] – [*се^{и}лá*] чи [**и^{є}**] – [*си^{є}лá*]. Слово *шляпа* (капелюх) у розмовному мовленні може означати 'невдаха' і навіть 'телепень'. Розрізнення мови й мовлення спостерігається й на рівні синтаксису. Відоме порушення прямого порядку розташування слів у реченні викликається індивідуальним задумом мовця відповідно до задуму висловлення чи ситуації мовлення: *До школи я іду пішки; Пішки іду я до школи.* І все ж ці два поняття нерозривні. Мова існує саме в мовленні, в одиницях, витворених у процесі спілкування. У мовленні відбуваються зміни, які стають надбанням мови. Але мовлення як людська діяльність можлива лише за наявності системи мови як інвентарю загальноприйнятих звукових, словесних і граматичних елементів.

Мóвлення внýтрішнє, inner speech – *див.* **внýтрішнє мóвлення**.

Мóвна компетéнція, language competence (від лат. *competentia* < *competere* – 'досягати', 'відповідати', 'прагнути'). Здатність носіїв певної мови розпізнавати мовні одиниці різного функційного спрямування і вміння користуватися ними залежно від мети і сфери спілкування. Формування мовної компетенції здійснюється в школі й триває упродовж усього життя.

Мóвна нóрма, language norm – *див.* **нóрма в мóві**.

Мóвне прáвило, language rule. Положення, що фіксує 1) певну закономірність в історично сформованому співвідношенні окремих мовних явищ або 2) рекомендує нормативний спосіб використання мовних засобів у писемному й усному мовленні. 1. Історично складеним є правило чергування **о, е** з **і**: **о, е** у відкритому складі чергуються з **і** в закритому складі: *коні – кінь, осені – осінь*. 2. У сучасній українській мові є правило так званої «дев'ятки» (букв **д, т, з, с, ц, р, ж, ч, ш**), після яких у загальних іншомовних назвах слід писати букву **и**, а не **і** перед наступною літерою, що позначає приголосний звук: ***ди**ректор, **ди**плом; інс**ти**тут, матема**ти**ка; фі**зи**ка, по**зи**ція; **си**стема, **си**лует; **ци**фра, дис**ци**пліна; б**ри**гада, фаб**ри**ка; ре**жи**м, **жи**раф; ре**чи**татив, **чи**збургер; **ши**лінг, **ши**рма.*

Мо́вний апара́т, organs of speech. Сукупність мовних органів: губ, зубів, язика, твердого і м'якого піднебіння, маленького язичка, порожнин (рота, носа, глотки), гортані, легенів (бронх, трахеї), на взаємодії яких утворюються звуки людської мови. Мовний апарат складається з трьох частин: 1) дихального апарата, 2) гортані, 3) надгортанних порожнин (*див.* рис. 11).

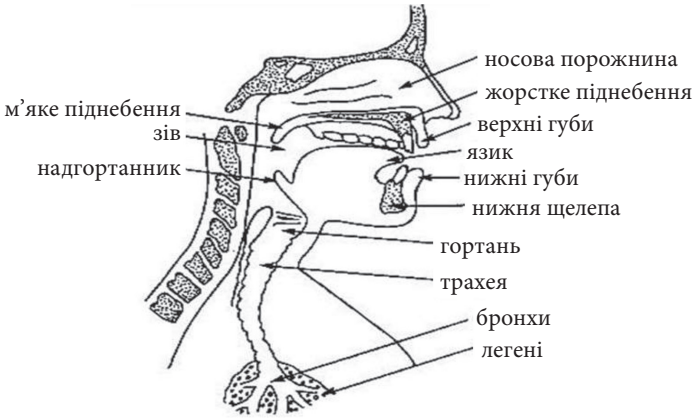

Рис. 11. Мовний апарат

У розгляді цих частин важливо не тільки уявляти їхню будову, але й усвідомити виконувані ними функції. 1. Дихальний апарат утворюють права і ліва легені, бронхи і трахея (дихальне горло) (рис. 12).

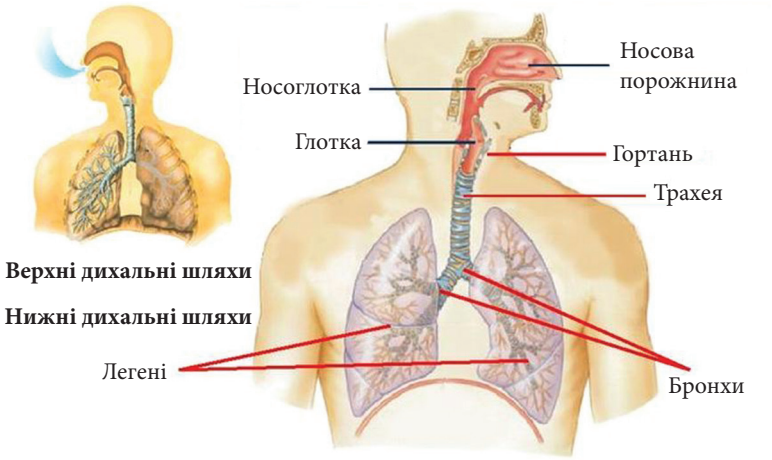

Рис. 12. Дихальний апарат

Функція дихального апарата – забезпечити струм повітря для утворення голосу в гортані й шуму в надгортанних порожнинах. 2. Гортань складається з хрящів; до щитовидного й двох пірамідальних (або черпаловидних) прикріплені голосові зв'я́зки – дві ніжні еластичні плівки (рис. 13).

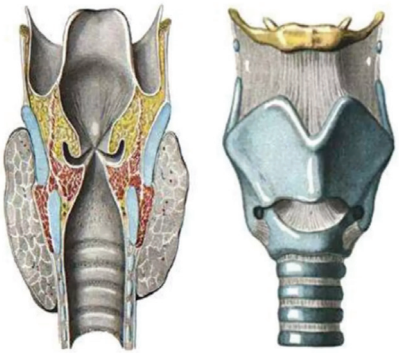

Рис. 13. Гортань

При диханні, коли людина мовчить, голосові зв'язки розташовуються біля стінок гортані, що створює вільний прохід повітря з легень у надгортанні порожнини. При говорінні, зокрема при вимові голосних, дзвінких і сонорних приголосних (*див.* **при́голосні зву́ки**), зведені рухомими пірамідальними хрящами голосові зв'язки дрижать під тиском видихуваного повітряного струму. Дрижанням голосових зв'язок утворюється голос. Отже, функція гортані – утворення голосу (не звуку, а саме голосу: звуки формуються в надгортанних порожнинах). Крім голосу, у гортані утворюється шепіт, коли повітряний струм проходить через щілину ненапружених голосових зв'язок. 3. Надгортанні порожнини – це порожнини а) глотки, б) рота, в) носа (рис. 14).

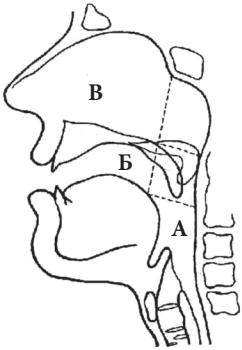

Рис. 14. Надгортанні порожнини

А. У глотці виділяються: нижня частина, що сполучає глотку з гортанню, середня – зів із рухомою задньою стінкою і верхня – носоглотка, яка переходить у два отвори, що ведуть до порожнини носа. **Б.** До ротової порожнини входять: губи – верхня і нижня; зуби – верхні і нижні; ясна, або альвеоли (від лат. *alveolus* – 'виїмка'), – тверді пухирці над верхніми зубами; тверде піднебіння (лат. *palatum durum*); рухоме м'яке піднебіння (лат. *velum*); маленький язичок (лат. *uvula*); язик, спинка якого умовно поділяється на передню, середню і задню частини. Порожнини глотки й рота з усіма переліченими органами відіграють звукотвірну роль переважної більшості голосних і приголосних звуків. По-перше, вони служать резонаторами в утворенні тембральних відтінків голосних і приголосних; по-друге, вони є місцем виникнення шумів, необхідних для творення приголосних. **В.** Порожнина носа становить незмінний за формою резонатор. Функція носової порожнини – надавати носового відтінку окремим голосним і приголосним звукам. Носове забарвлення (*див*. **назалізація**) виникає, коли м'яке піднебіння опущене й відкриває тим самим прохід повітря через порожнину носа. Це ілюструє зіставлення артикуляції неносового [д] і носового [н] (рис. 15 і 16). Знання складових частин мовного апарату, їхня участь у творенні звуків необхідні для розуміння принципів, на яких будуються класифікації голосних і приголосних.

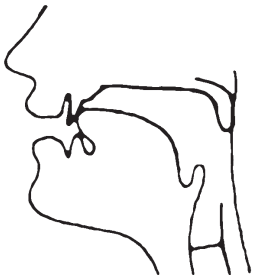

Рис. 15. Артикуляція неносового [д]

Рис. 16. Артикуляція носового [н]

Мо́вний зна́к, language sign – *див*. **мо́ва як зна́кова систе́ма**.

Мо́вні за́соби, linguistic means. Структурні одиниці мови: звуки (фонеми), морфеми, слова, словосполучення, речення в їхньому різноманітному вияві і функціонуванні. Звуки формують морфеми, з морфем будуються слова, з яких утворюються словосполучення, а зі слів і словосполучень – речення. Фонеми є засобом розрізнення значень слів (***с*о*н**, ***с*и*н**, ***с*а*н***), засобами словотворення є префікси, суфікси і постфікси, сполучники виступають засобом розрізнення складних речень (є сурядні і підрядні сполучники, серед них – сполучники причини, умови, часу).

Мовозна́вство, linguistics. Наука про мову (взагалі) як засіб спілкування людей і про конкретні мови (походження, будову, закономірності функціювання і розвиток). Мовознавство має давню історію: до нашого часу дійшли пам'ятки 5 ст. до н. е., у яких відбита зацікавленість стародавніх індійців мовними одиницями, 5 і 4 століть до н. е. – трактати, написані давньогрецькою мовою. У Середньовіччя в Європі були створені граматики з латинської, провансальської й інших мов. На початку 19 ст. з'явилися праці, у яких розглядалися мовні явища не однієї мови, а низки історично споріднених мов, що й послужило поштовхом до виділення мовознавства як науки про всі мови світу. Сучасне мовознавство поділяють на загальне і конкретне. Загальне мовознавство (його ще називають теоретичним або науковим) вивчає теоретичні проблеми мови як суспільного явища, її походження, зв'язок з мисленням і суспільством, класифікацію мов світу за походженням і граматичними ознаками, походження письма. Конкретне мовознавство досліджує історію виникнення, фонетичні, лексичні, граматичні особливості й закономірності розвитку конкретних мов (української, англійської, китайської), а також груп і підгруп споріднених мов (напр., груп слов'янських мов; підгруп східнослов'янських, романських, германських мов). Мовознавство є синхронічне і діахронічне. При синхронічному (від грец. *syn* – 'разом' + *chronos* – 'час', тобто 'одночасність') аналізі конкретні мови або групи чи підгрупи розглядаються як наявні на одному часовому зрізі: сучасному або в межах одного століття, напр., 15 чи 19. Дослідження спрямовується або на описування одиниць мовних рівнів, або на зіставлення фонетичних, лексичних чи граматичних рис різних мов. Діахронічне мовознавство (від грец. *dia* – 'через' + *chronos* – 'час', тобто 'різночасність') пов'язане з дослідженням змін елементів мови в процесі історичного розвитку, тобто в різночасовості. Визнаючи різницю між синхронічним і діахронічним вивченням мов, не можна ігнорувати їхній взаємозв'язок; діахронічний аналіз можливий лише за наявності даних, здобутих у результаті синхронічного вивчення мов; встановити й пояснити особливості (закономірності) конкретних мов можна лише тоді, коли враховуються історичні дані, одержані діахронічним підходом у вивченні мов. У загальному і конкретному мовознавстві виділяють розділи: фонетику, лексикологію, граматику, у межах яких виокремлюються фонологія, орфоепія, орфографія, семасіологія, етимологія, фразеологія, ономастика, морфологія, морфеміка, словотвір, пунктуація. Окреме місце посідають діалектологія, стилістика, історія мови. Мовознавство належить до гуманітарних (від лат. *humanitas* – 'людство', 'людяність') наук. Як окрема наука мовознавство пов'язане з іншими науками, не тільки гуманітарними (філософією, історією, літературознавством),

а й природничими (фізикою, математикою, анатомією, фізіологією, кібернетикою, інформатикою). Зв'язок мовознавства з фізикою в тому, що розуміння природи звука (як коливання пружного тіла в повітряному просторі) і його характеристики (висоти, сили, тривалості) взяте з фізики (розділу акустики). Творення звуків людської мови не можна було б уявити, якби мовознавство не скористалося даними анатомії: будовою голови, гортані, легень. Зв'язок мовознавства з іншими науками виявився у формуванні таких нових наук, як психолінгвістика, соціолінгвістика, комп'ютерна лінгвістика, лінгвокраєзнавство, лінгвофольклористика, лінгводидактика, лінгвостилістика. У межах мовознавства виокремлено прикладне мовознавство (лінгвістика), завдання якого розв'язувати проблеми практичного використання мови. Зародки його з'явилися давно (у час створення алфавітів, систем письма), у сучасній науці про мову ця галузь пов'язана з комп'ютерною технологією, зокрема машинним перекладом, укладанням комп'ютерних словників, пошукових систем. *Див*. **прикладне́ мовозна́вство.**

Мода́льні слова́, modal words (від лат. *modus* – 'міра', 'спосіб'). Незмінні слова, за допомогою яких мовець оцінює своє висловлення як реальне, можливе, необхідне. Вони виражають: 1) логічну оцінку висловлюваного, реальність повідомлюваного: *безперечно, зрозуміло, очевидно, правда*; 2) можливість, упевненість/невпевненість, сумнів у достовірності сказаного: *либонь, мабуть, можливо, певно*. У реченні граматично вони не пов'язані зі словами, тому не виступають членами речення. Їхня синтаксична функція – виконувати роль вставних слів з модальним значенням, як у прикладах: ***Справді****, на правому борту шлюпки не було* (М. Трублаїні); ***Либонь****, уже десяте літо, Як людям дав я «Кобзаря»* (Т. Шевченко). Модальні слова походять від різних частин мови, напр., від дієслівних форм: *може, здається*, від прислівників: *безумовно, певно*. Тому в контексті вони розрізняються: ***Здається****, ти й позаторік тут був та капості мені робив?* (Л. Глібов) – *Усе мені* ***здається*** (дієслово – С. Д.)*, що ось-ось якесь нещастя…* (І. Франко).

Мода́льність, modality (від середньолатинського. *modalis* – 'модальний' < від лат. *modus* – 'спосіб', 'міра'). Граматико-семантична категорія, яка виражає реальні / ірреальні відношення висловлень до дійсності або суб'єктивну оцінку повідомлення мовцем. Зміст висловлюваного може відповідати реальності чи ірреальності (нереальності), що передається морфологічним протиставленням дійсного й умовного способу, пор.: *Гаї шумлять – я слухаю* (П. Тичина) – реальність; *Якби-то далися орлинії крила, За синім би морем милого знайшла* (Т. Шевченко) – ірреальність.

Модальність поділяють на об'єктивну й суб'єктивну. Наведені приклади, у яких передані відношення повідомлюваного до дійсності, передають об'єктивну модальність, яка властива будь-якому реченню і є обов'язковою. На противагу їй, суб'єктивна модальність не обов'язковий елемент висловлення. Вона передає суб'єктивне відношення мовця до повідомлюваного, яке нашаровується на основну (об'єктивну) модальну кваліфікацію речення. Це можуть бути значення впевненості/невпевненості, згоди/незгоди, експресивної оцінки. Засобами вираження суб'єктивної модальності виступають модальні слова, частки, вигуки, вставні слова, вставні речення: ***Мабуть**, Тихін вернувся з хуторів* (А. Головко); ***На щастя Багірова**, це була не осколкова міна* (О. Гончар).

Моде́ль, pattern (франц. *modèle* від італ. *modello* – 'зразок')**.** Зразок (схема) словотвірної чи граматичної будови мовної одиниці. У межах того самого словотвірного типу відіменних прикметників із суфіксом **-ськ-** зі значенням відносності є моделі з чергуванням і без нього: *Прага – празький*, *герцог – герцогський*, з інтерфіксами і без них: *Фіхте* (нім. філософ) – *фіхтеанський*, *Сковорода – сковородинівський*. Розрізняють мінімальні й розширені структурні моделі речень, як-от: двокомпонентні іменні – *Зима настала. Він був учнем*; двокомпонентні інфінітивні – *Курити заборонено. Потрібно їхати*; однокомпонентні – *Темніло. Літо.*

Молодописе́мні мо́ви, languages recently put into writing. Мови, що набули писемності у недавній час. Вони не мають писемних пам'яток. Молодописемними є близько п'ятдесяти мов колишнього Радянського Союзу, які в 20–30 роки 20 ст. здобули писемність. Серед них мови Північного Кавказу (*див.* **кавка́зькі мо́ви**), мови Середньої Азії (як-от, киргизька мова), чукотсько-камчатська мова – коряцька.

Моноло́г, monologue (від грец. *monos* – 'один' + *logos* – 'слово', 'думка'). Мовлення однієї особи, мовлення з самим собою, яке передається усно і письмово. У драматичному творі (виставі, кінофільмі) – роздуми героя вголос, звернення дійової особи до глядача. Писемна форма монологу представлена в художніх творах як мовлення автора, спрямоване на читача, або як мовлення персонажа. У монологах-роздумах можливі питальні й окличні речення (вони природні в розмовах-міркуваннях), використовувані як засіб ствердження, як-от: *Однак… я її любив, любив! Чи вона сього не знає? Знає, але се, може, мені лиш так здається… О ні, тисячу раз ні!* (О. Кобилянська). *Пор.* **діало́г**.

Моносемі́я, monosemy (від грец. *monos* – ‘один’, ‘єдиний’ + грец. *sēma* – ‘знак’). Те саме, що **однозна́чність**. Протилежне **полісемії**.

Монофто́нг, monophthong (від грец. *monos* – ‘один’ + грец. *phthongos* – ‘звук’). Простий голосний, або «одноголо́сний», тобто такий, що становить один звук. Такими є українські [**а**], [**о**], [**і**], [**е**], [**и**], [**у**]. Монофтонгам протиставляються **дифтонги**.

Монофтонгіза́ція, monophthongization. Перетворення дифтонгів у монофтонги. Відомий у давньоруській мові дифтонг [***іє͡***], що позначався буквою ѣ, згодом перетворився в українській мові на [**і**]: *сѣно* > *сіно*, *дѣло* > *діло*.

Морфе́ма, morpheme (від грец. *morphē* – ‘вигляд’, ‘форма’). Неподільна значеннєва морфологічна частина слова і найменша значеннєва одиниця мови. У слові ***лісовий*** виділяються морфеми *ліс-ов-ий*, кожна з яких має значення: корінь -**ліс**- несе в собі речове значення, яке об’єднує однокореневі слова: *ліс, лісник, пролісок, узлісся*; суфікс -**ов**- надає слову *лісовий* просторового значення (масив лісу), закінчення (флексія) -**ий** є показником чоловічого роду називного відмінка однини прикметника. Отже, кожна з виділених морфем є значеннєвою частиною слова, причому неподільною, бо на менші морфологічні частини їх розділити не можна. Поділ морфем на звуки в морфології не розглядається, оскільки звуки належать до іншого мовного рівня – фонетичного, одиниця якого – звук – значення не має. За роллю в слові морфеми поділяються на корінь і афікси. Корінь – головна морфема слова, вона несе в собі речове значення, за яким визначаються лексичні значення однокореневих слів. Напр., морфема **чорн**- (корінь) у слові *чорний* вказує на кольорове значення цього слова, як і в похідних *чорненький, чорність, чорніти, чорно.* Афікси – морфеми, що прикріпляються до кореня, створюючи з ним або нове слово, або нову форму того ж самого слова. В українській мові відомі афікси: префікс, конфікс, інтерфікс, суфікс, флексія (закінчення), постфікс. Інтерфікс серед них посідає окреме місце: він не має значення. У слові *паро**о**плав* інтерфікс -**о**- служить лише для зв’язку двох коренів.

Морфологі́чна класифіка́ція мов, morphological classification of languages. Класифікація мов, основана на врахуванні подібностей і відмінностей у способах творення граматичних форм слів. Найбільш відома морфологічна класифікація мов, за якою відповідно до морфологічної будови слова мови поділяються на кореневі,

або аморфні (від грец. *a* – ‘заперечення’ + *morphē* – ‘форма’), аглютинативні (від лат. *agglutination* – ‘склеювання’), флективні, або фузійні (від франц. *fusion* – ‘злиття’) і полісинтетичні (багатоскладові), або інкорпоруючі (від лат. *incorporation* – ‘включення до складу’). У кореневих мовах слова не розпадаються на морфеми: корені й афікси. Слова таких мов являють собою морфологічно неоформлені одиниці типу невідмінюваних слів української мови: *тут, там*. Кореневими є мови в’єтнамська, бірманська, старокитайська, значною мірою сучасна китайська. Граматичні відношення між словами в цих мовах передаються інтонацією, службовими словами, порядком слів. У будові слів аглютинативних мов (до них належать тюркські й фіно-угорські мови), крім кореня виділяють афікси (словозмінні і словотворчі), своєрідність яких у тому, що кожен афікс служить для вираження лише одного граматичного значення. Цим названі мови відрізняються від флективних, у яких афікс виступає носієм одразу кількох граматичних значень. Напр., в українській мові, яка належить до типу флективних (*див*. далі), одна флексія **-ей** у формі слова (*від*) *люд-ей* поєднує в собі значення множини й значення родового відмінка. У турецькій мові, яка має аглютинативний тип граматичної будови, для кожного з перелічених граматичних значень існує окремий суфікс: **-лар** – суфікс множини (і тільки множини), **-дан** – суфікс родового відмінка (без вираження ознак числа – однини чи множини). Отже, для передання названих граматичних ознак, що їх виражає в українській мові флексія **-ей**, у турецькій до кореня додається кілька афіксів, а саме*: адам-лар-дан*, де *адам* – ‘людина‘, *-лар-* – суфікс множини, *-дан-* – суфікс родового відмінка. Флективним мовам властива словозміна з участю флексії (закінчення), яка може бути виразником кількох граматичних значень, напр., у формі слова української мови *школа* закінчення (флексія) **-а** вказує на називний відмінок, однину, жіночий рід. До флективних мов належать індоєвропейські й афроазійські мови. У полісинтетичних мовах різні частини речення у вигляді слів-основ об’єднуються в єдині складні комплекси, схожі на складні слова. Зокрема, у мові ацтеків (індіанської народності, що живе в Мексиці) слово-комплекс *нінакаква*, яке означає ‘Я їм м’ясо‘, утворилося від складання слів *ні* – ‘я’, *нака* – ‘м’ясо’ і *ква* – ‘їсти’. По суті таке слово відповідає нашому реченню.

Морфологі́чні проце́си, morphological processes. Зміни морфемної будови слова в історичному розвитку мови. Основних морфологічних процесів три: 1) опрощення морфологічної будови слова (*див*. **опро́щення**); 2) ускладнення морфологічної будови (*див*. **ускла́днення морфологі́чної буд**о́**ви сло́ва**); 3) перерозклад (*див*. **переро́зклад**).

Морфологі́чні сино́німи, morphological synonyms. Рівнозначні морфологічні одиниці. Рівнозначними бувають: 1) префікси, які формують слова з однаковим значенням: ***о****сипати* й ***об****сипати*; 2) префікси, які служать для творення доконаного виду дієслів від форм недоконаного виду без зміни лексичного значення: *лаяти* – ***по****лаяти, лякати* – ***з****лякати, ремонтувати* – ***від****ремонтувати*; 3) суфікси **-ель-, -ит-, -янин-**, що передають загальне значення в словах – назвах осіб за місцем мешкання: *полтав****ець****, одес****ит****, харків'****янин****;* 4) суфікси **-ен-, -т-,** за допомогою яких утворюються від деяких дієслів синонімічні форми дієприкметників: *колоти* > *ко́л****ен****ий* і *ко́ло****т****ий*; 5) просторові прийменники – *біля, коло: …стояла …****біля*** *обгородженої овечої кошари* (І. Франко) – *Лежали запорожці* ***коло*** *возів* (О. Довженко); 6) єднальні сполучники **-і(й)** і **та** (у значенні **і**): *За селом знов шелестіли хліба* ***й*** *пахло полином* (А. Головко), *Наш двір піском посипано* ***та*** *колючками засаджено!* (Леся Українка).

Морфоло́гія, morphology (від грец. *morphē* – 'вид', 'форма' + грец. *logos* – 'слово', 'учення'). Розділ граматики, що вивчає будову слова, тобто морфемний склад, утворення форм слів і систему словозміни. Основними поняттями морфології є **граматичне значення, граматична категорія, граматична форма слова (словоформа), словозміна**. Морфологія пов'язана з іншими розділами граматики: **словотвором** і **синтаксисом.** Словотвір як вчення про засоби і способи творення похідних слів пов'язаний із морфологією тим, що одним із засобів словотворення є утворення нових слів за допомогою морфологічних одиниць – афіксів. Зв'язок морфології з синтаксисом виявляється в тому, що відношення між словами в словосполученнях і реченнях ґрунтується на формах слів, утворюваних афіксами – морфологічними одиницями. Розрізняють морфологію загальну (теоретичну, ту, що торкається всіх мов) і часткову, тобто морфологію окремих мов. До завдань загальної морфології входить інверталізація морфологічних значень форм слів, наявних у мовах світу. Виявлення морфологічних особливостей у граматиці окремої мови – завдання часткової морфології. Напр., в українській мові сім відмінків, у німецькій чотири, у болгарській категорії відмінка немає взагалі, в українській мові роди розрізняються за закінченнями (флексіями): *стіл****Ø****, парт****а****, сел****о,*** у німецькій – за наявністю артиклів ***der*** – чол. р., ***die*** – жін. р., ***das*** – с. р. Ці дані, виявлені в окремих мовах, стають одиницями загальної морфології. До недавнього часу словотвір не розглядали самостійною мовознавчою дисципліною, а визнавали частиною морфології, у якій розрізняли два розділи: словотвір і словозміну.

Мотиво́ване сло́во, motivated word. Слово, виведене зі значення мотивуючого (твірного) слова (*див.* **мотиву́юче сло́во**). У прикладі *ходити – приходити* – перше слово твірне, від нього утворене друге за допомогою префікса **при**-, значення якого виводиться з твірного слова. У такому відношенні твірного і похідного слова вбачають взаємодію мотивуючого і мотивованого слів. Мотивоване слово складається з мотиваційної основи (-**ходи**-) й афікса (**при**-): *при|ходи|ти*.

Мотиву́юче сло́во, motivating word. Слово, від якого утворюється нове слово, тобто виконує роль твірної основи. Слово ***школяр*** утворене від слова ***школа*** за допомогою суфікса -**яр**-: перше стало базою для творення нового слова, воно мотивує його значення: ‘школяр – той, хто вчиться у школі’. *Пор.* **мотиво́ване сло́во**.

М’які́ при́голосні, palatal consonants. Звуки, при вимові яких на основну артикуляцію накладається додаткова, пов’язана з підняттям середньої спинки язика до твердого піднебіння. М’які приголосні протиставляються твердим, які вимовляються без накладання на їхню основну артикуляцію додаткової артикуляції. Різний характер артикуляції твердого і м’якого приголосних [**л**] і [**л'**] демонструє рис. 17.

Рис. 17. Артикуляція твердого і м'якого [л]

Відмінність між ними відчутна на слух: м’які тонально вищі за тверді, пор. вимову: *стан – стань, сіл – сіль, тук – тюк, сад – сядь*. М’які приголосні української мови [**й**], [**д'**], [**т'**], [**н'**], [**з'**], [**дз'**], [**ц'**], [**л'**], [**р'**]. Вони становлять матеріальне (звукове) вираження м’яких фонем. Напівпом’якшених фонем немає. Є напівпом’якшені звуки: [**в’**], [**м’**], [**ф’**], [**ж’**], [**ч’**], [**ш’**], [**дж’**], [**к’**], [**ґ’**], [**х’**], [**г’**], які становлять звукові варіації твердих фонем у позиції головно перед голосним [**і**].

М’я́кість при́голосного, palatalization of a consonant. Палаталізація як диференційна ознака, за якою м’які приголосні відрізняються

від відповідних твердих приголосних, як-от: [**т**], [**н**], [**с**] – тверді, [**т'**], [**н'**], [**с'**] – м'які. Механіка надання м'якості приголосним звукам висвітлена у статті **палаталіза́ція**.

Н

Н – вісімнадцята (з 1990 р.) літера українського алфавіту, назва якої (**ен**) усталена як іменник середнього роду: друковане велике ***ен***, рукописне мале ***ен***. Варіанти друкованих і рукописних накреслень: **Н, н;** *Н, н* – за формою близькі до кириличної букви **н** (*див.* **кири́лиця**), що називалась *наш*. Літера **н** у сучасній українській мові позначає передньоязиковий сонорний носовий приголосний [**н**], який перед буквами, що передають голосні **а, о, и, е, у**, вимовляється твердо: *народ, носити, нирки, нести, нумерація*, а перед буквами **і, я, є, ю** – набуває м'якої вимови: *синій* [*си́н'ій*], *синя* [*си́н'а*], *синє* [*си́н'е*], *синю* [*си́н'у*]. На м'яку вимову вказує м'який знак: *синього* [*си́н'ого*], *день* [*ден'*]. М'яким є подовжене [н:'], позначуване буквосполученням **нн** перед буквами **я** і **ю**: *знання* [*знан:'а́*], *попідтинню* [*поп'ідти́н:'у*]. У кирилиці літера **н** мала числове значення 'п'ятдесят', втрачене в сучасній українській мові. Однак відповідно до місця в алфавіті в класифікації певних понять означає 'вісімнадцятий, -а, -е', напр.: *пункт* ***н*** *першого розділу*. Може вживатися при цифровому позначенні того самого предмета як вказівка на розрізнювальну ознаку: *розміщений у секторі 2-н*.

На́голос, stress. Фонетичне явище, що виявляє себе у виділенні одного зі складів у слові або слова чи сполуки слів (синтагм) у фразі різними фонетичними засобами: напругою вимови (посиленням голосу), підвищенням тону, довготою. Виділення складу в слові називають словесним наголосом; виділення сполуки слів (синтагм) – фразовим (або тактовим). Словесний наголос у мовах світу характеризується або динамікою (напругою, інтенсивністю) видиху (в українській, німецькій та ін. мовах), або підвищенням тону проговорюваного складу (у китайській, японській мовах), або тривалістю звучання голосного звука (у сучасній новогрецькій мові). Залежно від цього розрізняють наголоси: силовий (динамічний), музичний (тонічний, мелодійний), кількісний (довготний, квантативний). Однак у чистому вигляді вони не існують. У шкільній практиці наголос в українській мові називають силовим, що почасти розуміється надто спрощено: силовий – значить, його слід вимовляти сильно. Насправді ж в українській мові наголошений склад вимовляється не сильно, а напружено – протяжно. Завдяки напруженій вимові наголошений склад артикулюється

чітко, *пор.*: [***сéла***], у ненаголошеній – наближено до [и] – [***се^{и}лá***]. Напруженість у свою чергу зумовлює протяжність голосного, чим закріплюється його виразне звучання. На протяжність як властивість наголошеного складу української мови вчителі початкових класів спираються в навчанні дітей встановлювати наголошений склад: рекомендують їм покликати когось або щось: *Іва-а-а-не! Іри-и-и-но! Па-а-а-рто!* Протяжний склад і є наголошеним. Водночас він і напружений. Як приклад змішаних наголосів в інших мовах можна назвати музично-динамічний у шведській і норвезькій. Крім основного наголосу, у багатоскладових словах наявні побічні словесні наголоси. Вони слабші за основний і виявляють себе за один чи кілька ненаголошених складів перед або після основного наголосу. Графічне позначення таке – [ˋ]: *бòротьбá, нèрестopóга, зóлотò, сільськогосподáрський, багàтоповерхóвий, залізобетóнний* (*див.* **побічний нáголос**). Залежно від розташування в слові словесний наголос у мовах світу буває: а) фіксований, або постійний, який у всіх словах припадає на певний склад, напр., у чеській, угорській, фінській мовах наголошеним є перший склад: чеськ. *namořnik* (вим. [*нáможн'ік*] – ‘моряк’); у французькій, турецькій, вірменський – останній склад слова: франц. *drepeau* (вим. [*драпó*] – ‘прапор’); у польській – передостанній: wtorek (вим. [фтóрек] – ‘вівторок’); б) вільний, або рухомий, який падає на різні склади у різних словах – [*кóлесо*], [*солóма*], [*молокó*], та у формах того самого слова – [*головá*], [*голíў*], [*гóлови*]; в) пов’язаний, або зумовлений, тобто закріплений за певною морфемою: у німецькій мові припадає звичайно на кореневий склад: *das Fenster* (вим. [*дас фéнстер*] – ‘вікно’) за винятком тих випадків, коли деякі префікси й суфікси перетягують наголос на себе префікс **auf**: *aufstehen* (вим. [*áуфстеен*] – ‘вставати’), суфікс **-ent-**: *der Student* (вим. [*дер штудéнт*] – ‘студент’). Словесний наголос, як фонетичне явище, служить для розрізнення значень слів (*áтлас – атлáс*) і форм слів (*вíкна – вікнá*) (*див.* **нáголос як зáсіб розрíзнення лексúчних знáчень слів** та **нáголос як зáсіб розрíзнення граматúчних знáчень**). Окреме місце посідає логічний (або смисловий) наголос, який ґрунтується на посиленні голосу чи підвищенні тону в проговорюванні слова для підкреслення його смислової ваги в повідомленні, у відповіді чи запитанні. Зокрема, щоб сформулювати намір піти в бібліотеку завтра, а не сьогодні, будуємо речення так: ***Завтра*** *я піду в бібліотеку*. Подібне в питальних реченнях: *Ви* ***були*** (чи не були?) *в театрі? Ви були в* ***театрі?*** (чи в кіно?). Фразовий (від грец. *phrasis* – ‘зворот’), або тактовий, або синтагматичний, – наголос, пов’язаний із виділенням гучністю, підвищенням тону чи іншими фонетичними засобами сполуки слів (*див.* **синтáгма**) важливої змістової частини речення: *Вітчизні віддати не* ***вигризки душ, а всю повноцінність життя або смерті*** (М. Бажан).

На́голос як за́сіб розрі́знення грамати́чних зна́чень слів, stress as a means of distinguishing grammatical meanings of words. Граматичні значення відмінюваних і дієвідмінюваних частин мови найчастіше передають закінчення (флексії). Наголос же супроводжує фонетично й морфологічно оформлене значення. Напр., *на́рта* – іменник жіночого роду однини називного відмінка, на це вказує флексія **-а**; *іду́* – дієслово теп. часу однини, формант **-у**. Наголос у цих словах відіграє лише роль фонетичного центру, навколо якого об'єднуються звуки. Проте трапляються випадки, коли у вираженні різних граматичних значень того самого слова флексії збігаються. Зокрема, іменники жіночого роду на **-а, -я** в родовому відмінку однини й називному множини мають однакові закінчення, тому функцію розрізнювача граматичних значень бере на себе наголос: Р. в. одн. – *весни́*, *земл**і́***, Н. в. мн. – *ве́сни*, *зе́млі*. Те саме спостерігається в іменниках середнього роду на **-о, -е**, пор.: Р. в. одн. *вікна́*, *по́ля*; Н. в. мн. – *ві́кна, поля́*. Наголос виступає також показником розмежування форм недоконаного і доконаного видів дієслів української мови, як-от:

недоконаний вид	–	доконаний вид	недоконаний вид	–	доконаний вид
накида́ти	–	*наки́дати*	*перекида́ти*	–	*переки́дати*
вимиря́ти	–	*ви́мірять*	*скида́ти*	–	*ски́дати*
заміря́ти	–	*замі́рять*	*переміря́ти*	–	*перемі́рять*

На́голос як за́сіб розрі́знення лекси́чних зна́чень слів, **stress as a means of distinguishing lexical meanings of words.** Наголос є не тільки засобом фонетичного оформлення слів (*див.* **на́голос**) і засобом розрізнення граматичних значень (*див.* **на́голос як за́сіб розрі́знення грамати́чних зна́чень**). Він є також засобом розрізнення лексичних значень. Відомі зіставлення: *а́тлас* – 'збірник географічних карт' і *атла́с* – 'блискуча тканина', *за́мок* – 'будівля' і *замо́к* – 'пристрій для замикання дверей', *обі́д* – 'споживання їжі серед дня' й *о́бід* – 'зовнішня частина дерев'яного колеса'; *при́клад* – 'факт для ілюстрації', *прикла́д* – 'ложа гвинтівки', *му́зика* – 'мистецтво, що відображає дійсність у художньо-звукових образах', *музи́ка* – 'музикант'; *при́від* – 'підстава (справжня або вигадана), причина яких-небудь дій', *привід* – 'примусова доставка до слідчого, прокурора або суду обвинуваченого, свідка або потерпілого'. Це – омографи (*див.* **омо́графи**), тобто різні слова, що мають однакове написання, але вимовляються по-різному.

Наголо́шений голосни́й, **stressed vowel.** Голосний, вимова якого в зіставленні з ненаголошеними характеризується більшою інтенсивністю (в умовах із силовим наголосом), довготою

(в умовах з довготним наголосом), тональністю (в умовах з музичним наголосом). В українській мові наголошеним може бути голосний, що або становить фонетичний склад, як-от: *а*|*ві*|***а́***|*ці*|*я, по*|***е́***|*зі*|*я*, або виокремлює його разом із приголосним: *со*|***по́***|*ка, **по́**|ле* чи приголосними: ***шко́**|ла, **пра́в**|да.*

Надфра́зна є́дність, **supra-phrasal unity.** Синтаксична єдність простих і складних речень, яка дорівнюється абзацу або більша за нього, що формує окрему мікротему тексту. Змістова завершеність такого синтаксичного цілого і його структурна єдність ґрунтується на лексичних одиницях, на граматичних засобах, завдяки яким досягається семантична й синтаксична єдність мікротеми художнього, публіцистичного чи наукового тексту. Основними засобами зв'язку речень у надфразній єдності є повторення слів, використовуваних на позначення суб'єкта дії чи просторових або часових відношень, а також сполучників наслідку, причини, мети, умови, займенників, співвідносних з іменниками попередніх речень. Ілюструє це уривок із тексту про М. В. Остроградського: *Український математик, член Петербурзької Академії наук Михайло Васильович Остроградський (1801–1862) найскладніші й найважчі математичні науки викладав просто і ясно.*

Лекції М. В. Остроградського були глибоко продумані в плані методичному. Як правило, він починав лекцію з короткого огляду того, що було прочитано раніше. Потім давав «хід міркуванню і методу доказу» з нової теми. Після цього підходив до висновків, зосереджуючи увагу слухачів на найголовнішому. Він прагнув до суворих наукових узагальнень, що сприяло розвитку математичного і логічного мислення студентів. Не випадково тому на лекції М. В. Остроградського приходили студенти з інших факультетів.

Цілісність цієї надфразної єдності ґрунтується на повторах прізвища математика, на використанні займенника *він*, уведенні прислівника *потім*, сполуки слів *після цього*, нарешті, прислівник *тому*, що вказує на причиновий зв'язок із попереднім реченням.

Назаліза́ція, **nasalization** (від лат. *nasus* – 'ніс'). Набуття звуком носового забарвлення, спричиненого опусканням м'якого піднебіння, завдяки чому відкривається прохід повітря з легень у носову порожнину. Звуки, що набули назалізації, називаються назалізованими (носовими). *Див.* **носова́ артикуля́ція**.

Назалізо́вані голосні́ і при́голосні, **nasalized vowels and consonants** – *див.* **носова́ артикуля́ція**.

На́зва, **name (nomination).** Словесне найменування, тобто позначення кого- чи чого-небудь: осіб, явищ, ознак, процесів. Назва передається словом, напр., *сестра*, або стійким словосполученням, що відповідає слову: *здоровий глузд* (‘розсудливість’). Розрізняють загальні й власні назви. Серед загальних назв: назви осіб за фахом: *учитель, викладач*; назви виконавців дій: *фігурист, бандуристка*; назви носіїв ознак: *переможець, силач*; назви дій: *ходіння, випробування*; назви знарядь: *калькулятор, осцилограф*; назви речовин: *нафта, олія*; серед власних назв: імена осіб: *Іван, Марія*; прізвища: *Котляревський, Коцюбинський*; по батькові: *Петрович, Сергіївна*; топонімічні назви: *Київ, Дніпро*.

Називне́ ре́чення, **nominative sentence** – *див.* **номінати́вне речення.**

Номінати́вне ре́чення, **nominative sentence** (від лат. *nomino* – ‘називаю’). Односкладне речення, головний член якого виражений іменником (зрідка особовим займенником, числівником) у називному відмінку або кількісно-іменним словосполученням. У реченнях ***Пустеля. Спогади*** (В. Стус); ***Землі 58 десятин**, є де розмахнутися. **Дві пари волів. Троє коней*** (А. Головко) один головний член, співвідносний з підметом, присудка в них немає. За будовою вони можуть бути непоширеними й поширеними: непоширені – *Поле. Гай* (Г. Чупринка), поширені – *Осіння золота пора*. Номінативні речення служать для ствердження названих предметів, явищ, подій. Проте вони почасти формують заперечення: *Не Зевс, не Пан, не Голуб-Дух, – лиш Сонячні Кларнети* (П. Тичина); ***Не літо**. Одягайтесь тепліше* (з усн. мовл.). Можуть передавати запитання чи оклик: ***А овечата**? Подивишся – аж сміх бере* (Л. Глібов); *Розгортаю ту книжечку, – **картинка**!* (А. Тесленко). Називні речення можуть входити до складнопідрядних у ролі головної частини: ***Ніч. Великий курінь**, де відбувалася Рада старшин Запорізької Січі* (О. Корнійчук). За значенням, стилістичними функціями вони поділяються на такі види: а) екзистенціальні (від лат. *existentia* – ‘існування’), або побутові, у яких повідомляється про навколишній світ: ***Зима. Холоднеча. Засніжений ліс*** (М. Стельмах); б) вказівні, призначення яких – указати на той чи той предмет; досягається це використанням дейктичних (від. грец. *deitikos* – ‘вказівний’) часток *ось, он, от*: ***І от Чернігів**. Ранком він ще спав* (П. Тичина); в) емоційно-оцінні, використовувані з окличною інтонацією, у творенні цих речень можуть брати участь слова *який (яка, яке, які), такий (така, таке, такі)*: ***Село! Село! Веселі хати*** (Т. Шевченко), ***Ох, яка ж краса**! Сад увесь убрався в іній* (П. Тичина); г) спонукальні, що містять команди, розпорядження: ***Підйом! Небезпека!***

Нази́вний відмі́нок, **nominative case.** Початкова відмінкова форма в системі відмінювання іменних частин мови – іменника, прикметника, займенника, числівника й форми дієслова – дієприкметника. У кожному з морфологічних класів слів називний відмінок характеризується набором закінчень (флексій) в утворенні однини й множини, напр., у **парадигмі** іменників вони такі (в орфографічному вигляді): в однині – *фабрик**а**, наді**я***, у множині – *фабрик**и**, наді**ї***; прикметників: в однині – *зелен**ий**, син**ій***, у множині – *зелен**і**, син**і***. Форми називного відмінка слів прикметникового типу зумовлюються граматичними ознаками опорного іменника: однини/множини: *червоний м'яч – червоні м'ячі*; граматичного роду: *рідний батько – рідна сестра, рідне дитя*. Називний відмінок називають прямим. В українській мові йому протиставляють наступні шість відмінків, які іменовано непрямими. Значення називного відмінка закладене в його назві – «називний», тобто такий, що називає предмет (істоту чи неістоту), у реченні посідає місце суб'єкта дії (інакше – діяча). У реченні *Любив дід гарну бесіду й добре слово* (О. Довженко) іменник *дід*, ужитий у називному відмінку, називає особу – діяча у відношенні до виконуваної ним дії (*дід любив*). Основна синтаксична функція називного відмінка – виступати підметом у простому двоскладному реченні, як-от: ***Першокласник** читає*, і в предикативних двоскладних частинах складних речень: у складносурядному – ***Гроза** пройшла, і **грім** ударив десь збоку* (І. Сенченко), у складнопідрядному реченні – *Коли **ми** йшли удвох з тобою вузенькою стежкою по полю, **я** гладив золоте колосся* (Д. Павличко). Називний відмінок виконує означальну функцію, виступаючи призв'язковим компонентом у складеному іменному присудку. У такій ролі його іменують називним предикативним. У реченні *Поезія – це **праця** зрима, це **думка** смілої весни* (М. Рильський) називний предикативний вказує на істотну ознаку поезії, на її оцінку як праці, як думки. Власне означальну функцію називний відмінок виконує тоді, коли іменник виступає в ролі прикладки, як-от: *В сяйві–**золоті** сміються фіалкові узгір'я* (Леся Українка). Виокремлюють називний теми, який використовується для називання особи чи предмета, про яких піде мова, напр.: ***Гуцульщина**. То край казковий* (із газети); ***Неділя**. День вийшов якийсь хмурий. Дощу не було, тільки десь сонце заховалося, небо сірими хмарами обмазалось* (Панас Мирний). Називний відмінок виступає головним членом **називного** (номінативного) речення, у якому він сприймається і як суб'єкт дії, і як його ознака (наявність, існування): ***Шум** і **рух**. **Зима**. Холодне хмуре **небо*** (В. Сосюра).

Назви́й те́ми, nominative of theme – *див.* **назви́й відмі́нок**.

Наказо́вий спо́сіб, **imperative mood** – *див.* **спо́сіб дієсло́вний**.

Написа́ння, **spelling.** Буквене позначення на письмі звукового складу слова. Написання підпорядковані принципам орфографії. Є написання фонетичне, що відповідає вимові: *вода, молоко, школа*; морфологічне, за яким зберігаються написання **морфем** у споріднених словах, хоч вони вимовляються по-різному, напр., ***річ**ка* і місцевий відмінок *(у)* ***річ**ці* при вимові [*ў р'íц'ц'і*]; традиційне, за яким зберігається давнє (традиційне) написання: у слові *священний* написання -**нн**- не підпадає ні під яке правило подовження приголосних, у ньому відтворене історичне написання; диференційне, засноване на розрізненні смислу слів (це розмежування написань слів з великої і малої літер, написання разом, окремо й через дефіс): ***Р**оман* і ***р**оман*; *їхати* ***по новому*** *шляху* і *зробив* ***по-новому***. Написання слів, що не підпадає під жодне правило (під правило про слабку й сильну позицію голосних, про сумнівні приголосні, про історичні написання), передають орфографічні словники.

Напівпом'я́кшені при́голосні, semi-palatalized consonants. Тверді приголосні, що в позиції перед голосним [**і**] вимовляються як м'які звуки. Це – губні [**б**], [**п**], [**в**], [**м**], [**ф**], шиплячі [**ж**], [**ч**], [**ш**], [**дж͡**], задньоязикові [**г**], [**к**], [**х**], глотковий [**ґ**], які перед голосними [**а**], [**о**], [**у**], [**е**], [**и**], у кінці складу і в кінці слова функціюють як тверді: *вагон, фабрика, шахи, чотири, ґедзь, кури, хижий; сім'я* [*с'ім|йá*], *кіш|ка, друж|ба*; *сім, дріб, меч,* але перед голосним звуком [**і**] набувають м'якої вимови. Саме тому, що вони виявляють м'якість лише перед [**і**] і не засвідчуються в позиціях перед іншими голосними (за винятком [в] перед [а]), а також у кінці складу і кінці слова, одержали назву напівпом'якшених (або напівм'яких) приголосних. У фонетичній транскрипції м'які і напівпом'якшені позначаються по-різному: для позначення м'яких уживають значок ['], для напівм'яких – [']: [**б'**], [**п'**], [**в'**], [**м'**], [**ф'**], [**ж'**], [**ч'**], [**ш'**], [**дж͡'**], [**ґ'**], [**к'**], [**х'**], [**г'**].

Напівпредикати́вні відно́шення, **semipredicative relation.** Відношення між головним словом відокремленого другорядного члена речення (дієприслівником, дієприкметником, прикметником, відокремленою прикладкою) і словами граматичного центру, з якими мають граматичний і змістовий зв'язок. У реченні ***Вертаючись вночі з передової****, ми через степ до міста підійшли* (Л. Первомайський) головний член дієприслівникового звороту *вертаючись* граматично пов'язаний зв'язком прилягання з дієсловом-присудком *підійшли*,

а змістовно – і з дієсловом-присудком, і через нього – з підметом *ми*: вертаючись називає його додаткову процесуальну ознаку, тобто додаткову дію. У вираженні додаткової дії виявляється напівпредикативність відношень головних слів відокремлених другорядних членів речення. Інші приклади напівпредикативних відношень *див.* у статті **напівпредикати́вні констру́кції.**

Напівпредикати́вний зворо́т, **semipredicative construction** – *див.* **напівпредикати́вні констру́кції**.

Напівпредикати́вні констру́кції, semipredicative constructions. Відокремлені другорядні члени речення (дієприслівниковий, дієприкметниковий, прикметниковий звороти, відокремлена прикладка), що мають потенційну предикативність (присудковість), тобто можливість бути перетвореними (трансформованими) на підрядну предикативну частину (у структурі складнопідрядного речення) або в однорідний член речення. Приклади: дієприслівниковий зворот: ***Не спитавши броду**, не лізь у воду* (Нар. тв.) – *Якщо не піймав, не кажи, що злодій*; дієприкметниковий зворот: *Тут, серед степів, **пропалених і пропечених сонцем**, Ліна частіше згадує батька* (О. Гончар) – *Тут, серед степів, що пропалені і пропечені сонцем, Ліна частіше згадує батька*; прикметниковий зворот: *Крають плуги для нового засіву землю, **від ран живокосних щасливу*** (М. Рильський) – *Крають плуги для нового засіву землю, що від ран живокосних щаслива*; прикладка: *Мати її, **родом туркменка**, зовсім не була схожа на казашок Приуралля* (З. Тулуб) – *Мати її, яка родом туркменка, зовсім не була схожа на казашок Приуралля*.

Напівзв'язко́ві дієслова́, **verbs in predicates of double orientation.** Дієслова, які, тією чи тією мірою зберігаючи своє лексичне значення, виступають у функції зв'язки, тобто в ролі службового слова. В українській мові це дієслова *вважатися, виявлятися, залишатися, зватися, знаменувати, називатися, робитися, ставати, уявлятися* та ін., які можуть функціювати як зв'язки в іменному складеному присудку: *Очі в Маланки **стали налякані**, **круглі*** (М. Коцюбинський), *Однак тоді доти* (абревіатура – 'довготривалі **о**гневі **т**очки') ***залишилися майже цілими*** (О. Гончар).

Нарисне́ письмо́, writing systems – *див.* **графі́чне письмо́**.

Нарі́ччя, **dialect.** Найбільша одиниця діалектного членування мови, що об'єднує споріднені говори й говірки, поширені

на значній території. У сучасній українській мові виділяють три наріччя: північне, говори й говірки якого охоплюють територію, що межує з Білоруссю й Російською Федерацією; південно-західне, розташоване на значній території Правобережної України – на захід від Київської, Вінницької, Житомирської областей; південно-східне, що поширене головно на Лівобережній Україні.

Наро́дна етимоло́гія, **folk (popular) etymology.** Переосмислення й переформування в народній мові незрозумілих слів (переважно запозичених) на основі звукової подібності. Термін з'явився в 19 ст. на позначення помилкового розуміння етимологічного складу слова через незнання його справжнього походження. Відомий в українській мові фразеологізм *ні грана правди* поширений у вигляді *ні грама правди*, у якому слово *грам* ужито замість давньої назви одиниці аптекарської ваги *гран*, що дорівнює 0,0062 г. Фонетичне і семантичне переосмислення сталося внаслідок незнання цієї лексеми, звучання якої близьке до поширеного в побуті слова *грам*. Ще приклад: за основною ознакою прояву хвороби – кашлю – запозичене з французької мови *коклюш* ('капюшон, яким закривають голову під час кашлю') перетворене в *кашлюк*.

Наслідко́ві сполу́чники, consecutive conjunctions. – *див.* **підря́дні сполу́чники**.

Наукова грама́тика, **scientific grammar.** Граматика, завдання якої – пізнати й описати граматичну будову мови на основі досягнень теоретичної думки й найдосконаліших методів дослідження. Граматична будова може розглядатися такою, якою вона є в сучасному стані мови (це сучасні академічні граматики сучасних мов, напр., «Сучасна українська літературна мова» (за заг. ред. І. К. Білодіда, 1980) у 5-ти томах (1969–1974). У результаті аналізу граматичної будови в її історичному розвитку створюються історичні граматики, як-от: «Історична граматика української мови» (автор М. А. Жовтобрюх, 1980). Обидва підходи становлять об'єкти теоретичної й описової граматик. Теоретична граматика розв'язує складні проблеми науки, які не одержали загального визнання або розглядає граматичну будову мови на основі обраної теорії. Завдання описової граматики визначене самою її назвою: дати послідовну й повну характеристику (опис) всіх або основних рис граматичної будови в цілому, або окремих її одиниць, напр., граматичних категорій: числа, роду, предикативності.

Науко́вий стиль, **scientific style.** Один із функційних стилів літературної мови, який використовується в науці, освіті. Його функція – пізнавально-інформативна: наукові тексти містять повідомлення про природу, людину, суспільство, які стають даними для пізнання світу в усьому його різноманітті. Вимоги для наукових текстів – точність, логічність, доказовість викладу, що досягається використанням термінів і термінологічних словосполучень (кожна наука має свій набір термінів), а також іменників з абстрактним значенням, зокрема з суфіксами **-ість, -ство, -аці(я), -изм,** уживанням **інтернаціоналізмів**. Науковий стиль функціює в двох формах: писемній та усній, що виявляється на лекціях у вишах, у виступах на наукових конференціях. У науковому стилі виділяють три підстилі: власне науковий (монографії, дисертації, статті, написані за результатами проведених досліджень і призначені для спеціалістів), науково-популярний (книги, статті, брошури, у яких наукова інформація подається для широкого кола читачів), науково-навчальний (представлений у навчальній літературі).

Націона́льна мо́ва, **national language.** Мова нації. Вона є засобом писемного й усного спілкування членів нації в усіх сферах їхньої діяльності. Такими є українська, російська, польська, англійська, німецька й інші розвинені сучасні мови. Національні мови формуються в період розвитку народності в націю, яка характеризується спільністю мови території економічного життя й психічного складу, виявленого в подібності традицій культури. Перехід мови народності до національної мови не революційний. Національна мова успадковує мову народності, а саме: діалекти, фольклор, мову художньої літератури, ділове мовлення, і формує єдину писемну й усну літературну мову на загальнонародній основі.

Начерта́льне письмо́, writing systems – *див.* **графі́чне письмо́**.

Невідмі́нювані іме́нники, **indeclinable nouns** – *див.* **незмі́нні слова́**.

Невідмі́нювані прикме́тники, **indeclinable adjectives** – *див.* **незмі́нні слова́**.

Невла́сне пряма́ мо́ва, **inner monologue.** Стилістичний прийом поєднання в художньому творі непрямої мови з елементами прямої. Невласне прямою мовою називається пряма мова, що не супроводжується словами автора (*див.* **слова́ а́втора**), тому не береться в лапки, а є частиною оповіді автора або героя. Для ілюстрації – уривок з твору

М. М. Коцюбинського «Фата морґана»: *Увечері повернулась Маланка додому сливе* [майже – С. Д.] *весела, щаслива… Вона осміхалась. Такі чудні пани. Ходять по полю та й міряють. Вона їм в ноги: пани мої, лебіденькі, згляньтесь на мене, бідну, одріжте ближче, там, де пшениця родить, а вони регочуть. Іди, кажуть, бабо, додому, ми не те міряємо. А самії регочуть, бодай би вас бог мав у своїй ласці. Вони думають, що як вона дурна баба, то вже нічого не тямить… Стійте, стійте, може, і в неї голова не дурно на в'язах. Хіба вона не зміркувала, що вони її дурять.*

Уривок починається з розповіді автора про повернення Маланки додому, далі йдуть її роздуми у вигляді прямої мови, що не має авторського супроводу і не виділяється лапками.

Незмі́нні слова́, **uninflected words**. На відміну від змінних (які відмінюються, дієвідмінюються) незмінні слова не мають граматичних форм словозміни. Серед повнозначних слів незмінними є прислівники, крім якісних, що мають ступені порівняння. Не піддаються словозміні службові слова – прийменники, сполучники, частки, а також вигук, який не належить ні до повнозначних, ні до службових слів. Незмінними іменниками й прикметниками є іншомовні слова. Серед них – власні назви: *Дюма, Гейне, Хельсінки,* загальні назви – *візаві, колібрі, какаду, таксі, кенгуру*; прикметники – колір *хакі, беж*; стиль *мілітарі, бароко*. До категорії незмінних належать також **варваризми**, як-от: *homo sapiens, on lain, heppi end*. Незмінними є присвійні займенники тільки у формі родового відмінка: *його, їх, її*, напр. у реченнях: *Ловила й Катря на собі* ***його*** *погляд не раз* (А. Головко). До цієї категорії слів належать буквені й комбіновані абревіатури: *ООН, райво (районний відділ освіти)*, а також назви, що беруться в лапки: *капела «Думка», кооператив «Садівник»*. До незмінних належать українські прізвища на позначення жінок – на **-о** та приголосний: *Прокопенко (навчаюсь з Марією* ***Прокопенко****), Барабаш (зустрілися з бабусею* ***Барабаш****).*

Нейтра́льна ле́ксика, **neutral vocabulary**. Загальностильова лексика, не прикріплена до певного стилю, позбавлена експресивної забарвленості. Це основний лексичний шар мови, використовуваний у всіх функційних стилях як їхня основа. *Пор.* **стилісти́чно заба́рвлені слова́.**

Немилозву́чність, cacophony. Збіг звуків або звукосполучень на стикові слів, який викликає трудність вимови або створює неприємне для слуху звучання. Спостерігається це: 1) коли вживаються у близько розташованих словах однакові кінцеві звукосполучення, як-от:

*Небо, здава**лось**, спуска**лось***; 2) якщо поряд стають однакові кінцеві звуки і займенники: *За весла**ми ми** стрінемо світання*; 3) коли використовуються однакові морфеми: *дід**ові** Іван**ові***. Протилежне – **милозву́чність**.

Ненаголо́шений голосни́й, unstressed vowel. Голосний, який не виділяється серед інших наголосом, тому вимовляється без напруги органів мовлення, що спричинює невиразну артикуляцію. В українській мові це помітно у вимові ненаголошеного [е], який у позиції не під наголосом вимовляється наближено до [и], що у фонетичній транскрипції позначається, як [е^{и}]: *село́* > [*се^{и}ло́*], *зеле́ний* > [*зе^{и}ле́ний*].

Неоднорі́дна супідря́дність, heterogeneous subordination – *див*. **складнопідря́дне ре́чення з кількома́ підря́дними.**

Неоднорі́дні означе́ння, heterogeneous attributes. На відміну від однорідних означень, які характеризують предмет з одного якогось боку у визначенні ознак, якостей, прикмет, означення неоднорідні характеризують предмет з різних боків. У реченні *Дзюрчить малий гірський потік* (А. Малишко) означення *малий* і *гірський* характеризують підмет-іменник за різними ознаками: розмір (*малий*) і належність до просторової одиниці (*гірський*). Особливість неоднорідних означень у тому, що кожне попереднє означення стосується не безпосередньо означуваного іменника, а поєднання наступного після попереднього означення й означуваного слова як складного найменування, яке являє собою словосполучення. У реченні *Дихаю найдорожчим у світі чистим степовим повітрям* (О. Довженко) із двох означень *чистим степовим* перше функціонує означенням словосполучення *степовим повітрям*. Саме тому, що неоднорідні означення характеризують предмет з різних боків, на письмі кома між ними не ставиться на відміну від однорідних означень, які відокремлюються одне від одного комами (*пор*. **однорі́дні означе́ння**).

Неозна́чена фо́рма дієсло́ва, infinitive (non-finite verb form, verbal, verbid) – *див*. **інфіні́тив**.

Неозна́чені займе́нники, indefinite pronoun – *див*. **займе́нник**.

Неозна́чено-кі́лькісні числі́вники, indefinite numerals – *див*. **числі́вник**.

Неозна́чено-особо́ве ре́чення, indefinite-personal sentence. Односкладне речення, у якому головний член виражений дієсловом третьої особи множини теперішнього або майбутнього

часу чи формою множини минулого часу дійсного способу й означає дію, здійснювану неозначеним суб'єктом. Наприклад: тепер. час – *За що, не знаю,* ***називають*** *хатину в гаї тихим раєм* (Т. Шевченко); майб. час – *Верба усохне, і* ***спиляють*** *грушу. Зелене море* ***зроблять*** *із Дніпра* (Л. Костенко); мин. час – ***Посадили*** *над козаком явір та калину* (Т. Шевченко). Крім форм дієслів дійсного способу, головний член неозначено-особових речень може бути виражений формами умовного й наказового способів: ***Пішов би*** *я в Україну,* ***пішов би*** *додому, там* ***би*** *мене* ***привітали***, ***зраділи б*** *старому* (Т. Шевченко); *Кажіть,* ***хай запрягають*** *дві пари биків, зараз і виїдемо* (Г. Тютюнник).

Неозначено-особові речення не слід змішувати з уживаними в народній творчості односкладними речення, у яких головний член – теж дієслово третьої особи множини дійсного способу, але вжите з узагальненим значенням: *На те коня* ***кують****, щоб не спотикався* (Нар. тв.). Форма *кують* ужита із узагальненим значенням: 'всі так роблять'. Пор. неозначено-особове речення: *Настав час: мого коня теж* ***кують***. Дію виконує невизначена особа. *Пор*. **узага́льнено-особо́ве ре́чення**.

Неологі́зм, neologism (від грец. *neos* – 'новий' + *logos* – 'слово'). Слово, утворене для позначення нового (раніше невідомого) предмета або для вираження в наявному слові нового поняття. Це зумовило поділ неологізмів на лексичні і семантичні. 1. Лексичні – нові утворення, які ще не встигли ввійти до активного слововжитку і сприймаються мовцями як новотвори. У 1961 р. в українській мові з'явилося нове слово *космонавт*, коли в космос полетів Ю. Гагарін, але деякий час воно було незвичним, тобто неологізмом, набувши загального вжитку, воно втратило статус неологізму. 2. Семантичними неологізмами називають нові значення слів, які з'являються у відомих словах. Відоме в українській мові слово *вірус* (збудник інфекції) у словосполученні *комп'ютерний вірус* набуло ще одного значення: 'спеціально створена програма, що вносить розлад в інші комп'ютерні програми'. Подібні приклади: *стінка* ('шафа, що займає всю стінку помешкання'), *відмивати* ('легалізувати, уводити в обіг гроші, зароблені незаконно').

Неперехі́дні дієслова́, intransitive verbs – *див.* **перехі́дність / неперехі́дність дієсло́ва**.

Непо́вне ре́чення, incomplete sentence. Речення, у якому немає формально необхідного головного або другорядного члена, але який легко встановлюється з контексту, ситуації або

синтаксичної конструкції. Неповними можуть бути двоскладні й односкладні речення. Двоскладні бувають: 1) із пропущеним підметом: в уривку *До Аристархова приїхав генерал Федорченко з Зарудним.* ***Оглянули греблю, електростанцію, місто*** (О. Довженко) друге речення – неповне, у ньому пропущений підмет: *оглянули* (хто?) *Федорченко з Зарудним*; 2) із пропущеним присудком: у складносурядному реченні *Бджола жалить жалом,* ***а людина – словом*** (Нар. тв.) друга предикативна частина становить неповне речення: у ньому присудок **жалить** пізнається з попередньої частини; 3) із пропущеними обома головними членами речення, напр., у тексті *Шляхом їдуть люди возами і йдуть пішки. Вітя побачив знайомих: –* ***Куди? – На ярмарок*** (С. Васильченко) останні два речення неповні з обома не названими головними членами: (куди?) *ви їдете? Ми їдемо* (на ярмарок); 4) з пропущеними головним і другорядним членом: *Чому ж ти тоді не сказав? –* ***Боявся*** (С. Васильченко) – пропущено підмет **Я** й обставину події **тоді**; 5) з пропущеним другорядним членом речення, зокрема прямим додатком: *Люди дякують дощеві, а* ***подорожній лає*** (нар. тв.). Односкладні речення можуть бути: з пропущеним головним і другорядним членом (додатком): *Уже перед самим окопом її поранило вдруге двома кулями:* ***однією – в стегно, другою – в праву руку*** (О. Гончар). Неповні речення класифікують на контекстуальні, ситуативні та еліптичні. Усі розглянуті речення є неповними контекстуальними: у них пропущений член (члени) встановлюються з контексту, переважно попереднього речення. У ситуативних неповних реченнях відсутній головний чи другорядний член речення визначається із ситуації мовлення, у якій він зрозумілий. Сфера їх використання – діалогічне мовлення: *– Сідай* (до столу). *– Но́ги* (прибери). *– Яка красива* (троянда). Окреме місце серед неповних посідають еліптичні речення (від грец. *elleipsis* – 'випущення', 'випадіння'), у яких неназваний член не визначається з контексту чи із синтаксичної конструкції, яка вказує на час, місце, спосіб, що характеризують дію (стан), або на об'єкт дії. Найчастіше пропущеним буває присудок двоскладного чи головний член односкладного речення, які встановлюються приблизно. У двоскладному реченні *Дівчина так швиденько травою-травою до хати* (А. Тесленко) не вжито присудок, проте він уявляється завдяки наявним у реченні обставинам *швиденько* і *до хати*. Це: або *попрямувала*, або *пішла*, або *побігла*. Еліптичні речення можуть бути не тільки розповідні, а й спонукальні: *–* ***У чорну їх!*** *– рішив старшина* (Панас Мирний), питальні: *–* ***Чого тобі?*** (Петро Панч). Обидва речення – односкладні: перше – інфінітивне, друге – безособове. Неповними не слід визнавати односкладні: означено-особове *– Розплющую очі і раптом бачу у вікнах глибоке небо і віти берез* (М. Коцюбинський); неозначено-особове *– Листи доставили*

в траншею (А. Малишко); узагальнено-особове – *Гірко заробиш – солодко з'їси* (І. Франко); називне – *Весна. 1944 рік. Прифронтовий аеродром. Сніг, сльота* (І. Гребенюк). Неповному протиставляється **по́вне ре́чення**.

Неповноголо́сся, nonpleophony. Властиві старослов'янській мові сполуки -**ра-, -ла-, -ре-, -ле-**, засвідчувані в межах однієї морфеми. В українській мова вони відповідають повноголосним сполукам -о**ро-, -оло-, -ере-, -еле-**: *в**ра**г – в**оро**г, гл**а**с – г**оло**с, д**ре**во – д**ере**во*. У словниковому складі слова з неповноголосними сполуками називають старослов'янізмами (*див*. **старослов'яні́зм**). *Пор*. **повноголо́сся**.

Неповнозна́чні слова́, function words. Слова, що належать до службових (неповнозначних) частин мови. *Див*. **прийме́нник, сполу́чник, ча́стка, ви́гук**.

Неповнозна́чні части́ни мо́ви, function parts of speech – *див*. **части́ни мо́ви**.

Неподі́льне словосполу́чення, set phrases – *див*. **фразеологі́зм**.

Непохідна́ осно́ва, underived stem. Основа, у якій не виділяються живі афікси і значення якої не мотивується через зв'язки зі спільнокореневими словами. Зокрема: *лід, біл-ий, кожн-ий, тисяч-а, чита-ти, скрізь*. *Пор*. **похідна́ осно́ва**.

Непоши́рене ре́чення, unextended sentence. Речення, що не містить у своєму складі другорядних членів речення: *Весна стояла суха і вітряна* (М. Коцюбинський), *Ти будеш щасливий* (з усн. мовл.), *Минуло багато років* (із підручника), *Тиша* (з усн. мовл.), *Вечоріє* (з усн. мовл.).

Неприкри́тий склад, **uncovered at the beginning syllable.** Склад, що починається на голосний, який не прикривається приголосним. Неприкритими можуть бути склади на початку слова, як-от: ***о**/зе/ро, **ар**/хів, **уз**/віз*, і всередині слова: *на/**о**/дин/ці, по/**о**/ди/но/кий, пів/**ос**/трів*.

Непряма́ мо́ва, **indirect speech.** Чуже мовлення, уведене в авторський текст у формі підрядної предикативної частини (підрядного речення) складнопідрядного речення. У ньому головна частина відповідає словам автора, а підрядна – прямому висловленню. Пор.:

Пряма мова	Непряма мова
«***Швед повів на штурм***», *– сказав Данило, виждавши ритмічну паузу* (Ю. Яновський).	*Данило, виждавши ритмічну паузу, сказав,* ***що швед повів на штурм***.

Пряма мова змінюється на непряму так: 1. Якщо пряма мова виражена розповідним реченням, то вона замінюється підрядним реченням зі сполучниками *що*: «***Всяке нове діло вимагає досвіду***», *– говорив Майборода* (В. Кучер) – *Майборода говорив,* ***що всяке нове діло вимагає досвіду***. 2. Якщо пряма мова становить питальне речення, то підрядна частина приєднується питальними займенниками, прислівниками *хто, де, куди*, а також питальною часткою *чи*: «***Більше не підіймете?***» *– поцікавився Кармазин* (О. Гончар) *– Кармазин поцікавився,* ***чи не підіймуть більше***. Наявність у прямій мові звертань, вигуків, окличних часток, форм наказового способу, як у реченні *Англійці в розпачі кричать:* «***Рятуй нас, милий боже!***» (Леся Українка), робить неможливим перетворення її в підрядну частину.

Непряме́ запита́ння, **indirect question.** Запитання, передане непрямою мовою, тобто підрядною частиною складнопідрядного з'ясувального речення, яка приєднується до головної питальними займенниками, прислівниками *хто, що, де, куди*, часткою *чи*, пор.:

Пряме питання	Непряме питання
«Що, власне, сталося?» *– думав Сагайда, крокуючи вулицею Грінави* (О. Гончар).	*Сагайда, крокуючи вулицею Грінави, думав,* ***що сталося***.
«Він не дуже кричав?» *– запитував Оврам* (Г. Штонь).	*Оврам запитував,* ***чи він не дуже кричав.***

На відміну від речень із прямим запитанням у структурах із непрямим запитанням знак питання не ставиться.

Непрями́й дода́ток, **indirect object** – *див.* **дода́ток**.

Непрями́й поря́док слів, **inversion.** Те ж, що **інве́рсія**.

Непрямі́ відмі́нки, **indirect cases.** Непрямими визнаються всі відмінки, протиставлювані прямому – називному відмінку. В українській мові – родовий, давальний, знахідний, орудний, місцевий, кличний. В інших індоєвропейських мовах кількість непрямих відмінків – різна: напр.,

у німецькій лише genitiv (родовий), dativ (давальний), akkusativ (знахідний). Відмінність непрямих відмінків від прямого (називного) в тому, що він називає суб'єкт дії або стану, а тому синтаксично пов'язується лише з присудком предикативним зв'язком (*див.* **координа́ція**). Стосовно інших членів речення він незалежний. Непрямі відмінки синтаксично залежать від інших слів у реченні, що спричинює об'єктні, атрибутивні (означальні) й обставинні відношення. Кожен відмінок передає різні значення залежно від того, від якої частини мови він утворений, від яких груп дієслів залежить. Є первинні (основні, вихідні значення) і вторинні – не основні, не типові для них. Первинні такі: родовий вказує на належність: *Лиш крик* ***поета*** *ще лунав в давній силі* (І. Франко), давальний – на адресата дії: ***Дівчинці*** *враз полегшало на серці* (О. Іваненко), знахідний – на об'єкт дії: *Не затримуйте* ***машину*** (В. Козаченко), орудний – на знаряддя дії: *Відмикаю світанок скрипичним* ***ключем*** (Л. Костенко), місцевий – на місце дії: *Галки* ***на стіні*** *сидять* (М. Рильський), кличний – на суб'єкт, до якого спрямоване мовлення: *Що з тобою,* ***дитинко?*** (М. Коцюбинський). Вторинні значення непрямих відмінків – не основні, не типові. Це, напр., значення суб'єкта стану, яке можуть передавати відмінки: знахідний: ***Платона*** *лихоманило і заливало потом* (М. Зарудний), давальний: ***Грицькові*** *справді не таланило* (Б. Грінченко), орудний – *Сад постійно доглядається* ***учнями*** (із газети).

Нескладови́й [і̯], non-syllabic Ukrainian [і̯]. Звук [і̯], який не утворює складу. На письмі позначається літерою **й**, у фонетичній транскрипції української мови – значком [і̯] (йти – [і̯ти]). Нескладовості звук [і̯] набуває: 1) на початку слова перед приголосним (після слова, що закінчується на голосний): [*доі̯ва́на*] (до Івана), [*стобо́йу і̯ду*] (з тобою іду); 2) усередині слова після голосного перед приголосним: [*заі̯ме́н:ик*] (*займенник*), [*д'і̯ішо́ў*] (дійшов); 3) у кінці слова після голосного перед паузою: [*даі̯*] (дай), [*св'і̯і̯*] (свій). У поєднанні з голосними становить нескладову частину **дифтонгів** [**аі̯**], [**еі̯**], [**уі̯**], [**оі̯**], [**іі̯**], [**иі̯**]: [*пос'п'іша́і̯*] (поспішай), [*коре́і̯ц'і*] (корейці), [*прац'у́й́*] (працюй), [*конво́і̯*] (конвой), [*приб'і̯і̯*] (прибій), [*до́бри́і̯*] (добрий).

Нескладови́й [ў], non-syllabic Ukrainian [ў]. Звук [ў], який не утворює складу. На письмі позначається буквою **в**, у фонетичній транскрипції української мови – значком [ў]. Звук [ў] вимовляється: 1) на початку слова перед приголосним після слова, що закінчується на голосний: [*ідé ўго́ру*] (іде вгору), [*п'і́де ўпере́д*] (піде вперед); 2) усередині слова після голосного перед приголосним: [*воўк*] (вовк), [*пра́ўда*] (правда); 3) у кінці слова перед паузою: [*о́стр'іў*] (острів), [*ходи́ў*] (ходив). У фонетичному складі не буває

самостійним, вимовляється разом з іншими звуками складу: [*ўчо́/ра*], [*пра́ў/да*], [*хо/дúў*]. В українській мові становить частину дифтонгів, а саме – їхній нескладовий компонент: [**аў**], [**еў**], [**уў**], [**оў**], [**іў**]. Вимова звука [**в**] як нескладового [ў] є одним із доказів того, що в українській мові звук [**в**] є губно-губний (а не губно-зубний), тому легко переходить у [ў]. У російській мові такої фонетичної зміни немає, оскільки звук [**в**] губно-зубний, як і звук [**ф**].

Неузго́джене озна́чення, **non-agreed attribute** – *див.* **озна́чення**.

Нечлено́вані ре́чення, word-sentence. Те саме, що **слова́ -ре́чення**.

Нова́ украї́нська літерату́рна мо́ва, New Ukrainian literary language. Українська літературна мова, заснована наприкінці 18 – початку 19 століть на основі народних говорів. Вона змінила староукраїнську літературну мову (14–18 ст.), основу якої становила церковнослов'янська мова з домішками українських діалектних елементів. Початок нової української літературної мови умовно пов'язується з виданням 1798 р. поеми «Енеїда» І. П. Котляревського, написаної живою українською мовою. У першій половині 19 ст. формування української мови на народній основі продовжили поети-романтики (Л. Боровиковський, А. Метлинський, О. Афанасьєв-Чужбинський та ін.), П. П. Гулак-Артемовський, Є. П. Гребінка, Г. Ф. Квітка-Основ'яненко. Вони орієнтувалися на середньонаддніпрянські й близькі до них слобожанські говори. Особливе місце в подальшому розвитку літературної мови належить Т. Г. Шевченкові, який, об'єднавши у своїх творах кращі традиції попередників українського фольклору і живого мовлення, виробив і закріпив загальнолітературні норми національної мови. У 19 ст. вільне використання української мови стримувалося Валуєвським та Емським указом Олександра II про заборону друкувати книги українською мовою в Російській імперії. Дальший розвиток нової української літературної мови пов'язаний у другій половині 19 – на початку 20 ст. з іменами П. О. Куліша, Марка Вовчка, І. С. Нечуя-Левицького, Панаса Мирного, Лесі Українки, М. М. Коцюбинського, Б. Д. Грінче́нка, Г. М. Хоткевича, які своїми творами розширили стилістичні можливості художньої літератури. Позитивну роль у розвитку української мови відіграли західноукраїнські митці І. Франко, В. Стефаник, Марко Черемшина, О. Кобилянська, які збагатили словниковий склад української літературної мови одиницями південно-західного наріччя. До сформованих у кінці 19 – початку 20 ст. трьох стилів літературної мови: художнього, публіцистичного, наукового, з 20-х рр. 20 ст. почав формуватися офіційно-діловий стиль. Створена в кінці 18 – початку 19 ст. нова українська

літературна мова заклала основи того поняття, яке визначає термін «сучасна українська літературна мова» (*див.* **сучáсна украї́нська літерату́рна мо́ва**).

Номенклату́ра, **nomenclature** (від лат. *nomenclatura* – ‘перепис імен’, ‘перелік’, ‘список’). Сукупність назв або перелік назв, поширених у галузях науки, техніки, виробництва для позначення використовуваних у них об’єктів. У ботанічній лексиці – назви дерев: *сосна, береза*; у медицині: *акрихін* – ‘протималярійний препарат’, *аспірин* – ‘препарат для зниження температури’, у хімії – *хлор, водень, кисень*; у будівельній справі: *блок* – ‘механізм для підняття важких предметів’. Тому можливі: *ботанічна номенклатура, хімічна номенклатура, номенклатура кондитерських виробів.* Номенклатуру слід відрізняти від термінології, яка складається з назв наук, назв наукових і мистецьких напрямів, абстрактних понять і категорій, напр.: назви наук і наукових течій: *Акустика, Літературознавство, Біохімія*; назви наукових і мистецьких напрямів: *Структуралізм, Романтизм*; абстрактні поняття: *давнина* (термін історії); граматичні категорії: *однина, ступені порівняння, предикація* (*див.* **термінолóгія**).

Номінати́вна фу́нкція (мо́вних одини́ць), **nominative function.** Призначення слова, словосполучення, фразеологізму, речення служити назвою (найменуванням) предмета. *Див.* **номіна́ція**.

Номінати́вне ре́чення, **nominative sentence** (від лат. *nomino* – ‘називаю’) – *див.* **називне́ речення**.

Номіна́ція, nomination (від лат. *nominatio* від *nomino* – ‘називаю’). Називання мовних одиниць, що служать для позначення предметів дійсності і які у формі слів, словосполучень, фразеологізмів, речень використовуються як найменування у процесі мовленнєвих актів. Слово є основною номінативною одиницею: це а) іменники – апелятиви (*див.* **апелятúв**); б) іменники – власні назви (*див.* **влáсна на́зва**). Словосполучення – синтаксична одиниця, що є складною назвою, виражає складне поняття: *рідна школа, читати книгу, надто малий*. Фразеологізм, еквівалентний слову: *кіт наплакав* – ‘мало’, *не за горами* – ‘швидко, незабаром’. Речення, яке наявними в ньому словами виконує номінативну функцію (напр., називне речення). Але як одиниця повідомлення, що є найуживанішим у спілкуванні (а мова є знаряддям спілкування), речення виконує комунікативну функцію.

Но́рма в мо́ві, **language standard (norm)** (від лат. *norma* – ‘правило’, ‘взірець’). Сукупність історично сформованих загальновизнаних мовних одиниць, що усталені в словниках, граматичних довідниках, підручниках як зразкові, правильні на певному історичному відрізкові розвитку мови й суспільства. Норма формує цілісність і загальновизнаність літературної мови. Вона визначає, що правильно, а що неправильно, напр., правильно слід вимовляти *нові́*, а не *но́ві*, користуватися словосполученням *брати участь*, а не *приймати участь*. Відсутність норми стало б перешкодою нормального спілкування членів суспільства. Мовці різних діалектів і наріч не розуміли б один одного: слово *замаюсити* (‘забрати’,‘заховати’), знане у східноукраїнських говірках, залишилося б загадкою для мовця західноукраїнського наріччя, а на його запитання: *Де му бики сут?* (‘де його бики?’) – мовець зі Сходу нічого б не відповів, бо не зрозумів би запитання. Без знання мовних норм важко сподіватися на розуміння газетних текстів, змісту наукових праць і художньої літератури. Де вже думати про розуміння тексту Конституції, законів України, зміст яких повинен бути доступним кожному членові суспільства. Тому досягненню загальнозрозумілості служить нормативна мова. У розвитку літературних мов норма залишається стабільною упродовж багатьох десятиліть. І все ж, як і мова, вона змінюється. У другій половині 20 ст. орфографічні словники рекомендували слово *кулінáрія* вимовляти з наголошеним **а**, нинішні словники подають це слово з двома наголосами: *кулінáрія*. У середині 20 ст. припустимо було використовувати дієслово *являтися* в ролі зв’язки в іменному складеному присудку (*Він являється видатним письменником свого часу*), за сучасними нормами це слово в такій функції вживати не рекомендовано. Зміни ці не вигадані науковцями, вони об’єктивно формуються в багаторічній практиці мовців. Завдання мовознавців – слідкувати за змінами, їхньою поширеністю і в разі набуття загальномовності фіксувати як норму. До 1960 р. запозичений із французької іменник *пальто* належав до категорії незмінних. Укладачі ж «Українського правопису» 1960 р., враховуючи реальну практику, вказали на його відмінюваність. Факти свідчать, що зміни мовних норм протягом одного покоління людей незначні.

Носова́ артикуля́ція, nasal articulation. Вимова звука з опущеним м’яким піднебінням, що спричинює проходження повітря через порожнину носа й утворення носових звуків. Носових голосних в українській мові немає. Вони властиві, наприклад, польській і французькій мовам. У польській мові є носовий **ę** (**е** носовий): *język* (мова), *mięso* (м’ясо) і носовий **ą** (носовий **о**): *związek* (зв’язок), *mąż* (чоловік). Носові приголосні

в українській мові – це: зімкнені губно-губні сонорні – твердий [**м**] – *мова* [*мо́ва*], *трамвай* [*трамва́ї*] і напівпом'якшений [**м'**] – *місто* [*м'і́сто*], *музик-хол* [*м'у́зи*^{е}*кхол*], а також зімкнені передньоязикові сонорні – твердий [**н**] – *наш* [*наш*], *рана* [*ра́на*] та м'який [**н′**] – *нюхати* [*н′у́хати*], *малесенький* [*мале́се*^{и}*н′кий*].

Носові́ зву́ки, **nasalized sounds** – *див.* **носова́ артикуля́ція**.

Ностраті́чні мо́ви, **nostratic languages.** Мови кількох мовних сімей, об'єднаних у макросім'ї за певними ознаками їхньої генетичної спільності. У 20 ст. данський учений Х. Педерсен висунув гіпотезу про гіперсім'ї мов, що включають ряд мовних сімей, яку російський мовознавець В. М. Ілліч-Світич науково обґрунтував. Він установив надродину мов, яка об'єднує індоєвропейську, тюркську, монгольську, дравідійську й афразійську сім'ї. Підтвердження цього – у виявлених ним понад 1000 генетично тотожних кореневих й афіксальних морфем. Кореневі морфеми складають корені основного словникового складу, які передають значення родинних стосунків, назв тварин і рослин, елементарних дій, основних якостей. Один із прикладів: індоєвропейське **get-* – 'хапати, брати, стискувати', алтайське **кати-* – 'хапати, брати, стискувати', дравідійське **кат*Λ*-* – 'хапати, брати, тримати'. Це дало право говорити про генетичну спорідненість певних сімей мов, яка, як припускають, існувала до 11-го ст. до н. е., після чого почалося формування окремих сімей мов. На сьогодні гіпотеза про ностратичні мови залишається незагальновизнаною.

Нуль зву́ка (**'нуль фонетичний**'), **нуль зву́ка, phonic zero** (від лат. *nullus* – 'ніякий'). Відсутність голосного як показник граматичного значення при чергуванні. Нуль звука спостерігається в розрізненні недоконаного й доконаного виду дієслів: *об**и**рати – обрати, пос**и**лати – послати*.

Нульова́ зв'я́зка, **zero linking verb.** Не виражена в іменному складеному присудку зв'язка, що є показником теперішнього часу дійсного способу. У реченні *Мистецтво – найкращий педагог* (О. Гончар) в іменному складеному присудку *найкращий педагог* пропущена зв'язка **є**, яка становить форму теперішнього часу зв'язки *бути*. Вона виводиться із зіставлення з реченням, у якому зв'язка наявна, пор.: *Мистецтво* ***є*** *найкращий педагог*. У реченнях із нульовою зв'язкою іменний складений присудок може приєднуватися до підмета а) за допомогою часток *це, оце, то, ось*: *Поезія – **це** завжди **неповторність**, якийсь безсмертний **дотик** до душі* (Л. Костенко),

Сміле слово – то наші ***гармати****, Світлі вчинки –* ***то*** *наші* ***мечі*** (П. Грабовський); б) за допомогою сполучників *як, мов, наче, неначе*: *Ти –* ***як дощ****, А я* ***мов явір****. Хочу листям тебе зловить* (Д. Павличко).

Нульова́ фле́ксія, **zero inflexion** – *див.* **нульове́ закі́нчення.**

Нульове́ закі́нчення, **zero inflexion.** Закінчення, що не має звукового вираження. Зіставляючи відмінкові форми іменників жіночого роду *сестра* і чоловічого роду *брат*, констатуємо, що в іменнику *сестра* в усіх відмінках однини є матеріально (тобто у звуках) виражені закінчення: Н. в. *сестр****а***, Р. в. *сестр****и***, Д. в. *сестр****і***, Зн. в. *сестр****у***, Ор. в. *сестр****ою***, М. в. …*сестр****і***, Кл. в. *се́стр****о***, тимчасом як в іменнику *брат* матеріально виражені закінчення однини мають лише непрямі відмінки (Р. в. *брат****а***, Д. в. *брат****ові***, Зн. в. *брат****а***, Ор. в. *брат****ом***, М. в. …*брат****ові***, Кл. в. *бра́т****е***), називний відмінок цього іменника матеріально вираженого закінчення не має. Але ж називний відмінок – одна з форм іменника. А кожна форма визнається формою тільки за наявності показника (форманта). Який же показник форми називного відмінка однини іменника *брат*? Відповідь: матеріально не виражений, нульовий. Отже, в називному відмінку однини іменник *брат* складається з кореня *-брат-* і нульового закінчення, передаваного значком Ø: *братØ*. Нульове закінчення є показником родового відмінка множини іменників жіночого роду, пор.: Н. в. *сестри*, Р. в. *сестерØ*, Д. в. *сестрам* і под. Короткі прикметники *повен, згоден* також мають нульове закінчення як показник чоловічого роду, який протиставляється жіночому й середньому роду цих прикметників: *повн****а****, повне; згодн****а****, згодне*. Нульове закінчення відоме і в присвійних прикметниках із суфіксом **-ів-(-їв-), -ин-(-їн-)**: *батьків****Ø*** *– батьков****ого*** *– батьков****ому****…; Андріїв****Ø*** *– Андрійов****ого*** *– Андрійов****ому****…; материн****Ø*** *– материн****ого*** *– материн****ому****…; Надіїн****Ø*** *– Надіїн****ого*** *– Надіїн****ому****…* У протиставленні родів у дієсловах минулого часу, зокрема: *писавØ, писал****а****, писал****о*** – форма чоловічого роду *писав* має нульове закінчення.

О

О – дев'ятнадцята (після 1990 р.) літера українського алфавіту, назву якої прийнято сприймати як іменник середнього роду: *рукописне велике* ***О****, друковане мале* **о**. Літерою **о** в сучасній українській мові позначається лабіалізований (огублений) голосний звук [**о**], виразна вимова якого засвідчується в наголошеній позиції і в переважній більшості ненаголошених складів: [*го́лови*], [*вода́*], [*пое́т*]. Лише в позиції перед складом з наголошеним [**у**]

ненаголошений [о] частково наближається до [**у**], зокрема в словах *кожух* [*ко*ᵘ*жу́х*], *зозуля* [*зо*ᵘ*зу́л'а*]. За походженням літера **о** – з **кирилиці**, у якій вона називалася *он* і мала числове значення «сімдесят». Звук [**о**] в кирилиці передавався не тільки літерою «он», а й літерою «омега» (ѡ), яка з 18 ст. вилучена з ужитку. У сучасній українській мові літера **о** числового значення не має, але в класифікації понять чи явищ означає 'дев'ятнадцятий, -а, -е': *див. пункт* ***о***. При цифрах літера **о** служить розрізнювальним показником ряду предметів, що мають той самий номер: *схема № 2-о.*

Об'є́кт, object (від лат. *objectum* – 'предмет'). Предмет, явище, на які спрямована якась дія. Граматичним вираженням об'єкта в українській мові є додаток. Аналізуючи речення, виділяємо підмет, присудок і предмет, тобто об'єкт, на який спрямована дія. У реченні *Учень читає книгу* слово *книгу* є об'єктом, предметом, що відчуває на собі дію, виражену дієсловом-присудком *читає*. Отже, об'єкт – це додаток, виражений непрямим відмінком.

Об'є́ктні відно́шення, object relations. Семантико-синтаксичні відношення між стрижневим словом (переважно дієсловом) і залежним від нього словом (найчастіше іменником у непрямих відмінках без прийменника або з прийменником), що є об'єктом (предметом), на який спрямована дія. Типовим виявом об'єктного відношення є словосполучення дієслова й іменника в непрямому відмінку без чи з прийменником: *складати іспит, побачитися з товаришем.* Вираження об'єктних відношень залежить не тільки від того, які частини мови утворюють словосполучення, а й від лексичних значень стрижневого і залежного слів, напр.: *пронизати* (чим?) *стрілою* (об'єктне відношення) – *вилетіти* (як?) *стрілою* (обставинне відношення). Об'єктні відношення можуть передаватися поєднанням стрижневого слова, вираженого віддієслівним іменником, який зберігає семантичну основу дієслова, як-от: *надати допомогу – надання допомоги; побачитись з учителем – побачення з учителем.*

Образність, figurativeness. Передання загального поняття яскравим виражально-зображувальним ефектом, побудованим на фігурах мови, у тому числі – і тропах. Образність найповніше репрезентована в художньому стилі, змалювання дійсності в якому ґрунтується на багатозначності слів, порівнянні та ін.: ***Гойдає*** *вогку черемшину* / ***Весни всевладная рука*** (М. Рильський), *Один Чіпка не плакав.* ***Як той сич насуплений****, стояв він нарізно всіх* (Панас Мирний). *Див.* **фігу́ри мо́влення**, **тро́пи**.

Обста́вина, adverbial modifier. Другорядний член речення, що пояснює слово зі значенням дії чи ознаки і позначає, за яких обставин відбувається дія, або вказує на спосіб, ступінь вияву дії або ознаки. Морфологічним вираженням обставин є прислівник і відмінкові форми іменників (із прийменниками і без прийменників), дієприслівник, інфінітив, фразеологічні поєднання, як-от: *бігти* ***швидко*** (прислівник), *іти* ***до школи*** (іменник із прийменником), *іти* ***не поспішаючи*** (дієприслівник), *прийшов* ***учитися*** (інфінітив), *прийти* ***у свинячий голос*** (‘пізно’) (фразеологічне поєднання). За значенням розрізняються такі види обставин: обставини часу: *розмовляти* ***дорогою***; обставини способу дії: *бігти* ***стрімголов***; обставини міри або ступеня: *чекати* ***довго***; обставини місця: *працювати* ***в майстерні***; обставини причини: *закричати* ***від болю***; обставини умови: *заїхати* ***з першою можливістю***; обставини мети: *виставити* ***для огляду***; обставини допусту: *зробити* ***наперекір бажанню***.

Обста́винні відно́шення, adverbial relations. Семантико-синтаксичні відношення між стрижневим словом (найчастіше дієсловом) і залежним компонентом, вираженим прислівником, інфінітивом, дієприслівником, прийменниково-відмінковими формами іменника або фразеологізмом, що формують словосполучення обставинних значень: часових (*звикнути* ***змолоду***), просторових (*відпочивати* ***в саду***), причинових (*злякатися* ***від несподіванки***), умовних (*зробив* ***зумисне***), допустових (*курити* ***незважаючи на заборону лікаря***), способу дії (*їхати* ***верхи***).

Оглу́шення при́голосних, unvoicing of consonants. Перехід у вимові дзвінких шу́мних приголосних у співвідносні їм глухі у певних позиціях. Зокрема, прийменник **з** перед словом, що починається на глухий, вимовляється як відповідний йому глухий: ***з*** *класу* [***с***кла́су], ***з*** *приводу* [***с***пр’во́ду]. Дзвінкий [**з**] переходить у глухий [**с**] у префіксах **роз-, без-**: *розхитати* [ро***с***хи^{е}та́ти], *безслідно* [бе^{и}***с***:л’і́дно]. У коренях слів перед глухим приголосним оглушується дзвінкий [**г**], вимовляючись як співвідносний йому глухий [**х**]: *легко* [ле́***х***ко], *вогко* [во́***х***ко], *нігті* [н'і***х***т'і]. Приклади становлять один із видів асиміляції. *Див*. **асиміля́ція**.

Огу́блення, labialization – *див*. **лабіаліза́ція**.

Одзві́нчення при́голосних, voicing of consonants. Заміна у вимові глухого приголосного відповідним парним дзвінким під

впливом сусіднього дзвінкого. Приклади: *боро**ть**ба* (від *боротися*) – фонетичною транскрипцією [*боро**т'**б**а́*]: ***т'*** – глухий, **б** – дзвінкий, під впливом дзвінкого ***т'*** одзвончується – [*боро**д'**б**а́*]. Те ж стається і в *ко**сьба*** [*ко**з'б**а́*]; *воло**чба*** (від *волочити*) – [*воло**джб**а́*]; *о**сьд**е* [*о́**з'д**е*]. Наведені приклади становлять один із видів асиміляції. *Див.* **асиміля́ція**.

Одини́ці мо́ви, language units. Регулярно відтворювані стійкі елементи мови, що відрізняються один від одного за місцем у системі мови і призначенням. У системі мови вони поділяються на одиниці фонетичні (фонологічні), лексичні (і фразеологічні), морфологічні (і словотворчі), синтаксичні. За призначенням одиниці мови діляться на номінативні, комунікативні і формувальні. Номінативні одиниці називають (позначають) предмети, поняття. Слово є основною номінативною одиницею (слово *стіл* називає предмет, *ходіння* – опредмечену дію, *чорнота* – опредмечена ознака). Номінативну функцію виконують одиниці, що складаються з кількох слів: фразеологізми (*люди з чистою совістю, болюча проблема*); складені назви (*Азовське море, Тарас Григорович Шевченко*), словосполучення (*рідний клас, батьківські збори*). Комунікативну одиницю становить речення: тільки завдяки реченням досягається взаєморозуміння: речення передають повідомлення, емоції, волевиявлення: *Україні, її люду хочу я служити* (П. Тичина), *На міст! – крикнув він до вершників. – Через Десну!* (О. Копиленко). Формувальні одиниці – це засоби, які формують (утворюють, будують) номінативні й комунікативні одиниці. Такими є **фонеми** і **морфеми**, з яких будуються (утворюються) слова, а з них словосполучення і речення.

Однина́, singular number. Одне з граматичних значень категорії числа іменників, що позначає один предмет або пов'язані з ним ознаки, процеси, виділювані з низки однорідних. Напр.: *юнак, клас, комп'ютер*, чим однина відрізняється від *множини*, форми граматичного числа іменників, яка виражає більшу як один кількість предметів, пор.: *юнаки, класи, комп'ютери.* Морфологічними показниками розрізнення однини і множини є: 1) відмінкові закінчення, окремі для однини й окремі для множини: *братØ – брат**и**, ученьØ – учн**і***; 2) специфічні засоби словотвору: *чудо – чуд**еса**, мати – мат**ер**і*; 3) наголос*:* *вербу́* (Р. в. одн.) – *ве́рби* (Н. в. множ.), *ногу́* (Р. в. одн.) – *но́ги* (Н. в. множ.). Є іменники, які вживаються тільки в однині: форм множини вони не мають. Це: 1) збірні іменники, що означають сукупність осіб, напр., *селянство*, *учительство,* або подібних предметів, явищ, що сприймаються як неподільне ціле: *ганчір'я, колосся*; 2) абстрактні іменники, що означають різні узагальнені поняття: *щастя, гордість*; 3) іменники, що

передають (позначають) назви речовин: *піски, сніги*; 4) власні назви людей, тварин, географічні назви: *Андрій, Сірко, Київ, Дніпро.* Для іменників, що мають лише форму однини, у науковій граматиці використовують термін ***singularia tantum***.

Одновидові́ дієслова́, verbs that have one form to express either resultativeness or non-resultativeness. Дієслова, які мають форму одного з видів: тільки недоконаного або тільки доконаного виду. Одновидові дієслова діляться на дві групи: одновидові дієслова недоконаного виду й одновидові дієслова доконаного виду. Одновидові дієслова недоконаного виду – це безпрефіксні дієслова, які означають дію незавершену, не обмежену в часі і не вказують на її результат. Цю групу складають: дієслова а) зі значенням процесу: *їхати, нести, летіти*; б) зі значенням стану: *лежати, спати, дихати*; в) зі значенням фізичного й психічного стану людини: *морозити, гордувати, боятися*; г) зі значенням повторюваності незавершеної дії: *пританцьовувати, помахувати, притримувати.* Одновидові дієслова доконаного виду позначають такі дії, які не мисляться довготривалими, вони здійснюються швидко, несподівано. До них належать: а) безпрефіксні дієслова з суфіксом -**ну**-: *двигнути, свис**ну**ти;* б) дієслова, утворені з префіксами **роз**-, -**на**- і словотворчим постфіксом -**ся**: ***роз**говори**тися**, **роз**ревіти**ся**, **на**лежати**ся**, **на**терпіти**ся**;* в) дієслова з префіксами **від**-, **до**-: ***від**вантажити, **до**питатися*; г) дієслова з кількома префіксами: ***під**|**за**-|робити, **по**|**по**|їсти.*

Однозна́чність, monosemy. Наявність у слові тільки одного лексичного значення. До однозначних належать терміни різних наук, зокрема, мовознавчих – *фонема*, *морфема*, літературознавчих – *хорей, сонет*, фізичних – *лазер, катод*, математичних – *синус, косинус* та ін. Однозначними є власні географічні назви: *Чорне море, Сіверський Донець, Дунай*; історичні назви – *Запорізька Січ, Полтавська битва*; назви установ – *Харківський національний педагогічний університет імені Г. С. Сковороди*; власні назви осіб: прізвища – *Шевченко, Вернадський*, імена – *Галина, Наталія*. Наукові терміни, як правило, однозначні. Проте серед наукових термінів трапляються і такі, що мають різні значення у різних науках: *корінь* – у біології, мовознавстві, медицині; *морфологія* – у мовознавстві й медицині. Для позначення однозначності вживають термін «моносемія». Протилежне – **багатозна́чність**.

Однорі́дна супідря́дність, homogeneous subordination – *див.* **складнопідря́дне ре́чення з кількома́ підря́дними.**

Однорі́дні озна́чення, homogeneous attributes. Означення, кожне з яких вказує на якість, ознаку, властивість предметного поняття з певного боку. Особливість однорідних означень у тому, що вони характеризують предмет або з боку кольору *А вранці – тільки глянь! – квіти уже горять* ***червоні***, ***пальові***, *і* ***білі***, *й майже* ***чорні*** (М. Рильський), або з боку зовнішніх чи внутрішніх прикмет предмета: *Знайомий голос в душу лине з* ***старого, сивого*** *Дніпра* (М. Терещенко). Однорідним означенням протиставляються **неоднорідні означення**.

Однорі́дні чле́ни ре́чення, homogeneous parts of the sentence. Члени речення, які виконують однакову синтаксичну функцію щодо спільного для них іншого члена речення. Однорідними можуть бути головні члени речення, означення, прикладки, додатки й обставини: *Крокують* ***стрільці*** *і* ***танкісти***, ***бійці***, ***генерали*** *і* ***маршал*** (М. Бажан) – однорідні підмети; *Якось вночі грізно* ***зітхнула*** *і* ***грохнула*** *Нева* (К. Паустовський) – однорідні присудки; *Ніч.* ***Гримить*** *і* ***блискає*** (І. Франко) – однорідні головні члени односкладного речення; *Над містом* ***кучерявий***, ***голубий***, ***ласкавий*** *дим* (М. Рильський) – однорідні означення; *Обік батька йшли дві дочки* ***Оксана*** *і* ***Марія*** – однорідні прикладки; *Запахло* ***молоком*** *і* ***димом*** – однорідні додатки; *Падають* ***тепло*** *і* ***глухо*** *яблука в нашім саду* (В. Сосюра) – однорідні обставини способу дії. Перед однорідними членами речення або після них можуть стояти узагальнювальні слова: ***Всюди****:* ***і в газетах, і на закликах, і на барвистих плакатах*** *– Сергій бачив свій портрет* (Ю. Яновський), ***На річці, в лісі, на полі – усюди*** *німо, тихо* (П. Тичина).

Односкла́дне ре́чення, one-member sentence. Речення, граматичну основу якого становить один головний член із залежними від нього словами або без них, що за синтаксичною роллю і за формою нагадує підмет або присудок. Пор.: двоскладне – *Тихий дощик* (підмет) *прийшов* (присудок) (В. Голобородько), односкладні – *На дворі* (обставина) *забіліло* (головний член, що нагадує присудок) (А. Головко). Інші приклади односкладних речень: ***Темінь***. ***Луг***. *Чорна* (означення) ***вода***. *І сумний* (означення) ***крик*** (виділені слова – головні члени односкладних речень, що сприймаються як підмети) (Ю. Мушкетик). Залежно від способу вираження головного члена односкладні речення поділяються на дієслівні й іменні. В українській мові дієслівні речення – це: означено-особові (головний член у яких виражений дієсловами у формі 1-ї, 2-ї особи теперішнього і майбутнього часу дійсного або наказового способу), неозначено-особові (головний член виражений дієсловами у формах 3-ї особи множини теперішнього

й майбутнього часу або множини минулого часу); узагальнено-особові (головний член виражений дієсловами у формі 2-ї особи однини, рідше у формі 1-ї або 3-ї особи множини й узагальнює дію, що потенційно стосується будь-кого); безособові (головний член виражений безособовою формою дієслова, предикативами (*див.* **предикати́ви**), до яких може прилягати інфінітив); інфінітивні (головний член – інфінітив). Іменні речення – номінативні, головний член яких виражений іменником у називному відмінку; генітивні, головний член яких виражений синтаксично незалежною формою родового відмінка іменника. *Див.* усі типи речень за алфавітом.

Означа́льні відно́шення, attributive relations. Вид семантико-синтаксичних відношень у словосполученні між словами зі значенням предмета і словом, яке передає ознаку цього предмета. У такому словосполученні стрижневе слово є означуваним, а залежне – означенням до нього. Атрибутивні відношення складаються переважно з іменника або займенника в значенні іменника і прикметника, дієприкметника, порядкового числівника. Слова в таких випадках поєднані зв'язком узгодження. Типовий порядок слів у них: означення стоїть перед означуваним словом: *цікава книжка, десятий клас.* В українській мові поширені також атрибутивні словосполучення, у яких залежний компонент виражений деякими прийменниково-відмінковими формами іменників. Слова в таких сполученнях поєднані способом керування. Найчастіше іменники в таких сполуках стоять у формі родового відмінка, але можливі й інші форми: *книга брата* (книга чия?), *будинок* (який?) *над річкою.* Порядок слів у них: на першому місці – головне слово, на другому – залежне.

Означа́льні займе́нники, generalizing pronouns – *див.* **займе́нник**.

Озна́чення, attribute. Другорядний член речення, що вказує на якість, ознаку, властивість предмета, вираженого іменником або субстантивованим словом, і відповідає на питання *який? чий? котрий?* (в усіх відмінках однини і множини) та на питання *скількох? скільком? скількома? на скількох?* За характером синтаксичного зв'язку з пояснюваним словом означення поділяються на узгоджені й неузгоджені. Узгоджені означення узгоджуються з означуваним словом у роді, числі й відмінку (*щаслива юність*) або у числі й відмінку (*наші учні*). Вони виражаються якісними, відносними прикметниками (***яскраве** сонце, **дитячий** сміх*), порядковими числівниками (***перший** клас*), займенниками: присвійними (***мій** брат*), вказівними (***той** хлопець*), означальними (***кожний** день*), заперечними (***ніяких** змін*), дієприкметниками

(***зів'яле*** *листя*). Неузгоджені означення, на відміну від узгоджених, не узгоджуються з означуваним словом ні в роді, ні в числі, ні у відмінку. Вони пов'язані з означуваними словами способом (зв'язком) керування або прилягання. Зв'язком керування пов'язані неузгоджені означення, виражені (найчастіше): а) іменником у родовому або орудному відмінках із прийменником або без прийменника. У рядках *Зіграй мені осінній плач* (чий?) ***калини*** (Л. Костенко) – неузгоджене означення *калини* передане іменником (у родовому відмінку), кероване іменником *плач*; у реченні: *Осінній лист* (який?) ***з печаткою*** (Л. Дмитерко) – неузгоджене означення виражене іменником (у формі орудного відмінка з прийменником), кероване іменником *лист*. Зв'язком прилягання пов'язані з означуваним словом неузгоджені означення, виражені (рідко): а) інфінітивом: *Стала наближатися година* (яка?) ***рушати*** *в дорогу* (С. Васильченко); б) особовим займенником у родовому відмінку (*його, її, їх*), якщо вони вживаються в значенні присвійних: ***Його*** (чиї?) *сили були вичерпані* (І. Франко); *А хто ж* ***її*** (чию?) *головоньку буде доглядати?* (Т. Шевченко); в) прислівником: *Полювання* (яке?) ***вночі*** *не завжди успішне* (з усн. мовл.); г) дієприслівником: *Стрільба* (яка?) ***стоячи*** *менш результативна, ніж* (яка?) *лежачи* (з усн. мовл.); ґ) нерозкладним словосполученням: *Він удаваною байдужістю прислухався до запальних розмов* (яких?) *із цього приводу* (О. Кобилянська).

Озна́чено-кі́лькісні числі́вники, definite numerals – *див.* **числі́вник**.

Озна́чено-особо́ве ре́чення, definite-personal sentence. Речення, головний член якого виражений формою 1-ї або 2-ї особи однини чи множини теперішнього чи майбутнього часу дійсного або наказового (формою другої особи) способу: ***Люблю*** *зими живі картини* (П. Усенко), *Як* ***виживеш*** *– звістку подай* (П. Воронько); *І мене в сім'ї великій, В сім'ї вольній, новій,* ***Не забудьте*** *пом'янути Незлим тихим словом* (Т. Шевченко). У наведених реченнях є лише головний член, що називає дію за відсутності діяча, особи, яка діє. І все ж особа зрозуміла: на неї вказує особове закінчення головного члена – дієслова – першої чи другої особи однини чи множини теперішнього чи майбутнього часу дійсного або наказового способу.

Ойко́нім, oikonym (від грец. *oicos* – 'житло', 'оселя' + *onyma* – 'ім'я'). Власна назва будь-якого поселення. Це може бути назва міста (*Львів*), районного центру (*Білопілля*), села (*Заріччя*). За тим, що ойконіми передають власну географічну назву, вони становлять один із видів топоніма (*див.* **топо́нім**).

Оказіоналі́зм, occasionalism (від лат. *okkasionalis* – ‘випадковий’). Слово, утворене за традиційним чи нетрадиційним словотвірним зразком або з порушенням мовних норм, уживане тільки в умовах певного контексту з метою надання йому експресивності. Оказіоналізм *пружно-юний* у вірші М. Рильського відповідає словотвірній моделі *білувато-блакитний*. Не порушують словотвірні правила оказіоналізми І. Драча: *ви́сонцений, джереловóдний*, М. Вінграновського *листолет, сніговіється*, Ю. Івакіна *літдама* (‘письменниця’). Оказіоналізм-прикметник *найдома́шніший* (у програмі Харківського обласного радіо є передача «Найдомашніше радіо»), що має форму найвищого ступеня прикметника (префікс **най-**, суфікс **-іш-**), утворений із порушенням граматичних норм української мови. Відомо, що лише якісні прикметники піддаються ступенюванню, відносні позбавлені цієї можливості. Оскільки це так, то й форма прикметника *найдомашніший*, утворена на основі відносного прикметника *домашній*, не відповідає нормі граматики української мови. Однак він зрозумілий і влучно характеризує одну з радіопрограм. Оказіоналізми іноді кваліфікуються як різновид неологізмів, тобто лексичних утворень, які виникають у мові на позначення нових предметів, явищ, подій. У цьому є схожість: і неологізмам, і оказіоналізмам властива новизна. Проте в них є суттєва відмінність: неологізми здебільшого виникають у зв’язку з розвитком науки, культури, змін економічного життя та ін. У 60-ті роки 20 ст. з’явилися неологізми *космонавт, космодром, зістикуватися* (космічні кораблі зістиковуються), у 21 ст. – *вітровка, в’єтнамки* (сандалії), *безрозмірний,* абревіатури, як-от: *виш* (‘вища школа’). Особливість неологізмів у тому, що з часом деякі з них входять до літературної мови. Так сталося з наведеними вище словами. Оказіоналізми – це індивідуальні авторські новотвори, засвідчувані переважно в художній літературі як одиниці ідіостилю письменника. Вони уводяться лише в один певний контекст із метою увиразнення авторського мовлення, *пор.*: *Стоїть* ***сторозтерзаний*** *Київ і* ***двістірозп’ятий*** *я* (П. Тичина), *Фортеця смілих, рушена в бої,* ***залізнотіла*** *і* ***сталевосерда*** (М. Бажан).

Оклúчне ре́чення, exclamatory sentence. Розповідні, питальні й спонукальні речення, які супроводжуються вираженням почуттів, пов’язаних з їхнім змістом і передаваних особливими словами (окличними частками і вигуками) й / або особливою окличною інтонацією. Напр.: а) розповідно-окличні: *Це ти, о пресвята моя зигзице-мати!* (В. Стус), б) питально-окличні: *Наш день встає і де йому кінець?!* (А. Малишко), в) спонукально-окличні: *О потоку мій швидкий, пил шляхів із мене змий!* (В. Мисик).

Оксиморо́н (оксюморо́н), oxymoron (від грец. *oxymoron* – ‘дотепно-безглузде’). Стилістична фігура, що становить поєднання протилежних за змістом понять, які в сукупності дають нове поняття. Це – словосполучення: *солодкий біль, голосна тиша, гірка радість.* Вони використовуються в художній літературі для змалювання складних і суперечливих подій, відносин героїв. Зразком відтворення складності переживань ліричного героя може служити строфа вірша В. Симоненка:

Сам я сонний ходив землею,
Але ти, як весняний грім,
Стала совістю і душею,
І ***щасливим нещастям*** *моїм.*

Використання оксиморона надає мовленню дотепності, як у фразі: *Ваше красномовне мовчання має глибокий підтекст.*

Окцидента́ль (оксидента́ль), Occidental (Interlingue). Одна зі штучних міжнародних мов, заснована, головно, на інтернаціональній лексиці, спільній для західноєвропейських мов. У ній відбита більша, ніж в есперанто, відповідність із західноєвропейськими мовами у фонетиці, лексиці, граматиці, проте вона не похитнула авторитет **есперанто**.

Омо́графи, homographs (від грец. *homos* – ‘однаковий’ + *graphō* – ‘пишу’). Різні за значенням слова, що збігаються в написанні, але не у вимові. Слова *замок* (‘палац’) і *замок* (‘пристрій для замикання’), *атлас* (‘альбом’) і *атлас* (‘тканина’) у вимові різні: [*за́мок*] і [*замо́к*], [*а́тлас*] і [*атла́с*], у написанні однакові. Омографами можуть бути слова тієї самої частини мова, як наведені приклади, або різні частини мови: *доро́га* (іменник) і *дорога́* (прикметник), чи різні форми різних частин мови: *мала* (прикметник: [*мала́ дíўчиᵉна*]) і *мала* (дієслово: [*йа ма́ла спра́ву*]).

Омоморфе́ми, homomorphemes (від грец. *homos* – ‘однаковий’ + *morphē* – ‘форма’). Морфеми, а саме: префікси, суфікси, закінчення (флексії), які збігаються у звучанні, але використовуються з різним значенням. Префікс **ви-** в дієсловах *вирости, виняньчити* надає дієслову значення завершеності дії або її наслідку, а однозвучний з ним **ви-** в дієсловах ***ви****бігти,* ***ви****гнати* – передає спрямування дії зсередини назовні; префікс **по-** в дієсловах ***по****вечерять,* ***по****сіяти* позначає результативність дії, а однозвучний **по-** в іменниках ***по****двір'я,* ***по****верх* служить для творення просторових понять. У звучанні збігаються суфікси **-ник-** і **-ник-**, але формують різні значення іменників: назв людей за певним станом у суспільстві – *представ****ник****,*

*заступ**ник*** і назв рослинних масивів – *чагар**ник**, виноград**ник***. Омонімічними є закінчення (флексії) називного відмінка однини іменників жіночого роду **-а** (**-я**), як-от: *парт**а**, земл**я**,* а також родового відмінка однини іменників чоловічого роду, зокрема, *дуб**а**, учн**я*** і називного відмінка множини іменників середнього роду: *озер**а**, пол**я***.

Омо́німи, homonyms (від грец. *homos* – 'однаковий' і *onyma* – 'ім'я'). Слова, однакові за звучанням, але різні за значенням. Зокрема: *ви́ступ* – 'промова' і *ви́ступ* – 'виступ суші в морі, виступ у скелі'); *бал* ('одиниця вимірювання') і *бал* ('танцювальний вечір'); *бик* ('тварина') і *бик* ('опора'); *мото́рний* – 'проворний', 'спритний' і *мото́рний* – 'оснащений мотором'; *точи́ти* – 'робити гострим' і *точи́ти* – 'цідити'. Такі омоніми прийнято називати лексичними. Поряд з ними прийнято виділяти омографи (*див.* **омо́графи**), омофони (*див.* **омофо́ни**), омоформи (*див.* **омофо́рми**), омоморфеми (*див.* **омоморфѐми**). Значення омонімічних слів розпізнаються тільки в тексті.

Омо́німи грамати́чні, grammatical homonyms – *див.* **омофо́рми**.

Омо́німи графі́чні, graphic homonyms – *див.* **омо́графи**.

Омо́німи морфе́мні, morphemic homonyms – *див.* **омоморфе́ми**.

Омо́німи фонети́чні, homophones – *див.* **омофо́ни**.

Омоні́міка, homonymics. 1. Розділ лексикології, що вивчає омоніми; 2. Сукупність омонімів певної мови (*див.* **омоні́мія**).

Омоні́мія, homonymy (від грец. *homos* – 'однаковий' і *onyma* – 'ім'я'). Звуковий збіг двох або більше мовних одиниць, які семантично не пов'язані між собою. Такими є, зокрема, слова *гости́нець* – 'річ як подарунок' і *гости́нець* – 'шлях', 'шосе'; *кі́ві* – 'нелітаючий безкрилий птах, що живе на островах Нової Зеландії' і *кі́ві* – 'тропічне дерево, що дає зеленувато-коричневі плоди'. Їх називають омонімами (*див.* **омоніми**). Збігатися у звучанні можуть різні слова і різні форми тієї самої і різних частин мови, морфеми (префікс, суфікс, закінчення). Залежно від цього розрізняють такі види омонімії: омонімія лексична (*див.* **омоніми**); омонімія графічна (*див.* **омо́графи**); омонімія фонетична (*див.* **омофо́ни**); омонімія граматична (*див.* **омофо́рми**); омонімія словотвірна (*див.* **омоморфе́ми**).

Омофо́ни, homophones (від грец. *omophonos* – 'однозвучний', від *homos* – 'однаковий' + *phone* – 'звук'). Один із різновидів омонімії, яким

позначають різні слова, що збігаються в звучанні, але відмінні в написанні (протилежне – **омо́графи**). Приклади: *лев* – тварина і Лев (ім'я), *роман* (твір) і *Роман* – ім'я, *вікторія* – 'перемога' і *Вікторія* – 'ім'я', *вероніка* – 'рослина' і *Вероніка* – 'ім'я'. Омофони називають фонетичними омонімами.

Омофо́рми, homoforms (від грец. *homos* – 'однаковий' + лат. *forma* – 'форма'). Різні частини мови, що збігаються в звучанні лише в окремих формах. Це: *мати* (Н. в. іменника) і *мати* (інфінітив), *три* (числівник) і *три* (форма наказового способу дієслова), *став* (іменник 'водоймище') і *став* (дієслово у формі минулого часу), *коло* (іменник) і *коло* (прийменник), *літа́* (іменник) і *літа́* (дієслово, інфінітив – *літати*). Омоформи називають також граматичними омонімами.

О́нім, onym (від грец. *onoma, onyma* – 'ім'я', 'назва') – те, що **вла́сна на́зва.**

Онома́стика, onomastics (від грец. *onomastikē (téchnē)* – 'мистецтво давати імена'). Розділ мовознавства, який вивчає будь-які власні назви, їхнє виникнення й функціювання в мові. Відповідно до категорії власних назв ономастика поділяється на кілька підрозділів: антропоніміку, що розглядає власні імена людей, етноніміку, яка вивчає назви народностей, теоніміку, яка досліджує власні назви божеств, топоніміку, у межах якої досліджуються географічні назви, кожна з яких іменується топонімом; відповідно до характеру географічних об'єктів виділяються види топонімів: гідроніми (від грец. *hydōr* – 'вода') – назви рік, озер, морів, океанів (*Псел, Байкал, Чорне море, Індійський океан*); ороніми (від грец. *oros* – 'гора' і *onyma* – 'ім'я') – назви гір, скель, гірських систем (*Альпи, Чернеча гора, Карпатські гори*); ойконіми (від грец. *oicos* – 'житло, оселя') – назви населених пунктів: міст, сіл: місто *Полтава*, село *Заріччя Рівненської області*; урбаноніми (від *лат. urbanus* – 'міський') – назви внутрішньоміських об'єктів: площ, вулиць, провулків: *Хрещатик* (у Києві), *Салтівка* (у Харкові). Ономастика обіймає вивченням також космоніми (від грец. *kosmos* – 'всесвіт') – назви позаземних об'єктів: планет, зірок тощо: *Марс, Місяць;* зооніми (від грец. *zoo* – 'тварина, жива істота') – клички тварин: *Жучка, Гнідаш.* Ономастику як розділ мовознавства називають ще ономатологією.

Ономатоло́гія, onomatology (від грец. *onoma* – 'ім'я' + *logos* – 'учення') – *див.* **онома́стика**.

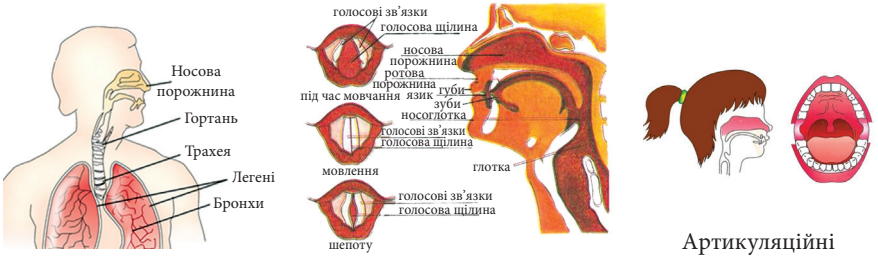
Описо́ва лінгві́стика, descriptive linguistics. Галузь мовознавства, що розглядає мовні явища в синхронному плані. Прикладами опису лексичних, фонетичних, морфологічних, синтаксичних одиниць сучасних мов є дисертаційні дослідження на здобуття наукового ступеня кандидата наук (доктора філософії) чи доктора наук. Описову лінгвістику називають ще дескриптивною.

Опози́ція, opposition (від лат. *oppositio* – 'протиставлення'). Протиставлення двох (чи кількох) однорідних одиниць мови (звуків, слів, форм слів, речень), здійснюване для виявлення різниці між ними. Опозиція фонетичних одиниць: голосних і приголосних, дзвінких і глухих, твердих і м'яких, носових і неносових. Опозиція граматичних значень іменників, прикметників, займенників: прямого і непрямих відмінків, чоловічого, жіночого і середнього роду; однини і множини. У дієсловах опозиція особових форм однини і множини, форм недоконаного і доконаного виду. Під кутом зору синтаксичної опозиції протиставляються: а) словосполучення – прості і складні; речення – прості і складні, двоскладні і односкладні, особові і безособові, складносурядні і складнопідрядні, сполучникові і безсполучникові. Серед стилістичних одиниць протиставляються і стилістично нейтральні й стилістично забарвлені, розмовні й книжні.

Опро́щення, simplification. Морфологічний процес, наслідком якого є зменшення морфемного складу слова. У сучасній українській мові в дієслові *забути* виділяємо дві морфеми: корінь **забу**- й формотворчий афікс -**ти**, тимчасом як історично воно утворилося від дієслова **бути**, що складається з двох морфем **бу-ти** й префікса **за**-, тобто містило три морфеми. Зменшення морфем, тобто опрощення, сталося внаслідок утрати в семантиці сучасного слова *забути* ('перестати пам'ятати кого-, що-небудь') етимологічного (історичного) зв'язку з дієсловом *бути* ('існувати': *Я був інженером*). Опрощення спричинювали й фонетичні процеси, які діяли в певну історичну добу. У сучасній українській мові морфологічну будову слова *щастя* складають дві морфеми: корінь і закінчення (флексія) – *щаст|я*. Історично ж у будові цього слова були префікс, корінь і закінчення – *съ|часть|е*, тобто три морфеми. У кінці 12 ст. після редукції (занепаду) звука (*див.* **реду́кція**), що позначався буквою **ъ**, префікс **с-** злився з коренем *-часть-*, що дало *счасть-*. Перехід давнього **сч** у **щ** (*счастя* > *щастя*) сталося внаслідок асиміляції свистячого [**с**] до шиплячого [**ч**], внаслідок чого стало *шчастя*, а сполуку **шч** за українською графікою прийнято передавати буквою **щ**, звідси *щастя*. Опрощення спричинюється також унаслідок того, що окремі морфеми стають

непродуктивними, тому й приєднуються до інших морфем, зменшуючи тим самим морфемний склад слова. Таке сталося зі словом *добрий*, у якому в давню добу основу слова становили дві морфеми: корінь -**доб**- і суфікс -**р**- (корінь -**доб**- мав первісне значення ‘пора’, ‘час’). Будучи непродуктивним, суфікс -**р**- перестав сприйматися як самостійна морфема і злився з коренем і тепер становить одну морфему – корінь -**добр**-: із двох морфем утворилась одна. Наведені приклади вказують на те, що внаслідок опрощення морфологічної будови слова похідні основи перетворюються на непохідні, які стають відправним пунктом в утворенні нових слів: *забу|ти > при|забу|ти; щаст|я > по|щаст|и|ти; доб|рий > добр|от|а, за|добр|и|ти*. Відомі випадки злиття кількох суфіксів в один: в українській мові набув поширення вторинний суфікс -**ник**-, який утворився від первинних суфіксів -**н**- та -**ик**, як-от: *мельник, садовник, керівник*. Термін «опрощення» не слід плутати з відомим за шкільним підручником української мови терміном «спрощення», уживаним в орфографічному правилі про спрощення у групі приголосних **ждн, здн, стл, стн**. *Див*. **спро́щення у гру́пах при́голосних**.

О́ргани мо́влення, organs of speech. Органи людського організму, які беруть участь у творенні узвичаєних у мові звуків. Вони складають **мовний апарат**, у якому виділяються три частини. Дихальні органи, або дихальний апарат (легені, бронхи, дихальне горло – трахея), забезпечують струм повітря для вимови звуків; гортань (складається зі щитовидного хряща, двох пірамідальних (черпаловидних) хрящів, між якими натягнені дві еластичні плівки – голосові зв’язки), у якій завдяки дрижанню голосових зв’язок під впливом видихуваного повітря утворюється голос, необхідний для творення голосних, сонорних і дзвінких приголосних; надгортанні порожнини (порожнини глотки, рота, носа), у яких розміщені активні й пасивні органи творення звуків (губи, зуби, піднебіння, маленький язичок, стінка зіва, язик) і які служать резонаторами в утворенні ротових і носових звуків. *Див*. рис. 18.

Дихальні органи | Голосові органи | Артикуляційні органи

Рис. 18. Органи мовлення

Оро́нім, oronym (від грец. *oros* – ‘гора’ + *onyma* – ‘ім’я’). Власна назва одиниць рельєфу земної поверхні. Назви гір: *Ельбрус, Карпатські гори,;* назви долин: *Араратська долина, Каспійська низина;* назви вершин: *Уральський хребет, Роман-Кош* (у Кримських горах).

Ортоло́гія, culture of speech, speech culture (від грец. *orthos* – ‘прямий’, ‘правильний’ + *logos* – ‘слово’). Галузь мовознавства, що встановлює ступінь відповідності наявних у мові одиниць усталеним орфоепічним, орфографічним, лексичним, морфологічним, синтаксичним, стилістичним нормам і формує принципи практичного засвоєння цих норм. Те саме, що **культу́ра мо́влення.**

Ору́дний відмі́нок, instrumental. Одна з форм непрямих відмінків, основне значення якого вказувати на знаряддя і засоби, за допомогою яких здійснюється дія. Залежить від дієслова, іменника, прикметника і вживається без прийменників і з прийменниками: *рубати* (чим?) *сокирою, володіння* (чим?) *комп’ютером, сильні* (чим?) *духом; брат* (з ким?) *з сестрою, дружба* (між ким?) *між нами.* Серед форм орудного відмінка розрізняють значення: орудний знаряддя: *Хтось* ***лопатою*** *одкидає сніг* (А. Головко); орудний об’єкта дії і стану: *Попереду Гамалія* ***байдаком*** [‘великий човен’ – С. Д.] *керує* (Т. Шевченко); орудний просторовий: *Зоре моя вечірняя, зійди над* ***горою*** (Т. Шевченко); орудний пасивного суб’єкта (в пасивних конструкціях): *Дорогу занесло* ***снігом*** (з усн. мовл.); орудний часу: *Я не виходив із будинку посольства* ***тижнями*** (О. Довженко).

Орфогра́ма, spelling rule (від грец. *orthos* – ‘правильний’ + *grámma* – ‘буква’). Правильне, відповідне правилам орфографії, написання букви в слові чи слів (окремо, разом, через дефіс, з великої літери), яке обирається з кількох можливих. У слові *земля* звук [**е**] в ненаголошеній позиції вимовляється наближено до [**и**] (у фонетичній транскрипції [*зе“мл'а́*]), що й припускає написати як *земля* і як *зимля.* Тому в цьому слові буква **е** – орфограма. Її правильне написання визначає правило: невиразно вимовлюваний голосний слід поставити в наголошену позицію [*зе́мл'і*]. Орфограмою може бути не тільки буква, а й написання окремо чи через дефіс (*по новому, по-новому*), разом чи окремо: *напам’ять, на пам'ять*, з великої чи з малої літери: *Маріїн* чи *маріїн*.

Орфогра́фія, orthography (від грец. *orphos* – ‘правильний’ + *graphō* – ‘пишу’). Система правил, що встановлюють способи передачі звукового мовлення на письмі. Орфографія визначає правила:

а) написання слів і їхніх частин, б) уживання великої літери, г) переносу слів із рядка в рядок. Правила встановлюються на основі вироблених у тій чи тій мові принципів. Правила орфографії української мови ґрунтовані на чотирьох принципах (*див.* **при́нципи орфогра́фії**). Іноді як синонім орфографії вживають термін «правопис». Однак значення слів *орфографія* і *правопис* не збігаються: другий термін має більш широке значення: він об'єднує орфографію й пунктуацію. Тому кодекс правил написання слів і вживання розділових знаків названо «Український правопис». Сьогодні ми керуємося правилами «Українського правопису», затвердженого урядом 2019 року.

Орфоепі́чний словни́к, orthoepic dictionary – *див.* **словни́к**.

Орфое́пія, orthoepy (від грец. *orthoepeia* – 'правильна вимова' від *orthos* – 'правильний' + *epos* – 'мова', 'мислення'). Розділ мовознавства, який вивчає наявні в мові варіанти вимови звуків, комплексів звуків, наголошення слів із метою встановлення тих з них, що відповідають традиціям, тенденціям розвитку мови для визначення системи вимовних норм сучасної літературної мови. Українська орфоепія складається з правил прийнятого наголошування слів, вимови голосних і приголосних, зокрема дзвінких і глухих, твердих і м'яких, поєднання приголосних (напр., [**тч**] у слові *мітчин*, яке вимовляється, як [**чч**] – [*м'іччин*], сполучень приголосних **ждн, здн, стл, стн,** слів іншомовного походження.

Осно́ва сло́ва, word stem. Частина слова без матеріально вираженого чи нульового закінчення (флексії), з якою пов'язане лексичне значення. Розрізняють основи непохідні і похідні. Непохідними є такі, що не поділяються на морфеми, як-от: ***син***|*Ø,* ***мов***|*а.* Вони дорівнюються кореневі слова. Основу, що членується на корінь й афікси, називають похідною, напр.: від непохідної основи ***чист***|*ий* утворені похідні: ***чист***|***к***|*а,* ***чист***|***от***|*а,* ***чист***|***ов***|***ик***|*Ø,* ***чист***|***ісіньк***|*ий.* Непохідні основи, що співвідносяться з похідними, існують у двох різновидах: 1) вільні основи і 2) зв'язані основи. Вільні – ті, що функціюють не лише в складі похідної основи, а й уживаються як окреме слово: у похідній основі ***ліс***|*ов*|*ий* непохідна основа вільна, бо може виступати самостійним словом ***ліс***|*Ø.* Зв'язані основи ті, що існують лише в складі похідної основи, окремим словом бути не можуть: непохідна основа -**шеп**- наявна в похідних: ***шеп***|*іт*|*Ø, по*|***шеп***|*ки, про*|***шеп***|*от*|*і*|*ти,* але в ролі самостійного слова не буває. Оскільки непохідні основи дорівнюються кореням, означення двох видів основ *вільні* і *зв'язані*

застосовні і до кореня (*див.* **ко́рінь**). Терміни «непохідна і похідна основа» іноді ототожнюють з поняттям «непохідне і похідне слово», оскільки творення нових слів в українській мові здебільшого іде паралельно з виникненням похідної основи, пор.: ***літ***|*о* > ***літ***|***н***|*ій; **сад***|Ø > ***сад***|***ов***|*ий* > ***сад***|***ів***|***ник***|Ø* > ***сад***|***ів***|***ниц***|***тв***|*о*. Однак такий паралелізм у творенні нових слів і появі похідних основ не обов'язковий. Зокрема, слова *хід, рід* є похідними від *ходити, родити* (вони утворилися способом відкидання афіксів *-и*|*ти*). Тим часом основи слів ***хід***|Ø, ***рід***|Ø непохідні, бо вони не діляться на морфеми. Ці приклади становлять зразок похідних слів із непохідними основами.

Осно́ви дієсло́ва, verbal stems. Основи, від яких творяться дієслівні форми. Це: 1) основа інфінітива (інфінітивна основа) і 2) основа теперішнього часу (за винятком аналітичної форми майбутнього часу дієслів недоконаного виду). Інфінітивною визнається основа інфінітива без інфінітивного суфікса **-ти**: ***да***|*ти, **жи***|*ти, **хоті***|*ти, **почу***|*ти, **нес***|*ти, **біг***|*ти*. Від інфінітивної основи утворюються форми: 1) дієслів минулого часу: ***чита***|*ти* > ***читав**, **нес***|*ти* > ***ніс***; 2) дієслів умовного способу: ***писав** би, **чув** би*; 3) дієприкметників минулого часу: *до**нес***|*ти* > *до**нес***|*ен*|*ий, **відтя***|*ти* > **відтя***|*т*|*ий*; 4) дієприслівників доконаного виду: ***написа***|*ти* > ***написа***|*вши, **зроби***|*ти* > ***зроби***|*вши*. Основи теперішнього часу – це частина дієслівної форми третьої особи множини теперішнього часу, що залишається після відокремлення особового закінчення **-уть** або **-ать**: ***жив***|*уть, **біж***|*ать*. Від основ теперішнього часу утворюються: 1) особові форми теперішнього часу: ***ід***|*у, **ід***|*еш, **ід***|*е, **ід***|*емо, **ід***|*ете, **ід***|*уть*; 2) форми майбутнього часу доконаного виду: ***напиш***|*у, **напиш***|*еш, **напиш***|*е, **напиш***|*емо, **напиш***|*ете, **напиш***|*уть*; 3) особові форми наказового способу (в однині – першої особи, у множині – першої і другої): ***ід***|*и, **біж***|*и, **напиш***|*и; **ід***|*імо, **біж***|*імо, **напиш***|*імо, **ід***|*іть, **біж***|*іть, **напиш***|*іть*; 4) дієприкметникові форми теперішнього часу: *сяють* [***с'а́й***|*уть*] > *сяючий* [***с'а́й***|*уч*|*ий*], *стоять* [***стой***|*ать*] > *стоячий* [***стой***|*ач*|*ий*]; 6) дієприслівники недоконаного виду: ***пиш***|*уть* > ***пиш***|*учи, **леж***|*ать* > **леж***|*ачи*.

Основни́й на́голос, main stress. Те саме, що **головни́й на́голос**.

Основни́й словнико́вий фонд, basic vocabulary. Найбільш стійка частина словникового складу, яка не змінюється протягом віків, що служить засобом для передання наступним поколінням понять, життєво необхідних для всіх людей, і на основі якої утворюються нові слова. До найбільш стійкої лексики належать: а) назви людей за родинними стосунками: *батько, мати, дід, баба, брат, сестра*;

б) назви різних органів тіла: *голова, лоб, рот, рука, нога, палець*; в) назви понять і явищ природи: *вода, вітер, сонце, земля, день, поле*; г) назви рослин, відомих у народі: *верба, береза, дуб, морква, огірок, ячмінь*; ґ) назви домашніх і відомих диких тварин і птахів: *вівця, корова, собака, заєць, голуб, горобець*; д) назви приміщень і їх частин: *дім, кімната, двері, сіни, вікно*; е) назви одягу і взуття: *сорочка, шапка, штани, чоботи*; є) назви якості, кольору й інших загальновідомих ознак предметів: *білий, великий, червоний, міцний, малий*; ж) назви числових понять: *два, п'ять, десять, двадцять, сто, мільйон*; з) займенники, уживані в сучасній мові: *я, ти, він, той, хто, який, всякий*. Основний словниковий фонд – категорія історична: у процесі історичного розвитку певна частина слів випадає, з'являються нові слова. *Див*. **неологізм, істори́зм**.

Осо́ба дієсло́ва, person of a verb. Граматична категорія дієслова, яка виражає відношення дії до дійової особи (суб'єкта) з погляду того, хто говорить. У дієсловах української мови розрізняють три особи, які виражаються особовими формами в теперішньому й майбутньому часі й розрізняються семантично й формально. Семантично: перша особа означає, що дія, передана дієсловом, пов'язана з дійовою особою, яка сама розповідає чи розповідатиме про свою дію, або пов'язана з групою людей, до якої мовець зараховує й себе. Формально значення 1-ї особи виражають особові закінчення дієслів у формах теперішнього і майбутнього часу однини і множини: теперішній час – закінчення однини: **-у(-ю)**: *вед|**у**, робл|**ю***; закінчення множини: **-емо (-ємо), -имо (-їмо)**: *вед|**емо**, роб|**имо**, сто|**їмо***; майбутній час – закінчення однини: **-у(-ю)** (*повед|**у**, посі|**ю***); **-му** (*вести|**му**, сіяти|**му***), а також аналітичні форми: в однині – *буд**у** вести, буд**у** сіяти*, у множині – *буд**емо** вести, буд**емо** сіяти*. Першу особу передають також форми множини наказового способу із закінченнями: **-імо** (*бер|**ім**о*), **-мо** (*чита́й|**мо***). Друга особа означає, що зміст дієслова пов'язується з особою, до якої спрямована мова. Особа ця виступає співрозмовником, адресатом дії, має формальні ознаки: у теперішньому часі закінчення: в однині: **-еш (-єш), -иш (-їш)**: *вед|**еш**, сто|**їш***, у множині: **-ете (-єте), -ите (-їте)**: *вед|**ете**, роб|**ите**, сто|**їте***; у майбутньому часі: в однині: **-еш (-єш), -иш (-їш)** (*бер|**еш**, бач|**иш***), у множині**: -ете (-єте), -ите (-їте)** (*бер|**ете**, бач|**ите***). У наказовому способі форми 2-ї особи однини і множини мають закінчення: в однині: **-и** (*бер|**и***), **-Ø** (*ріж|**Ø***), у множині: **-іть, -те** (*бер|**іть**, ріж|**те***). Третя особа пов'язує дію з будь-якою особою чи предметом, які самі не беруть участі в розмові, про них розповідає той, хто говорить: *Хлопчик **бачить**; Тополі **стоять***. Третю особу визначають закінчення: у теперішньому часі: в однині: **-е(-є)** (*вед|**е**, ста|**є***), **-ить (-їть)**

(*роб*|***ить***, *сто*|***їть***), у множині: **-уть (-ють)** (*вед*|***уть***, *працю*|***ють***), **-ать (-ять)** (*крич*|***ать***, *робл*|***ять***); у майбутньому часі: в однині: **-е(-є)** (*повед*|***е***, *посі*|***є***); **-ме** (*сіяти*|***ме***), а також аналітичні форми: *буде сіяти;* у множині: *будуть сіяти*. У формі минулого часу й умовного способу дієслова за особами не розрізняються, тому для вираження відповідних значень використовуються особові займенники: *я читав, ти читав, він читав, ми читали, ви читали, вони читали; я зробив би, ти зробив би, він зробив би; ми зробили б, ви зробили б, вони зробили б.* Особові форми дієслів, крім первинних значень, що розпізнаються в діалогічному мовленні, мають інші значення (*див.* **узага́льнено-особо́ве ре́чення; неозна́чено-особо́ве ре́чення**).

Особо́ва фо́рма дієсло́ва, finite form of the verb. Особовою є дієвідмінювана форма дієслова, тобто та, яка змінюється за особами, числами, часом та способом і служить у реченні для вираження присудка особових речень (*див.* **особо́ве речення; озна́чено-особо́ве ре́чення; узага́льнено-особо́ве ре́чення; неозна́чено-особо́ве ре́чення**). Те саме, що й **фініт́на фо́рма дієсло́ва**.

Особо́ве ре́чення, personal sentence. Речення, яке має у своєму складі присудок, виражений особовою формою дієслова. Це і речення, у якому, крім присудка, є підмет (*Сміються й плачуть солов'ї* (Олександр Олесь), і речення, у якому є присудок в особовій формі, але підмет не названий (*див.* **озна́чено-особо́ве ре́чення; узага́льнено-особо́ве ре́чення; неозна́чено-особо́ве ре́чення**).

Особо́ві займе́нники, personal pronouns – *див.* **займе́нник.**

Особо́во-вказівні́ займе́нники, personal-demonstrative pronouns – *див.* **займе́нник**.

Офіці́йна мо́ва, official language. Те саме, що **держа́вна мо́ва**.

Офіці́йно-діло́ви́й стиль, official style. Різновид сучасної літературної мови, який використовується в оформленні державних документів й обслуговує сферу писемних офіційно-ділових відношень членів суспільства. Реалізується у трьох підстилях: законодавчому (написання Конституції, законів, указів, кодексів), дипломатичному (написання меморандумів, пактів), адміністративно-канцелярському (у вигляді заяв, протоколів, наказів, ділових листів). Мовне оформлення документів цих підстилів ґрунтується на спільних рисах, серед яких: стандартизація

мовних засобів, точність формулювань. У лексиці це проявляється у використанні однозначних і стилістично нейтральних слів, а також слів, які мало застосовні в інших стилях: у законодавчому: *акт, чинити;* у дипломатичному: *сторони, Пане Посол*; в адміністративно-канцелярському: *пред'явник, постановити.* Із граматичних категорій питому вагу посідають: віддієслівні іменники *–застереження, одержання;* дієслова теперішнього часу: *організовує, застосовує, розглядають.* Своєрідність синтаксису документів – у вживанні пасивних конструкцій: *обговорюється питання, перерозподіляється прибуток;* у дотриманні прямого порядку слів: підмет перед присудком, узгоджене означення – перед означуваним, неузгоджене – після означуваного, додаток – після керуючого слова.

П

П – двадцята (після 1990 р.) літера українського алфавіту, назву якої (**пе**) слід сприймати як іменник середнього роду: *велике* ***пе****, мале* ***пе***. Цією літерою позначають губно-губний проривний глухий звук [**п**], якому відповідає губно-губний проривний дзвінкий [**б**], пор. [*пи́ти*] – [*би́ти*]. У різних фонетичних позиціях вимовляється як твердий і напівпом'якшений. На його тверду вимову на письмі вказують: а) літери, що позначають голосні, **а, о, и, е, у**: *палець* [*па́ле*^{и}*ц'*], *пошта* [*по́шта*], *питання* [*пи*^{е}*та́н:'а*], *перо* [*пе*^{и}*ро́*], *пункт* [*пункт*]; б) апостроф перед буквами **я, ю, є**: *п'ять* [*пйат'*], *п'ють* [*пйут'*], *п'єдестал* [*пйеде*^{и}*ста́л*] (основа пам'ятника). Напівпом'якшену вимову [**п**'] зумовлює голосний [**і**], передаваний літерою **і**: *півень* [*п'і́ве*^{и}*н'*], *попід* [*поп'і́д*], *на мапі* [*нама́п'і*]. У деяких іншомовних словах, таких як *пюре, пюпітр* (підставка для нот), звук [**п**'] напівпом'якшений. За походженням літера **п** – із кириличної **п**, що називалася «покой» і мала числове значення 'вісімдесят'. У сучасній українській мові не має числового значення, але в класифікаційному переліку може означати 20 відповідно до місця в алфавіті. При цифровій нумерації вживається як розрізнювальний показник предметів, що мають єдиний номер, напр.: *про це свідчить креслення 2-п*.

Палаталіза́ція, palatalization (від лат. *palatum* – 'піднебіння'). Пом'якшення приголосних, зумовлене накладанням на основну артикуляцію приголосного додаткової артикуляції, пов'язаної з підняттям середньої спинки язика до твердого піднебіння. Підняття язика до твердого піднебіння зменшує розмір резонатора, завдяки чому підвищується тон і шум звука, що традиційно прийнято називати пом'якшенням приголосних. Так виникло співвідношення термінів: палаталізація – пом'якшення.

Палаталізо́ваний, palatalized (від лат. *palatum* – ‘піднебіння’). Приголосний, який зазнав палаталізації (*див*. **палаталіза́ція**), тобто накладання на основну артикуляцію додаткової середньоязикової (йотової) артикуляції. Інакше – пом’якшений. Це звуки [**д′**], [**т′**], [**з′**], [**с′**], [**н′**], [**л′**], [**р′**], [**ц′**], [д͡з′]. Цей термін не слід плутати з терміном «палатальний» (*див*. **пала́тальний**).

Пала́тальний, palatal (від лат. *palatum* – ‘піднебіння’). Той приголосний, основна артикуляція якого пов’язана з підняттям середньої спинки язика до твердого піднебіння. Такого творення є середньоязиковий звук [**й**]. У фонетичній транскрипції його передають значком **й**: [*йа́ма*], [*мойе́*]. В окремих виданнях для його фонетичного запису використовують латинську букву [j]: [*ја́ма*] – яма, [*моја́*]– моя, [*јуркó*] – Юрко, [*је*ᵘ*гúпе*ᵘ*т*] – Єгипет. Термін «палатальний» не можна ототожнювати з терміном «палаталізований», адже «палаталізований» – це приголосний, який утворився внаслідок накладання на його основну артикуляцію додаткової артикуляції, а саме – підняття середньої частини спинки язика до твердого піднебіння (*див*. **палаталізо́ваний**), «палатальний» же – це звук, основною артикуляцією якого є тільки підняття середньої частини спинки язика до твердого піднебіння. Цим термінам, утвореним на основі іноземного кореня *-palatum-*, відповідають українські: м’який (палатальний), пом’якшений (палаталізований). У практиці вивчення і навчання української мови палатальний і палаталізований приголосні об’єднані однією назвою – м’які, які за фонологічною кореляцією (*див*. **кореля́ція**) протиставляються твердим.

Палатогра́ма, palatogram. Відбиток місць дотику язика до піднебіння на вставленому в ротову порожнину штучному піднебінні, поверхня якого припудрена. Палатограма – термін експериментальної фонетики, присвяченої встановленню за допомогою застосування різних інструментів роботи мовних органів у творенні звуків. *Див*. **експериме́нтальна (інструме́нтальна) фоне́тика.**

Палеогра́фія, paleography (від грец. *palaios* – ‘давній’ і *grapho* – ‘пишу’). Наука, що вивчає зовнішній вигляд і письмо стародавніх рукописів з метою визначення місця й часу їх написання. Стародавні рукописи вивчають усебічно: починають із виявлення того, яким почерком написано текст, чим написано (чорнилом чи фарбами), на якому матеріалі (пергаменті, папері, тканині), який зовнішній вигляд рукопису. Залежно від системи письма, алфавіту й мови палеографію поділяють на грецьку,

латинську, вірменську, грузинську, китайську, арабську, слов'янську й ін., рукописи є датовані й недатовані. Слов'янська палеографія вивчає рукописи, написані слов'янськими азбуками – **глаголицею** або **кирилицею**. Глаголичних рукописів збереглося значно менше, ніж кириличних. Ранні, або, як називають їх палеографи, давньоруські рукописи, написані на пергаменті, особливим почерком – **уставом**, який використовувався до кінця 14 – початку 15 ст., коли він був замінений **півуставом**, яким писці користувалися до 17 ст. Майже одночасно з півуставом у східнослов'янській писемності виник **скоропис**. До 16 ст. у текстах рукописів проміжку між словами не було: це спостерігалося в рукописах, написаних уставом, півуставом і скорописом. Із 16–17 ст. у півуставних і скорописних текстах з'явилося роздільне написання слів. Окреме місце в слов'янській палеографії посідають давньоруські берестяні грамоти 11–15 ст. *Див*. **берестяні гра́моти**.

Паліндро́м, palindrome (від грец. *palendromeō* – 'біжу назад'). Слово, фраза, що зберігають однакове звучання і значення при читанні їх зліва направо й справа наліво. Напр., слова: *зараз, коток* (сільськогосподарське знаряддя для ущільнення ґрунту), *мадам* (із франц. *madam* – 'моя пані': у Франції та деяких інших країнах – звертання до одруженої жінки); фрази *А вона нова; Нари тобі, бо тиран; Охо-хо; Вибори ти робив; І рис у сирі; А коло тіні – толока.* Інша назва *перевертень*.

Паради́гма, paradigm (від грец. *paradeigma* – 'приклад', 'взірець'). Група одноманітних мовних одиниць, протиставлюваних за певною класифікаційною ознакою. Термін почали застосовувати в морфології для позначення системи змін певної категорії слів, які подаються у вигляді таблиць (звідси й грецький термін парадигма = 'взірець', 'приклад'). Іменники протиставляються за числами й відмінками, це й знаходить вияв, напр., у парадигмі відмінювання слова *мати*:

	однина	**множина**
Н.	*ма́т-и* (рідко – *мат-ір*)	*мат-ер-і́*
Р.	*ма́т-ер-і*	*мат-ер-і́в*
Д.	*ма́т-ер-і*	*мат-ер-я́м*
Зн.	*ма́т-ір*	*мат-ер-і́в*
Ор.	*ма́т-ір'-ю*	*мат-ер-я́ми*
М.	*ма́т-ер-і*	*мат-ер-я́х*
Кл.	*ма́т-и*	*мат-ер-і́*

Парадигма дієвідмінювання в теперішньому часі дієслів дійсного способу 1-ї дієвідміни має в однині й множині такий вигляд:

	однина	множина
1-а особа:	*ід-ý, кол-ю́, чу́-ю*	*ід-емо́, ко́л-емо, чу́-ємо*
2-а особа:	*ід-éш, ко́л-еш, чу́-єш*	*ід-éте, ко́л-ете, чу́-єте*
3-я особа:	*ід-é ко́л-е, чу́ -є*	*ід-ýть, ко́л-ють, чу́-ють*

Термін застосовний і у вивченні інших мовних рівнів. У словотворенні словотвірною парадигмою називають сукупність слів, що мотивуються тим самим твірним словом. Напр., словотвірна парадигма прикметників: *чорнявий, чорнуватий, чорненький, чорніший*; словотвірна парадигма дієслів: *чорнити, чорніти.* У синтаксисі термін «парадигма» застосовують для позначення системи простих речень, яка включає вихідну форму парадигми і його перетворення щодо форм часу, способу, стану при збереженні об'єктивного змісту: *Учень читає* (теп. ч.), *учень читав* (мин. ч.), *учень читатиме* (*буде читати*) (майб. ч.); *учень читав би* (умовн. сп.); *учень хай читає* (наказ. сп.), *учень, читай* (наказ. сп.). У сучасному мовознавстві є способи застосувати термін «парадигма» також у **фонології** (науці про фонеми), у **лексикології**.

Паралінгві́стика, paralinguistics (від грец. *para* – 'біля', 'при'+ лінгвістика). Розділ мовознавства, що вивчає невербальні (тобто – немовні) засоби, які супроводжують мовленнєве повідомлення. Серед них: 1) фонаційні засоби: ступінь гучності, тембр, темп мовлення, специфічне експресивно-емоційне забарвлення, типи заповнювання пауз (напр., *е-е*), тобто ті властивості звукового мовлення, що не входять у фонетичну систему мови; 2) кінетичні засоби – жести, міміка, поза, ситуація мовлення; 3) графічні засоби – почерк, використання символів на зразок §. Паралінгвістичні засоби не становлять мовленнєвих одиниць, проте без їхньої участі в усному чи письмовому мовленні не уявляється жодне повідомлення. Це означає, що спілкування забезпечується єдністю мовленнєвих і немовленнєвих засобів.

Парата́ксис, parataxis (від грец. *parataxis* – 'розміщення поруч') – *див.* **суря́дність**.

Па́рні при́голосні, coupled (paired) consonants. Приголосні, об'єднані парами за співвіднесеністю їх у межах класифікаційних ознак. Зокрема: заглухістю / дзвінкістю: [б-п], [б'-п'], [д-т], [д'-т'], [ж-ш] [ж'-ш'], [д͡ж-ч] [д͡ж'-ч'], [з-с], [з'-с'], [д͡з-ц], [д͡з'-ц'], [ґ-к], [ґ'-к'], [г-х], [г'-х']; за твердістю / м'якістю: тверді / м'які: [д-д'], [т- т'], [з-з'], [с-с'], [д͡з-д͡з'], [ц-ц'], [н-н'], [р-р'], тверді / напівпом'якшені: [б-б'], [п-п'], [в-в'], [ф-ф'], [м-м'], [ж-ж'], [ш-ш'], [д͡ж-д͡ж'] [ч-ч'], [ґ -ґ'], [к-к'], [х-х'], [г-г']. *Див.* **при́голосні зву́ки**.

Паро́німи, paronyms (від грец. *para* – ‘біля’, ‘коло’, ‘поряд’ + *onyma* – ‘ім’я’). Однокореневі, належні до однієї частини мови слова, що близькі звуковою оболонкою, тобто співзвучні, але різні за значенням. Це слова: ***абонент*** (особа або установа, що користується абонементом) – ***абонемент*** (документ, який посвідчує право користуватися телефоном, басейном, місцем у театрі та ін.); ***ефектний*** (який справляє сильне враження) – ***ефективний*** (який приводить до конкретних результатів, дає найбільший ефект); ***адресат*** (той, кому адресують, надсилають лист, телеграму) – ***адресант*** (той, хто адресує, надсилає лист, телеграму); ***лісник*** (лісовий сторож) – ***лісничий*** (службовець лісництва, а також завідувач його); ***нагóда*** (зручні для здійснення чого-небудь обставини, підхожий для чого-небудь момент) – ***пригода*** (подія, випадок); ***декваліфікація*** (втрата кваліфікації, спеціальних знань і досвіду) – ***дискваліфікація*** (позбавлення кваліфікації на підставі визнання кого-небудь нездатним або негідним працювати за фахом (спортсменам брати участь у змаганнях).

Парцеля́ція, parcellation (від франц. *parceller* – ‘поділяти на дрібні частини’). Поділ складного чи простого речення на кілька самостійних інтонаційно й пунктуаційно відокремлених висловлень, які зберігають синтаксичну й змістову єдність. Складнопідрядне речення причини поділене на дві частини: *Потім – ніколи ніхто не бачив її. Бо ніч була темна, її остання ніч* (А. Головко), у якому підрядна частина розміщена після крапки. Парцеляції піддаються не лише складнопідрядні речення. Самостійними можуть виступати й члени простого речення, пор.: *Біле-біле-біле поле. Чорний гомін. Вороння.* ***Посідало та й замрiялось*** (Л. Костенко) – крапкою відокремлені присудки від підмета *Вороння*; *В обід пустився дощ.* ***Дрібний, холодний, як восени*** (А. Головко) – означення виділені в самостійні одиниці. Парцеляція засвідчується в художніх і публіцистичних текстах. В офіційно-діловому й науковому стилях вона неприпустима.

Паси́вна констру́кція, passive construction (від лат. *passivus* – ‘неділяльний’). Речення, у якому суб’єкт дії (особа-діяч чи предмет) виражений непрямим додатком у формі орудного відмінка при дієслові пасивного стану чи пасивному дієприкметнику, а об’єкт дії виражений підметом у формі називного відмінка. У реченні *Вугілля добувається шахтарями* діяч виражений орудним відмінком іменника *шахтарями*, а об’єкт – називним відмінком – *вугілля*. Подібне і в реченні: *Проєкт підготовлений інженерами. Пор.* **акти́вна констру́кція**.

Паси́вний словни́к мо́ви, passive vocabulary. Слова, зрозумілі носіям мови, але мало використовувані в повсякденному спілкуванні. До пасивного словника мови належать застарілі слова, але вони не вилучені зі словникового запасу, наприклад, *ударник* у розумінні ‘передовик виробництва’, *колгосп* – ‘колективне господарство’, які в 20 ст. були активно вживані; неологізми, які ще не набули загального визнання, зокрема: *коледжист* – ‘учень коледжу’, *ГПУшник* – ‘працівник ГПУ’ (Генеральної прокуратури України); професіоналізми: музичні: *алегро* – ‘швидко’, *адажіо* – ‘повільно’; діалектизми: *файно* – ‘гарно’; жаргонізми: *трояк* (‘задовільна оцінка’), *чувак* (‘хлопець’). Протиставляється **активному словнику мови**.

Паси́вний стан, passive voice – *див.* **стан дієсло́ва**.

Патро́нім, patronymic (від грец. *pater* (*patros*) – ‘батько’ і *onyma* – ‘ім’я’). Один із видів антропонімів (власних назв людей): він становить власну назву сина або дочки (прізвища, по батькові), утворену від імені, прізвища або прізвиська батька. Серед українських прізвищ значно поширені патронімічні прізвища, у яких проглядається ім’я батька: на лівобережній Україні – на *-**енко***: *Петренко*, *Давиденко*, на Правобережній – на *-**ук, -юк***: *Іванчук, Микитюк.* Значно рідше засвідчуються патронімічні прізвища, утворені від прізвищ батька: від прізвища *Козак – Козачок*, від *Петренко – Петренків*. Патронімічними є імена по батькові осіб чоловічої та осіб жіночої статі: *Іванович, Григорович, Павлівна, Федосіївна.* Патроніми протиставляються матронімам, прізвищам, утвореним від імені матері: *Гальченко, Мар’яненко, Катеринчук, Христич, Ганич, Гапчин.*

Па́уза, pause (лат. *pausa* від грец. *pausis* – ‘припинення’). Зупинка звучання, яка перериває потік мовлення. У реченні вона виконує різні функції. Є пауза кінця речення, її називають розділювальною. Вона настає в розповідному реченні після зниження інтонації в його кінці, у питальних, спонукальних та окличних – після підвищеного інтонування кінця речення, пор.: *Ну, то продайте мені.* ‖ *– Тобі?* ‖ *А тобі навіщо?* ‖ *– Так собі.* ‖ *Потрібно* (І. Франко). Виділяють паузу синтаксичну, яка виражає відношення між розділювальними нею предикативними частинами; вона наявна в безсполучникових складних реченнях: *Бджоли раді цвіту,* ‖ *люди раді літу* (Нар. тв.) (відношення зіставності); *Добра штука оті вівці:* ‖ *і кожух, і свита, і губа сита* (Нар. тв.) (відношення обумовленості). Відома пауза попереджувальна, яка вказує на те, що наступна частина доповнить, уточнить попередню або подасть перелік після узагальнювального слова: *І я бачу –* ‖

правду говорили (А. Шиян) (з'ясувальні відношення); *Папери були скрізь:* ‖ *і на столі, і на полицях* (М. Коцюбинський). Можлива й пауза несинтаксична, зумовлена фізіологічними причинами (мовець вдихає повітря), психологічними причинами (мовець хвилюється) або викликана логічним розвитком думки, як-от: *Я тепер знаю…* ‖ *Але тоді, ви розумієте…* ‖ *Тоді я, я…* ‖ *І ще Аркадій…* ‖ *Ясно вам…* ‖ *Так …* (О. Корнійчук).

Пейорати́вний, pejorative (від лат. *pejor* – 'гірший'). Який містить у собі негативну експресивно-емоційну конотацію. Це – лайливі, зневажливі слова: *бовдур, базікало, йолоп*. Це – суфікси, що надають слову негативного забарвлення: **-ень**: *телепень*, **-ун**: *брехун*.

Первúнне і вторúнне знáчення слóва, primary and secondary meaning. Значення, з яким слово було утворене в мовленні й закріпилося в мові. Це – первинне значення. Із часом набуте словом інше значення, яке існує поряд із первинним, основним. Це значення вторинне, бо виводиться з первинного внаслідок переносу назви іменованих ним предметів, ознак, дій на інші предмети, ознаки, дії. Різні причини зумовлюють перенесення слова з первинним значенням на позначення іншого предмета, ознаки чи дії: схожість за розміром, кольором, формою (*ніс* у людини – первинне значення, *ніс* у човна – вторинне: перенесення сталося на основі схожості: *ніс* – витягнений наперед орган обличчя людини і передня частина човна); суміжність просторова чи часова (*стіл* дерев'яний – первинне значення, але є *стіл* дієтичний – вторинне значення); однакова функція, виконувана відповідними предметами (*лампа* гасова – первинна назва і *лампа* електрична (вторинне значення): одне слово називає різні предмети, тому що виконують однакову функцію – освітлюють приміщення). Поєднання в слові первинного і вторинного значення робить його багатозначним. Такими є розглянуті слова: *ніс, стіл, лампа.* У процесі історичного розвитку первинне значення слова може втрачатися. Іноді первинне значення губиться, слово ж продовжує існувати із вторинним значенням. Таке сталося зі словом *стріляти*, яке виникло із значенням 'пускати стріли'. У сучасній українській мові *стріляти* – 'робити постріл кулями, снарядами, ракетами', а не стрілами. *Див*. **перенóсне знáчення**.

Передминýлий час, pluperfect – *див*. **давноминýлий час**.

Передньоязикóві приголóсні, front consonants – *див*. **приголóсні звýки**.

Пере́клад, translation. Відтворення інформації, написаної однією мовою, засобами іншої мови. Розрізняють: переклад дослівний (інакше – буквальний), який полягає в механічній підстановці слів однієї мови як еквівалентів іншої мови при збереженні іноземної конструкції, пор.: *Logistics can increase the efficiency of individual models of transport and their combinations. – Логістика може підвищити ефективність окремих моделей транспорту та їх комбінацій*; переклад вільний – переклад, що передає загальний зміст без дотримання формальних відповідностей між мовою-джерелом і мовою-об'єктом, пор.: *Step into the new Millenium on your Persian carpet! – Нове тисячоліття з персидським килимом!*; переклад художній – переклад, що зберігає тонкощі змісту й образну систему, пор.: *Піднялися були за Дніпром гайдамаки, та й ті повернулись у розбишаки, а не справжніх лицарів* (Панас Мирний) – *The Haidamakas rose beyond the Dnieper, but soon they, too, turned into thugs rather true fighters* (перекл. Олесь Коваленко). Із розвитком комп'ютеризації з'явилося поняття машинного перекладу, який розробляє програми, моделі, бази даних для перекладу конкретних мов. На їхній основі комп'ютер перекладає більш-менш успішно наукові тексти. *Див*. **маши́нний пере́клад**.

Перено́сне зна́чення, figurative (metaphorical) meaning. Одне зі значень багатозначного слова. Воно вторинне, виведене з прямого значення, тобто мотивоване прямим значенням. Напр., слово *хвіст* означає 'придаток на задній частині тіла тварини, що являє собою продовження хребта від крижової кістки'. Це його пряме значення, упізнаване в словосполученнях *хвіст собаки, хвіст лисиці.* Але ж є й словосполучення *хвіст літака,* у якому слово *хвіст* ужите у вторинному, переносному значенні: розуміння хвоста як задньої частини тварини перенесене для називання задньої частини фюзеляжу літака. Унаслідок цього слово *хвіст* набуло багатозначності: має пряме й переносне (вторинне) значення. Переносні значення виникають на основі схожості, суміжності, функції. Перенесення за схожістю пов'язане з перенесенням назви одного предмета на інший за схожістю кольору, форми, характеру руху, місцеположення, внутрішніх ознак. Це – найбільш поширений вид перенесення значень, закріплений у традиційно вживаних сполуках *золота осінь, сивина віків*. Сюди треба віднести і *хвіст літака, ніс човна*. У художній літературі слова з переносним значенням використовуються зі стилістичною метою: для надання тексту виразності, образності, експресивності, як-от: ***Свіжими ранками*** *я перший* ***будив сонну*** *ще воду криниці* (М. Коцюбинський), *Кудись хмарки на конях* ***мчать*** (П. Тичина). Перенесення за суміжністю – полягає в перенесенні назви одного предмета,

явища, поняття на інший на основі просторової чи часової суміжності, близькості. Приклади просторової суміжності: *спинка* – частина стільця, крісла, на яку спираються *спиною*; часової суміжності: *вечір* – частина доби і *вечір класичної музики* – частина доби присвячена музиці. Крім цього, перенесення за суміжністю стається у випадках відношень: а) прізвище автора і його творів (*читав Шевченка* – замість *читав твори Шевченка*); б) приміщення і люди (колектив), що в них навчаються, працюють: *світла* ***аудиторія*** – 'зал для читання лекцій, доповідей' і ***Аудиторія*** *схвально оцінила виступ* – 'слухачі лекції, доповіді, виступу'; в) дії і її результату: *Здійснено* ***вида́ння*** *книги* – 'випустити у світ книгу, журнал' і *Це* ***вида́ння*** *ювілейне* – 'окремий друкований твір'. Перенесення за функцією – з одного предмета на інший, з однієї дії на іншу стається внаслідок схожості виконуваних ними функцій. Пряме значення дієслова *іти* – 'ступаючи ногами, пересуватися, рухатися, змінюючи місце в просторі (про людину або тварину)': *Хмарою йдуть люди* (Номис). Але в Шевченка читаємо: *І день іде, і ніч іде.* Дія дня і ночі означена дієсловом *іти* за функційною подібністю: і пряме, і переносне значення об'єднані вираженням змінюваності: в одному випадку в просторі (*люди йдуть*), в іншому – в часі (*день іде, ніч іде*). Іноді на перенесення значень впливає не одна, а кілька причин, що зумовлюють перенесення значення з одного на інший предмет. Є *сідло* на коні (первинне значення) і є *сідло* велосипеда – вторинне значення, яке виникло за схожістю і за функцією (на ньому сидять). Буває й так, що з часом пряме значення втрачається, а переносне стає основним, прямим. Прикметник *синій* у стародавніх пам'ятках означав 'сяючий' на позначення будь-якого кольору, у сучасному вжитку це прикметник на позначення певного кольору. Колись вторинне (переносне) значення стало прямим.

Перерóзклад (меж морфéм), rebracketing. Морфологічний процес, що зумовлює: 1) переміщення межі морфемного поділу слова, 2) виникнення нових (вторинних) формо- і словотворчих афіксів, 3) переміщення звуків між компонентами прийменниково-займенникових сполук. 1**.** Переміщення межі морфемного розподілу між коренем і закінченням відбулося в колишніх множинних іменниках основ на **а** (у давньоруській мові іменники ділилися на відміни не за характером відмінкових закінчень, а за розрізненням основ: були основи на **а**, основи на **о**, основи на **ъ** та ін.): у них до основ *рук****а,*** *сестр****а*** додавалися закінчення **-мъ, -ми, -хъ:** *рука-****мъ****, рука-****ми****, рука-****хъ****,* але з часом кінцевий голосний основи **а** відійшов до закінчення, що зумовило зміну межі морфем: *рука-****мъ*** > *рук-****ам****, рука-****ми*** > *рук-****ами****, рука-****хъ*** > *рук-****ах****.* 2. Термін

«перерозклад» застосовний і до випадків злиття сусідніх афіксів (префіксів, суфіксів) із метою творення слів із новим значенням. Так, в українській мові є група слів із префіксом **зне-** (***зне**-вір-а, **зне**-вод-н-ен-ий, **зне**-вол-и-ти*), що формує значення ‘позбавлений ознаки’, утворене від злиття префіксів **з-** та **не**. Із двох суфіксів **-н-** і **-ик-** виник суфікс **-ник** у слові *ліс-**ник*** (із *ліс|н|ий* > *ліс|н|ик* > *ліс|ник*). 3. Перерозклад між прийменником і коренем трапляється рідко. Приклад – це виникнення **н** у формах займенників третьої особи: *йогó* – *ньóго* (Р. в. і Зн. в. чол. і с. р.), *її* – *неї* (Р. в. і Зн. в. ж. р.), *їх* – *них* (Р. в. і Зн. в. мн.). Початкове **н** у других формах належало прийменникам *вънъ*, *съ*н, *къ*н, які стояли перед займенниками. Унаслідок редукції звука давньоруської мови [**ъ**] у названих прийменниках стався відрив звука [**н**] від прийменника й приєднання до займенника: *вънъ **ѥмь*** > *вн – **ѥмь*** > *в н**ѥмь*** >*у ньому; съ*н *им**ъ*** > *сн им**ъ*** > *с ним**ъ*** >*з ним* (приклад із прийменником *къ*н не наведений, бо прийменника *к* немає в українській мові). Те, що в сучасній українській мові приставний **н** узвичаєний не тільки після **в** та **з**, а й після **до** (*до нього*), *перед* (*перед ним*), *через* (*через неї*), *проти* (*проти нього)* та ін., у якому не було кінцевого **н**, пояснюється аналогією до сполук з прийменниками **в** та **з**.

Перехідні́ дієсловá, transitive verbs – *див.* **перехíдність / неперехíдність дієсловá.**

Перехíдність / неперехíдність дієслóва, transitivity/intransitivity of a verb. Лексико-граматична властивість дієслова, яка виявляється в тому, що одні з них означають дію, спрямовану на якийсь предмет, інші виражають дію, не спрямовану на інший предмет. Дієслова, які передають дію, що переходить на якийсь предмет, називають перехідними. Перехідні дієслова означають дію процесуальну з результатом, а саме: дію фізичну, мовленнєву, мисленнєву, сприйняття і т. ін. (*повернути книгу, посадити дерево, промовити слово, згадати вірш*), і не означають станів. Вони, показуючи напрям дії на об’єкт, вимагають, щоб залежний від них іменник або займенник, що називає предмет, на який спрямована дія, мав форму знахідного відмінка без прийменника, тобто виконував функцію прямого додатка: *Кіннота ворога витоптувала* (кого? що?) ***посіви**, руйнувала* (кого? що?) ***села** й **міста*** (П. Тичина). Іменник, залежний від перехідного дієслова, може вживатися в родовому відмінку: коли дія переходить не на весь предмет, а лише на його частину: *накупив книжок* (кілька, а не всі), *принести води* (склянку, відро, а не всю воду); 2) коли перед дієсловом є заперечна частка **не**: *не виконав* (чого?) *роботи*, пор.: *виконав* (кого? що?) *роботу* (Зн. в.).

Неперехідні дієслова не дають вказівки на результат й означають різноманітні стани або таку дію, яка на інший предмет не переходить. Вони не керують іменниками-додатками у формі знахідного відмінка без прийменника. У реченні *Глибшає далеч, річка* ***синіє*** (М. Рильський) дія ***синіє*** не поширюється на предмет, а зосереджується в діячеві – *річці*, яка *синіє*. Неперехідні дієслова творяться переважно від перехідних, до яких додається постфікс -**ся** (-**сь**): *одягати* (дитину) – перехідне дієслово, *одягатися* – неперехідне; *вітати* (вчителя) – перехідне дієслово, *вітатися* (*ми завжди вітались з ним*) – неперехідне. Бувають випадки, коли те ж саме дієслово в різних значеннях може бути і перехідним, і неперехідним, пор.: *Першокласник* ***читає*** (кого? що?) *книгу* (дієслово *читати* – перехідне, має значення ‘сприймати написане’) – *Першокласник уже вільно* ***читає*** (*читає* – неперехідне дієслово, має значення ‘уміє вільно сприймати написане’).

Перифра́з (перифра́за, парафра́з, парафра́за), paraphrase (від грец. ***periphrasis*** – ‘описовий вислів’, ‘зворот’). Стилістична фігура, яка є описовим найменуванням предметів, явищ, істот, осіб з метою підкреслення їхніх характерних рис, істотних для називання в певному контексті чи ситуації. Називають, напр., Т. Г. Шевченка – *Великим Кобзарем*, І. Франка – *Каменярем*, Київ – *містом каштанів*, столицю Італії Рим – *вічним містом*. Перифраз, як правило, несе в собі оцінку, образне найменування, що надає зображенню яскравості, виразності: ліс – це *легені планети*, хутро – *м’яке золото*, кішка – *пухнасте диво*, залізничні рейки – *сталеві нитки*. Окремі з перифраз стали загальновживаними: *цар звірів* – лев, *чорне золото* – вугілля, нафта, *лісні санітари* – птахи, *мати міст руських* – Київ.

Пері́од, period (від грец. *periodoς* – ‘коло’, переносно – ‘заокруглене мовлення’). Відносно й значно поширені переважно складнопідрядні й рідше прості речення із чітко вираженим інтонаційним поділом на дві нерівні частини. Перша, як правило, більша за другу. У будові складнопідрядного речення першу складає кілька однорідних підрядних предикативних частин (підрядних речень), друга становить одну головну предикативну частину (головне речення), зокрема: *Коли чари і радість заслоняються серпанком сумнівів, коли полотна здаються давно і багато разів уже баченими, коли замість насолоди величезна праця дорогого вашому серцю колективу художників всупереч вашій волі викликає у вас критичний напрям думок, і радість огортає вас зовсім не в кожній залі, і питання, одне гостріше від другого, починають хвилювати вас і не дають спокою* | *– важко тоді*

братись за перо (О. Довженко). Вертикальною рискою позначена пауза між першою і другою частинами періоду. Будову періоду формують також прості речення з однорідними членами, які іноді обрамляються узагальнювальним словом, пор.: *І раптом* ***все*** *– і яскраве сонце, і синє небо, і прозоре повітря, і стрімкі тополі, і жовте листя дерев* | *– чисто* ***все*** *враз зробилося не те, інакше, не таке, яким було пів хвилини тому* (Ю. Смолич). Першу частину періоду можуть становити безсполучниково поєднані речення, що становлять певну смислову цілісність щодо другої частини, яка завершує період: *Повитягались гострі шпилі, одділились окремі каміння, перетворились у білий мармур, одяглися в різьбу* | *– і став перед нами острів із моря, як Міланський собор* (М. Коцюбинський).

Персоніфіка́ція, personification (від лат. *persona* – ‘особа’ і ***facio*** – ‘роблю’). Перенесення ознак і властивостей людини (чи живої істоти) на неживі предмети, явища чи абстрактні поняття. Приклади: *Важкувато* ***сопе димар****,* ***Галасує*** *від болю* ***дерево****, Піднімаючись димом до хмар* (В. Симоненко); *І* ***марили айстри*** *в розкішнім півсні* (О. Олесь); *Легкий ранковий* ***вітець приніс*** *благодатну прохолоду* (П. Загребельний).

Пе́рша дієвідмі́на, first conjugation – *див.* **дієвідмі́на**.

Письмо́, writing. Засіб спілкування за допомогою графічних знаків. Письмо виникло, коли з’явилася потреба в листуванні всередині країни й із закордоном, у збереженні адміністративних і торговельних актів. Розвиток письма охоплює період у кілька тисяч років. Існує близько чотирьохсот видів письма, у кожному з яких писемний знак має певну форму. Однак для теорії письма важлива не форма графічного знака, а те, які елементи мови – цілі повідомлення, окремі слова, склади чи звуки – передає знак. Відповідно до цього встановлюють чотири типи письма: піктографічне, ідеографічне, складове і буквено-звукове (або літерно-звукове). Піктографічне письмо (від лат. ***pictus*** – ‘живописний’, ‘писаний фарбами’ + ***graphō*** – ‘пишу’). У ньому кожен його зразок становить «оповідання в малюнках», тому його ще називають малюнковим, картинним. Малюнки піддаються лише тлумаченню, подібно до того, як ми розшифровуємо кожен малюнок гумористичного оповідання в малюнках данського художника Г. Бідструпа (*див.* рис. 19).

Піктографічне письмо зручне тим, що з його допомогою можуть спілкуватися різномовні племена й народи. Але воно неточне: малюнок можна тлумачити по-різному, адже ні звуків, ні складів, ні слів, ні речень він не передає.

Рис. 19. Малюнок Г. Бідструпа

Ідеографічне письмо (від грец. ***ideo*** – ‘ідея’,‘поняття’) розвинулося на ґрунті піктографії: малюнки були перетворені на умовні знаки, символи, у яких губиться зв’язок малюнка з конкретним предметом. Зображення піраміди сприймається не як піраміда, а як символічне відтворення Єгипту (*див*. рис. 20),

Рис. 20. Символічні відтворення Єгипту

тому ідеографічне письмо називають ще символічним, здатним зображенням відтворювати абстрактні поняття. Дієслівне поняття «іти» передається зображенням двох ніг, поняття «летіти» – птах із розправленими крилами (рис. 21).

Рис. 21. Ідеографічне письмо

Те, що ідеограма (основна одиниця ідеографічного письма) служить відтворенням поняття (цей тип письма іменують ще й понятійним), дає змогу будувати речення, розміщуючи слово за словом. Відомо кілька систем ідеографічного письма, які виникли незалежно одна від одної в Месопотамії, Єгипті, Китаї, Центральній Америці. У Китаї воно виявило надзвичайну стійкість: сформоване чотири тисячоліття тому, воно проіснувало дотепер. Китайське письмо еволюціонувало від картинного зображення до умовних значків – **ієрогліфів** (*див.* **ієро́гліфи**),

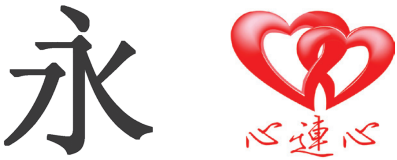

Рис. 22. Китайське письмо

які передають значення. Складове, або силабічне (від грец. *syllabē* – ‘склад’), – письмо, у якому його знаки передають не слова-поняття, як в ідеографічному письмі, а склади слова. Ним користуються японці. Їхнє письмо засноване на китайських ієрогліфах: у китайському письмі ієрогліф передає поняття, у японському – склад. Складове письмо передувало буквено-звуковому, або фонографії (від грец. phone – ‘звучання’ + grapho – ‘пишу’). Буквено-звукове письмо, яке називають ще буквеним, алфавітним, звуковим, характерне тим, що в ньому графічний знак, як правило, означає окремий звук. Більшість народів світу користується цим типом письма. Кожен народ відповідно до особливостей своєї мови виробив систему знаків

(для приголосних і голосних), об'єднаних в алфавіти. Перелічені типи письма не існували й не існують у чистому вигляді. У піктографічному були елементи ідеографії. Ідеографія своєю чергою не позбавлена елементів малюнкового письма. Не буває чистого буквено-звукового письма. В українському алфавіті поряд з фонограмами, що передають один звук (**а, б, в**…), є букви, що відтворюють цілий склад (**я, ю, є, ї**): *язик* (вим. [*йа*⎪*зи́к*]), *юнак* (вим. [*йу*⎪*на́к*]), *моє* (вим. [*мо*⎪*йе́*]), *її* (вим. [*йі*⎪*йі́*]).

Письмо́ начерта́льне, writing systems. Система графічних знаків, якими фіксують мовне повідомлення для збереження написаного в часі. Воно обіймає малюнки, знаки, літери, які є начертанням повідомлень. Начертальним є піктографічне, ідеографічне, складове й буквено-звукове письмо (*див.* **письмо́**).

Пита́льне ре́чення, interrogative sentence. Речення, що виражає запитання, мета якого одержати від співрозмовника інформацію: 1) про предмет думки, 2) про реальність чи нереальність, 3) вірогідність чи невірогідність висловленого. 1) *Постанову будемо обговорювати?* (О. Коломієць), 2) *Любий! Ти живий?* (І. Кочерга), 3) *Бути чи не бути?* (В. Шекспір). Засобами вираження питальності є 1) особлива питальна інтонація, характерна підвищенням тону на слові, з яким пов'язаний смисл питання: *Крапля совісті* ***є ще*** *на денці?* (І. Драч); 2) питальні слова (займенники, частки): ***Яким*** *вогнем спокутувати мушу хронічну українську доброту?* (Л. Костенко), ***Чи*** *ще Марко не приїхав?* (Т. Шевченко). За характером вияву емоції питальне речення може набувати окличного відтінку, що на письмі позначається знаком оклику: *Не може бути! Як же це?!* (І. Багряний).

Пита́льно-відно́сні займе́нники, interrogative-relative pronouns – *див.* **займе́нник**.

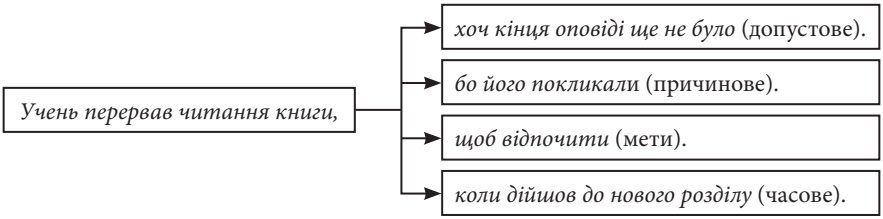
Південнослов'я́нські мо́ви, South Slavonic languages – *див.* **слов'я́нська гру́па мов**.

Півуста́в, semiustav. Графічний різновид письма давніх кириличних рукописів, що відрізнявся від уставу меншою геометричністю букв, застосуванням скорочень слів. У кінці 14 – на початку 15 ст. змінив устав як спрощений варіант уставу для полегшеного написання, зручності, швидкості, що диктувалося потребами суспільства у фінансовій, торговельній, освітній сферах. Згодом розвинувся в **скоропис**.

Пі́дмет, subject. Головний член двоскладного речення, що виражає предмет думки, передаваний переважно іменником і займенником у формі називного відмінка, і позначає носія ознаки, вираженої присудком, з яким перебуває у предикативному зв'язку. Залежно від кількості компонентів розрізняють прості і складені підмети. Простий підмет виражається: 1) іменником – *Чорні* ***круки*** *сидять на плечах скіфських баб* (Л. Костенко), 2) займенником – *А* ***він*** *любив мости* (Б. Олійник), 3) числівником – ***Сьома*** *всміхнулася крізь сльози і мовила сумно* (Леся Українка), 4) субстантивованими словами – *Саме звідти й насувалося оте* ***найстрашніше***, ***темне***, ***вируюче*** (О. Гончар), 5) інфінітивом – *Поете,* ***любити*** *свій край не є злочин, коли це для всіх* (П. Тичина), 6) часткою і вигуком – *І кожне «****ні****» – вогненне чує «так»…* (М. Рильський); *Твоє «****ой****» мені набридло* (З усн. мовл.). Складений підмет виражається словосполученням, утвореним з двох або кількох повнозначних слів. До них належать: 1) складені географічні назви, назви установ, стійкі словосполучення: *Карпатські гори, Верховна Рада, Палац спорту;* 2) імена й по батькові: ***Сава Андрійович*** *стоїть засмучений* (О. Довженко); 3) сполучення іменників у називному відмінку з іменником в орудному з прийменником: ***Маланка з Гафійкою*** *йдуть курною дорогою* (М. Коцюбинський); 4) назви творів – «***Запрягайте, хлопці, коні***» – *лине в небо молоде* (П. Тичина); 5) сполучення числівника з іменником: *Ой,* ***три шляхи*** *широкії докупи зійшлися* (Т. Шевченко); 6) сполучення займенника з іменником (або займенником): ***Кожний з нас*** *те знав, що слави нам не буде* (І. Франко); 7) сполучення прислівника з іменником: ***Чимало літ*** *перевернулось,* ***води чимало*** *утекло* (Т. Шевченко).

Підря́дна предикати́вна части́на, subordinate (dependent) clause. Залежна від головної предикативна частина складнопідрядного речення. У шкільних підручниках її називали «підрядне речення». Залежність заснована на підрядному зв'язку, формованому підрядними сполучниками й сполучними словами. Сполучники виконують лише граматичну роль: виступають засобом приєднання підрядної частини до головної: *Моря перелетиш і не впадеш,* ***Допоки*** *буде в серці рідна мова* (Д. Павличко). Сполучні слова – вказівні займенникові слова (вказівні займенники або займенникові прислівники), які поєднують граматичну функцію (функцію приєднання підрядної частини до головної) з функцією члена речення. У реченні *Поганий той учений, який не мріє про відкриття* (І. Цюпа) займенник *який* виконує подвійну роль: сполучає підрядну частину з головною і в підрядній виступає підметом при присудку *не мріє*. Головна й підрядна частини поєднуються двома видами підрядного зв'язку: прислівним і детермінантним. Прислівний

підрядний зв'язок виявляється в тому, що головна частина (головне речення) містить у собі опорний компонент, з яким поєднана підрядна частина (підрядне речення), як-от: *Я звів очі й* ***побачив*** (що?), *як з поля в ліс іде дівчина* (Є. Гуцало) – з'ясувальне; *Озимина* ***така*** *густа* (якою мірою густа?), *що й перепелу не пролізти* (О. Десняк). Так утворюються з'ясувальні й означальні складнопідрядні речення. При детермінантному зв'язку головна предикативна частина жодною лексико-семантичною ознакою не вимагає підрядної частини. Підрядна предикативна частина залежить від головної в цілому. Що ж до вираження синтаксичних відношень між предикативними частинами, то їх зумовлюють потреби спілкування в усному мовленні чи змалювання ситуації в писемній формі. А семантичні сполучники формують різні їхні відношення:

Прислівний і детермінантний підрядні зв'язки впливають на взаєморозташування головної і підрядної частин. Прислівний підрядний зв'язок потребує розміщення головної частини перед підрядною: *Андрій чомусь вірив, що Ольга прийде по квіти* (В. Симоненко), *Благословенна та ясна година, коли буквар до рук бере дитина* (Д. Павличко). Можливе розміщення підрядної частини і в інтерпозиції, наприклад: *Ті, що не містилися в хаті, розкладали на подвір'ї вогонь* (М. Коцюбинський). Детермінантний зв'язок припускає вільне розташування головної предикативної частини: *Щоб тих щасливих днів не загубити, Потрібно працювати цілий вік* (Д. Павличко) / *Потрібно працювати цілий вік, щоб тих щасливих днів не загубити*; *Іноді, коли вогонь розгортався ясніше, навколо багаття вимальовувались постаті людей* (Г. Тютюнник).

Підря́дний зв'язо́к, subordination. Тип синтаксичного зв'язку між двома синтаксично нерівноправними словами в словосполученні або предикативними частинами в складнопідрядному реченні: один з компонентів слова чи складнопідрядного речення виступає головним, другий – залежним. У словосполученні підрядність реалізується в трьох видах підрядного зв'язку: узгодженні, керуванні, приляганні. При узгодженні залежне слово уподібнюється

головному в роді, числі, відмінку: у роді – ***дружний*** *клас,* ***нова*** *школа,* ***синє*** *море;* у числі – ***допитливі*** *учні;* у відмінку – ***наш*** *учитель /* ***нашого*** *вчителя /* ***нашому*** *вчителеві.* При керуванні стрижневе слово вимагає від залежного певної відмінкової форми, що залишається незмінною при будь-якій зміні стрижневого слова, яке може бути іменником, прикметником, числівником, займенником, дієсловом, прислівником: *любити* ***батьків****, люблю* ***батьків****, любов* ***батьків****; наказ* ***командира****, згідно з наказом* ***командира****; схвильований* ***привітанням****, схвильовані* ***привітанням****.* При приляганні стрижневими виступають дієслова, прислівники, іменники, прикметники, до яких прилягають залежні слова, позбавлені форм словозміни: прислівники, дієприслівники, інфінітиви: *ішов* ***пішки****, розмовляють* ***ідучи****, швидко* ***говорити****, робота* ***вручну****, готовий* ***відповідати****.* У складнопідрядному реченні підрядний зв'язок наявний між головною і підрядною предикативними частинами (головним і підрядним реченнями). Формальними показниками підрядного зв'язку в складнопідрядних реченнях є підрядні сполучники і сполучні слова, зокрема: речення із сполучником – *І несли ми сили наші* (для чого?), ***щоб*** *звалити гніт віків* (П. Грабовський), зі сполучним словом – *Його збентеженість помітили навіть сусідські хлопчаки* (які?), ***які*** *щовечора щебетали на подвір'ї* (В. Симоненко). Підрядний зв'язок протиставляється сурядному зв'язку (*див.* **сурядний зв'язо́к**).

Підря́дні сполу́чники, subordinating conjuctions. Сполучники, що служать для зв'язку синтаксично нерівноправних одиниць: підрядної з головною предикативною частиною (підрядного з головним реченням). Серед них: сполучники часові: *коли*, *як тільки*; сполучники причинові: *бо, оскільки*; сполучники наслідкові: *так що*, *так що аж*; сполучники умовні: *якщо*, *якби*; сполучники допустові: *хоч*, *дарма що*; сполучники мети: *щоб*, *для того щоб*; сполучники порівняльні: *як, мов, немов*, *наче*; сполучники відповідності: *чим … тим*, *що … то*; сполучники з'ясувальні: *що*, *щоб*, *як*, *мов*, *наче*, *ніби*. У складнопідрядних означальних реченнях функцію сполучних елементів виконують сполучники *щоб*, *мов*, *немов, немовби, наче*, *ніби* і сполучні слова *який*, *чий*, *котрий, хто, що*, *звідки, коли.*

Підря́дність, hypotaxis. Відношення між словами в словосполученні, а також між предикативними частинами в складнопідрядному реченні. Воно виявляє себе в нерівноправності синтаксично пов'язаних слів у словосполученні, напр., в узгодженні (*нова школа* (яка?)), керуванні (*виконувати* (що?) *завдання*), приляганні (*виконувати* (як?)

бездоганно), або предикативних частин у складнопідрядному реченні: один із компонентів словосполучення чи складнопідрядного речення залежить від іншого: *Скажи, зозуле* (про що?), *скільки мені жити?* (Л. Костенко) У багатокомпонентних складнопідрядних реченнях, що мають кілька підрядних, розрізняють такі типи: речення із супідрядністю, речення з послідовною підрядністю і речення з однорідною підрядністю. *Див*. **складнопідря́дне ре́чення з кількома́ підря́дними**.

Піктографі́чне письмо́, pictographic writing – *див*. **письмо́**.

Plurália tántum (множинні іменники) (від лат. *plurālis* – 'множина', *tántum* – 'тільки'). Іменники, які не мають форм однини, використовуються тільки в множині на позначення сукупності або збірності. До них належать слова, що означають: 1) парні предмети: *груди, ножиці, сани*; 2) речовини, матеріали в сукупності: *дріжджі, дрова, пожитки*; 3) грошові суми, кількісно не окреслені: *гроші, кошти, фінанси*; 4) проміжок часу: *жнива, канікули, роковини*; 5) звичаї, обряди: *іменини, оглядини*; 6) емоції, переживання: *заздрощі, радощі*; 7) власні географічні назви: *Альпи, Гімалаї, Карпати, Суми, Ясси;* 8) інші назви: *джунглі, пахощі, хитрощі.* Їм протиставляються **singulara tantum**.

Побі́чний на́голос, secondary stress. Більш слабкий наголос, виділюваний поряд з основним. Побічний наголос позначають лише в спеціальних лінгвістичних працях знаком ` (гра́віс). Побічний наголос буває: 1) в кількакореневих словах: *а̀втомототури́зм, кнѝгосхо́вище, лі̀созве́дення, са̀моова́га, сі̀льськогосподá рський*; 2) в однокореневих багатоскладових словах: *бо̀ротьбá, го̀ловá, зо̀лоти́й, кра́ятù, со́лодо̀щі.*

Побуто́ва ле́ксика, everyday (daily) vocabulary. Слова, які позначають предмети і явища повсякденного вжитку, звичаї, тобто елементи побуту. Вона обіймає назви: 1) одягу й взуття: *костюм, сукня, чоботи, черевики*; 2) помешкання і господарських предметів: *хата, сарай, кімната, ліжко, ковдра*; 3) їжі, напоїв: *борщ, вареники, гречаники*; 4) посуду: *ложка, виделка, чашка*; 5) народних звичаїв: *весілля, іменини.* Основний склад побутової лексики – давні слова. Проте сучасний побут наповнився новими предметами, слова на позначення яких збагатили побутову лексику. Це слова *телевізор, сервіз, побілка.* У художній літературі письменники для змалювання побуту інших народів вводять слова їхньої мови, напр.: молдавські *каруца* (віз), *кухва* (відро), узбецькі *чайхана* (чайна), *чапан* (верхній чоловічий одяг).

По́вне ре́чення, complete sentence. Інтонаційно завершене речення, у якому є всі члени, необхідні для формування його граматичної структури й для розуміння його змісту. Таким може бути двоскладне непоширене речення: *Ідуть дощі* (М. Коцюбинський), двоскладне поширене: *Санько трохи ніяковіє* (І. Багряний), односкладне непоширене: *Смеркає* (Леся Українка), односкладне поширене: *В душі пустельно, голо* (І. Драч), предикативні частини всіх типів складних речень: складносурядного: *Вітри гули віолончеллю, й писали пальми акварель* (Л. Костенко), складнопідрядного: *Настрій у нього був такий, що він хотів обняти весь світ* (О. Десняк), безсполучникового: *Застигла динамітом буйна кров, Застигли думи сиві, як зигзиці* (І. Драч). Повне речення протиставляється **неповному**.

Повноголо́сся, pleophony. Сполуки звуків **-оро-, -оло, -ере-, -еле-**, що стоять між приголосними в коренях слів, як-от: *сто**ро**на, мо**ло**ко, че**ре**з, ше**ле**ст*. Це фонетичне явище виникло внаслідок зміни неповноголосних праслов'янських сполук [о] і [е] з приголосними [р] і [л] у положенні між приголосними, зокрема: t**or**t, t**er**t, t**ol**t, t**el**t (приголосні позначені буквою t). Зміна неповноголосних звукосполучень на повноголосні зумовлена дією закону відкритих складів, який спричинив розвиток після [р] і [л] такого голосного, як і перед цими приголосними. Із праслов'янських **st**or**na, *b**er**gъ, *z**ol**to, *p**el**na* утворилися в спільносхіднослов'янський період *сто**оро**на, бе**ре**гъ, зо**ло**то, пе**ле**на*, чим була забезпечена відкритість складу: *сто|ро|на, бе|ре|гъ* (літера **ъ** передавала голосний, наближений до **о**), *зо|ло|то, пе|ле|на* ('нижній край одягу').

Повнозна́чні слова́, notional words. Лексично самостійні слова, які називають предмети, ознаки, дії або вказують на предмети, ознаки чи кількість, не називаючи їх, і які функціюють як члени речення. Вони утворюють основний лексичний фонд мови, об'єднуючись у частини мови: іменники (*учень, школа, Василь*), прикметники (*синій, великий, відомий*), числівники (*один, десять, сто*), займенники (*він, хтось, який*), дієслова (*читати, зроблено, пишучи*), прислівники (*там, десь, скрізь*). Повнозначні слова протиставляються словам неповнозначним. Частіше їх називають службовими словами (*див.* **части́ни мо́ви**).

Повнозна́чні части́ни мо́ви, notional parts of speech – *див.* **повнозна́чні слова́, части́ни мови**.

Повто́р, reduplication – *див.* **редуплі́ка́ція**.

Подо́вження при́голосних, gemination (lengthening). Удвічі збільшена витримка звучання приголосного, що на письмі позначається подвоєними літерами. Подовжена вимова приголосних зумовлена різними причинами: фонетичною і морфологічними. 1. Подовження фонетичне виникло в давню історичну добу (13 ст.) унаслідок уподібнювання (асиміляції) приголосного [й] попереднім м'яким приголосним [**д′**], [**т′**], [**з′**], [**с′**], [**л′**], [**н′**], [**ц′**]. Подовження відбулося в деяких формах іменників: *зна**нн**я*, *поня**тт**я*, прислівників: *навма**нн**я*, *спросо**нн**я*, в особових формах дієслова *лити*: ***лл**ю*, ***лл**єш*. Асиміляція сталася після занепаду звука [і], що позначався літерами **и** та **ь**. Напр., у слові *знаниє* (**ю** = **йе**, фонетична транскрипція [*знан′ийе*]) у зв'язку із занепадом **и** поряд стали м'який приголосний (вони перелічені) і м'який [й] – [*знан′**и**йе*] > [*знан′йе*], що й зумовило асиміляцію [*н′й*] > [*н′н′*], інакше [*н′*:]. Пізніше під впливом інших слів закінчення -**е** змінилося на -**а**: [*знан′*:*е*] на [*знан′*:*а*]. 2. Подовження морфологічне виникає при збігові однакових звуків: на стику морфем: а) префікса і кореня: *бе**зз**убий*, ***вв**імкнений*, *о**бб**ити*, *ро**зз**ява*; б) кореня або основи на -**н**- і суфікса -**н**-: *зако**нн**ий*, *со**нн**ий*, *годи**нн**ик*, *башта**нн**ик*, *віко**нн**иця*; в) двох префіксів: ***возз**'єднання*; г) основи дієслова минулого часу, що закінчується на -**с**, та постфікса -**ся**: *підні**сс**я*, *зрі**сс**я*, *розрі**сс**я*, *обви**сс**я*; ґ) у складноскорочених словах: *ю**нн**ат* (юний натураліст), *війсь**кк**омат* (військовий комісаріат), *за**вв**ідділу* (завідувач відділу). Звук [н] вимовляється подовжено в наголошених прикметникових суфіксах -**енн**-, -**анн**-, -**янн**-: *благослове́**нн**ий*, *числе́**нн**ий*, *здорове́**нн**ий*, *невблага́**нн**ий*, *нескінче́**нн**ий*, *свяще́**нн**ий*, *ока́**нн**ий* (але *жада́ний*, *шале́ний*, *довгожда́ний*, *скаже́ний*).

Позалітерату́рна ле́ксика, colloquial vocabulary. Слова, які не входять до лексичного складу літературної (унормованої) мови. За межами літературної мови лежать **діалектизми, арготизми, жаргонізми, вульгаризми**. Вони чужі для офіційно-ділового, наукового, публіцистичного стилів. У художньому стилі їхнє використання зумовлене необхідністю відтворити індивідуальне мовлення персонажа. Уведення в тканину твору діалектизмів створює колорит описуваної місцевості. Художню майстерність у використанні діалектизмів як стилістичних одиниць виявив М. Коцюбинський в повісті «Тіні забутих предків».

Позамо́вні за́соби спілкува́ння, paralinguistics – *див.* **паралінгві́стика**.

Позанорматѝвна ле́ксика, profanity – *див.* **позалітерату́рна ле́ксика**.

Позиці́йне чергува́ння зву́ків, positional sound interchange – *див.* **чергува́ння**.

Позиці́йні зміни зву́ків, positional sound interchange – *див.* **фонети́чні зміни**.

Пози́ція, position (від лат. *position*, утворене від *pono* – ‘розміщую’, ‘ставлю’). Місце, що його займає певна мовна одиниця в слові чи в реченні. Виділяють позиції фонетичну й синтаксичну. 1. Позиція фонетична визначає роль звука у фонологічному оформленні слова. У мовному потоці голосний звук потрапляє в різні позиції: наголошену чи ненаголошену, за якими визначається сильна чи слабка позиції фонеми. 2. Позиція синтаксична – розміщення синтаксичних одиниць, яке характеризує їхню синтаксичну даність. Більшість підрядних предикативних частин (підрядних речень) складнопідрядних речень можуть бути в пре- і постпозиції, а також розміщатися всередині головної предикативної частини (головного речення). Що ж до підрядного означального речення, то в ньому підрядна предикативна частина неможлива в препозиції: означення має стояти після означуваного слова, як у прикладі: *Звістка* (яка?), ***яку приніс гонець,*** *стривожила князя* (С. Скляренко). Таке ж місце посідає і підрядна предикативна частина наслідкова (підрядне наслідкове), пор., *На шкільному подвір’ї не було жодної живої душі,* ***так що я не міг дізнатися про завпеда школи*** (Ю. Збанацький).

По́значка, mark(ing), note. Розміщена при назві словникової статті вказівка на її лексичну, граматичну, стилістичну характеристику. Серед лексичних позначок є такі: *абстр.* ‘абстрактне слово’, *арх.* – ‘архаїчне слово’, *діал.* – ‘діалектне слово’; з-поміж граматичних: *ж* – ‘жіночий рід’, *знах. в.* – ‘знахідний відмінок’, *док.* – ‘доконаний вид’; на стилістичні ознаки вказують пометки: *канц.* – ‘канцелярське слово’, *поет.* – ‘поетичне слово’, *уроч.* – ‘урочисте слово’. Позначки інформують про те, як з погляду літературної норми слід сприймати слово – як лексичну, граматичну чи стилістичну одиницю. Наприклад: «**Бідолаха** – *розм.* Бідна, нещасна людина»; «**Високочолий** – *уроч.* Поважний, гордий»; «**Банджо** – *невідм.* Струнний щипковий музичний інструмент американських негрів».

Поліглóт, polyglot (від грец. *polyglōttos*, складеного зі слів *poly* – ‘багато’ + *glōtta* – ‘мова’). Людина, яка володіє багатьма мовами.

Полісемія, polysémy (від грец. *poly* – ‘багато’ + sēma– ‘знай’) – *див.* **багатозна́чність**.

Полісинтети́чні мо́ви, polysynthetic languages (від грец. *poly* – ‘багато’ + *synthetikos*– ‘поєднувальний’) – *див.* **морфологі́чна класифіка́ція мов**.

Пом’я́кшені при́голосні, palatalized consonants – *див.* **палаталізо́ваний**.

Поня́ття, notion. Одна з форм мислення, яка відображає у свідомості людини узагальнені суттєві ознаки об’єкта чи ряду однорідних об’єктів дійсності. Поняття – категорія логіки (науки про закони й форми мислення), у мовознавстві поняття передаються повнозначними словами. У нашій свідомості є узагальнене поняття стола (не того, що стоїть у нас вдома чи в класі, а взагалі предмета побуту: площина на чотирьох ніжках), його позначає слово *стіл*. Не виражають понять власні назви, займенники, службові слова, бо нічого не узагальнюють.

Порівня́льний зворо́т, comparative phrase. Зворот, що виражає додаткове повідомлення у вигляді порівняння, пов’язаного підрядним зв’язком із головним чи другорядним членом речення. У реченні *Зо дня в день бубнявіла Вітрова Балка, як брунька* (А. Головко) зворот *як брунька*, зв’язаний підрядним зв’язком з присудком *бубнявіла*, називає предмет, з яким порівнюється *Вітрова Балка*. Основу звороту становлять іменники – одиничні або із залежними словами, які вводяться у зворот порівняльними сполучниками **як, мов, немов, наче**: *Містечкова площа шуміла,* ***наче*** *морський прибій* (О. Довженко). *І нічка тихая,* ***мов*** *чарівниця тая, прибралася у зорі золоті* (Л. Глібов). Порівняльні звороти по-різному входять у речення. Звичайно вони відокремлені, як у наведених прикладах: виділені комами. Можуть бути не відокремленими: 1) якщо виступають присудком: *Шкільний двір* ***як сад****;* 2) якщо входять до фразеологічного сполучення: *червоний як рак;* 3) коли мають значення ‘у ролі кого’,‘чого’: *Сава Петрович, проте, з своїх заробітків жив як справжній пан* (А. Головко).

Порівняльні звороти не слід плутати з підрядними предикативними частинами складнопідрядних речень із підрядними порівняльними. У порівняльних зворотах, на відміну від підрядних порівняльних, не може бути присудків, пор.:

речення з порівняльним зворотом:	складнопідрядне речення з підрядним порівняльним:
Стоять городи, мов у віночку (М. Коцюбинський).	*Стоять городи, мов віночком заквітчались*.

Порівня́льні сполу́чники, comparative conjunctions – див. **підря́дні сполу́чники**.

Порівня́льно-істори́чне мовознáвство, comparative linguistics. Мовознавство, предмет вивчення якого становлять генетично (за походженням) споріднені мови, їхні класифікація, історія й поширення. Генетична спорідненість мов встановлюється порівняльно-історичним методом, завдяки застосуванню якого на початку 19 ст. виникло порівняльно-історичне мовознавство як самостійна наука, виділившись із філології, що поєднувала мовознавчий і літературознавчий підходи в аналізі писемних текстів. Предметом вивчення в порівняльно-історичному мовознавстві стали мови, їхні історії й розвиток, а науковим методом дослідження – **порівня́льно-істори́чний ме́тод.**

Порівня́льно-істори́чний ме́тод, comparative method. Система дослідницьких прийомів, використовуваних для вивчення генетично (за походженням) споріднених мов з метою встановлення незафіксованих у писемних пам'ятках мовних одиниць. *Порівняльним* він названий тому, що мовні явища споріднених мов піддаються порівнянню, *історичним* тому, що їх розгляд здійснюється в історичному аспекті. Цінність порівняльно-історичного методу в тому, що він, оперуючи даними сучасних споріднених мов, історичних пам'яток різних споріднених мов, діалектних свідчень, які в чомусь зберегли давнє звучання і значення коренів слів, дозволяє припустити можливу, не зафіксовану в писемних пам'ятках форму слова тієї мови-основи, від якої пішли споріднені мови. Таку реконструйовану (відновлену) форму слова мови-основи називають архетипом (*див.* **архети́п**). Так, зіставлення укр. *новий*, нім. *neu*, англ. *new*, грец. *neus*, лат. *novus*, вірм. *nor* дало змогу реконструювати індоєвропейську праформу-архетип **nevos* (значок * (астериск) указує на незасвідчене в писемних пам'ятках слово). Щоб визначити спільне походження мов з одного джерела, для аналізу беруть слова, які були в ужитку первісної людини, а саме: на позначення родинних стосунків, частин тіла, свійських і диких тварин, злаків і дерев, явищ природи та ін. Цей метод застосовують також для встановлення мови-основи якоїсь із груп мов. Зокрема, українське *голова*, ст.-сл. *глава*, болгарське *глава*, чеське *hlava*, польське *głowa* походять від спільнослов'янського **golva*. Серед методів мовознавства порівняльно-історичний є одним із найплідніших. На його основі обґрунтовується генеалогічна (від грец. *geneālogia* – 'родовідна') класифікація мов світу (*див.* **генеалогі́чна класифіка́ція мов**).

Порядко́ві числі́вники, ordinal numerals – *див.* **числі́вник**.

Поря́док слів, word order. Властиве конкретній мові розташування повнозначних слів у реченні чи словосполученні, яке (розташування) виконує граматичну, комунікативну або стилістичну функції. Граматична функція порядку слів лежить в основі розрізнення а) прямого і б) непрямого порядку слів. а) Прямий порядок в українській мові визначає граматичне місце членів речення, зокрема:

– підмет стоїть перед присудком: (хто?) ***Ми*** (що робимо?) ***співаєм*** *сонцю перемогу* (П. Тичина);

– узгоджене означення посідає місце перед означуваним словом: *Він твердо ставить* ***кам'яну стопу*** (яку?) (Л. Костенко);

– неузгоджене означення стоїть після означуваного слова: ***Люди*** (які?) ***розумової праці*** *винайшли трактор* (Г. Тютюнник);

– додаток займає місце після слова, від якого залежить: *Я не люблю* (чого?) ***ненависті*** *в собі* (Д. Павличко);

– обставини щодо пояснювального слова можуть стояти як у препозиції, так і в постпозиції. Обставина способу дії, виражена прислівниками на **-о** та **е**, й обставина міри і ступеня здебільшого стоять перед дієсловом-присудком: (як?) ***Тихо пливе*** *блакитними річками льон* (М. Коцюбинський); обставини часу, місця, причини і мети звичайно стоять у препозиції щодо дієслова-присудка: обставина часу – ***В понеділок*** *вранці щось дуже рано* ***засвітилось*** *у Хомишиній хаті* (І. Нечуй-Левицький), обставина причини – *Прости мене, я* ***згарячу забувся*** (Т. Шевченко), але можливі і в постпозиції, напр.: обставина мети – ***Приготувати*** *батальйон* ***до наступу*** (І. Ле).

Прямий порядок слів виступає єдиним засобом розрізнення підмета і присудка, коли вони виражені інфінітивом (неозначеною формою дієслова). У реченнях на зразок *Трактором орати – не лопатою копати* (нар. тв.) головні члени визначає прямий порядок слів: на першому місці – підмет (*орати*), на другому – присудок (*копати*). Засобом розрізнення підмета і присудка виступає прямий порядок слів і в реченнях з тотожними формами їх вираження (називним відмінком): ***Київ*** – ***столиця*** *України* (*Київ* – підмет, *столиця* – присудок). Інше розміщення слів: ***Столиця*** *України* – ***Київ*** (*столиця* – підмет, *Київ* – присудок). Прямий порядок береться за основу розрізнення граматичних значень і в реченнях, у яких знахідний відмінок іменника, що виступає в ролі додатка, виражений формою називного відмінка, як-от: *Плаття зачепило весло*. У таких реченнях припустимо підметом і додатком визнати іменник *плаття* й іменник *весло*, порівняймо: (хто, що?) *Плаття* (що зробило?) *зачепило* (кого, що?) *весло* і (хто, що?) *Весло* (що зробило?) *зачепило* (кого, що?) *плаття*. У таких випадках синтаксичні відношення визначає прямий порядок слів. У висловленні *Плаття зачепило весло*

підмет – *плаття*, додаток – *весло*. У разі їх перестановки підметом стає слово *весло*, додатком – *плаття*: *Весло зачепило плаття*. б) Непрямим порядком слів називають порушення прямого порядку. Те саме, що й **інверсія**. Комунікативну функцію порядку слів визначає актуальне членування речення, за яким розташування слів диктується тим, що́ є головним у повідомленні з погляду змісту інформації, а не в розміщенні головних членів речення. Головне в актуальному членуванні виноситься на кінець речення, наприклад: *Я іду в* ***бібліотеку*** (а не в кіно чи ще кудись), / *У бібліотеку іду* ***я*** (а не ти чи хтось із нас), / *У бібліотеку я* ***іду*** (а не їду, як робите ви). Так розміщуються слова за змістом. Це означає, що для спілкування, для взаєморозуміння важливим є не поділ речення на склад підмета і присудка, а поділ на вже відоме (**тему**) і нове, те, що визначає сенс повідомлюваного (**рему**) (*див.* **актуа́льне членува́ння ре́чення**). Стилістична функція порядку слів полягає в тому, що член речення, ставши в граматично незвичному для нього місці, набуває експресивного забарвлення, сприймається з інтенсивним виділенням. У реченні *Працею людина сильна і красива* (О. Гончар) таким є слово *працею*, яке як додаток розміщений не на своєму синтаксичному місці: стоїть перед головним членом речення. Експресивне навантаження несе в собі підмет *той*, поставлений після присудка в головній частині складнопідрядного речення *Славен той, хто обріїв шукає* (С. Крижанівський).

Послідо́вна підря́дність, consecutive subordination – *див.* **складнопідря́дне ре́чення з кількома́ підря́дними**.

Постпози́ція, postposition (від лат. *post* – ‘за’, ‘після’ + *positio* – ‘положення’). Розміщення слова, компонента словосполучення, члена речення, предикативної частини складного речення після інших, пов’язаних з ними слів, компонентів словосполучень, членів речення, предикативних частин складного речення. У реченні *Сумують симфонії* (Л. Костенко) підмет розміщений у постпозиції, а в рядках *Щоб тих щасливих днів не загубити, потрібно працювати цілий вік* (Д. Павличко) головна предикативна частина займає постпозиційне місце щодо підрядної частини. Постпозиції протиставляється **препозиція**.

По́стфікс, postfix (від лат. *post* – ‘після’ + *fixus* – ‘прікріплений’). 1. Загальна назва будь-якого афікса, що стоїть після кореня чи іншого афікса. 2. Афікс, що стоїть після закінчення (флексії) або формотворчого суфікса (у дієсловах – це -ти-). Постфікси є дієслівні: **-ся, -сь**: *одяг|а|ти|**ся**, одяг|ну|**сь**;* **-те**: *за|ходь|**те*** (позначення другої особи

множини); **-но**: *під|и|**но*** (у дієсловах наказового способу); займенникові і прийменникові: *хто-**небудь**, коли-|**небудь***.

Похідна́ осно́ва, derived stem. Основа, утворена від іншої основи, тобто така, у якій у сучасній мові виділяється живий афікс (афікси), наявність яких свідчить про те, що вона мотивована. Вона мотивується непохідною основою, наявною в інших словах того самого кореня. У слові *школяр* основа похідна: складається з кореня *-школ-* і суфікса *-яр-*. Значення цього слова ‘учень загальноосвітньої школи’ мотивоване непохідною основою (коренем) *-школ-*, що є і в слові *школа*, і в *шкільний,* і в *пришкільний*. *Пор*. **непохідна́ осно́ва**.

Похо́дження мо́ви (як за́собу спілкування), origin of language. Потрібно розрізняти походження мови як засобу спілкування і виникнення конкретних мов, оскільки це самостійні наукові проблеми, не пов’язані одна з одною, бо розв’язують своєрідні завдання. Перша – ставить за мету виявити умови, завдяки яким могла зародитися мова як засіб спілкування, інакше: що́ викликало потребу в спілкуванні, однак питання про те, якою вона була, не ставиться; друга – коли́, де́ і в яко́му вигляді (фонетичному, лексичному, граматичному) сформувалася мертва чи жива конкретна мова. Це досягається лише за наявності писемних пам’яток, написаних певною мовою, аналіз яких дозволяє пізнати її фонетичний, лексичний і граматичний склад і встановити приблизно місце й століття її існування. Проте дані про конкретні мови ніяк не пов’язані з виникненням первісної мови. Якою вона була, людство ніколи не дізнається, тому що немає писемного підтвердження її реального існування: мова як засіб спілкування виникла кілька десятків тисяч років тому, письмо – чотири тисячі.

Відсутність достовірних даних щодо походження мови як засобу спілкування породжувала легенди, гіпотези, теорії (*див*. **мі́фи про похо́дження мо́ви**, **гіпо́тези** (**тео́рії**) **про похо́дження мо́ви**).

Сучасна теорія походження мови пов’язана з походженням людини. Обґрунтування таке. Предком людини був високорозвинений вид людиноподібних мавп – австралопітеки, віддалені від нас на 1,5 – 2 млн років, які стоять до людини ближче, ніж горила чи шимпанзе, що живуть і зараз в нетрях тропічної Африки. Вони не жили на деревах, а пересувалися по землі на задніх кінцівках. Вивільнення передніх кінцівок від необхідності пересуватися було важливою передумовою олюднення мавпи: боротьба за виживання, протистояння силам природи супроводжувалося виготовленням передніми кінцівками примітивних засобів самозахисту, знарядь праці. Усвідомлена ж

праця – невід'ємна ознака людини. Звідси висновок: праця створила людину. Праця зумовила розвиток спільної діяльності, яка викликала потребу щось сказати одне одному. Необхідність спілкування спричинила перетворення нерозвинених гортані й глотки мавпи на розвинений орган мовного апарата: органи рота поступово навчилися вимовляти один членороздільний звук за одним. Отже, праця, що створила людину, зумовила й виникнення людської мови, яка матеріалізувала мислення. Такими були природні умови, які забезпечили утворення людини й людського суспільства, однією з невід'ємних ознак якого на всіх етапах його існування була і є мова, засіб спілкування і форма мислення. Звідси й розуміння мови як суспільного явища, яке виникло в суспільстві, існує і розвивається в ньому разом з прогресивними його змінами.

Пошúрене ре́чення, extendent sentence. Речення, до складу якого, крім головних членів (у двоскладному – підмета й присудка, в односкладному – головного члена, що функційно відповідає підмету або присудку), входять другорядні члени речення, які пояснюють або уточнюють їх. Приклади поширених двоскладних речень: *Сонце заходить* ***криваво-червоне*** (О. Довженко), крім підмета і присудка, є означення *криваво-червоне.* Речення *Ми зрубуємо* ***кущі*** (М. Коцюбинський) вважається поширеним, бо до його складу, опріч головних членів, входить додаток *кущі*. Поширеним слід визнати і речення *Людмила здивована* ***вкрай*** (А. Головко): воно містить обставину *вкрай*. Речення поширюється введенням однорідних членів (*Я* ***гомерично, тупо*** *засміюсь* (В. Симоненко), відокремлених членів (***Борючись****, народ перемагає* (з газети), вставних слів (*Лід,* ***звичайно****, розтанув* (П. Загребельний), звертаннями (*Ти,* ***Надіє****, добре вчишся* (з усного мовлення). Приклади поширених односкладних речень: означено-особове – *Спішу, лечу,* ***голубкою*** *туркочу* (Г. Чубач); неозначено-особове – ***Нас*** *зустрічають* ***хлібом-сіллю*** (С. Скляренко); безособове – ***Надворі*** *смеркало* (Петро Панч); інфінітивне – ***Чужих*** *не пускати!* (А. Головко); номінативне (називне) – ***Заплющені*** *очі.* ***Міцно стиснуті*** *вуста.* ***Жовте воскове*** *обличчя…*(В. Козаченко). Поняття поширеності речення застосовне і до аналізу складних речень, пор.: у складносурядному реченні (*Лінивий* ***двічі*** *ходить, скупий* ***двічі*** *платить* (укр. прислів'я), у складнопідрядному реченні (*Люблю* ***людей землі моєї****, бо й я* ***землі моєї*** *син* (В. Сосюра).

Правóпис, orthography. Система правил передачі звукової мови на письмі. Почáсти в підручниках і словниках ставлять знак рівності між словами *правопис* і *орфографія* (від грец. *orthos* – 'правильний' + *epos* – 'пишу').

Однак їхні значення не вповні тотожні. Орфографія – це система правил написання слів, їх значеннєвих частин, написання слів разом, окремо й через дефіс, уживання великої й малої літер, переносу слів з рядка в рядок. Правопис – поняття ширше, у ньому об'єднується орфографія (правила написання слів) і пунктуація (правила вживання розділових знаків). Орфографічні й пунктуаційні правила представлені в «Українському правописі», яким керуються при укладанні підручників, словників української мови, спеціальних словників, енциклопедій і всієї мовленнєвої практики. Нині чинним є «Український правопис» зразка 2019 року.

Прамо́ва (мо́ва-осно́ва), proto-language. Реконструйована застосуванням порівняльно-історичного методу мова, на основі якої утворилися історично споріднені мови певної сім'ї. Виділяють прамову індоєвропейської сім'ї, прамову тюркської сім'ї та інших сімей, а також споріднених груп мов, як-от: прамову загальнослов'янську, інакше – праслов'янську мову, з якої розвинулися слов'янські мови. Те саме, що **мо́ва-осно́ва**.

Праслов'я́нська мо́ва, the Proto-Slavic language. Одна із груп індоєвропейської сім'ї мов. На її основі виникли й розвинулися всі слов'янські мови: східнослов'янські (живі – українська, російська, білоруська), західнослов'янські (живі – польська, чеська, словацька, дві серболужицькі мови), південнослов'янські (живі – болгарська, македонська, сербська, хорватська, словінська). Праслов'янська мова виділилася з індоєвропейської **прамови** (мови-основи) приблизно в 3-му тисячолітті до нашої ери, тривалий час залишаючись одним діалектом. Процес переходу праслов'янської мови в самостійні мови був довгим і складним. Він пов'язаний з утворенням феодальних держав на території Південно-Східної і Східної Європи в останні століття 1-го тисячоліття нашої ери. Сучасні слов'янські мови виникли не водночас, тривалий час вони розрізнялися на рівні діалектів, а не самостійних мов. У різні часи формувалися й літературні мови.

Праформа, archetype – *див*. **архети́п**.

Предика́т, predicate (від лат. *praedicatum* – 'сказане', 'висловлене'). В ученні про речення означає присудок. Він є головним носієм **предикативності** в реченні. Термін перенесено з логіки, де судження (у граматиці – речення) складається із суб'єкта (підмета), зв'я́зки й предиката (присудка). Предикат (логічний присудок) – це те, що в судженні висловлю-

ється про суб'єкт: стверджується (*золото є* ***метал***) чи заперечується (*дерево є не* ***метал***).

Предикати́ви, predicatives (від лат. *predicativus* – 'категоричний', 'стверджувальний'). *Див.* **безособо́во-предикати́вні слова́**.

Предикати́вна осно́ва ре́чення, predicative centre. Поєднання підмета і присудка у двоскладному простому реченні, у двоскладній предикативній частині сполучникового чи безсполучникового складного речення, у більшості односкладних речень – дієслівна словоформа. Предикативною основою (ядром, центром) простого речення *В гаїв зеленій гущині уже конвалії одквітли* (В. Сосюра) є предикативне поєднання *конвалії* (підмет) і *одквітли* (присудок). Підмет і присудок становлять предикативну основу предикативних частин у будові складносурядних речень: *Он красуются в траві ромашки, а там синіють запізнілі дзвіночки, а он горять пелюстки гвоздички* (А. Шиян), у складнопідрядних структурах: *Дівчинка-восьмиліток забавляє свого трилітнього братика, котрий чогось розбігавсь* (М. Коцюбинський), у безсполучникових конструкціях: *Ой по горі ромен цвіте, долиною козак іде* (Т. Шевченко). В односкладному безособовому реченні *Прохолодою повіяло з лісу* (М. Стельмах) предикативним ядром є дієслово *повіяло*.

Предикати́вна части́на складно́го ре́чення, clause. Частина складного речення, яка за будовою є простим реченням і яка разом з іншими частинами утворює складне сполучникове чи безсполучникове речення. У складносурядному реченні: *Хтось зазирнув за двері, і вони розчинилися навстіж* (Ю. Збанацький) – і перша, і друга частини становлять прості речення, у кожній з яких є головні члени (*хтось шарпнув; вони розчинилися*). У складнопідрядному реченні: *Нещасний той, хто дався закувати у бронзову одежину живцем* (Д. Павличко) – обидві частини – прості речення з підметами й присудками (*той славен*; *хто шукає*). У безсполучниковому реченні: *Буде вода – буде все* (О. Гончар) – обидві частини складаються з головних членів речення (*вода буде*; *все буде*). Граматичну основу кожного простого речення становить предикативний центр (ядро) – підмет і присудок. У шкільній практиці традиційно предикативні частини називають у складносурядних і безсполучникових – простими реченнями, у складнопідрядних – головним і підрядним реченням.

Предикати́вний зв'язо́к, predicative connection – *див.* **координа́ція**.

Предикати́вний це́нтр, predicative centre. Те саме, що **предикати́вна осно́ва ре́чення**.

Предикати́вні відношення, predicative relation. Відношення між підметом і присудком. Вони формують основу простого двоскладного речення, напр.: *Наливалися жита* (П. Тичина) або двоскладну предикативну частину (просте речення) складного речення, як-от: *Не раз мені здається, що я прожив тисячу років* (Д. Павличко). *Див*. **координа́ція**.

Предикати́вність, predicativity (із лат. *predicatum* – 'сказане', 'висловлене'). Найважливіша граматико-семантична категорія речення, яка мовними засобами вказує на співвіднесеність змісту повідомлюваного з дійсністю. Предикативність – комплексна (та, що охоплює групу процесів) синтаксична категорія. Комплексна тому, що являє собою єдність двох синтаксичних категорій: категорії часу, тобто властивості формувати часову реалізацію дії в минулому, теперішньому, майбутньому, і категорії модальності (*див*. **мода́льність**), що передає оцінку висловлення з погляду реальності / ірреальності (нереальності): те, що відповідає дійсності, – реальна модальність, те, що уявляється як можливе, бажане, потрібне, очікуване, – ірреальна модальність; вони реалізуються у формах дійсного (реальна модальність), умовного і наказового (ірреальна модальність) способів. Напр., у реченнях *Сапери наводили переправу* (О. Гончар) / *Сапери наводять переправу* / *Сапери наводитимуть переправу* виражена часова різнопланові́сть реального здійснення дії. А в зіставленні цих речень із висловленнями *Якби сапери наводили переправу…, Хай сапери наводять переправу* їхня реальність протиставлена ірреальності. Завдяки таким часовим і способовим ознакам формується предикативність. Її носієм у двоскладному реченні є присудок, в односкладному – головний член.

Предме́тне письмо́, information recording devices. Передання інформації предметами, умови використання яких заздалегідь узгоджуються. Серед засобів предметного письма поширеними в окремих народів були й залишаються бирки, що їх використовували для обліку днів, тижнів, для складання боргових списків. Зарубки на бирках позначали грошові чи предметні одиниці боргу. Половинки розколеної бирки забирають кредитор і боржник. Коли повертають борг, усякі сумніви і прояви обману відкидаються при зіставленні обох половинок бирки і при збігові зарубок (*див*. рис. 23).

Поширеним був вид предметного письма – шнурки з вузлами. Це так звані кіпу інків (*див*. рис. 24) – стародавнього населення Перу.

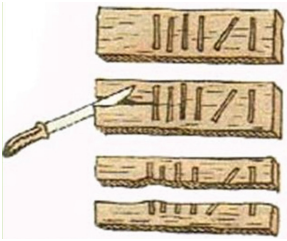

Рис. 23. Предметне письмо (зарубки)

Рис. 24. Предметне письмо (шнурки)

На паличку або мотузок нав'язувалися шнурки, значення яких залежало від кольору, розміру й кількості вузлів, а також від послідовності й комбінацій їх переплетень. Щоб зрозуміти подібне послання, необхідно було заздалегідь домовитися про систему позначень. Тому кіпу могли «читати» лише жерці. Використане в цьому терміні слово *письмо* не слід ставити в один ряд з начертальними типами письма (*див.* **письмо́**). У словосполученні *предметне письмо* воно означає 'передавання інформації предметами'.

Препози́ція, pre-position (від лат. *prae* – 'перед' + *position* – 'розташування'). Розміщення однієї з двох граматично пов'язаних мовних одиниць перед іншою. За сталим порядком розташування мовних одиниць препозицію посідають підмет у відношенні до присудка (*трава зеленіє*). Таке розміщення мовних одиниць становить зразок прямого порядку слів. Його порушення можливе (*див.* **інве́рсія**).

Пре́фікс, prefix (від лат. *praefixus***,** що складається із *prae* – 'спереду' + *fixus* – 'прикріплений'). Морфема, розміщена перед коренем. Розрізняють префікси словотворчі та формотворчі. Словотворчими визнані префікси, з участю яких утворюються слова з новим значенням. На основі слова *ходити* завдяки приєднанню до нього різних префіксів виникає низка значеннєво відмінних дієслів: ***ви**ходити, **від**ходити, **за**ходити, **об**ходити, **пере**ходити, **під**ходити, **при**ходити.* Префікси приєднуються не лише до кореня, а й до основи з наявним префіксом чи префіксами, уточнюючи нове значення слова, як-от: ***пра**|пра|дід, **пере**|роз|по|ділятu.* Формотворчі префікси беруть участь у творенні форм того самого слова, напр., значення найвищого ступенів порівняння прикметників і прислівників: *сильн|іш|ий* – ***най**|сильн|іш|ий; дов|ш|е* – ***най**|дов|ш|е.* Розрізняють первинні та вторинні префікси. Первинні – ті, що утворилися з прийменників, зокрема: *під-, без-, перед-* (*переджнив'я*). Вторинні – префікси, що склалися з двох префіксів, а саме: **зне-** (***зне**славити*), **пона-** (***пона**ходити*), **попід-** (***попід**ходили*).

Префіксáція, prefixation. Приєднання префіксів до кореня або основи слова як спосіб словотворення й формотворення. Префіксація найбільш помітна як спосіб словотворення, зокрема: іменників – ***контр**наступ, **ультра**звук*; прикметників – ***анти**народний, **не**безпечний*; дієслів – ***при**ходити*, ***від**ремонтувати*. Цей спосіб досить продуктивний у творенні дієслів. Як спосіб формотворення префіксація використовується для розрізнення форм вищого і найвищого ступенів прикметників і прислівників: *смачніший* / ***най**смачніший; більше* / ***най**більше.*

Префіксóїд, prefixoid – *див.* **афіксóїд**.

При́голосні зву́ки, consonants. Звуки, що відрізняються від голосних наявністю перепони на шляху видихуваного повітря, меншим обсягом видихуваного повітря, зменшеною звучністю. В основі класифікації приголосних української мови за артикуляційними (див. **артикуляція́**) ознаками лежить розрізнення: 1) за місцем артикуляції, тобто за місцем зімкнення чи наближення активного органа до пасивного, 2) за участю голосу і шуму, 3) за способом творення шуму (тобто за способом артикуляції). 1) За місцем артикуляції (або за активним мовним органом) приголосні поділяються на: а) губні, або лабіальні (від лат. *labium* – ‘губа’): [б], [б’], [п], [п’], [м], [м’], [в], [в’], [ф], [ф’], серед яких є губно-губні, або білабіальні (від лат. *bis* – ‘двічі’ і *labialis* – ‘губний’):[б], [б’], [п], [п’], [м], [м’], [в], [в’], у яких активно діють верхня і нижня губи, то змикаючись і швидко розмикаючись: [б], [б’], [п], [п’], [м], [м’]), то утворюючи щілину, через яку проходить повітря: [в], [в’] і губно-зубні, або лабіодентальні (від лат. *labium* – ‘губа’ і лат. *dens* – ‘зуб’) – [ф], [ф’]; б) язикові, серед яких розрізняють: передньоязикові [д], [д′], [т], [т′], [л], [л′], [н], [н′], [р], [р′], [з], [з′], [с], [с′], [ч], [ч’], [ш], [ш’], [ж], [ж’], [дж͡], [дж͡’], [ц], [ц′], [дз͡], [дз͡’], середньоязиковий [й] (іноді його позначають [j], задньоязикові [ґ], [ґ’], [к], [к’], [х], [х’]; в) глотковий (або фарингальний (від лат. *pharynx* – ‘глотка’) – [г], [г’]. 2) За участю голосу і шуму приголосні поділяються на сонорні (від лат. *sonorous* – ‘дзвінкий’) і шумні, які поділяються на дзвінкі й глухі. Співвідношення голосу і шуму передає така таблиця:

сонорні	шу́мні	
голос шум	дзвінкі	глухі
	шум голос	шум

Розміщення в таблиці слів *голос* і *шум* указує на перевагу у вимові голосу чи шуму або наявність лише шуму. У сонорних переважає голос над шумом.

Це звуки: [м], [м’], [н], [н′], [р], [р′], [л], [л′], [в], [в’], [й]. Дзвінкі відрізняються від глухих лише тим, що в них при перевазі шуму наявний голос. Дзвінкі й глухі утворюють співвідносні пари:

Дзвінкі	[б], [б’]	[д], [д′]	[з], [з′]	[ж], [ж’]	[д͡ж], [д͡ж’]	[д͡з], [д͡з’]	[г], [г’]	[ґ], [ґ’]	—
Глухі	[п], [п’]	[т], [т′]	[с], [с′]	[ш], [ш’]	[ч], [ч’]	[ц], [ц′]	[к], [к’]	[х], [х’]	[ф], [ф’]

Не має пари лише один глухий приголосний [ф] і його пом’якшений вияв [ф’]. 3) За способом творення шуму (або інакше – за характером перепони, що постає на шляху видихуваного повітря) приголосні поділяються на: а) зімкнені (проривні), при творенні яких активний і пасивний мовні органи (або обидва активні, наприклад, губи) змикаються на частку секунди й миттєво розмикаються під натиском видихуваного повітря: [б], [б’], [п], [п’], [д], [д′], [т], [т′], [ґ], [ґ’], [к], [к’]; б) щілинні (фрикативні – від лат. *fricare* – ‘терти’): [в], [в’], [ф], [ф’], [з], [з′], [с], [с′], [ш], [ш’], [ж], [ж’], [й], [х], [х’], [г], [г’]. Завдяки щілині ці звуки протягуються; в) зімкнено-щілинні (або зімкнено-прохідні), у творенні яких одночасно беруть участь зімкнення і щілина, крізь яку проходить видихуване повітря: [л], [л′], [м], [м’], [н], [н′]; при вимові звуків [л], [л′] передня частина язика змикається з верхніми зубами або альвеолами, але боки язика не притискуються до них, чим утворюють дві щілини, крізь які проходить повітря, тому їх називають ще боковими (або латеральними – від лат. *lateralis* – ‘бічний’); при вимові звуків [м], [м’] губи змикаються, а повітря проходить через порожнину носа. Звуки [н] і [н′] артикулюються зімкненням передньої частини язика з альвеолами і струмом повітря, що проходить через носову порожнину. Звуки [м], [м’], [н], [н′] називають носовими; г) дрижачі (або вібранти), які утворюються ритмічним зімкненням і розімкненням активного органа з пасивним. Здатність дрижати в струмені повітря має кінчик язика, від вібрації (лат. *vibrare* – ‘дрижати’) якого утворюються передньоязикові [р], [р′]; ґ) африкати (від лат. *affricata* – ‘притерта’), вимова яких починається із зімкнення мовних органів, яке переходить у щілину, тому їх ще називають зімкнено-щілинними: [ц], [ц′], [ч], [ч’], [д͡ж], [д͡ж’], [д͡з], [д͡з’] (детальніше *див.* **африка́ти**). Крім класифікації приголосних за артикуляційними ознаками (за характером творення), їх розрізняють ще й за акустичними ознаками (від грец. ***akustikos*** – ‘слуховий’), які лежать в основі протиставлень: 1) твердих і м’яких; 2) свистячих і шиплячих; 3) носових і неносових (*див.* **розрі́знення при́голосних за додатко́вими артикуляці́йнщ-акусти́чними озна́ками**).

Прие́днувальні сполу́чники, connecting conjunctions – *див.* **сурядні сполу́чники**.

Прийме́нник, preposition. Службова частина мови, яка об'єднує незмінні службові слова, що функціюють як граматичний засіб поєднання іменників (числівників, займенників) з іншими словами, виражаючи відношення предметів, станів чи ознак, передаваних цими словами. Відношення це ґрунтується на залежності керованих відмінкових форм іменників (числівників, займенників) від керувальних дієслів, прикметників, числівників, займенників, прислівників, поєднувальним елементом між якими є прийменник. У цьому його службова функція. Це ілюструють приклади: *іду* ***до*** *школи, зошит* ***для*** *диктантів, схожий* ***на*** *батька, піднятий* ***з*** *дна, другий* ***з*** *кінця, кожний* ***з*** *названих, далеко* ***від*** *моря.* Як виразник відношення між словами, прийменник, на відміну від повнозначних слів, функціює тільки в умовах двобічного синтаксичного зв'язку (*іду ← до → школи*: *іду до* (чого?) → *школи; до школи* (що роблю?) → *іду*). За походженням є прийменники первинні (прості, непохідні) і вторинні (похідні). Первинні – прийменники, не пов'язані словотворчими зв'язками з повнозначними словами: *без, від, до, за, між, на, о, під, через; з-за, попід, поміж, посеред.* Вторинні прийменники утворені з повнозначних слів, серед яких: відіменникові – *внаслідок, протягом,* відприслівникові – *близько, довкола,* віддієслівні – *всупереч, завдяки.* До них належать і складені прийменникові сполучення на зразок: *незважаючи на, у зв'язку з.* За будовою прийменники поділяються на прості (*з, на, по, для*), складні (*з-поміж, понад*), і складені (*незалежно від, у напрямі до*).

Прийменнико́вий зв'язо́к, prepositional connection. Зв'язок між словами, здійснюваний за допомогою прийменників, як-от: *зробити в суботу, іти понад садом.* Прийменниковому зв'язку протиставляються безприйменниковий граматичний зв'язок, у якому прийменники не беруть участі: *прийшов увечері, приїхав автобусом.* У багатьох випадках прийменникові словосполучення мають співвідносні їм безприйменникові сполуки, як-от: *зрозуміло для кожного / зрозуміло кожному; лист до батька / лист батькові. Пор.* **безприйменнико́вий зв'язо́к.**

При́кладка, apposition. Особливий вид означення, вираженого іменником (чи субстантивованим словом), який узгоджується з означуваним іменником у відмінку і в числі. Прикладка може бути виражена одним словом (*льотчик-****космонавт****, ріка* ***Дніпро***) (це непоширена), або словосполученням (*газета «****Літературна Україна****», доцент* ***Олександр Якович Петренко***) (поширена). Прикладка може відноситися до будь-якого члена: до підмета – *Хай летять мої думи-****пісні*** (В. Чумак),

до іменної частини складеного присудка – *Я – простий робітник-**шахтар*** (В. Кучер), до додатка – *Вкрилась темна земля зіллям-**рястом*** (Леся Українка) або до неузгодженого означення – *Вітання весни-**чарівниці** грало на твоїм личку* (Панас Мирний). У відношенні до означуваного слова прикладка може бути препозитивною та постпозитивною: *Весною Муха-**ледащиця** майнула у садок* (А. Малишко), *Там (у полі) вдова ходила … **трути**-зілля шукала* (Т. Шевченко). Для визначення прикладки-означення треба ставити такі ж питання, як і до прикметника-означення (який? яка? яке? які?), напр.: *дуб* (який?) *-довговік; жінка* (яка?) *-геолог; шофери* (які?) *-добровольці*.

Прикладне́ мовозна́вство, applied linguistics. Галузь мовознавства, предметом вивчення якої є розроблення шляхів розв'язання практичних завдань, пов'язаних із використанням мови в житті суспільства. До сфери прикладного мовознавства входять традиційно виконувані завдання, пов'язані зі створенням й удосконаленням писемностей, систем записування певними знаками усного мовлення, систем письма для сліпих, а також зі стандартизацією науково-технічної термінології, розробкою раціонального й стабільного правопису, методів перекладу іншомовного тексту. В останнє півстоліття перед прикладним мовознавством постали нові завдання, пов'язані із застосуванням електронних обчислювальних машин для розробки автоматизованих методів зберігання, обробки й використання лінгвістичних знань, які б забезпечували автоматизацію інтелектуальної діяльності людини. Запровадження в мовознавчу сферу комп'ютерної обробки й розпізнавання мовлення зумовило виділення в прикладному мовознавстві комп'ютерної (кібернетичної) лінгвістики, спрямованої на пошуки машинної обробки, використання та зберігання інформації, яка міститься в одиницях мови, й інформації про саму мову, її будову й функціювання. Завдяки застосуванню комп'ютерних технологій досягнуто успіхи в машинному перекладі тексту однієї природної мови іншою, в укладанні машинних словників, у створенні автоматизованих систем пошуку, наприклад, слів, їхніх форм у тексті, введеному в пам'ять комп'ютера, в автоматичних процесах редакційно-видавничої діяльності. *Див.* **комп'ю́терна** (**кібернети́чна**) **лінгві́стика**; **маши́нний пере́клад**.

Прикме́тник, adjective. Повнозначна частина мови, що охоплює слова зі значенням ознаки предмета. За значенням і граматичними властивостями прикметники поділяються на **якісні** (*білий, високий, веселий*), **відносні** (*дубовий, зимовий, асфальтовий*), присвійні (*доччин, Андріїв, Надіїн*). Морфологічною ознакою прикметників є те, що вони змінюються

за родами (*зелений колір / зелена сукня / зелене поле*) і відмінюються за відмінками (Н. в. *чорна земля*, Р. в. *чорної землі*, Д. в. *чорній землі*, Зн. в. *чорну землю* (*чорного ведмедя*), Ор. В. *чорною землею*, М. в. (на) *чорній землі*), Кл. в. *чорна земле*) й за числами: *добра людина, добрі люди*. Форми роду, відмінка й числа прикметника залежать від іменника, як це доведено прикладами. Крім цього, прикметники мають ще й такі морфологічні ознаки, як форми ступенів порівняння якостей: *синій, синіший, найсиніший.* Синтаксичні ознаки прикметника: у реченні він виступає: 1) у ролі означення, узгоджуючись з іменником у роді, числі й відмінку: *По **тихій**, по **чистій** ріці знов **сріблястая** риба гуляє* (І. Франко); 2) у ролі іменної частини складеного присудка: *Кожна хвилина **дорога*** (О. Корнійчук). Субстантивовані прикметники виконують роль підмета: *Перед вікном ходив мовчки **вартовий** з карабіном на плечі* (І. Франко), роль додатка: *Хто спитає, привітає без **милого** в світі* (Т. Шевченко). Прикметники мають повну (членну) і коротку (нечленну) форми. Повні (членні) форми прикметників утворилися від форм, до яких ставились вказівні займенники для розрізнення родів: **и** (чол. р.), **ꙗ** (жін. р.), **є** (с. р.): *добръ + и*, *добра + ꙗ*, *добро + є*. Вони виконували граматичну роль, подібно артиклям німецької мови *der* (чол. р.), *die* (ж. р.), *das* (серед. р.). Відмінність у тому, що в німецькій мові вони препозитивні, але роль їх однакова – службова і граматична: вказувати на граматичний рід. Такі ж слова, що виконують службову роль, у граматиці називаються членами. Звідси й назва членовані прикметники. У процесі розвитку мови ці вказівні займенники зазнали фонетичних змін, перетворившись на відмінкові закінчення. Прикметники чоловічого роду зберігають давню повну форму, пор.: *добръ + и > добрыи* > сучасна форма *добрий*. У колишніх повних (членних) формах прикметників жіночого й середнього родів *добраꙗ*, *доброє* сталося стягнення родових закінчень і вказівних займенників, що зумовило утворення узвичаєних нині форм, пор.: жін. р. – *добраꙗ > добраа* > сучасна форма *добра*; серед. р. – *доброє > доброе* > сучасна форма *добре.* Сучасні форми жіночого й середнього роду вважаються повними стягненими (або скороченими), форми чоловічого роду – повні нестягнені (нескорочені). У поетичній мові і у фольклорі трапляються нестягнені (повні, членні) форми прикметників жіночого, середнього роду й множини із закінченнями -**ая** (-**яя**), -**ає** (-**єє**), -**ії**: *А в мого коня **золотая** грива* (з нар. тв.), *Перед мене **щасливеє** море* (П. Тичина). Короткі (нечленні) форми творяться здебільшого від окремих повних якісних прикметників чоловічого роду називного відмінка шляхом відкидання закінчень: *зелений – зелен*, *радий – рад*. За наявності двох приголосних в основі прикметника між ними вставляється **е**: *ясний – ясен*, *здатний – здатен*, рідше **ї** (йі): *достойний – достоїн*. Короткі прикметники вживаються

тільки в чоловічому роді: *дрібен*, *певен*, лише у формі називного відмінка однини: *народ* ***непереборен*** *навік* і найчастіше виконують функції іменної частини складеного присудка: *Океан* ***повен!*** *В глибині* ***чудовен*** (П. Тичина), рідше – означення: *Та світи ж ти їм дорогу* ***ясен*** *місяць угорі!* (П. Тичина).

Прикри́тий склад, covered at the beginning syllable. Склад, що починається приголосним звуком: ***во***|***да***, ***се***|***ре***|***да***, ***тра***м|***ва***й. Йому протиставляється склад неприкритий, як-от: ***о***|*са*, ***а***л|*фа*|*віт*, ***у***|*рок*, ***а***|*ві*|***а***|*ці*|*я*, ***об***|*хід*.

Приляга́ння, adjoinment. Вид підрядного зв'язку, за яким залежним словом виступає повнозначне слово, позбавлене форм словозміни. Такими словами є прислівник, інфінітив (неозначена форма дієслова), дієприслівник і фразеологічні звороти прислівникового типу. Опорними при такому зв'язку виступають дієслова, прислівники, слова **категорії стану** (*див.* **безособо́во-предикати́вні слова́**), іменники, прикметники, дієприкметники, які в поєднанні із залежними словами передають обставинні й обставинно-означальні синтаксичні відношення, як-от: обставинні відношення: *бігти* (як?) *швидко*; *швидко* (як?) *надзвичайно; жаль* (наскільки?) *дуже*; *відремонтований* (коли?) *давно*; обставинно-означальні відношення: *бажання* (яке?) *вчитися; робота* (яка?) *вручну*. Залежне слово виконує роль другорядного члена речення: *Понад селом* ***увечері*** *хитається очерет* (Т. Шевченко) – прислівник *увечері* прилягає до слова *хитається* і виступає обставиною часу; *Він* ***зозла*** *жбурнув камінь у річку* (з усного мовлення) – прислівник *зозла* прилягає до слова *жбурнув* у функції обставини способу дії; *Щось забалакало* ***ззаду*** (А. Тесленко) – прислівник *ззаду* прилягає до слова *забалакало* й виступає обставиною місця.

При́нципи класифіка́ції складнопідря́дних ре́чень, principles of classification of complex sentences (від лат. *principium* – 'основа', 'начало' + *classis* – 'розряд' + *facere* – 'робити'). Особливості, покладені в основу розрізнення складнопідрядних речень. Класифікація складнопідрядних речень має давню історію, протягом якої сформувалося три принципи: 1) логіко-граматичний, 2) формально-граматичний, 3) структурно-семантичний. Логіко-граматична класифікація складнопідрядних речень ґрунтувалася на уподібненні підрядних предикативних частин (підрядних речень) членам простого речення. Бралося до уваги, по-перше: замість якого відсутнього в головній частині члена речення вживається підрядна частина: у реченні *Сьогодні він впевнився* (в чому?), ***що задум Пархоменка – це не вигадка*** (Н. Рибак) підрядна частина виконує роль додатка, тому й підрядна

частина додаткова; у прикладі *Щасливий,* ***хто сни має милі*** (Леся Українка) підрядна частина (виділена) заступає пропущений у головній частині підмет: *є щасливий* (хто?) – *хто сни має милі*; таке речення підметове; по-друге: яким членом речення в головній частині є слово, що його пояснює підрядна частина. У реченні ***Яка совість****, така й честь* (нар. тв.) у головній частині займенник *така* становить присудок – *честь* є яка? – *така*, підрядна частина його пояснює, тому це складнопідрядне речення з підрядною присудковою частиною; у реченні ж *Це було лише тоді,* ***коли вони твердо знали маршрут корабля*** (Н. Рибак) підрядна частина пояснює обставину часу *тоді*, тому вона кваліфікується як підрядна часу. За цією класифікацією в переліку складнопідрядних речень підрядними були підметові, присудкові, означальні, додаткові, обставинні: місця, часу, способу дії, міри або ступеня, мети, причини, умови, допустові, наслідкові, пояснювальні. Формально-граматична класифікація складнопідрядних речень була зорієнтована на врахування засобів зв'язку предикативних частин, що й зумовило поділ їх на частини зі сполучниками (це сполучникова підрядність) і зі сполучними словами (відносна підрядність). Структурно-семантична класифікація складнопідрядних речень ураховує як їхні формальні, так і семантичні ознаки, що зводиться до розрізнення двох груп складнопідрядних речень: 1) тих, у яких підрядна частина пов'язана з опорним (стрижневим) словом головної частини, це речення з нерозчленованою будовою, або нерозчленовані; до них належать складнопідрядні речення з означальною семантикою і складнопідрядні речення зі з'ясувальною семантикою; 2) тих, у яких підрядна частина співвідноситься зі змістом головної частини в цілому, це речення з розчленованою будовою; такими є складнопідрядні місця, часу, умови, причини, наслідку, мети, порівняльні, допустовості, відповідності, супровідності. Сучасні наукові видання, посібники вищої школи й шкільні підручники подають для вивчення або логіко-граматичну, або структурно-семантичну класифікацію. Школярі знайомляться зі структурно-семантичною класифікацією. У цьому словнику пояснення видів складнопідрядних речень подається за структурно-семантичною класифікацією.

Прúнципи орфогрáфії, principles of orthography (від лат. *principium* – 'основа', 'початок'; від грец. *orthos* – 'правильний' + *grapho* – 'пишу'). Засади, на основі яких визначаються правила орфографії щодо окремої мови. Сучасна орфографія української мови побудована на трьох основних принципах: фонетичному, морфологічному, історичному, або традиційному. Виділяють ще проміжний – семантико-диференційний принцип орфографії. За фонетичним принципом слова передаються відповідно до літературної

вимови, тобто букви в словах мають таке саме звукове значення, яке закріплене за ними в алфавіті, як-от: *око*, *рот*, *клас*, *парта*, *дуб*. Морфологічний принцип полягає в тому, що при його застосуванні зберігається однакове написання тих самих морфем (префіксів, коренів, суфіксів, закінчень (флексій), постфіксів) незалежно від реального звучання. Напр., слово *просьба* вимовляється, як [*прóз′ба*], бо на вимову глухого [**с′**] впливає дзвінкий звук [**б**], що й зумовлює вимову [**с′**] як [**з′**]. Це викликає сумнів щодо написання слова (*прозьба* чи *просьба*?), для подолання якого застосовується правило морфологічного принципу: змінити слово або утворити від нього споріднене слово, у якому сумнівний приголосний стояв би перед голосним: *просити*. Отже, треба писати *просьба*, зберігаючи корінь *-прос-*. Основне правило написання голосних таке: у ненаголошених складах пишуться ті ж голосні, що й під наголосом у тій же морфемі. У слові *сестра* пишемо **е**, хоч вимовляємо [*се‟стрá*], керуючись правилом морфологічного принципу: «У складах із ненаголошеними [е] та [и] пишеться та сама літера, що й під наголосом». Морфологічний принцип у написанні і голосних, і приголосних спрямований на пошук фонеми. Це робить його схожим з фонематичним принципом (*див.* **фонемати́чний при́нцип орфогра́фії**). За історичним, або традиційним, принципом слова передаються на письмі так, як вони писалися раніше, хоч у сучасній мові таке написання не зумовлене ні вимовою, ні граматичною будовою слова. За традицією ненаголошені голосні в словах *леміш*, *лемент* позначаються буквою **е**, а в словах *комин*, *лиман*, *кишеня* – буквою **и**. Семантико-диференційний принцип пов'язаний із розрізненням значень слів: при написанні прислівників і прийменникових словосполучень: ***до****гори* – ***до*** *гори*, при розрізненні відмінкових закінчень тих слів, що звучать однаково, але мають різні значення: *апарат****а*** (пристрій) – *апарат****у*** (установа), при вживанні великої чи малої літери: ***о****рел* (птах) – ***О****рел* (місто).

Приро́дна мо́ва, natural language. Звукова мова людей, яка є засобом спілкування і знаряддям думки на відміну від штучно утворених мов. Формування природної мови супроводжувало процес виникнення людини як розумної істоти.

Присві́йні займе́нники, possessive pronouns – *див.* **займе́нник.**

Присві́йні прикме́ники, possessive adjectives. Прикметники, які означають належність предмета особі (або взагалі істоті), від назви якої вони утворені, і відповідають на питання *чий*? *чия*? *чиє*? *чиї*?, зокрема: *дядьків капелюх, Андріїв портфель, Софіїне пальто*. Вони

утворюються від іменників – назв осіб і тварин – за допомогою суфіксів **-ів**-(**-їв**-) і їхніх фонетичних варіантів **-ов**-, **-ев**-, (**-єв**-): *батьків олівець*, *батькова книга*, *Сергіїв зошит*, *Корнієве взуття*; **-ин**- (**-їн**-): *материна хустка*, *Маріїна мати*. Присвійні прикметники вживаються переважно в розмовному мовленні й художній літературі, а також у фольклорі.

Прислі́вник, adverb. Повнозначна незмінна частина мови, яка обіймає слова, що передають: ознаки дії або стану (*читати* ***повільно***, ***сильно*** *любити*), ознаку якості (***досить*** *значний*), ознаку ознаки (***дуже*** *ранній*), ознаку предмета (*кава* ***по-турецьки***). Лише невелика група прислівників на **-о, -е** утворюють форми вищого й найвищого ступеня: *глибоко – глибше – найглибше; важко – важче – найважче; рішуче – рішучіше – найрішучіше; га́ряче – гарячіше – найгарячіше.* За лексичним значенням прислівники поділяються на означальні й обставинні. До означальних належать прислівники, що вказують на якісні ознаки дії або стану (***добре*** *працювати,* ***спокійно*** *лежати*): ***Тихесенько*** *вітер віє…*(Т. Шевченко); означають кількісні відтінки дії, міру її якості (***надзвичайно*** *швидко,* ***надто*** *гарячий,* ***дуже*** *добре*): *Йому здавалось, що все* ***йде дуже*** *помалу* (М. Коцюбинський). До обставинних належать прислівники, що означають: 1) час (*вчора, торік, пізно*) – ***Вдень*** *не зіткали – кінчати* ***вночі*** (М. Рильський), 2) місце (*там, далеко, внизу*) – ***Надворі*** *весна вповні* (М. Рильський), 3) причину (*згарячу, спросоння, знічев'я*) – *Стальський* ***спересердя*** *кинув на стіл ніж* (І. Франко); мету (*навмисне, наперекір, вжарт*) – *Нам на щастя, а їм* ***на зло*** (В. Симоненко).

Прислівники утворилися з різних частин мови. Є прислівники походження: а) іменникового: *слідом*, *бігом*, *зранку*, *вдосвіта*; б) прикметникового: *наново*, *нашвидку*, *по-батьківськи*, *по-хорошому*; в) займенникового: *де*, *там*, *коли*, *декуди*, *абияк*; г) числівникового: *учетверо*, *тричі*, *начетверо*, *вдвох*; ґ) дієслівного: *мовчки*, *пошепки*, *дарма*, *загодя*, *навсидячки*.

Прислі́в'я, proverb. Образне закінчене висловлення, що має повчальний зміст, особливе ритмо-інтонаційне оформлення. Наприклад: *Не спитаєш броду, не лізь у воду; Наука в ліс не веде, а з лісу виводить.*

При́ступ (екску́рсія), on-glide. Перша фаза артикуляції (*див.* **артикуля́ція**), коли мовні органи переходять від нейтрального положення до положення, необхідного для творення того чи того звука. Пор.: **витримка**; **відступ**. *Див.* **експеримента́льна (інструмента́льна) фоне́тика**.

Прúсудок, predicate. Головний член двоскладного речення, що перебуває у двобічному (предикативному) зв'язку з підметом як виразник дії, стану, якості того діяча чи предмета, який виражений підметом. Він передає дію: *Заняття ідуть;* стан: *Хлопчик спить;* якість: *Вистава виявилася цікавою.* Підмет і присудок разом становлять граматичну основу (ядро) речення. У сучасній українській мові розрізняють три типи присудка: 1) простий дієслівний, 2) складений (складений дієслівний і складений іменний), 3) складний (або подвійний) – *див.* **прúсудок прóстий дієслíвний, прúсудок склáдений дієслíвний, прúсудок склáдений іменнúй, прúсудок складнúй**).

Прúсудок прóстий дієслíвний, simple verbal predicate. Присудок, виражений однією синтетичною або аналітичною формою у будь-якій особі теперішнього, минулого (або давноминулого) чи майбутнього часу, а також дійсного, наказового чи умовного способу. Приклади вираження а) синтетичними формами дієслів: *Першокласники* ***читають****; Садочки* ***зацвіли*** (Т. Шевченко); б) аналітичними формами дієслів: формами майбутнього часу: *Я* ***буду*** *крізь сльози* ***сміятись*** (Леся Українка), формами умовного способу дієслів: *Ви* ***б лягли****, мамо, спочити* (Панас Мирний). Простий присудок, виражений аналітичною (складеною) формою дієслова, утвореної поєднанням допоміжного дієслова *бути* й інфінітива (*буду писати, будемо вчитись*), не слід кваліфікувати присудком складеним дієслівним. Складений дієслівний присудок відрізняється від простого тим, що в ньому поєднуються два повнозначних дієслова: одне, що вказує на початок, продовження, кінець дії чи на можливість, бажаність, необхідність дії чи стану, а друге називає саму дію: *почав (продовжує, закінчує) учитись; може (мусить, намагається) працювати* (*див.* **прúсудок склáдений дієслíвний**). Поєднання ж *буду працювати* – це аналітична форма дієслова майбутнього часу, яка складена з двох слів, одне з яких допоміжне – воно виконує граматичну роль – вказує на майбутній час, на особу (*буду, будеш, буде…*), на недоконаний вид, друге – інфінітив (повнозначна форма дієслова). Ці два слова (неповнозначне, граматично допоміжне й повнозначне) у єдності створюють одну форму (майбутнього часу), а одну форму, що виконує роль присудка, є всі підстави визнати простим дієслівним присудком. Простим дієслівним присудком є і форма умовного способу (*учився б, писав би*), у складі якої повнозначне дієслово і службове слово – частка **би (б)**, яка самостійного значення не має, а служить лише для творення форми умовного способу дієслова. У функції простого присудка вживаються: а) інфінітиви (неозначені форми дієслів), засвідчувані в розмовно-побутовому мовленні,

у фольклорних текстах, у яких можуть виступати еквівалентом особового дієслова: *Тоді вона мене цілувати* (Марко Вовчок). Обґрунтовуємо наявність присудка запитанням: Тоді вона що робити? – цілувати; б) стійкі сполуки з дієсловом в їхній основі: *Я* ***відчув радість****; Він* ***подає допомогу****.* Вони виступають як синоніми дієслів, оскільки виникають на базі дієслів: *відчув радість – зрадів; подав допомогу – допоміг*; в) усічені форми дієслів на зразок *хвать* (від *хватати*), *блись* (від *блиснути*), як-от: *Лисичка* ***хап*** *– і у кущі мерщій* (Л. Глібов); г) вигуки: *А тимчасом із байраку півень –* ***кукуріку!*** (Т. Шевченко).

Прúсудок склáдений дієслíвний, compound verbal predicate. Присудок називається складеним дієслівним тому, що виражається сполученням інфінітива (неозначеної форми) з особовими формами допоміжних дієслів. Допоміжними дієсловами можуть бути: а) фазові дієслова, що вказують на початок, продовження, кінець дії (*починати, продовжувати, переставати* та ін.), які завдяки дієвідмінюванню передають значення особи, числа, часу, способу, виду: *Іллєвський дивився на збуджену Лялю, і темні очі його* ***починали сяяти*** (О. Гончар), *М'який лапатий сніг* ***не переставав падати*** (І. Микитенко); б) модальні дієслова (що виражають відношення мовця до висловленої думки) зі значенням волевиявлення (*хотіти, бажати*) – *І ось народи* ***хочуть жити****, і* ***розвиватись****, і* ***творить*** (П. Тичина); *З великими труднощами встановили чергу для тих, хто* ***бажав висловитись*** (О. Донченко); можливості (*могти, уміти*) – *Герман* ***не міг*** *довше* ***дивитися*** *на такі забави межи дітьми* (І. Франко), *Марічка і сама* ***вміла складати*** *пісні* (М. Коцюбинський); емоційні оцінки (*любити, боятися*) – *Я страшенно* ***люблю читати****, – казав я, – різні книжки* (Ю. Яновський), ***Боюся*** *сам себе* ***спитати****, чи се коли сподіється* (Т. Шевченко); в) фразеологізми модальної семантики (***мати змогу*** = 'могти', ***горíти бажáнням*** = 'бажати') – *Хлопець* ***дав згоду танцювати****, Ми не* ***маємо права погодитись*** *із цим* (з усного мовлення). Особливість фазових і модальних слів полягає в тому, що вони самостійно без інфінітива не вживаються. Не слід плутати складений дієслівний присудок з простим дієслівним присудком, вираженим аналітичною формою майбутнього часу дієслова: *буду читати, будемо малювати: По осені* ***будем лічити*** *курчат* (І. Нехода). *Див.* **прúсудок прóстий дієслíвний**.

Прúсудок склáдений іменнúй, compound nominal predicate. Складеним називається тому, що складається з двох компонентів: зв'язки і призвя'зкового слова, а іменним тому, що призв'язкові

слова виражаються іменними частинами мови або іншими розрядами слів, ужитими у функції іменних частин мови в ролі присудка. Зв'язка поєднує призв'язкову (основну) частину складеного присудка з підметом і виражає граматичні значення часу, способу, особи, роду та виду дієслова. Власне зв'язки – це: *бути, становити, являти собою*. У реченні *Дід Захарко* ***був*** *коваль* (О. Довженко) зв'язка вказує на минулий час, дійсний спосіб, однину, у прикладі *Восени Віталик* ***буде*** *студентом* (О. Гончар) – передає майбутній час, дійсний спосіб, у реченні ***Будь*** *мені зятем* (Г. Квітка-Основ'яненко) – виступає із значенням однини, другої особи, наказового способу. Дієслово-зв'язка *бути* у формі теперішнього часу звичайно пропускається, на письмі замість неї ставлять тире: *Наш народ – океан* (П. Тичина), *Пісня і праця – великі дві сили* (І. Франко). Нульова (тобто пропущена) зв'язка припускає використання порівняльних елементів *як, мов, наче* при іменній частині: *Поле –* ***як*** *море* (П. Тичина), *Місяць на сивій скелі –* ***наче*** *бетону відро* (Д. Павличко). Зв'язкову функцію виконують і невласне зв'язки *ставати*, *виявлятися*, *залишатися*, *видаватися*, зокрема: *Без роботи день роком* ***став*** (нар. тв.), *Вже день* ***здається*** *сивим і безсилим* (В. Симоненко). Призв'язковий (основний) компонент складеного іменного присудка становлять: 1) форми іменних частин мови: іменника – *Еней був* ***парубок*** *моторний* (І. Котляревський), прикметника – *Була коса* ***русява****, А стала* ***біла-біла*** (Д. Павличко), числівника – *Він завжди був* ***першим*** (з усного мовлення), займенника: *Парчевський зостався* ***сам*** (Ю. Смолич), 2) інші розряди слів: інфінітив – *Кохати – нові землі* ***відкривати*** (І. Драч), безособово-предикативні слова – *Та це в віршах все* ***можливо*** (Леся Українка). Віднесення присудків, виражених інфінітивом, безособово-предикативним словом, до іменних умовне, адже в них немає імені, але вони виконують функції імен у ролі присудка. Слід розрізняти дієслово-зв'язку *бути* і повнозначне дієслово *бути – див.* **зв'я́зка**.

Прúсудок складни́й, predicate of double orientation. Присудок, що складається з двох і більше слів і становить семантико-граматичну єдність. Є різні види складних присудків: 1) складається з двох повнозначних слів: дієслова руху, дії або стану й прикметника або дієприкметника, як-от: *Увечері Маланка* ***повернулася весела*** (М. Коцюбинський), *Сава Андрійович* ***стоїть засмучений*** (О. Довженко), *Дівчина* ***заговорила першою*** (Марко Вовчок); 2) включає три елементи: а) допоміжне дієслово + дієслово-зв'язка + предикативний член (*хотів бути моряком*), б) дієслово-зв'язка + предикативний член + допоміжний інфінітив (*був змушений віддати*).

Причино́ві сполу́чники, causal conjunctions – *див.* **підря́дні сполу́чники**.

Прогреси́вна асиміля́ція, progressive assimilation – *див.* **асиміля́ція**.

Прогреси́вна дисиміля́ція, progressive dissimilation – *див.* **дисиміля́ція**.

Проклі́тика, proclitic (від грец. *proklitikón* < від *proklinō* – ‘нахиляю вперед’). Перше з двох реалізованих у мовному потоці слів, що передає свій наголос наступному слову, об’єднуючись із ним в єдине фонетичне ціле з одним наголосом. У прикладах [*не*ᵘ*ре*ᵘ*д'ім-но́йу*] – від *переді мною*; [*се*ᵘ*ре*ᵘ*дни́ў*] – від *серед нив*; [*п'ідо́с'ін'*] – від *під осінь*; [*надобра́н'іч*] – від *на добраніч* приєднані до наступного перші слова *переді*, *серед*, *під*, *на* – проклітики, і таким чином утворилося фонетичне слово (*див.* **фонети́чне сло́во**).

Прономіналіза́ція, pronominalization (від лат. *pronominalis* – ‘займенниковий’). Перехід повнозначних частин мови в займенник у певному контексті внаслідок послаблення чи втрати лексичного значення і набуття вказівного значення. Прономіналізуються іменники *діло*, *річ*, *факт*, прикметники *певний*, *останній*, числівник *один*. Напр.: ***Діло*** (= це – С. Д.) *було зимою* (Г. Тютюнник), *Звичайно, дядькова звістка вже вносила* ***певні*** (= деякі – С. Д.) *корективи* (А. Головко), *Далека нам путь, але ми не* ***одні*** (= самі – С. Д.).

Проривні приголосні, occlusive consonants – *див.* **при́голосні зву́ки**.

Проста́ фо́рма сло́ва, simple word form – *див.* **синтети́чна фо́рма сло́ва**.

Про́сте ре́чення, simple sentence. Речення, яке має у своєму складі лише один предикативний центр, виражений підметом і присудком у двоскладному реченні або лише одним головним членом в односкладному реченні, чим відрізняється від складного речення, у якому є два і більше предикативних центри. Пор.: ***Сіріють*** *німо* ***стіни*** (В. Симоненко) – просте двоскладне речення з підметом і присудком; ***Славно*** *в тій пасіці* (Марко Вовчок) – просте односкладне речення з головним членом. Прості речення поділяють: 1) за різним типом синтаксичної основи – на двоскладні (є підмет і присудок) й односкладні (складаються лише з головного члена), 2) за наявністю / відсутністю другорядних членів – на поширені/непоширені, 3) за наявним чи пропущеним,

але легко відновлюваним членом речення, – на повні й неповні, 4) за наявністю/відсутністю ускладнювальних синтаксичних одиниць – на ускладнені й неускладнені, 5) за метою висловлювання – на розповідні, питальні, спонукальні, 6) за характером висловлюваного ними відношення до дійсності – на стверджувальні й заперечні, 7) за вираженням експресії – на окличні й неокличні.

Просторі́чна ле́ксика, vernacular vocabulary. Слова, властиві розмовно-побутовому мовленню, які не входять до літературної мови. У тлумачних словниках при них стоїть стилістична позначка *розм.* (розмовне). Окремі з таких слів несуть у собі позитивну характеристику осіб, напр., роботяга (‘працьовита людина’), розумник (‘розумна, розсудлива людина’), трудяга (‘той (та), що багато працює’). У художній літературі: *Ти ж гляди мені, Колюшко, будь* ***розумником****, не бешкетуй, учись* (Ю. Збанацький). Просторічну лексику складають також слова зниженої, грубуватої характеристики предмета мовлення. Такими є іменники: *лоповухий, замурзаний,* дієслова: *варнякати, дрихнути.* У розмовно-побутовому мовленні засвідчуються також просторічні фразеологізми на зразок: *клювати носом, дивитися чортом.* У художній літературі до неї вдаються письменники з метою надання зображуваним особам або предметам зниженої оцінки: *Собаки куліш* ***хламають*** (А. Тесленко), *Та й кімнату прибрати оту треба, що забита нашим* ***барахлом*** (І. Ле).

Просторі́ччя, vernacular. 1. Розмовне мовлення, відмінне від книжної мови вживанням слів, зворотів, граматичних форм з відтінками зниженості, фамільярності, грубуватості. Просторіччя – не діалект, поширений на певній місцевості чи властивий певному суспільному угрупованню. Воно засвідчується в мовленні міських і сільських мовців, які не користуються кодифікованою мовою (*див.* **кодифіка́ція**). 2. Слова чи звороти побутового мовлення, які не є одиницями літературної мови (*див.* **просторі́чна ле́ксика**). У художній літературі використовуються як стилістичний засіб надання експресивності в змалюванні персонажів чи предметів або підкреслити зневажливу чи іронічну оцінку описуваного. У висловленні *Незадоволені крикливі багатійки розійшлися* (В. Елан) лексема *багатійки* вжита з відтінком зневажливості; у реченні *Не швендяй під ногами! Забирайся* (О. Микитенко) слово *швендяй* (ходити без мети) – із відтінком згрубілості.

Протиста́вні сполу́чники, adversative conjunction – *див.* **суря́дні сполу́чники**.

Професійна лéксика, professional vocabulary – *див*. **професіоналізми**.

Професіоналізми, professionalism. Слова і звороти, властиві мовленню осіб певної спеціальності чи життєвих захоплень. Це слова, уживані в середовищі теслярів, шахтарів, моряків, льотчиків. Моряки свого капітана називають *кеп*, моториста – *мотиль*. Для льотчиків низ фюзеляжа – *брюхо*, *бочка* – фігура вищого пілотажу.

Пряма́ мо́ва, direct speech. Висловлення іншої особи, передане дослівно. Пряма мова супроводжується словами того, хто її наводить (їх називають словами автора) (*див*. **слова́ а́втора**). Пряма мова відносно слів автора може займати різне місце: 1) стояти після слів автора: *Чується немолодий голос хазяйки: «Та двері, двері зачиняйте»* (А. Шиян), 2) розміщуватися перед словами автора: «*Трава – що воно таке?*» *– запитав мене син* (І. Драч), 3) може розриватися словами автора: «*Оце довчились! – почав батько мені. – Що ж тепер?*» (А. Тесленко). Протилежне – **непряма мова.**

Пряме́ зна́чення сло́ва, direct meaning. Лексичне значення слова співвідносне з предметом, явищем, ознакою, дією об'єктивної дійсності й закріплюється у свідомості мовців. У словосполученнях *золота каблучка, золота осінь, золота людина* вжите те саме слово *золота,* але його значення в кожному словосполученні різні. Серед них пряме – у першому прикладі, бо названа ним ознака відповідає реальності ('зроблена із золота'), значення прикметника *золота* в інших сполуках вторинні, переносні, бо мотивовані прямим значенням. *Див*. **перено́сне зна́чення**.

Пряме́ пита́ння, direct question. Питання у власному розумінні слова, виражене питальним реченням, зверненим до співрозмовника. Найчастіше воно вводиться в розмову для одержання відповіді, що спостерігається в діалогах: *– А ти, Крез, як поживаєш? – Вашими молитвами* (І. Карпенко-Карий). Може спонукати до дії: *Чому з тобою нам не поєднати дружбу?* (Л. Глібов), а може й стверджувати щось: *Його прізвище Коваль?* (О. Корнійчук). *Пор*. **риторичне запита́ння**.

Прями́й відмі́нок, nominative case. Прямим є називний відмінок, названий так тому, що є незалежною формою відмінюваного слова. Як незалежний, він протиставляється непрямим відмінкам, синтаксично залежним від інших слів у реченні. У реченні *Стояла я і слухала весну* (Леся Українка) підмет виражений називним відмінком займенника **я**, слово

ж *весну*, яке має форму знахідного (непрямого) відмінка іменника, набуло її тому, що воно кероване дієсловами *стояла* і *слухала*, а кероване – значить, залежне. Про взаємозалежність підмета і присудка *див.* **координа́ція**.

Прями́й дода́ток, direct object – *див.* **дода́ток**.

Прями́й поря́док слів, direct word order – *див.* **поря́док слів**.

Психолінгві́стика, psycholinguistics (від грец. *psychē* – 'душа' + лінгвістика). Наука, що вивчає процеси породження мовленнєвих утворень і сприйняття мовних висловлювань у комунікативному акті. Комунікативний акт реалізується у взаємовідношенні мовця (адресанта) і співбесідника (адресата), що становить собою психофізіологічну роботу, здійснювану в процесі використання мови. Цим і виправдана назва науки, у якій предмет лінгвістики – мова – аналізується методами психологічної науки. Психолінгвістика ставить завданням – розв'язати: який «механізм» породження мовлення, як сприймається чуже мовлення, як формується в дітей мовна здатність в оволодінні рідною або кількома мовами? Практичні результати психолінгвістики відзначені в мовленнєвому вихованні дітей дошкільного віку, у логопедії, у мовленнєвому впливі засобів масової інформації, у судовій психології й криміналістиці.

Публіцисти́чний стиль, media style (від лат. ***publicus*** – 'суспільний'). Різновид літературної мови, який використовується в газетах, громадсько-політичних журналах, на радіо, телебаченні. Його функції – інформувати про події в країні й за кордоном і впливати на політичну свідомість читача (чи слухача): формувати громадську думку, бути засобом суспільного виховання. Лексика публіцистичного стилю характеризується широким використанням суспільно-політичних термінів: *партія, економіка, державність,* емоційно-оцінних слів і словосполучень: *трудівник, захисник, національна еліта.* В останні десятиліття набули поширення запозичення: *презентація, моніторинг, саміт.* Морфологічними засобами публіцистичного стилю є словоформи з префіксами **анти-** (*антиконституційний*), **нео-** (*необільшовизм*), **про-** (*проросійський*), суфіксами -**ість** (*відданість*), -**изм** (*парламентаризм*), -**ізація** (*глобалізація*), - **ський** (*парламентський*). Синтаксис публіцистичного стилю визначають конструкції з різними видами **інверсії, риторичними питаннями, звертаннями, парцеляцією.**

Пунктуа́ція, punctuation (від лат. *punctum* – ‘крапка’). Розділ мовознавства, що вивчає систему розділових знаків і правила їх уживання. Пунктуаційні правила сучасної української мови побудовані на трьох принципах: смисловому, синтаксичному й інтонаційному. Смисловий принцип виявляється в тому, що розділові знаки ставляться на межі речень або самостійних чи відокремлених частин складного і простого речення. Крапка, знак питання, знак оклику ставляться в кінці речень як ознака закінченості висловлення. Кома, тире й двокрапка використовуються в безсполучниковому реченні для розрізнення смислових відношень між предикативними частинами, пор.: 1) *На деревах бруньки лускаються, листячко розгортається* (Дніпрова Чайка) – у реченні передана послідовність дій; 2) *На деревах бруньки лускаються – листячко розгортається* – у другій частині речення міститься вказівка на результат дії; 3) *На деревах бруньки лускаються: листячко розгортається* – друга частина виражає причину. Синтаксичний принцип вимагає того, щоб не розривалися граматичні пари в реченні, зокрема підмет і присудок, кероване слово і керувальне, означення й означуване слово. Дієприслівникові звороти відокремлюються тому, що мають своєрідну синтаксичну будову (дієприслівник із залежними словами), яка пов’язана з головними членами речення (підметом і присудком), але не становлять однорідного ряду, пор.: *Пливе місяць молоденький, розігнувши роги* (Л. Боровиковський). Інтонаційний принцип виявляє себе в тому, що розділовий знак визначає інтонацію висловлення. Тільки врахувавши інтонаційний малюнок висловлення, ми запишемо його так: *Бігати довго* (пауза) – *не міг* або так: *Бігати* (пауза) – *довго не міг*. Особливість цих принципів у тому, що вони діють не роздільно, а спільно: смисловий поєднується з інтонаційним: знак оклику і знак запитання ставимо не лише тому, що закінчується думка, а тому, що ці речення відповідно інтонуються. Синтаксичний та інтонаційний принципи визначають виділення відокремлених членів речення, звертань, однорідних членів речення. Українська пунктуація формувалася протягом XV–XVIII ст., однак пунктуаційні правила встановлювалися не одразу. Нині пунктуаційні правила викладені в розділі «Пунктуація» чинного видання «Українського правопису» (2019 р.).

Пури́зм, purism (від лат. *purus* – ‘чистий’). Надмірне прагнення очистити літературну мову від слів іншомовного походження, від неологізмів, діалектизмів, просторічної лексики. Позитивну рису пуризму визначає піклування про самобутній розвиток національної мови, орієнтація на дотримання літературної норми і розвиток словотвірних і стилістичних ресурсів для задоволення мовленнєвих потреб суспільства.

Негативна риса пуризму – намагання звільнитися від іншомовного, навіть того, що втратило ознаки чужомовності. Наприклад, у 20-ті роки 20 ст. пропонувалося замінити слово *атом* лексемою *неділка, тротуар – топталищем*, *конус – стіжком*. Потреби у цьому ніякої. Усталене в мові слід залишати, як і приймати з інших мов і діалектів те, що сприяє розвитку лексичного складу мови і в чому є потреба.

Р

Р – двадцять перша (після 1990 р.) літера українського алфавіту, назву якої (ер) кваліфіковано як іменник середнього роду: *друковане* ***ер****, рукописне* ***ер***. Літера **р** на письмі позначає передньоязиковий сонорний дрижачий твердий звук [**р**] і м'який [**р′**]. На тверду вимову вказують: 1) літери **а, о, е, и, у**: *р**а**ма* [*ра́ма*], *р**о**ман* [*рома́н*], *р**е**м**е**сло* [*ре^{и}сме^{и}сло́*], *р**и**ба* [*ри́ба*], *р**у**ка* [*рука́*]; 2) апостроф перед літерами **я, ю, є, ї**, як-от: *пір'я* [*п'і́рйа*], *Мар'ю* [*Ма́рйу*], *бар'єр* [*барйе́р*], *пір'їна* [*п'ірйі́на*]. Звук [**р**] в кінці складу і кінці слова вимовляється твердо: *косарка*, *гіркий* (але *Горький*), *буквар*, *кобзар*, *лікар*, тому після **р** не ставиться м'який знак. Літера **р** передає м'який [р′] перед літерою **і**: *ріка* [р′*іка́*], перед **я, ю, є**, які на письмі не відокремлені від літери **р** апострофом: *рясно* [*р′а́сно*], *борються* [*бо́р′уц:′а*], *Рєпін* [*Р′е́п'ін*]. М'який знак також є вказівкою на м'яку вимову [р′]: *трьох* [*тр′ох*]. Літера **р** походить від кириличної **р**, що мала назву «рци» і числове значення 'сто'. У сучасній українській мові числове значення втрачене, але в класифікаційному переліку літера може бути використана на позначення двадцять першої позиції: *Це розглянуто в пункті 2-р*. Може застосовуватися для розрізнення предметів, пор.: *позначимо номером 3-р*.

Регреси́вна асиміля́ція, regressive assimilation – *див.* **асиміля́ція**.

Регреси́вна дисиміля́ція, regressive dissimilation – *див.* **дисиміля́ція**.

Редуко́вані голосні́, reduced vowels. Голосні звуки, більш короткі, у зіставленні з іншими голосними, завдяки чому їх визнають голосними неповного творення на противагу звукам повного творення. Серед них: 1) надкороткі голосні переднього ряду **ъ** і **ь** у давньоруській та інших слов'янських мовах давнього періоду; 2) голосні, які в мовленнєвому потоці зазнають редукції. 1. В історії східнослов'янських мов поряд з голосними повного творення [а], [о], [у], [е], [и], [ѣ], [Ѧ], [ѫ] функціювали короткі слабкі голосні, позначувані буквами **ъ** і **ь** (*див.* **єр**

і **є́рик**). Перший із них позначав голосний, що в звучанні наближався до [**о**], другий – до [**е**]. Залежно від тривалості й звучності вимови розрізнялися дві позиції цих звуків – сильну і слабку: у першій вони мали більшу тривалість і звучність, ніж у другій. У слабкій позиції, у кінці слова і поряд з голосним повного творення, зазнавали повної редукції (їхня вимова послаблялася до повної втрати звучання), тобто редукувалися (звідси й назва «редуковані звуки»), а в сильній набували повної сили, перетворювалися на голосні повного творення (вокалізувалися) в [**о**] та [**е**]: *сънъ* > *сон* – у кінцевому складі – у слабкій позиції – [ъ] редукувався, у складі перед ним – сильній позиції [ъ] вокалізувався; *дьнь* > *день* у кінцевій слабкій позиції [ь] занепав (у сучасному написанні **ь** – м'який знак), про що свідчить фонетичний запис [*ден'*]; у сильній позиції (перед редукованим [ь]) звук [ь] перетворився на голосний повного творення. У давньоруських діалектах процес занепаду [**ъ**] і [**ь**] завершився в останній чверті 12 ст. 2. Наявні в сучасній українській мові голосні, що в мовленнєвому потоці піддаються редукції. (*див.* **реду́кція**).

Реду́кція, reduction, weakening (від лат. *rēductio* – 'повернення', 'відновлення'). Ослаблення ненаголошених голосних, яке зумовлює втрату їх чіткого вимовляння. Унаслідок ослаблення мускульної напруги в мовному апараті й скорочення довготи звучання ненаголошений голосний [е] української мови вимовляється наближено до [и] (фонет. транскр. [е^{и}] – [ве^{и}сло́]), ненаголошений [у] – послаблюється до нескладового [$\breve{у}$] – [$\breve{у}$пере́д], початковий ненаголошений [і] – до нескладового [$\breve{і}$] – [до$\breve{і}$вана] (до Івана); ненаголошений [о] перед наголошеним [у] – до [у] (фонет. транскр. [зо^{у}зу́л'а]). Сучасна українська мова не знає процесу редукції приголосних.

Редуплі́кація, reduplication (від лат. *reduplico* – 'подвоюю'). Спосіб творення нових слів повторенням афіксів, кореня або слова. Повторення афікса: ***попо****робити,* ***попо****ходити*, повторення коренів: *хрест-навхрест, час від часу,* повторення слів у творенні складних лексем, зокрема: 1) прикметників зі значенням збільшеної міри якості: *синій-синій* (у значенні 'дуже синій'), *маленький-маленький* (у значенні 'надто маленький'); 2) дієслів із значенням безперервного процесу: ***сидів-сидів*** *і не діждався*; 3) прислівників із підсилювальним значенням: *тихо-тихо, ледь-ледь*; 4) вигуків: *ой-ой, ха-ха.* Не слід плутати редупліковані прикметники зразка *чорний-чорний* та прислівники типу *тихо-тихо* й форми ступенів порівняння прикметників: *білий – біліший – найбіліший, тихо – тихіше – найтихіше.* Термін «ступені порівняння» передбачає утворення різних форм того

самого слова, які виражають збільшену міру якості у порівнянні: цей предмет *білий*, а цей *біліший* за нього, а третій у зіставленні з ними *найбіліший*. Так само і в ступенюванні означальних прислівників. Складний прикметник *білий-білий*, прислівник *тихо-тихо* ні з чим не порівнюються: вони передають збільшену міру якості без порівняння: це їхнє лексичне, а не граматичне (як у формах ступенів порівняння) значення.

Реку́рсія, off-glide, final glide (від лат. *recurcio* – 'рух назад','повернення'). Третя (остання) фаза артикуляції звука, коли мовні органи виходять із зайнятого ними робочого положення. *Див.* **експеримента́льна (інструмента́льна) фоне́тика**.

Релігійний стиль, religious style (від лат. *religio* — 'благочестя, 'святість'). Стиль, що використовується в релігійній сфері. Це мова Святого письма, молитов, проповідей та ін. Йому властива канонічність (від грец. *kanōn* – 'палиця', 'правило', 'норма'), тобто узаконені церквою словоформи і конструкції, а також урочистість у текстах богослужіння, проповідей.

Ре́ма, rheme – *див.* **актуа́льне членува́ння ре́чення**.

Ре́чення, sentence. Граматично й інтонаційно оформлена за законами певної мови цілісна одиниця, що формує і виражає відносно закінчену думку й відношення її змісту до дійсності. У цьому визначенні названі важливіші ознаки речення. Воно граматично оформлене, тобто становить не набір слів, а морфологічно виражені й синтаксично поєднані слова в єдине ціле (не *діти іти до школа*, а *Діти йдуть до школи*). Реченню властива інтонаційна завершеність в усному мовленні, що окреслює повідомлення про щось: *Хлопчик полюбив ці зачаровані простори* (О. Довженко), заклик до когось: *Підняти по кораблях бойові прапори* (О. Корнійчук), запитання: *Що ж ти дивишся з журбою на потоптані квітки?* (В. Сосюра). Зміст висловленої думки співвідноситься з дійсністю як вираження реального (*Учень читає книжку*), можливого (*Учень читав би книжку*) чи бажаного (*Хай учень читає книжку*). (*Див.* **предикати́вність**, **мода́льність.**) У мові як засобі спілкування речення виконує комунікативну функцію, тобто функцію зв'язку мовців. Ні слово, ні словосполучення такої функції не виконують. Речення розрізняють за кількістю предикативних частин: *прості* і *складні*. *Див.* **просте́ ре́чення**, **складне́ ре́чення**.

Речове́ зна́чення сло́ва, meaning of the word that the root morpheme has. Значення основної частини слова, якою є корінь. Він передає

значення низки однокореневих слів, як-от: у словах ***час***, ***час****овий*, *перед****час****ний* речове значення виражає корінь -**час**-, який відповідає поняттю ‘час’. Утворені на основі кореня похідного слова мають індивідуальні значення: *часовий* – ‘тимчасовий’; *передчасний* – ‘який настає раніше строку’.

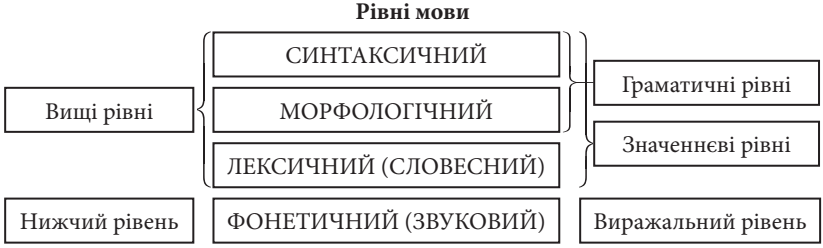
Ри́ска, hyphen – *див*. **дефі́с**.

Риторичне пита́ння (запита́ння), rhetorical question (від грец. ***rhētorikē*** – ‘наука красномовства’). Стилістична фігура (форма викладу), яка питальним реченням стверджує або заперечує повідомлення про когось чи щось. Питальне речення: *Невже не чув ополуночі ти, як сурмлять з вітром порвані дроти?* (А. Малишко) – передає не власне запитання, на яке треба дати відповідь. Воно не потребує відповіді, бо ним висловлена стверджувальна відповідь, яку можна уявити так: *Ти ж чув, як сурмлять дроти*. А речення: *Хіба можна не любити весну? Хіба можна не любити ясних ранків?* – заперечують те, що ні весну, ні ранки не любити не можна. Такі речення називають прихованим ствердженням чи запереченням, штучно перетвореним у питання.

Риторичне звертання, rhetorical address. Стилістична фігура викладу, яка становить звернення, адресоване неживим предметам, відсутнім особам із метою посилення виразності висловлюваного. Приклади: ***Рідна Батьківщино****! До тебе звернені наші погляди;* ***О рідне слово****! Послужи воякам.*

Рівні мо́ви, language levels. Узагальнене позначення окремо фонетичного, лексичного, морфологічного, синтаксичного складу мови, що розглядаються як ступінь в ієрархії структури мови. Рівні поділяються на нижчий і вищі. Нижчий рівень – фонетичний, одиниці якого – звуки, не передаючи значень, забезпечують матеріальне (звукове) вираження одиниць вищого рівня. Вищі рівні: лексичний (словесний), морфологічний, синтаксичний. Виражені у звуках, вони мають значення, тому їх називають значеннєвими. Кожен рівень має свій тип мовних одиниць: фонетичний – звук, лексикологічний (словесний) – лексему (слово), морфологічний – морфему, синтаксичний – речення. Мовні рівні пов’язані відношенням ієрархічного підпорядкування, тобто розташування мовних одиниць у порядку від вищого до нижчого: одиниці найвищого значеннєвого рівня – синтаксичного – будуються на основі морфологічних, морфологічні існують завдяки наявності лексичних елементів, а основу одиниць всіх вищих рівнів складає фонетичний (виражальний) рівень. Ця взаємопов’язаність

неоднорідних мовних одиниць визначає структуру мови (*див.* **структу́ра мо́ви**). Ієрархію мовних рівнів демонструє схема:

Морфологічний і синтаксичний іноді об'єднують під назвою «граматичний».

Рід грама́тичний, grammatical gender. Граматична категорія іменника, властива всім іменникам (крім слів, що вживаються лише у множині (*див.* **Pluralia tantum**), яка об'єднує граматичні значення чоловічого, жіночого й середнього роду, пор. *дуб**Ø**, парт**а**, сел**о***. Деякі іменники мають категорію спільного роду, рід яких визначається в контексті: *сирота, лівша, нероба* (*Іван – **сирота*** (чол. р.), *Марія – **сирота*** (жін. р.). Спільний рід мають також прізвища: *Петренко (Семен і Марія)* і пестливо-особові імена *Валя, Женя, Саша* (прийшов і прийшла). Інші частини мови мають формальні розрізнення родів: прикметники – *синій, синя, синє;* дієприкметники – *зроблений, зроблена, зроблене*; порядкові числівники – *перший, перша, перше;* деякі розряди займенників – *він, вона, воно;* особові форми дієслів – *писав, писала, писало.* Але категорія роду в них несамостійна: форми роду цих частин мови визначає іменник, з яким вони пов'язані, наприклад: *здібний учень, здібна школярка; намальований портрет, намальована квітка, намальоване поле; перший урок, перша перерва, перше місце; дописувач повідомив, десятикласниця повідомила, дитя заплакало.*

Родови́й відмі́нок, genitive case. Одна з відмінкових форм іменника, займенника, субстантивованого прикметника або числівника, що залежить від дієслова, іменної частини мови (іменника, прикметника, числівника). Залежний від названих частин мови родовий відмінок передає різні значення. Родовий придієслівний указує на предмет, який є об'єктом дії (*добиватися **успіху**, випити **молока***). Родовий приіменниковий передає значення: 1) належності, присвійності (*портфель **брата**, запах **квітів***), 2) суб'єкта дії (*відповідь **учня**, критика **вченого***), 3) об'єкта дії (*читання **книги**, пошуки **копалин***). Родовий прикметниковий вказує на причини ознаки (*червоний від **сорому**, блідий від **страху***).

Родовий причислівниковий означає предмет кількісної характеристики (*десять **років**, кілька **учнів***).

Ро́збір, analysis. Методичний прийом навчання на основі аналізу мовних одиниць з метою встановлення їхнього місця і функцій у системі мови й мовлення. Аналізу піддаються одиниці всіх рівнів: звуки (фонеми), морфеми, слова, словосполучення, речення, текст. За обсягом розбір може бути частковим і повним, за формою проведення – усним або письмовим, за змістом – фонетичний, фонематичний, лексичний, морфемний, словотвірний, морфологічний, синтаксичний, орфографічний, пунктуаційний, може бути аналіз тексту. Зразки: морфологічний розбір за частинами мови: дієслово: 1) слово, яке аналізується, 2) неозначена форма дієслова (інфінітив), 3) вид (недоконаний, доконаний), творення видової форми, 4) перехідне чи неперехідне, 5) стан (активний, пасивний), 6) особа, 7) час (теперішній, минулий, майбутній, давноминулий), 8) спосіб (дійсний, умовний, наказовий), 9) число, 10) дієвідміна, 11) рід (у минулому часі і в умовному способі), 12) від якого слова залежить, 13) правопис слова. Схема розбору складносурядного речення: 1) речення складне, складносурядне, 2) кількість предикативних частин, що входять до складу розглядуваного речення (виділити кожну з них), 3) смислові відношення між частинами речення, 4) сполучники, за допомогою яких виражені смислові й синтаксичні зв'язки, 5) усі предикативні частини, 6) пунктуація.

Ро́зділи орфогра́фії, parts of orthography. Групи орфографічних правил, які визначають розрізнене написання слів за певною ознакою їх вимови, будови чи графічного зображення. Українська орфографія складається з п'яти розділів: 1. Передання буквами фонемного складу слів. Напр., написання слова *казка* (народно-поетичний твір) підпадає під правило визначення фонем, тому що вимовляємо його як [*ка́ска*], оскільки дзвінкий звук [з] перед глухим [к] оглушується у відповідний йому глухий [с]. Якщо це слово записати, як вимовляємо, *каска*, то дійдемо висновку, що йдеться не про казку як фольклорний жанр, а про шолом воїна. Для запобігання таким помилкам, існує орфографічне правило про так звані невиразні приголосні: щоб перевірити, що писати: **з** чи **с**, – слід сумнівний приголосний поставити в сильну позицію: для приголосних – позиція між голосними – *к**аз**очка*. Цим правилом визначена фонема <з>, за якою слово *казка* відрізняється від слова *каска*: у них різні фонеми. За цим же правилом встановлюється написання слова *боротьба* (дехто пише *бороддьба*, бо так воно вимовляється: глухий [**т′**] перед дзвінким [**б**] одзвінчується;

але на письмі треба передавати фонеми, а не звуки: [*бород'ба́*] – *боротися* > *боротьба*). 2. Написання слів та їхніх частин разом, окремо й з дефісом. До цього розділу належать, зокрема: а) правила злитого й дефісного написання складних прикметників: разом слід писати такі прикметники, що утворилися від сполучення іменника й узгоджуваного з ним прикметника: *правобережний* (правий берег), *сільськогосподарський* (сільське господарство); через дефіс рекомендовано писати слова, утворені з двох чи більше прикметникових основ, якщо названі ними поняття не підпорядковані одне одному: *англо-український* (словник), *блакитно-жовтий* (прапор); б) правила написання прислівників разом і окремо: разом пишуться, зокрема, прислівники, утворені сполученням прийменника з іменником: *безвісти, поруч,* але окремо слід писати такі прислівники, як *без жалю, на світанку, по щирості*, у них іменник зберігає конкретне лексичне значення, до того ж між прийменником і керованим ним іменником можливе означення до цього іменника: *на мить* (*на **цю** мить*), *без сумніву* (*без **жодного** сумніву*). 3. Використання великих і малих літер (букв). Правила охоплюють різні випадки написання великої літери: на початку тексту, на початку речення, після крапок, знака оклику, знака питання, після двокрапки в реченнях з прямою мовою. Власні й загальні назви розрізняються вживанням літер великої (у власних назвах) і малої (у загальних назвах). 4. Перенесення частин слова з одного рядка на другий. Цей розділ розрізняє орфографічні й технічні правила переносу. Орфографічні: не можна розривати буквосполучення **дж, дз**, які позначають один звук: *бу-**джу**, гу-**дзик*** (фонетичною транскрипцією: [*буд͡жу́*], [*гу́д͡зик*]). Якщо ж **дж** і **дз** не становлять одного звука (це буває, коли **д** належить до префікса, а **ж** або **з** – до кореня), то їх слід розривати: *під-зивати* (а не пі-дзивати), *перед-жовтневий* (а не пере-джовтневий). Технічні правила: не можна ініціали відривати від прізвища – *Т. Г. Шевченко* (а не Т. Г.//Шевченко); не слід на різних рядках писати *2015//р*. 5. Графічні скорочення. Умовні графічні скорочення слід відрізняти від абревіатур, оскільки останні і вимовляються, і пишуться повністю (**ЗНО, ДТП**), а скорочення промовляються повністю, а на письмі передаються скорочено: **рр**. (роки), **обл**. (область). Прийнято скорочені метричні міри: **м** – метр, **мм** – міліметр, **см** – сантиметр писати без крапки, інші скорочення передавати з крапкою: **гр**. – громадянин, **і т. ін**. – і таке інше. Ці розділи деталізовані в «Українському правописі» (2019 р.). Він містить також окремі розділи: «Правопис закінчень відмінюваних слів (іменників, прикметників, числівників, займенників, дієслів)», «Правопис слів іншомовного походження», «Правопис власних назв», які мають самостійне значення щодо написання конкретних мовних одиниць.

Розділо́ві зна́ки, punctuation marks. Графічні знаки, використовувані в писемному мовленні для членування тексту на відносно закінчені смислові відрізки й для передання ознак ритмомелодики висловлення. Розділовими знаками (пунктуаційними знаками) є: крапка, кома, крапка з комою, двокрапка, тире, дефіс, три крапки, знак оклику, знак питання, лапки, дужки: 6 із них (крапка, кома, крапка з комою, двокрапка, тире, дужки) служать для членування висловлень і виділення його елементів; 4 знаки (? ! «» …) членують висловлення і відбивають їхній емоційно-змістовий характер. Використання розділових знаків для членування друкованого тексту почалося не одразу з початком функціювання книг. У друкарстві тривав певний час, коли текст подавався без інтервалів між словами, що ускладнювало і читання, і усвідомлення надрукованого. Пізніше тексти почали ділити на абзаци, а в кінці речень ставили крапку. У давньоруській практиці письма найпоширенішим знаком була крапка, яка знаменувала абзац і закінчення речення, а почасти відповідала нашій комі. Правила вживання розділових знаків формувалися протягом століть. У сучасній українській мові правила використання розділових знаків регламентовано «Українським правописом» 2019 року.

Розділо́ві зна́ки в ре́ченнях із прямо́ю мо́вою, punctuation marks in the sentences with direct speech. Речення з прямою мовою складаються з двох частин: з прямої мови й слів автора, які можуть стояти а) перед, б) після і в) у середині прямої мови: а) *Юля глянула на Дениса і веселим голосом сказала: «А ми завтра від'їжджаємо»* (Г. Тютюнник); б) *«Проклятий Сірко», – почувся йому вслід чийсь басовитий, явно змінений голос* (О. Гончар); в) *«Життя в неволі нічого не варте, – відказав Максим, – краще смерть!»* (І. Франко). Використовувані розділові знаки представлені в схемах, у яких **А** або **а** – слова автора, **П** – пряма мова.

І. Схеми речень з прямою мовою, яка стоїть після слів автора:

А: «П».: *Суддя сказав: «Закони судочинства вагатися не дозволяють нам»* (Л. Костенко).

А: «П?»: *Одні викрикують: «Що вони нас дурять?»* (Панас Мирний).

А: «П!»: *Тоді громада загула прелюто: «Вона ж свій злочин визнала прилюдно!»* (Л. Костенко).

ІІ. Схеми речень з прямою мовою, яка стоїть перед словами автора:

«П», – а: «*Мене звуть Олена Пилипівна*», – сказала вчителька (О. Іваненко).

«П?» – а: «*А ти бачив, як танцюють бджоли?*» – *запитав менший хлопчик* (Є. Гуцало).

«П!» – а: «*Кулемет, кулемет сюди!*» – *кричав попереду Байда* (П. Панч).

ІІІ. Схеми речень з прямою мовою, яку розділяють слова автора:

«П, – а. – П».: «*Нічого, нічого, Петю, – заспокоював майор. – Мати розуміється на цьому*» (І. Ле).

«П, – а, – п».: «*І, взагалі, хлопче, – звернувся наприкінці до небожа, – ходи до мене частіш*» (А. Головко). За наявності коми після слів автора пряма мова продовжується з малої літери.

«П? – а. – П?»: «*Мала? – перепитав. – Чому ж мала?*» (П. Загребельний). Крапка після слів автора вказує на те, що подальше речення прямої мови слід писати з великої літери.

«П! – а. – П!»: «*А побачимо! – весело мовив Будий. – Ось дамо їм глину, і хай хто хоче, те й утне!*» (П. Загребельний).

«П, – а: – П?»: «*Прощай, товаришу, – до орача: – Як же тебе хоч звати?*» (А. Головко).

«П? – а: – П?» або **«П! – а – П!»:** «*Що ж робити? – запитав у старшого і додав непорозуміло: – Га, Іване?*» (Є. Гуцало).

Розділо́ві сполу́чники, disjunctive conjunctions – *див.* **суря́дні сполу́чники**.

Розмо́вний, informal, colloquial. Властивий повсякденному усному мовленню, яке відбувається безпосередньо між учасниками розмови й не пов'язане з офіційними відносинами між ними. За цією ознакою усне мовлення буває: **літературно-розмовне** й **розмовно-побутове**.

Розмо́вно-побуто́ве мо́влення, colloquial speech. Мовлення з ознаками розмовно-побутового стилю, протиставлюваного книжним стилям. Розмовно-побутовому мовленню властиві розмовна лексика, діалектизми, просторічні слова, активне використання коротких, неповних, еліптичних речень. Елементи розмовно-побутового мовлення використовуються в художній літературі для відтворення живого мовлення персонажів.

Розмо́вно-побуто́вий стиль, informal, colloquial style. Один із функційних стилів, який має усний характер репрезентації й особливу сферу спілкування – побутову. Лежить за межами літературної мови: у ньому, крім загальновживаної лексики, використовуються просторіччя, побутова, емоційно-експресивна лексика. На фонетичному рівні – втрата звуків: *мому* (моєму), *зара* (зараз), на морфологічному – своєрідні форми

кличного відмінка: *мам!* (мамо), на словотвірному – утворення експресивних форм різного типу: *холоднеча*, *вітрюган*, на синтаксичному – поширеність неповних, еліптичних речень: *Ти вже?* (Ти вже завершила справу?); *Та ти шо?*.

Розповідне́ ре́чення, declarative sentence. Речення, що містить інформацію, спрямовану від того, хто говорить, тому, хто її сприймає. Розповідне речення найбільш поширений тип простих і складних речень: *У понеділок рано виринало блискуче сонце з-поза рожевих хмарок* (І. Франко), *Там, де зорі сяють з-за гори, над водою гнуться явори* (А. Малишко). Вони служать для вираження реального чи ірреально-можливого, пор.: *Учні читають; Учні будуть читати (реальне); Учні читали б; Хай учні читають (ірреальне)*. Інформація може передаватися спокійно і з підвищенням тону, пор.: *Учні читають; Учні читають!* Окличні речення становлять собою інтонаційний варіант розповідного речення.

Розподі́бнювання, dissimilation – *див.* **дисиміля́ція**.

Розрі́знення при́голосних за додатко́вими артикуляці́йними й акусти́чними озна́ками, differentiation of consonants according to articulatory and acoustic characteristics. Крім трьох основних артикуляційних принципів класифікації приголосних, приголосні розрізняються за додатковими ознаками, ґрунтованими на взаємодії їхнього артикуляційно-акустичного вияву. За цими ознаками приголосні поділяються на : 1) свистячі й шиплячі, 2) носові й неносові, 3) тверді й м'які. 1. Протиставлення свистячі й шиплячі спричинене акустичним сприйняттям: свистячі [з], [з′], [с], [с′], [ц], [ц′], [дз͡], [дз͡′] асоціюються із свистом, а звуки [ш], [ш'], [ч], [ч'], [дж͡], [дж͡'] – із шипінням. Ці додаткові акустичні ознаки враховуються у фонетичному розборі: характеризуючи, напр., звук [з] як передньоязиковий шумний (дзвінкий) щілинний, слід вказати, що він – свистячий, а звук [ш], який є передньоязиковим шумним (глухим) щілинним, одержує додаткову оцінку – шиплячий. 2. Своєрідним звучанням у системі приголосних виділяються звуки, які кваліфікують як носові. Це звуки української мови [м], [м'], [н], [н′]. Усі інші неносові, інакше – ротові. Остання назва виправдана, оскільки всі неносові утворюються в ротовій порожнині без участі носової. Носові ж набувають носового забарвлення завдяки тому, що струм повітря, яке йде з легень, проходить через носову порожнину. А стається це тому, що прохід через ротову порожнину при вимові [м] чи [м'] закривають зімкнені губи, а у вимові [н] і [н′] закриває передня частина язика. За таких умов повітря прямує через порожнину носа. Ця акустична

ознака названих приголосних має бути згадана в разі здійснення фонетичного розбору, але після того, як будуть названі класифікаційні ознаки за місцем артикуляції, за участю голосу і шуму, за способом артикуляції. Зразок: звук [м] є губним, конкретно – губно-губним, сонорним, зімкнено-прохідним і, як з'ясовано зараз, носовим. 3. Тверді й м'які легко розпізнати за звучанням, напр., таких слів, як *лис* та *лось* (фонетична транскрипція [*лис*] і [*лос′*]. У першому слові звук [с] твердий, у другому [с′] – м'який. Вони протиставляються акустично: на слух м'який приголосний звучить вище за твердий. Отже, до трьох ознак, визначених за основним класифікаційним принципом, а саме: [с] – передньоязиковий шумний (глухий) щілинний, додається ще одна ознака – твердий; так само щодо звука [с′]: він передньоязиковий шумний (глухий) щілинний і м'який (пояснення того, як досягається пом'якшення приголосних, *див*. статтю **палаталіза́ція**).

Розши́рення зна́чення сло́ва, semantic extension. Збільшення семантичного обсягу слова, коли значеннєво воно охоплює ширше коло понять, ніж називало до цього. Здебільшого розширення значення спостерігається в запозичених словах. Напр., перейняте з німецької мови слово *бутерброд* у німецькій означало лише 'скибку хліба з маслом' (пор. Butterbrot: *Butter* – 'масло', *Brot* – 'хліб'), в українській мові ним називають скибку (або дві складені скибки) хліба не тільки з маслом, а й з твердим сиром, ковбасою. Семантичний обсяг значення слова *бутерброд* в українській мові розширився: означало 'скибка хліба з маслом' – стало 'скибка хліба з додатком'. Перенесене з англійської *аврал* (over all – 'усі нагору') розширило значення з позначення 'термінової роботи на судні, до якої залучено весь екіпаж' до 'залучення будь-якого колективу для виконання термінової роботи'. Протилежне – **звуження значення слова**.

Рома́нські мо́ви, Romance, Romanic languages (від лат. ***romanus*** – 'належний до Риму', пізніше – 'до Римської імперії'). Мови романської групи індоєвропейської сім'ї мов. Романська група включає живі мови: італійську, французьку, іспанську, португальську, окситанську, або провансальську (південь Франції, Альпійська Італія), каталонську (в Іспанії, Франції, Андоррі), сардську, або сардинську (її розглядають як варіант румунської мови), румунську, ретороманську, молдавську. Мертвими є оксійська (або окська), умбрійська (або умбрська), латинська. Мови романської групи становлять продовження і розвиток народнолатинської мови – лати́ни – на територіях, що входили до складу Римської імперії, зокрема на територіях Апеннінського й Піренейського півостровів, у Галії, Північній Африці, Дакії

й інших землях. Цю зону поширення романських мов називають «Старою Романією» на відміну від «Нової Романії», тобто території частини Північної Америки (а саме Канади й Мексики), майже всієї Центральної і Південної Америки, на яких у 16–18 ст. деякі романські мови (іспанська, португальська, французька) поширилися у зв'язку з колоніальною експансією і стали в цих країнах державними мовами.

Росія́ні́зми – *див*. **руси́зми**.

Ротова́ артикуля́ція, mouth articulation. Утворення звуків у ротовій порожнині. Усі голосні звуки української мови утворюються в порожнині рота, тобто їм властива ротова артикуляція (*див*. **артикуля́ція**). Ротова порожнина є резонатором, залежно від розміру якого утворюються різні голосні. Більшість приголосних української мови, крім носових, є ротовими: порожнина рота для них – резонатор, у якому вони утворюються. Ротову артикуляцію голосні й приголосні набувають завдяки тому, що м'яке піднебіння підняте й притиснене до задньої стінки глотки, прохід повітря до носової порожнини закривається, внаслідок чого видихуване повітря проходить через рот. Ротова артикуляція протиставляється носовій (*див*. **носова́ артикуля́ція**).

Руси́зми, росія́ні́зми, Russian loan words. Слова або мовні звороти, запозичені з російської мови або побудовані за зразком російської мови. В українській мові є перенесені з російської мови слова, які стали загальновживаними: *воєначальник*, *космонавт*, *бомж*, не мають українських відповідників, і є перенесені з російської мови слова, які мають українські відповідники: *міроприємство* (укр. *захід*), *співпадати* (укр. *збігатися*), *швея* (укр. *швачка*), *хворіти грипом*, у якому порушені граматичні норми української мови дієслово *хворіти* зі значенням 'страждати від якоїсь хвороби' поєднується не з орудним, як у російській мові, а зі знахідним відмінком іменника з прийменником **на**: *хворіти на грип, на скарлатину*. Українською не слід говорити *ціни піднімаються* (словосполучення перенесене з російської мови), а вживати наявні в українській мові дієслова, що передають російське *подниматься*: *ціни* ***підвищились, зростають***.

Ручна́ мо́ва, manual (kinetic) language – *див*. **мо́ва же́стів**.

С

С – двадцять друга (з 1990 р.) літера українського алфавіту, назва якої (**ес**) сприймається як іменник середнього роду: *велике ес, мале ес*. Графічно друковані й рукописні форми не мають помітних відмін: друковані **С, с;** рукописні ***С, с***.

Літера **с** позначає свистячий глухий твердий [**с**] і м'який [**с′**] звуки. Відповідні дзвінкі пари їм – [**з**] і [**з′**]. Позначуваний літерою **с** твердий звук [**с**] вимовляється в позиціях: а) перед літерами, що позначають тверді приголосні: *свобода [свобóда], слово [слóво], смола [смолá];* б) перед літерами, що позначають голосні, – **а, у, е, и, о**, як-от: *садок [садóк], сузір'я [суз′íр'а], село [се"лó], сила [сúла], високо [вúсоко]*. На м'яку вимову [**с′**] вказують літери **і, я, ю, ь**: *сідати [с′ідáти], сядь [с′ад′], сюди [с′удú], досьє [дос′йé]* – 'зібрання документів'. Перед складом із пом'якшеним приголосним звук [**с**] зазнає асиміляції (уподібнювання) щодо м'якості, проте на письмі м'якість не позначається: *сміх [с′м'іх], стіна [с′т′іна́], свято [с′в'áто]*. За походженням літера **с** – з кириличного алфавіту, у якому вона мала назву «слово» і числове значення 'двісті'. У сучасному українському алфавіті числового значення не має, однак її можна використовувати у кваліфікаційному переліку для позначення двадцять другої позиції, що відповідає двадцять другому місцю в діючому алфавіті: *Див. пункт* ***с***. При цифровому переліку використовується для розрізнення предметів, позначених тим самим номером: *Цей предмет позначено під номером* ***25-с***.

Сакра́льний, sacred (від лат. *sacer* (*sacri*) – 'святий, священний, той, що стосується культу і ритуалу'). Той, що стосується культу, ритуалів. У християн це слово пов'язане з означенням мови Святого Письма: тексти Старого й Нового Заповіту Біблії вважають священними, сповненими таємничості, тобто сакральний. *Див*. **релігійний стиль**.

Самості́йні слова́, notional words – *див*. **повнозна́чні слова́**.

Санскри́т, Sanskrit, ancient Indo-European language of India. (від санскриту ***samskrta*** – 'зіставлений', 'складений', 'той, що формально удосконалений', 'довершений'). Літературно оброблений різновид давньоіндійської мови, що належить до індоєвропейської сім'ї мов. Із його відкриттям і вивченням європейськими вченими пов'язаний початок **порівняльно-історичного мовознавства**. Санскриту протиставляють пракрит – 'необроблена, народна мова', що існувала в Індії паралельно із санскритом. Пам'ятки, написані мовою санскрит, відомі з I ст. до н.е. В Індії санскрит використовують як сакральну мову (*див*. **сакра́льний**).

Свисти́чі при́голосні, sibilants. Таку назву мають передньоязикові дзвінкі [**з**], [**з′**], [д͡з], [д͡з′] і передньоязикові глухі [**с**], [**с′**], [**ц**], [**ц′**]. На слух вони сприймаються, як свист. Зумовлено це своєрідною артикуляцією: між передньою частиною язика й альвеолами утворюється вузька щілина у формі жолобка. Повітряний струм, проходячи через неї, надає звукові різкого шуму, що нагадує свист.

Сема́нтика, semantics (від грец. *sēmanticos* – 'який має значення'). 1. Значення мовної одиниці – слова, морфеми, словосполучення, фразеологізмів, речень. Семантика слова складається з лексичного значення, що становить індивідуальну змістову ознаку. *Стіл* і *парта* – слова з різним лексичним значенням – називають різні предмети. У розрізненні повнозначних частин мови поряд із морфологічними й синтаксичними ознаками ураховується семантика: клас іменників має значення предметності, дієслів – дії і стану, прикметників і прислівників – ознаки: прикметники передають ознаку предметності, прислівники – ознаку дії і стану. Речення містить певне повідомлення про якусь ситуацію. Це й складає його семантику, сформовану відповідними мовними засобами, як-от: а) *Учень читає книгу*, б) *Світає*, в) (Пролунав дзвінок) *Перерва*. 2. Розділ мовознавства, що вивчає значення мовних одиниць та зміну цих значень.

Семантико-синтаксичні відношення в складних реченнях, semantic-syntactic relations within a compound sentence. Семантичні й синтаксичні відношення, що встановлюються між предикативними частинами (простими реченнями) складних речень. Це відношення єднальні, зіставні, протиставні, розділові та ін. у складносурядних реченнях (*див.* **складносуря́дні ре́чення**), відношення причини, мети, часу, місця, допусту та ін. у складнопідрядних реченнях (*див.* **складнопідря́дні ре́чення**), відношення з'ясувальні, часу, наслідку, умови та ін. (*див.* **безсполучнико́ві ре́чення**).

Сема́нтико-синтакси́чні відно́шення у словосполу́ченнях, semantic-syntactic relations within a phrase. Семантико-синтаксичні відношення між словами словосполучень, у яких відображені відношення між предметами і явищами дійсності. Відношення між словами можуть вказувати на предмет і його ознаку (*цікава книга*), на дію і предмет, на який вона переходить (*читати книгу*), на дію і його ознаку (*читати вголос*). Узагальнено ці відношення зведені до трьох основних типів: означальні (атрибутивні), об'єктні, обставинні. Означальні (атрибутивні)

відношення ґрунтуються на поєднанні одиниць, що виражають предмет і його ознаку: *корисна розмова, моя школа, третій клас; книга сестри, школа в центрі міста* (*див.* **означáльні відно́шення**). Об'єктні відношення між компонентами словосполучень представлені семантичною моделлю – «дія і предмет або особа, з якими вона (дія) пов'язана»: *писати твір, довіряти другові* (*див.* **об'єктні відно́шення**); обставинні відношення передають значення часу (*прийти своєчасно, повернутися увечері*), місця (*жити за містом, перебувати в кімнаті*), причини (*пропустити заняття через хворобу*), мети (*зробити на зло*) (*див.* **обста́винні відно́шення**).

Семанти́чний, semantic (від грец. *sēmanticos* – 'який має значення'). Той, що має значення. За участю цього прикметника утворюють словосполучення: *семантичний рівень* (зокрема, лексичний, морфологічний, синтаксичний, крім фонетичного (*див.* **рі́вні мо́ви**)), *семантичний аналіз* (розгляд слів за відношенням їх до позначуваних ними предметів, процесів, ознак), *семантична калька* (*див.* **ка́лька**), *семантичне поле* (сукупність слів, що утворює семантичний ряд, напр., семантичне поле часу: *день, тиждень, місяць, рік*).

Семасіоло́гія, semasiology (від грец. *sēmasia* – 'значення', 'смисл' + *logos* – 'поняття', 'вчення'). Те саме, що **семантика 2.**

Семіо́тика, semiotics (від грец. *sēmeîon* – 'знак', 'ознака'). Наука, яка вивчає різні знакові сигнальні системи, що використовуються для передання інформації. Інформаційними знаковими системами, за допомогою яких здійснюють спілкування, є природна мова, обрядові системи вираження думок і почуттів, система жестових, світлових, речових й інших сигналів. Дорожні знаки містять різну інформацію: «обережно, діти», «зупинка заборонена», «нема проїзду». В етиці «встати перед жінкою, що підійшла і звертається до чоловіка» – значить «висловити повагу». Серед жестів, напр. у східних слов'ян, відомі знаки: кивок головою зверху вниз – означає «так», похитування голови вправо-вліво – «ні». Але найпоширенішою, найдосконалішою знаковою системою в переданні думок і почуттів є природна мова людей, що і зумовлює взаємозв'язок мовознавства та семіотики. У мовознавстві використовують положення семіотики: протиставлення всіх основних одиниць мовної системи – морфем, слів, речень. Зокрема, з урахуванням семантики морфеми поділяються на словотворчі й словозмінні, слова – на повнозначні й неповнозначні, речення – стверджувальні та заперечні.

Семі́то-хамі́тські мови, Semitic and Hamitic language – *див.* **афразі́йські мо́ви**.

Середній рід, neuter gender – *див.* **рід грамати́чний**.

Середньоязико́вий [й], dorsal. Таку назву цей приголосний одержав тому, що при його утворенні середня частина спинки язика наближається до твердого піднебіння, завдяки чому виникає щілина, через яку проходить струм повітря (*див.* рис. 25).

Рис. 25. Артикуляція середньоязикового [й]

Його класифікаційні ознаки: за місцем артикуляції – середньоязиковий, за участю голосу і шуму – сонорний, за способом творення – щілинний. Місце в слові – перед голосними [**а**], [**е**], [**і**], [**у**], на письмі таке поєднання позначається літерами **я**: *яма* [*йа́ма*], *моя* [*мойа́*]; *сім'я* [с'*імйа́*]; **є**: *Євген* [*йе*^{и}*ўге́н*], *своє* [*свойе́*], *б'ється* [*бйе́ц'*:*а*]; **ї**: *їжак* [*йіжа́к*], *бої* [*бойі́*], *в'їзд* [*вйізд*]; **ю**: *юнак* [*йуна́к*], *стою* [*сто*^{у}*йу́*], *в'юн* [*вйун*]. Донедавна у шкільних підручниках літери **я, ю, є, ї** називали йотованими. Ураховувалося те, що вони передають два звуки, перший з яких [й] на письмі позначається літерою, назва якої «йот». Зараз від цього терміна відмовилися з огляду на те, що перелічені літери передають два звуки лише на початку складу. В інших випадках вони вказують на пом'якшену вимову попереднього приголосного, передаючи голосний: *сядь* [*с'ад'*], *тютюн* [*т'ут'ю́н*], *синє* [*си́н'е*]. Для позначення голосного [**о**] і середньоязикового [**й**] окремої літери немає, тому їхнє поєднання передається сполученням двох літер – **йо**. Це сполучення пишеться на початку слів (*його, Йосип*), після голосних (*бойовий, чайок*), після твердих приголосних (*Соловйов, серйозний*), після м'якого знака (*батальйон, мільйон*). В усіх випадках це початок складу.

Си́ла зву́ка, sound intensity. Акустична (інакше – звукова, тобто та, що сприймається на слух) характеристика звука. Її визначає амплітуда (розмах) коливання голосових зв'язок, що залежить від ступеня посилення чи послаблення видихуваного з легень повітря: чим більша

амплітуда, тим сильніший звук. Наголошені голосні в українській мові сильніші за ненаголошені: повітряний тиск у їхній вимові більш інтенсивний, ніж у ненаголошених. Втрата сили звучання голосного в ненаголошеній позиції зумовлює невиразну вимову, як у словах *село* [*се*^{и}*ло́*], *переджнив'я* [*пе*^{и}*ре*^{и}*джни́ўйа*], *зозуля* [*зо*^{ы}*зу́ля*]. Те саме, що **інтенси́вність**.

Сингармоні́зм, vowel harmony (від грец. *syn* – 'разом' + *harmonia* – 'співзвучність'). Уподібнювання кореневому голосному голосних, що входять до складу суфіксів. Цей фонетичний процес індоєвропейським мовам не властивий. Він діє у **фіно-угорських** і **тюркських** мовах, у яких суфікси не мають сталих голосних: вони залежать, як правило, від голосного кореня. У турецькій мові, напр., немає закінчень, що за ними, як в українській, визначають число або відмінок (однина, множина), а є суфікси множини, суфікси певного відмінка – родового, давального та ін. У турецькій мові є суфікс множини, голосний у якому залежить від того, який голосний наявний у корені-основі, напр.: *даш* (камінь) – *даш**лар*** (камені), *ев* (будинок) – *ев**лер*** (будинки). Від кореневого голосного залежить голосний не лише суфікса множини, а й суфікса відмінка. У турецькій мові суфікс місцевого відмінка *да*, що приєднаний до іменника *ода* (кімната), зберігає голосний **а**, бо такий звук наявний в корені *одада* (в кімнаті), і залишається з **а** у формі множини: *одаларда*. Зате в слові *ев* (будинок) голосні суфіксів множини й місцевого відмінка вирівнюються до голосного кореня **е**: *евлерде*. У цьому й виявляється співзвучність, інакше – гармонія голосних. За ознакою однотипних голосних можна розпізнавати значну кількість запозичених із тюркських мов слів, як-от: *базар, башмак, карман, кабала, войлок, сундук*. Однак **тюркізми** існують не тільки в такому фонетичному оформленні. Слова *башлик, орда, бариш, барсук* за походженням тюркські, проте гармонії голосних не мають.

Синкрети́зм, syncretism (від грец. *Synkretismōs* – 'поєднання'). Поєднання в одній мовній одиниці будь-якого рівня кількох ознак. На словотворчому рівні окремі префікси й суфікси можуть виконувати словотворчу і формотворчу функції: префікс *при-* виконує словотворчу і формотворчу роль. У парі *приїжджати* і *приходити* – роль словотворча – слова семантично різні. У парах семантично однакових *приїжджати – приїхати* і *приходити – прийти* він бере участь у формотворенні недоконаного і доконаного виду. На синтаксичному рівні синкретизм наявний у складнопідрядних реченнях часу, що поєднують у собі ознаки умови, пор.: *Коли весело живеться, до роботи серце рветься* (народна творчість).

Синóніми, synonyms (від грец. *synonymos* – ‘однойменний’). Різні за звуковим складом слова, що будучи спільними за лексичним значенням, відрізняються семантичними (значеннєвими) відтінками або стилістичним забарвленням. За виконуваними в мовленні функціями синоніми поділяють на ідеографічні, стилістичні й семантико-стилістичні. Ідеографічні (від грец. *idea* – ‘поняття’), або семантичні, синоніми – це стилістично нейтральні слова, які відрізняються відтінками значення. Вони наявні в усіх (крім числівника) повнозначних частинах мови: *актор* (виконавець ролей у театрі й кіно) – *артист* (людина, яка обрала професію публічного виконання творів мистецтва)*; останній* (такий, після якого немає іншого подібного) – *кінцевий* (завершальний)*; усякий* (кожний) – *будь-який* (байдуже який)*; остигати* (поступово ставати холодним) – *холонути* (замерзати)*; особливо* (надзвичайно) – *своєрідно* (не схоже на інших). Стилістичні синоніми – слова, що збігаються в значенні, але відрізняються належністю до різних стилів або експресивними відтінками. Присвійний прикметник *батьків* стилістично нейтральний, поширений в усіх стилях, тимчасом як синонім до нього *отчий* вживається лише в художньому стилі з урочисто піднесеним значенням: *Серця ми гартували В горнилі канонад на полі бойовім, Коли в наш* ***отчий*** *край удерлись злі навали* (П. Дорошко). Стилістичними синонімами виступають у зіставленні зі стилістично нейтральними слова зі значенням поетичності: *щоки* – ***ланіти***, згрубілості: *обличчя* – ***пика***. Семантико-стилістичними синонімами вважають слова, що відрізняються не лише значеннєвими відтінками, а й стилістичним забарвленням. На відміну від стилістично нейтрального слова *їсти* синонім *жерти* стилістично забарвлене (згрубіле) і семантично дещо відмінне: *жерти* означає ‘жадібно їсти’.

За загальним значенням, спільним для різнофункційних синонімів, вони об’єднуються в одну групу – синонімічний ряд, що містить синоніми однієї частини мови: *обрій*, *горизонт*, *крайнеба*, *небозвід*; *сміливий*, *відважний*, *хоробрий*, *безстрашний*, *доблесний*; *говорити*, *розмовляти*, *казати*, *гомоніти*, *балакати*, *варнякати*. У кожному гнізді виділяється стрижневе слово, або *домінанта* (лат. *dominant* – ‘панівний’). Воно виражає основну ознаку загального значення, є найменш обтяженим стилістичним забарвленням. У наведених прикладах перше слово – домінанта. Маючи значеннєві й стилістичні відмінності, синоніми певного гнізда в тексті не завжди взаємозамінні. У синонімічному гнізді *говорити*, *балакати*, *шептати*, *базікати* немає жодного слова, яке можна замінити іншим, бо кожне з них семантично своєрідне, стилістично забарвлене: *говорити* – експресивно нейтральне; *балакати* – вживається у зниженому значенні (*балакати казна-що* – з усного мовлення);

шептати – говорити притишено; *базікати* – експресивно насичене, означає «переливати з пустого в порожнє». Є, проте, взаємозамінні слова: *азбука – алфавіт*, *воротар – голкіпер*, *чорногуз – лелека*, *названий – зазначений – указаний*. У них немає відмінних додаткових значеннєвих чи експресивних відтінків. Їх називають словами-дублетами або абсолютними синонімами.

Крім постійних, усталених синонімів, виділяють ще контекстуальні синоніми, тобто слова, які лише в певному контексті (словесному оточенні) виступають як синоніми. Поза контекстом слово *друг* не може вважатися синонімом до слів *захисник*, *поборник*, а в реченні *Співай, поете, будь завжди хорошим другом правди* (В. Сосюра) в умовах переносного вживання між ними встановлюються синонімічні відношення: *друг правди* – це *захисник, поборник правди*.

Синоні́міка, synonymics – те, що **синоні́мія.**

Синоні́мічне гніздо́, synonymic chain – *див.* **сино́німи.**

Синоні́мічний ряд, synonymic chain – *див.* **сино́німи.**

Синоні́мічний словни́к, thesaurus – *див.* **словни́к.**

Синоні́мія, synonymy (від грец. *synōnymia* – ‘одноіменність’). Тотожність або близькість значень різних за звучанням афіксів, слів, фразеологічних одиниць, синтаксичних конструкцій при наявності відмінностей у значеннєвих відтінках і стилістичному забарвленні. Синонімія префіксів: різні за звучанням префікси передають однакове лексичне і граматичне значення: ***за****лизувати* – ***об****лизувати*; синонімія суфіксів: *школяр****ка*** *– учен****иця***; синонімія флексій (закінчень): *батьк****а*** *– собак****и*** (розрізнення родового відмінка іменників чоловічого роду); синонімія лексична (*див.* **синоніми**); синонімія прийменників: ***стосовно*** *вашої думки* – ***щодо*** *вашої думки*; синонімія сполучників: *і – та* (у значенні **і**) , *якщо – коли*, *оскільки – раз*; синонімія синтаксична (*див.* **синтакси́чні сино́німи**); синонімія фразеологічна (*див.* **фразеологі́чні сино́німи**).

Синта́гма, phrase (syntagma) (від грец. *syntagma* – ‘разом побудоване, поєднане’). Інтонаційно оформлена семантико-синтаксична одиниця висловлення, виражена окремим чи групою слів, членування на які залежить від контексту, від завдань повідомлення. Синтагма може становити ціле просте речення, пор.: *А осінь хвора* (Л. Костенко),

чи предикативну частину складного речення, як-от: *Дзвенить у зорях небо чисте,* | *Палає синім льодом шлях* (Д. Павличко), а може дорівнювати словосполученню чи окремому слову: *Орлицею* | *на бій летіла ти,* | *добросердна,* | *а не зла* (М. Драй-Хмара). Останній зразок виділення синтагм не вичерпує можливих варіантів поділу цього висловлення на синтагми. Він залежить від змісту, який хоче передати комунікант.

Си́нтаксис, syntax (від грец. *syntaxis* – 'побудова', 'поєднання', 'зв'язок', 'порядок'). 1. Розділ граматики, який висвітлює способи поєднання слів у словосполучення і речення, характеризує типи словосполучень і речень, а також розглядає поєднання простих речень у складні, їхні значення і функції. Основними синтаксичними одиницями є словосполучення, речення (просте і складне). У них різне призначення. Речення служить для передачі висловлення, воно є головною одиницею синтаксису, яка виконує важливу функцію мови – комунікативну, тобто функцію спілкування, порозуміння, висловлення думок. Ніякі інші синтаксичні одиниці такої функції не виконують. Словосполучення – один із компонентів речення, воно виконує в реченні ту саму функцію, що й слово: називає предмети, ознаки, дії, тому словосполучення можна згорнути в одне слово: *дружина сина – невістка; почати говорити – заговорити.* Отже, словосполучення виконує номінативну функцію, як і слово.

2. Синтаксична будова, сукупність наявних у мові закономірностей, що регулюють будову синтаксичних одиниць і їхнє функціювання в мовленні. У цьому значенні цей термін увіходить у синтаксис мови, яким визначається об'єкт дослідження, тобто ті синтаксичні одиниці, що є предметом синтаксису як розділу граматики.

Синтакси́чний зв'язо́к, syntactic connection. Формальний зв'язок слів, що служить для вираження відповідними мовними знаками взаємозалежності компонентів словосполучень і речень. Розмежовують чотири типи синтаксичного зв'язку: сурядний, підрядний, координацію і недиференційований. Сурядний зв'язок поєднує граматично рівноцінні й рівноправні мовні одиниці. Такими є однорідні члени речення: а) з'єднані без сполучників, тільки інтонацією – *Грицько був хлопець «геройський», як говорили про нього на селі:* ***рослий, сильний, відважний*** (А. Головко); б) пов'язані сполучниками й інтонацією – *Зло убиває* ***доброту і любов*** (Н. Бондар). Предикативні частини складносурядних речень також поєднуються сурядним зв'язком, формальним показником якого служать сурядні сполучники (**і, та, а, але** та ін.): *Життя іде і все без коректур, і час*

летить, не стишує галопу (Л. Костенко). Сурядний зв'язок визначають і в безсполучникових складних реченнях відкритої структури з перелічувальним значенням, як-от: *Летять хмарки в блакиті неозорій, шумлять листки зелених верховіть* (В. Сосюра). Предикативні частини в таких реченнях незалежні, бо вони становлять перелік предметів (*хмарки, листки*) і дії (*летять, шумлять*), тобто рівноправні, що і є ознакою сурядності. Підрядний зв'язок репрезентує залежність однієї мовної одиниці від іншої. Типи підрядного зв'язку в словосполученнях: узгодження (*рідна мова*), керування (*дивився фільм*), прилягання (*прийти надвечір*). Складнопідрядні речення засновані на зв'язку підрядності: у них підрядна частина підпорядкована головній: *Сьогодні я такий веселий, **що молодіти хочу знов*** (В. Сосюра). Формальними показниками підрядності в складнопідрядних реченнях виступають сполучники підрядності, серед них: причинові – *через те що, завдяки тому що;* мету – *для того щоб, щоб* та ін., а також **сполучні слова**. Підрядний зв'язок убачають і в безсполучникових реченнях, у яких форма наказового способу в зумовленій частині у співвіднесенні з умовним або дійсним способом набуває значення граматичного зв'язку підрядності: *Прийди я раніше, все було б інакше*.

До синтаксичного зв'язку у двоскладному простому реченні або в двоскладній предикативній частині (головному чи підрядному реченні) належить зв'язок між підметом і присудком, що називається координацією. Недиференційований зв'язок позбавлений ознак сурядності чи підрядності, виявлюваних сурядними чи підрядними сполучниками, властивий безсполучниковим складним реченням. Про семантико-синтаксичні відношення їхніх предикативних частин (простих речень) *див*. **безсполучнико́ві склад́ні ре́чення**.

Сема́нтико-стилісти́чні сино́німи, semantic-stylistic synonyms – *див*. **сино́німи**.

Синтакси́чні одини́ці, syntactic units. Елементи синтаксичної будови мови. Їх прийнято ділити за функцією і за структурою. За функційними ознаками виділяють лише дві одиниці: речення, яке виконує комунікативну функцію, і словосполучення, що функціює як номінативна одиниця (номінативна функція – це функція називання). За структурними ознаками виділяють п'ять одиниць: від елементарної будови до найскладнішої. Вони складають синтаксичну будову мови, у якій кожна наступна одиниця «будується» на базі попередньої. У цьому переконує перелік одиниць, що формують синтаксичну ієрархію (розташування частин). Це: синтаксична

словоформа, словосполучення, просте речення, складне речення. У науковому синтаксисі до них додається ще складне синтаксичне ціле (*див.* **надфра́зна є́дність**).

Синтаксичні синоніми, syntactic synonyms. Конструкції, близькі за значенням, але передавані різними синтаксичними одиницями. Синонімічними можуть бути: 1) словосполучення: *вправи з орфографії – орфографічні вправи; шторм у дев'ять балів – дев'ятибальний шторм;* 2) підрядна означальна частина і дієприкметниковий зворот: *В степах, **які повів свіжий туманець**, бовваніють зелені острови сіл у садках* (О. Гончар) – *В степах, **повитих свіжим туманцем**, бовваніють зелені острови сіл у садках*; 3) дієприслівниковий зворот й обставинна підрядна частина: ***Міст останній зірвавши**, фашисти сховалися в Буду* (Л. Первомайський) – ***Коли останній міст був зірваний**, фашисти сховалися в Буду* (довідка: столиця Угорщини Будапешт поділена Дунаєм на дві частини, правобережна з них має назву Буда, лівобережна – Пешт); 4) складносурядне й безсполучникове: *Уже давно стояла ніч над землею, і зорі виблискували з темного неба* (Панас Мирний) – *Уже давно стояла ніч над землею – зорі виблискували з темного неба*; 5) складнопідрядне умови й безсполучникове умови: *Як не буде птахів, то і людське серце стане черствим* (М. Стельмах) – *Не буде птахів – людське серце стане черствим*.

Синтети́чна фо́рма сло́ва, synthetic word form (від грец. *synthetikos* – 'той, що поєднує', 'поєднувальний'). Форма слова, у якій об'єднані морфеми семантичного й граматичного значення (корінь й афікси), з'єднані в одну словоформу для вираження певного лексико-граматичного значення. Їх називають простими формами на противагу складеним, тобто **аналітичним формам**, пор. просту форму майбутнього часу *напишу* зі складеною (аналітичною) *буду писати*; просту форму ступенів порівняння: проста – чорніший, складена – більш чорний. Мови, у яких переважають синтетичні форми, називаються **синтетичними мовами**.

Синтети́чні мо́ви, synthetic languages (від грец. *synthetikos* – 'той, що поєднує; поєднувальний'). Мови, у яких граматичні відношення виражаються словоформами без допомоги службових слів. *Пор.* **аналіти́чна фо́рма сло́ва**. Типово синтетичними були старописемні мови: грецька, санскрит, латинська, старослов'янська. Із сучасних індоєвропейських мов синтетичний лад мають, зокрема, українська, білоруська,

литовська, німецька. Однак чистого синтетичного ладу серед сучасних індоєвропейських мов немає. У кожній із них, у тому числі й українській, уживаються аналітичні одиниці (*див.* **аналіти́чні мо́ви**). Напр., в українській мові одна з трьох форм майбутнього часу має аналітичну будову – *буду вчитись, будеш учитись;* форма умовного способу не уявляється без частки **би (б):** *ходив би, писав би.* Але аналітичних форм значно менше, тому за більшістю синтетичних форм українську мову відносять до синтетичних мов.

Синхроні́я, synchrony (від грец. *syn* – 'разом' і *chronos* – 'час', що перекладають як 'одночасовість'). Вивчення мови в певному часовому зрізі її історії (одного чи двох століть) або сучасного стану. Мета дослідження: виділивши для аналізу один зі зрізів історії мови (наприклад, 14 чи 17 століття), описати дібрані з історичних пам'яток мовні одиниці в системному зв'язку, щоб довести їхню наявність і функції в мові певної історичної доби. Синхронним зрізом може стати й сучасна мова. Сучасні наукові граматики, вишівські й шкільні підручники з української чи будь-якої іншої мови становлять зразки синхронного описування системи мови на сучасному етапі їхнього розвитку. Синхронія протиставляється **діахронії**, яка визначає дослідження мови в процесі історичного розвитку від давнини до сучасності.

Синхро́нний пере́клад, synchronic translation (від грец. *syn* – 'разом' і *chronos* – 'час' = 'одночасовість'). Різновид перекладу, який здійснюється миттєво в усній формі. В установах Організації Об'єднаних Націй, на засіданнях міжнародних форумів (з'їздів, конференцій, конгресів, самітів), під час зустрічей глав держав застосовують синхронний переклад за допомогою перекладача-синхроніста, який одночасно зі сприйняттям усного повідомлення однією мовою усно передає його іншою.

Систе́ма мо́ви, language system (від грец. *systēma* – 'утворення'). Сукупність взаємопов'язаних і взаємозумовлених історично складених одиниць різних мовних рівнів (фонетичного, лексичного, морфологічного, синтаксичного), об'єднаних у категорії за типовими протиставлюваними відношеннями. На рівні фонетичному систему складають протиставні одиниці: голосні / приголосні, дзвінкі / глухі; на лексичному – однозначні / багатозначні слова, синоніми / антоніми; на морфологічному – однина / множина, недоконаний / доконаний вид; на синтаксичному – двоскладне / односкладне, просте / складне речення. У кожної мови свій набір протиставлюваних одиниць, за яким установлюється своєрідна система. У фонетичній системі французької мови є голосні

довгі й короткі, в українській мові такого протиставлення немає. Наявність у мовах світу фонетичних, лексичних, морфологічних, синтаксичних систем дозволяє кваліфікувати мову як систему систем.

Сім'я́ мов, language family. Сукупність мов, схожість яких пояснюється спільністю походження: вони походять від однієї прамови (мови-основи). Мовознавці нараховують близько двадцяти сімей мов, кожна з яких мала свою прамову. Застосування порівняльно-історичного методу до вивчення історично споріднених мов дозволило визначити існування, зокрема, індоєвропейської прамови, з якої утворилась індоєвропейська сім'я мов; тюркської прамови, на основі якої витворилась тюркська сім'я мов; фіно-угорської прамови, від якої пішла фіно-угорська сім'я мов. Прамови були і в кавказькій, афразійській, тібето-китайській та інших сім'ях мов. Сім'ї діляться здебільшого на групи мов. Напр., індоєвропейська сім'я обіймає слов'янські, германські, романські, іранські, балтійські та ін. групи мов, що у свою чергу розпадаються на підгрупи. Зокрема, слов'янська група складається зі східнослов'янської, західнослов'янської і південнослов'янської підгруп. До підгруп входять окремі мови: до східнослов'янської – живі українська, російська й білоруська; до західнослов'янської – польська, чеська, словацька, сербо-лужицька; до південнослов'янської – болгарська, македонська, сербська, хорватська, словінська. Сім'ю мов може становити одна мова. В індоєвропейській сім'ї такою є вірменська мова. Ступінь близькості мов, що належать до однієї сім'ї, різна: у межах індоєвропейській сім'ї є мови близькоспоріднені, напр., українська, російська й білоруська, є більш віддалена спорідненість – це українська й польська, українська й чеська, ще більш віддаленими є мови українська й німецька, українська й французька.

Singularia tantum. Розряд іменників, що вживаються тільки в однині – *див.* **однина́**.

Скла́дена фо́рма сло́ва, analytical form (від грец. *analytikos* – 'розчленований') – *див.* **аналіти́чна фо́рма.**

Скла́дений при́судок, compound predicate – *див.* **при́судок скла́дений дієсло́вний, при́судок скла́дений іменни́й**.

Скла́дений числі́вник, compound numeral. – *див.* **числі́вник**.

Складне́ багатокомпоне́нтне ре́чення, composite sentence – *див.* **Багатокомпоне́нтне складне́ ре́чення**.

Складне́ ре́чення, composite sentence. Синтаксична структура, утворена з двох або кількох предикативних частин, кожна з яких за будовою подібна до простого двоскладного (у якому є підмет і присудок) або простого односкладного (з одним головним членом) речення. У складному реченні *Я чув крізь сон,| як тихо плаче твоя зоря в моїх очах* (І. Драч) кожна предикативна частина за будовою є простим двоскладним реченням (підмет і присудок виділені). Складне ж речення *Давно забуто, що є життя, є світ і є ти* (В. Симоненко) побудоване з одного односкладного й трьох двоскладних. За способом об'єднання частин складного речення в одне граматичне ціле розрізняють сполучникові (складносурядні й складнопідрядні) і безсполучникові складні речення. Речення, утворені з двох предикативних частин, визнаються конструкціями мінімальної структури: *Мати тоді сита, коли діти не голодні*. Речення, що мають у своєму складі три і більше предикативних частин, мають назву багатокомпонентних складних речень. Такими є речення: *Отак Марко і зустрівся після довгої розлуки з селом, | про яке геній людства писав, | що на Україні воно схоже на писанку* (М. Стельмах), яке складається з головної і підрядних предикативних частин: означальної і з'ясувальної.

Складне́ ре́чення зме́шаного ти́пу, compound-complex sentence. – *див.* **складнопідря́дне ре́чення з кількома́ підря́дними.**

Складне́ синтаксе́ме, paragraph – *див.* **надфра́зна є́дність**.

Складне́ сло́во, compound word. Слово, утворене поєднанням двох або кількох слів, коренів чи основ і використовуване як окрема лексична одиниця. Найчастіше складні слова утворюються за допомогою єднальних голосних [**о**] і [**е**]: *тисяч**о**ліття, вод**о**постачання; земл**е**мір, коз**е**ріг, крає**в**ид* (фонет. транскр. [край**е**вид]) або без єднального звука: *дев'ятирічка, собівартість*. Найбільш поширеними в українській мові конструктивними типами є двокомпонентні складні слова – іменники і прикметники: *міномет, життєпис; стоголосий, тримісячний*, рідше трикомпонентні: *веломотоспорт, коксохімзавод*. Складними вважають слова, одну з основ яких становлять **афіксоїди**, зокрема *-граф, -лог, -ман: біо**граф**, гео**граф**, нарко**ман**, кабо**ман**, філо**лог**, нефро**лог***. Подвоєння слів також є засобом утворення складних слів: *білий-білий* ('дуже білий'), *ледве-ледве, мало-помалу, як-не-як*. Відношення між компонентами складного слова в одних випадках співвідносні із сурядним відношенням синтаксично рівноправних одиниць: *південно-західний* (тобто і південний, і західний), *блакитно-білий*

прапор, *українсько-англійський*, в інших – співвідносні з підрядним відношенням синтаксично нерівноправних одиниць: *лівобережний* (від *лівий берег*), *легкоатлетичний* (від *легка атлетика*), *лісосплав* (від *сплавляти ліс*).

Складни́й числі́вник, complex numeral – *див.* **числі́вник**.

Складнопідря́дне ре́чення, complex sentence. Різновид складних речень, для якого характерна синтаксична нерівноправність предикативних частин: її формують підрядні сполучники або сполучні слова: *І де в світі тая сила,* ***щоб*** *в бігу його спинила* (І. Франко), *Щасливий той,* ***кому*** *пером дано небачене у звичному відкрити* (Д. Павличко). В обох реченнях друга предикативна частина залежна від першої, на що вказують сполучник *щоб* і сполучне слово *кому*. Залежну, підпорядковану частину традиційно називають предикативною частиною. За характером пояснення підрядними предикативними частинами головних предикативних частин складнопідрядні речення поділяються на нерозчленовані і розчленовані. Нерозчленованим є складне речення, у якому підрядна частина прикріплюється до слова чи словосполучення в головній частині, означаючи, доповнюючи або конкретизуючи його: *Поганий той* ***учений, який не мріє про відкриття*** (І. Цюпа), *Ти викажи все* ***те, що ми не вміємо сказати*** (Л. Костенко). Зв'язок у цих частинах настільки тісний, що підрядна частина становить продовження головної, яку не можна уявити ізольовано (*Поганий той учений* – несамостійна частина, бо потребує пояснення слова *учений* (який учений?); *Ти викажи все те* – не зрозуміло, що ж таке *все те*). Нерозчленованими є речення: означальні, з'ясувальні. Назву розчленовані одержали складнопідрядні речення, у яких підрядна частина (підрядне речення) відноситься до головної в цілому, як-от: *А ми ще, друзі, вернемось з боїв,* ***бо кров у нас гаряча, ми живучі*** (П. Дорошко), *Мене ліси здоров'ям напували,* ***коли бродив у їхній гущині*** (В. Симоненко). Приклади доводять, що зв'язок між частинами вільний, оскільки головна частина виражає відносно закінчену думку, може існувати без підрядної. Головна частина першого речення *А ми ще, друзі, вернемось з боїв* може сприйматися як закінчене речення. Може й поширюватися, але різними видами підрядних частин, пор.: *А ми ще, друзі, вернемось з боїв, щоб розпочати нове життя; А ми ще, друзі, вернемось з боїв, коли здобудем перемогу.* Таке стає можливим тому, що підрядна частина не залежить від якогось слова головної, а відноситься до головної в цілому. Звідси й назва «розчленовані структури». Значення підрядної частини, а значить, її вид, визначається завдяки сполучникам і сполучним словам. Відповідно до сполучників цей розряд складнопідрядних обіймає речення: допустове, відповідності, мети,

місця, міри і способу дії, наслідкове, порівняльні, причини, умови, часу і речення з приєднувальною (супровідною) частиною.

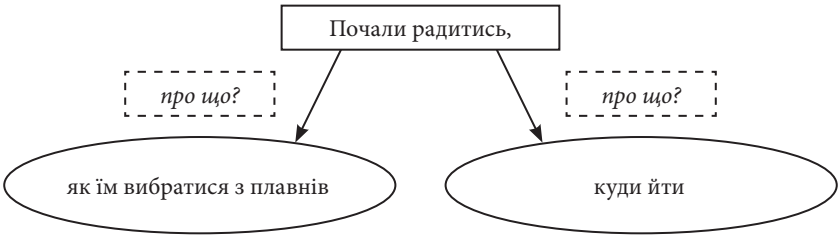
Складнопідря́дне ре́чення відпові́дності, comparative correlative clause. Речення, у яких події і дії в обох предикативних частинах взаємно співвіднесені, уподібнені в тому, що одна з них розгортається пропорційно другій, співвідносячи їхні кількісні та якісні характеристики. Таке відношення притаманне реченням, частини яких поєднані сполучниками ***чим … тим*** та ***що … то*** і в обох частинах яких при них уживаються форми ступенів порівняння прислівників і прикметників, обов'язкові в цих реченнях: ***Чим*** *далі забиралися в степ,* ***тим*** *все тривожніше ставало навкруги* (О. Гончар), ***Що*** *холодніша вода,* ***то*** *тепліше з неї виходити* (В. Шкляр). У них значення пропорційного розгортання подій створюють сполучники в єдності з формами вищого ступеня прислівників в обох частинах першого прикладу і формами вищого ступеня прикметника (в першій частині) і прислівника (в другій частині) другого зразка.

Складнопідря́дне ре́чення допусто́ве, complex sentences with a concessive clause. Речення, у підрядній частині якого вказують на умову, всупереч якій здійснюється висловлене в головній частині. У реченні ***Хоча була північ****, спати не хотілось* (І. Цюпа) стверджується, що не хотілося спати, незважаючи на те, що була північ, тобто всупереч нічному часу, коли хочеться спати. Підрядна допустова частина приєднується до головної сполучниками *хоч* (*хоча*), *хай* (*нехай*), складеними сполучниками *незважаючи на те, що, дарма що* і може стояти перед головною, після головної і всередині неї: перед головною – ***Хай виє вітер і шаленіє заметіль*** *– не покинуть бійці своїх постів* (А. Шиян), після головної – *І, настрілявшись, вертались ми щасливі,* ***дарма що промахів чимало в нас було*** (М. Рильський), усередині головної – *Начальник бази … сидів ніяково і,* ***незважаючи на те, що був уже немолодою людиною****, мінився в лиці* (І. Сенченко).

Складнопідря́дне ре́чення з кількома́ підря́дними, complex sentence with several clauses. Складне речення, до складу якого входять дві і більше підрядних предикативних частин. Розрізняють три їх типи: 1) речення із супідрядними частинами (реченнями), 2) речення з послідовною підрядністю, 3) речення, що об'єднують супідрядність і послідовну підрядність.

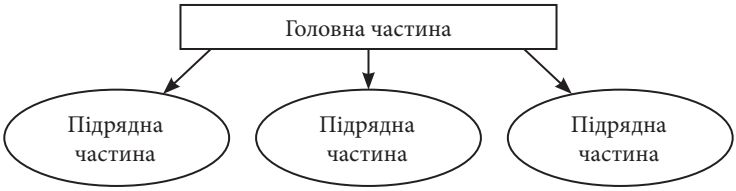
1. Речення із супідрядними частинами – це структури, у яких кілька підрядних частин залежать від однієї головної. Розрізняють супідрядність

однорідну й неоднорідну. 1. Дві або більше підрядних частин одного виду (означальні, умови, мети, часу), що пояснюють слово головної частини або стосуються всього змісту головної частини, формують складнопідрядні речення з однорідною підрядністю. У реченні *Почали радитись, **як їм вибратися з плавнів, куди йти*** (М. Коцюбинський), у якому обидві підрядні частини (вони виділені) залежать від головної, оскільки відповідають на те саме запитання: *радитись* про що?, відповідь: *як їм вибратися…* і *куди йти.* Будову цього речення можна подати в такій схемі:

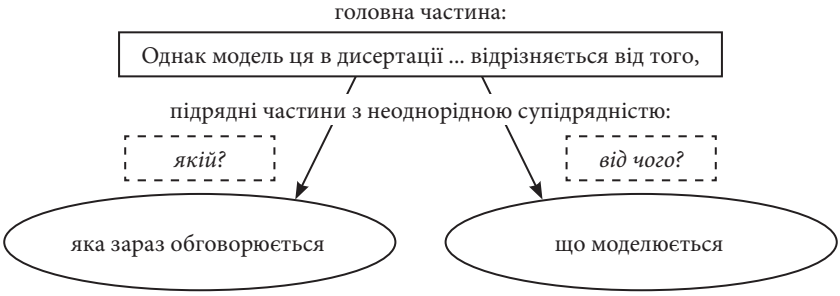

Це приклад з двома підрядними предикативними частинами.

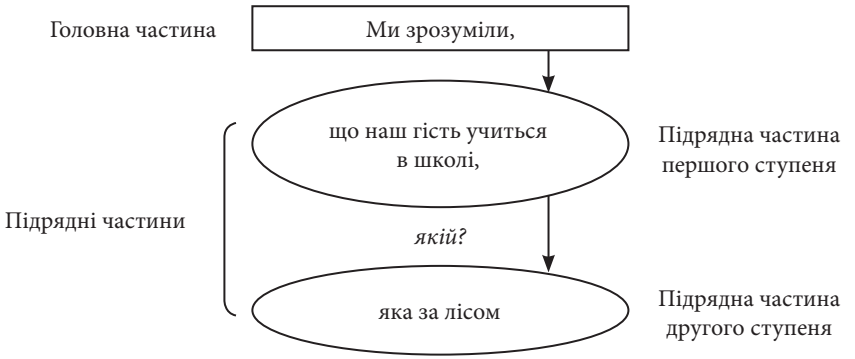
Можлива й більша кількість підрядних частин, пор.: *Я бачив, **як зірниця впала, Як на снігу вона палала, Як сніг, біліший від лілеї, Вночі іскрився біля неї*** (Д. Павличко). Схема відтворює це речення так:

2. До речень із неоднорідною підрядністю належать такі складнопідрядні речення з кількома підрядними, у яких підрядні частини відносяться до різних слів головної частини. Речення *Однак модель ця в дисертації, яка зараз обговорюється, вже надто відрізняється від того, що моделюється* (В. Кисельов) розкривається у схемі так:

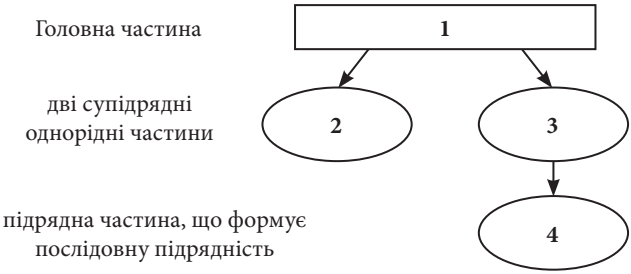

2. У складнопідрядних реченнях із послідовною підрядністю головній частині підпорядкована лише одна підрядна частина, якій підпорядкована друга предикативна частина, а другій – третя і т. д. У складнопідрядному реченні *Ми зрозуміли, що наш гість учиться в школі, яка за лісом* предикативні частини утворюють ланцюг синтаксичних залежностей: перша підрядна пов'язана підрядним зв'язком із головною (*Ми зрозуміли* (що?), *що наш гість учиться в школі* (підрядна з'ясувальна)), друга підрядна частина – з першою (*що наш гість учиться в школі* (якій?), *яка за лісом* (підрядна означальна)). Така підрядність називається послідовною, а підрядні частини – відповідно: підрядна першого ступеня, підрядна другого ступеня. Схема наведеного речення така:

Послідовно підпорядковуватися можуть не дві, а й більше підрядних частин, як у прикладі: *З перших післявоєнних років мені запам'яталось,* ***як*** *ясніли очі в читацькій аудиторії,* ***коли*** *на літературному вечорі оголошували,* ***що*** *має виступати Олесь Гончар* (Л. Новиченко).

3. Речення, що об'єднують супідрядність і послідовну підрядність, демонструє такий приклад: *В тому слові із сонцем і хмелем Про частину мою нагадай,*[1] *Щоб забилося сонце гаряче,*[2] *Щоб тяжка і смаглява рука Затиснула гранату неначе,*[3] *Як тоді, в обороні полка*[4] (А. Малишко). Його схема:

Складнопідря́дне ре́чення з неоднорі́дною супідря́дністю, complex sentences with heterogeneous subordination – *див.* **складнопідря́дне ре́чення з кількома́ підрядними.**

Складнопідря́дне ре́чення з однорі́дною супідря́дністю, complex sentences with homogeneous subordination – *див.* **складнопідря́дне ре́чення з кількома́ підрядними.**

Складнопідря́дне ре́чення з підря́дною прие́днувальною (супровідною) части́ною, complex centence with a subordinate clause that contains an explanation to the content of the main clause. Складнопідрядне речення, у якому підрядна частина містить у собі додаткове повідомлення, пояснення до висловленого в головній частині, яка є цілком завершеною. Засобами зв'язку обох частин служать сполучні слова *що, де, куди, коли, як, внаслідок чого: З самого ранку похмуре небо почало швидко проясню́ватися, обіця́ючи гарний день,* ***що часто трапля́ється ранньої весни*** (А. Яна), *Потапенко витер руки і засмія́вся,* ***від чого його щоки затрусились, а очі сховались далеко в орбіти*** (О. Десняк). Подібні речення не передбачають питань від головної частини, оскільки немає ніяких одиниць, які б вимагали конкретизації підрядною частиною. У цих реченнях підрядна частина відноситься до змісту головної частини в цілому, тому вони розцінюються як розчленовані структури. Їх ще називають супровідними за ознакою того, що підрядна частина в них супроводжує головну частину додатковою інформацією.

Складнопідря́дне ре́чення з послідо́вною підря́дністю, complex sentences with consecutive subordination – *див.* **складнопідря́дне ре́чення з кількома́ підрядними.**

Складнопідря́дне ре́чення з'ясува́льне, complex sentences with an object clause. Головна частина в таких реченнях за змістом становить незавершену структуру, а підрядна стає її смисловим і структурним поширювачем. Незавершеності головна частина набуває тому, що в її складі є слова, які вимагають конкретизації, доповнення, зокрема: *Враз Тимофій почув* (що?), *як забряжчали ворота* (М. Стельмах); *Удав* (що?), *що недочув* (Леся Українка). Опорними словами для підрядної частини, які вона доповнює, найчастіше виступають такі групи слів: 1) слова зі значенням мови, повідомлення – *Учора по радіо* ***передано****, що кінчилася війна* (О. Підсуха), 2) слова зі значенням характеристики внутрішнього стану, почуття, враження – ***Люблю****, коли хвилі шумують, лишаючи слід* (В. Сосюра),

3) слова зі значенням буття, виявлення – ***Буває**, що заведеться в хаті суперечка на міжнародні теми* (М. Рильський). Підрядну частину до головної приєднують сполучники *що*, *щоб*, *як*, *наче*, *мов*, *немов*, *ніби* і сполучні слова *хто*, *що*, *який*, *де*, *скільки*, *куди*, *звідки*.

Складнопідря́дне ре́чення мети́, complex sentences with a clause of purpose. У цьому виді складного речення передається відношення, у якому підрядна частина пояснює, з якою метою відбувається висловлене в головній частині. В оформленні цього відношення беруть участь сполучники *щоб (щоби); для (задля) того, щоб; з тією метою, щоб.* Приклади: *Пішла вночі до ворожки, **щоб** поворожити* (Т. Шевченко), ***Для того, щоб** цілком покорити дівчину, я й вирішив організувати шкільну виставку кращих вишивок* (Ю. Збанацький). Відносно головної предикативної частини підрядна може займати будь-яке місце: перед головною – [*Людині не досить просто жити*]. ***Щоб жити**, потрібна вітчизна, свобода і пісня* (П. Загребельний), після головної – *Нам треба виступити зараз, **щоб підійти і стати табором на Жовтих Водах*** (О. Корнійчук), усередині головної – *Дивлячись під ноги, **щоб не наступити на міну,** бійці підходили до траншеї* (О. Гончар).

Складнопідря́дне ре́чення мі́ри і спо́собу дії, complex sentences with a clause of manner. Підрядна частина складнопідрядного речення міри і способу дії, відповідаючи на запитання ***як? яким способом? якою мірою?*** указує на спосіб протікання дії, на міру вияву ознаки, про що говориться в головній частині. З головною частиною вона з'єднується сполучниками *що, щоб, точно* (усі в співвідношенні з *так, таким способом*, розміщеними в головній частині), а також сполучними словами: а) *як* (у співвідношенні з *так*), б) *скільки, наскільки* (у співвідношенні зі *стільки, настільки*). У реченні *А вийшло **так**, **що** й про неї люди згадали* (Панас Мирний) – підрядна частина пояснює спосіб протікання дії. У реченні ж: *Птахи кружляли над плавнями цілими хмарами і **так** верещали, **що** заглушали шум плавнів* (М. Коцюбинський) – підрядна частина вказує на міру вияву ознаки. Відношення міри передане і в прикладі: *Ти мусиш ризикувати рівно **настільки, наскільки** дозволить комітет* (Ю. Яновський).

Складнопідря́дне ре́чення мі́сця, complex sentences with a clause of place. Складнопідрядне речення, у якому в підрядній частині вказано на місце, напрям, простір, де відбувається те, про що мовиться в головній частині. Підрядна частина місця відповідає

на запитання *де? куди? звідки?* і приєднується до головної сполучними словами *де, куди, звідки*. Є два види будови цих складних речень. Перший: підрядна частина відноситься до всього змісту головної частини, посідаючи будь-яке місце стосовно головної: перед головною – ***Де кров текла козацькая**, трава зеленіє* (Т. Шевченко), після головної – *Ти пішов лейтенантом, **де тане далечінь у холодних огнях*** (В. Сосюра), усередині головної – *Видно, **де дзвенить жайвір**, неба синь бездонну* (Із газети). Другий вид: підрядна частина уточнює обставину місця головної частини, виражену просторовими прислівниками: *там, туди, звідти, всюди, вгорі, уперед, назад*: ***Де воля родиться, там** загиба зневіра* (Д. Павличко).

Складнопідря́дне речення наслідко́ве, complex sentences with a consecutive clause. Складнопідрядне речення, у якому підрядна частина виражає наслідок того, про що повідомлялося в головній частині. Підрядна частина наслідку не відповідає на питання, яке можна було б поставити до одного з членів головної частини: вона пояснює головну частину загалом. З головною частиною вона поєднується сполучником *так що* і стоїть після головної частини, як у прикладі: *Підхопили всі, всі враз і з усіх сил, **так що** й коні шарахнулися набік* (Ю. Смолич); *Погода стояла тепла і сонячна, **так що** шибки на вікнах аж миготіли* (Г. Тютюнник).

Складнопідря́дне ре́чення означа́льне, complex sentences with an attributive clause. Речення, у якому підрядна частина стосується в головній іменника або слова, ужитого в значенні іменника, і відповідає на питання *який? яка? яке?*. Підрядна частина прикріплюється до головної за допомогою сполучних слів ***який, чий, котрий** – То не любов, **яка** не вміє бажати іншому добра* (Р. Третьяков), ***де, куди, звідки, коли** – Десь у глибокому лісі є озерце, **де ти дивишся у дзеркальце*** (В. Голобородько), *Тепер прийшов той час, **коли по щастя йдуть*** (М. Бажан), а також сполучників ***що (що й, що аж), щоб, мов, як, ніби** – Немає хмар таких на світі, **щоб** наше сонце погасить* (І. Муратов). Ужитий у функції сполучника відносний займенник **що** може сполучатися з особовим займенником третьої особи у формі знахідного відмінка, утворюючи сполучникові групи **що його, що її, що їх**: *А хто ж були ті вояки одважні, що їх забрав під прапор свій Спартак* (Леся Українка).

У головній частині до означуваного слова може додаватися вказівний займенник ***той, такий*: *Благословенна **та** ясна **година**, коли буквар до рук бере дитина*** (Д. Павличко). Сполучні слова *який, котрий* здебільшого стоять на початку підрядної частини, але бувають випадки, коли сполучні слова

переносяться всередину підрядної частини: *Фатьма стояла під деревом, тінь од* ***якого вкривала*** *Алі* (М. Коцюбинський). Підрядна означальна частина не може стояти на початку складного речення: її місце після того іменника, якого вона стосується.

Складнопідря́дне ре́чення порівня́льне, complex sentence with a comparative clause. Речення, у якому описуване в головній частині розкривається за допомогою порівняння, сформульованого в підрядній частині : *Зацвіла в долині червона калина,* ***ніби засміялась дівчина-дитина*** (Т. Шевченко). Від головної частини до підрядної, що виражає порівняння, можна поставити питання **як?** Підрядна порівняльна частина з'єднується з головною сполучним словом ***як*** і порівняльними сполучниками *мов, немов, наче, начебто, ніби.* Іноді у підрядній частині пропускається присудок, якщо він лексично подібний. У реченні: *Ускочиш, як жаба в жар* (Ю. Мушкетик) – пропущений присудок, виражений дієсловом (*вскакує*), однаковим з присудком головної частини. Підрядна порівняльна частина може розміщуватися перед головною – ***Як повна квітів чаша золота****, садами Київ гордо розцвіта* (В. Сосюра), після головної – *Сонце привітно світило і гріло,* ***як воно завжди гріє восени*** (Панас Мирний).

Складнопідря́дне ре́чення причи́ни, complex sentence with a causative clause. Складнопідрядне речення, у якому підрядна частина розкриває причину або обґрунтовує те, про що мовиться в головній частині. До головної підрядна частина приєднується сполучниками *бо, тому що, через те що, адже, оскільки.* Найбільш поширеним у більшості стилів є сполучник **бо**. Підрядна частина, що приєднується до головної сполучником **бо**, може стояти лише після головної: *Нам з тобою, видно, по дорозі,* ***бо*** *ішли й нікуди не прийшли* (Л. Костенко). Підрядні частини зі складеними сполучниками (*тому що, через те що, тим що*) розміщуються і перед головними: ***Тому що*** *він був ще малий тягати воду, дід віддав його до ковбасника* (Панас Мирний). Складені сполучники можуть ділитися: перший його компонент – стояти в головній частині, другий – у підрядній: *Я* ***тим*** *повісив сю арфу на вербі,* ***що*** *до нещирих пісень вона не може приграватись* (Леся Українка).

Складнопідря́дне ре́чення умо́ви, complex sentence with a conditional clause. Складнопідрядне речення, у якому підрядна частина, відповідаючи на запитання *за якої умови?*, указує на реальну чи ірреальну умову, за якої відбувається чи могла б відбутися дія

головної частини. За допомогою сполучників *якщо, якже, коли, як* вибудовуються складні речення з реальною умовою: ***Якщо*** *обрид тобі хто, позич йому грошей* (Є. Гуцало). Ірреальну (припустиму) умову формують сполучники *якби, якби-то, коли б*. Присудок головної частини у таких структурах виражається аналітичною формою умовного способу: *Земля* ***здалась би*** *пустинею,* ***якби*** *не шелестіли сосни та дуби* (П. Дорошко).

Складнопідря́дне ре́чення ча́су, complex sentence with a clause of time. Складнопідрядне речення, у яких предикативна частина вказує на час здійснення того, про що говориться в головній частині, і тому від неї до підрядної частини можна поставити запитання: *коли? відколи? з якого часу? до якого часу? як довго?* Формально-граматичними засобами зв'язку в них виступають сполучники *коли, відколи, як, поки, доки, як тільки, в той час як.* Підрядна частина стосовно головної може займати будь-яке місце: перед головною – ***Як*** *ти підносиш на руках дитя, світлішають думки і почуття* (Д. Павличко), після головної – *Моря перелетиш і не впадеш,* ***Допоки*** *буде в серці рідна мова* (Д. Павличко), усередині головної – *Вечірньою добою,* ***коли*** *сонце сідало за далеким чорним лісом, він повертався з роботи на винограднику* (М. Коцюбинський).

Складноскоро́чене сло́во, abbreviation – *див.* **абревіатура**.

Складносуря́дне ре́чення, compound sentence. Речення, що становить об'єднання синтаксично рівноправних предикативних частин, пов'язаних сурядними сполучниками. Завдяки лексичному й граматичному наповненню предикативних частин і участі сполучників сурядності в складносурядних реченнях установлюються відношення: 1) єднальні (це речення зі значенням одночасності, послідовності), у творенні яких беруть участь сполучники **і, та** (в значенні **і**), **і … і, ні… ні, та … та**: *В теплих снах ідуть в полях жита,* ***І*** *зоря над ними йде висока* (М. Вінграновський) – одночасність; ***І*** *ось знову весна,* ***і*** *летять гуси,* ***і*** *вруниться, зеленіє озимина, яка розколоситься влітку;* ***і*** *в ній, сп'янілі від любові, трьохкатимуть перепели* (І. Цюпа) – послідовність; 2) зіставні, які виражають зіставні відношення між сурядними частинами, у них сурядні частини поєднуються за допомогою сполучника **а** в зіставній функції: *На Подолі огні, на Подолі одбиваються в тихім Дніпрі,* ***а*** *над ними хмарки мрійночолі* (В. Сосюра); 3) протиставні (вони характеризуються контрастним змістом сурядних частин), які поєднуються сполучниками **а**, **але**, **та** (у значенні **але**), **проте**, **однак**, **зате**: *Не ясла до коней ходять,* ***а*** *коні до ясел* (Нар. тв.); *Ніяких*

звісток від Юрія не мала, ***проте*** *була переконана, що він десь є* (О. Гончар); 4) розділові (значення розділово-перелічувальні і взаємовиключення супроводжують сполучники **або; чи; або …, або; хоч …, хоч; то …, то; не то …, не то**): ***То*** *вітрець дихне по ниві,* ***то*** *коник в житі засюркотить* (Л. Глібов) – розділово-перелічувальне значення; ***Або*** *не сокіл я,* ***або*** *спалила мені неволя крила* (Леся Українка) – взаємовиключення; 5) градаційності (перехід від нижчого ступеня до вищого, що становить значення слова «градація», передається сполучниками **не тільки…, але й; не лише…, а й; не стільки…, як**): *Бо часом любимо* ***не стільки*** *слово,* ***Як*** *у словах себе понад усе* (Б. Олійник); 6) пояснювальні (пояснювальні відношення виражаються сполучниками **тобто, а саме**, за допомогою яких друга частина розкриває зміст більш загальної першої частини): *Ця невеличка робота носитиме назву «День у дорозі»,* ***тобто*** *буде малювати подорожні картини від ранку аж до ночі* (Панас Мирний); 7) приєднувальні (у будові таких відношень беруть участь сполучники **і(й), та й, а також, та ще** для вираження доповнення): *Обак цього цариця небога, мов опеньок засушений, тонка, довгонога,* ***та ще*** *на лихо, сердешне, хита головою* (Т. Шевченко).

Складове́ письмо́, syllabary – *див.* **письмо**.

Склад пі́дмета, group of subject. Підмет разом із другорядними членами речення, безпосередньо від нього залежними. У реченні *Могутній дух дають важкі часи* (Д. Павличко) склад підмета *важкі часи* складається з підмета й означення. Він співвідноситься зі складом присудка *могутній дух дають*, у якому від присудка *дають* залежить прямий додаток *дух* з означенням при ньому – *могутній. Пор.* **склад при́судка**.

Склад при́судка, group of predicate. Присудок разом із залежними від нього другорядними членами речення. У реченні *Три тополі в орнім полі посадили школярі* (А. Малишко) склад присудка *три тополі в орнім полі посадили*, у якому від присудка *посадили* залежить додаток *три тополі* і обставина *в полі* з означенням *орнім.* Він співвідноситься зі складом підмета, вираженим одним словом-підметом *школярі. Пор.* **склад пі́дмета**.

Склад сло́ва, syllable. Відрізок слова, що утворюється одним поштовхом видихуваного повітря. Поштовх повітря при вимові слова дає вимову голосних, тому говорять, що скільки голосних у слові, стільки й складів. Склад може утворюватися з одного голосного (***о****-ко,* ***у****-рок*) або з голосного й одного чи кількох приголосних, розміщених перед чи після нього

(*го-ло-**в**а, а**р**-ти**с**т, **б**ра**т***). У цій різноманітній структурі виділяють склади: відкриті, які закінчуються на голосний (*м**о**-л**о**-к**о**, б**е**-р**е**-з**а***), закриті, що завершуються приголосним (*о**б**'-є**кт**, р**і**к***), неприкриті, у яких склад починається з голосного (*а**р**-куш, о**р**-ден*), прикриті, у яких склад починається з приголосного (***ш**ко-**л**а, **з**ем-**л**я*). Склад, утворений з одного голосного, є відкритим і незакритим (*о**-**са, у**-**дар*). Таке визначення складу застосоване не лише до української мови, а й інших мов, як-от: білоруська, польська, німецька. Проте є мови, на які поширити його не можна. Зокрема, у чеській і сербській складотворчу роль відіграють не тільки голосні, а й сонорні приголосні, у вимові яких голос домінує над шумом, тому вони утворюють склад. Наприклад, у чеській [**р**] і [**л**]: *srp* – 'серп', *vlna* – 'хвиля', у сербській [**р**]: *рж* – 'жито', рос. 'рожь'. Це й зумовлює інше визначення складу для цих мов: склад становить собою сполучення більш звучного елемента з менш звучним (або звучними): звучними є голосні й сонорні приголосні, менш звучні – інші приголосні.

Скоро́пис, cursive writing. Швидке рукописне письмо давніх кириличних рукописів, що характеризується безперервним написанням поряд розміщених літер, наявністю **лігатур**, скорочень. Такий різновид письма почав застосовуватися із середини 14 ст. майже одночасно з **півуставом** на зміну **уставу**, різновиду давньоруського письма. Ранній скоропис ще близький до півуставу, а з часом ускладнювався появою численних варіантів однієї літери. За особливостями графіки розрізняють скорописні почерки київські (південно-західні, 17 ст.), московські (північно-східні, 15–17 ст.), білоруські, або віленські (західні, 15–16 ст.). У 16–17 ст. у скорописному письмі, як і в півуставі, з'являється роздільне написання слів.

Сленг, slang (з англ. *slang* – 'жаргон'). Слова або вирази певної професійної чи соціальної групи суспільства. У моряків, наприклад, *кок* – 'куховар'. Є студентський сленг: *читалка* – 'читальний зал', *трояк* – 'трійка' (оцінка), *воєнка* – 'воєнна підготовка'. Молодіжний сленг останніх десятиліть характеризується використанням іншомовних слів: *драйв, супер.*

Слова́ а́втора, author's words. Термін «слова автора» пов'язаний з двокомпонентною синтаксичною конструкцією, що складається з прямої мови і слів автора, які вказують, кому належить пряма мова. У прикладі: *«Більше не підіймете?» – поцікавився Кармазин* (О. Гончар) – перша частина цієї синтаксичної конструкції *Більше не підіймете?*– пряма мова, друга частина – *поцікавився Кармазин* – слова автора

твору, якими він супроводжує цю пряму мову. Пряму мову автор уводить використанням: а) дієслів мовлення або думки: *говорити, закричати, спитати, подумати, вирішити*; б) дієслів, що вказують на характер висловленого, на зв'язок з попереднім: *почати, продовжити, завершити, перебити*; в) дієслова, що виражають мету повідомлюваного у прямій мові: *попросити, наказати, пояснити, пожалітись*. Слова автора можуть містити словосполучення з іменниками, за значенням близькими до дієслів мовлення: *звернувся із запитанням; вимовив слова;* дієслів, що вказують на виникнення думки: *з'явилась думка.* До складу слів автора залучаються дієслова, що вказують на дії, які супроводжують висловлене в прямій мові, серед них: дієслова, що позначають рух, жести, міміку: *підбігти, махнути рукою, вимовив з усмішкою*; дієслова, що виражають почуття, внутрішній стан мовця: *зрадіти, посміхнутися, розсміятися.*

Слова́-дубле́ти, doublets (від лат. *dublus* – 'подвійний') – *див.* **сино́німи**.

Слова́-ре́чення, sentence word (one-word sentence). Речення, що виражені одним словом (часткою, вигуком) чи стійкою сполукою слів. Сфера використання таких речень – розмовне мовлення. Вони вживаються переважно в діалогічному мовленні для вираження: 1) ствердження, його основним засобом виступає частка *Так* і синонімічні частки *Авжеж; Ага; Еге; Угу; Ще б пак. – Чи добре я кажу, чи, може, ні? – **Так!** Добре! Будемо музичить! – Ревнув Ведмідь – розумна голова* (Л. Глібов); 2) заперечення, презентованого часткою *Ні*, з якою можуть поєднуватися інші частки (*та ні, зовсім ні*): *– Перелякалась? – **Та ні*** (М. Стельмах); 3) спонукання з метою привернути увагу співрозмовника за допомогою вигуків *Ну; Гей; Ей: **Ну!** Говоріть, тітко Марино. Що ж було далі* (Л. Письменна); 4) емоційної оцінки – позитивної чи негативної – за допомогою вигуків і вигукових сполук: *Ах; Ех; Ого; О Боже; Пхе: **Пхе!** Звідкіль ти такий розумний взявся?* (М. Коцюбинський). Окремі групи слів-речень становлять а) **вигуки-речення**, що виражають привітання, прощання, подяку, вибачення, прохання, як-от: *Добридень! Моє шанування! Бувай! До побачення! Дякую! Спасибі! Даруй! Пробачте! Будьте ласкаві;* б) **вокативні речення**, у яких формою кличного відмінка, єдиного члена речення, передаються почуття, волевиявлення: Наталка (Полтавка) (докірливо). *Миколо. Миколо* (І. Котляревський). Слова-речення називають нечленованими реченнями, оскільки вони не поділяються на члени речення.

Словни́к, dictionary. Книга, у якій в алфавітному порядку чи тематично подано список заголовних слів. Їх слід розрізняти за тим,

які слова в них подаються. Одні з них репрезентують слова, що позначають поняття, історичні події, власні назви (прізвища вчених, діячів культури, літератури і мистецтва), географічні назви. Такими є енциклопедичні словники, або енциклопедії. Вони бувають загальними, тобто такими, що подають дані з різних галузей політики, культури, мистецтва, напр., «Енциклопедія українознавства», і галузевими, що містять дані з певної галузі науки, техніки, мистецтва, як-от: «Українська мова. Енциклопедія», «Українська літературна енциклопедія». Уміщені в енциклопедичних словниках (енциклопедіях) дані ілюструються схемами, кресленнями, рисунками, фотографіями, картами. Особливістю енциклопедичних словників є те, що в них усі поняття подаються однією частиною мови – іменником. На відміну від енциклопедичних словників лінгвістичні (філологічні) словники містять інформацію про слова як лексико-граматичні одиниці: окремо про написання, окремо про вимову, окремо про походження, подають тлумачення слів або переклад іншою мовою. Вони бувають одно-, дво- і багатомовні.

Одномовні словники:

Діалектний,у якому зібрана діалектна лексика з поясненням: *Лисенко П. С.* Словник поліських говорів. – К., 1974.

Етимологічний, присвячений з'ясуванню походження і первісного значення слова: Етимологічний словник української мови: У 6 т. – К., 1982–2012.

Зворотний (інверсійний), у якому слова розташовані за алфавітом, але в зворотному порядку: Інверсійний словник української мови. – К., 1971–1976.

Історичний, що містить слова певної історичної доби: Словник староукраїнської мови XIV – XV ст.: У 2 т. – К., 1977–1978.

Ономастичний, у якому зібрані власні назви: антропоніми, топоніми, гідроніми й ін.: *Янко М. Т.* Топонімічний словник України. – К., 1998.

Орфографічний, у якому подане правильне написання слів: Український орфографічний словник. – К.: Довіра, різні роки видання.

Орфоепічний, що подає слова в нормативній літературній вимові: Орфоепічний словник української мови: У 2 т. – К.: Довіра, Т І – 2001, Т ІІ – 2003.

Словник антонімів, у якому наводяться антонімічні пари: *Полюга Л. М.* Словник антонімів. – К., 1978.

Словник іншомовних слів, у якому розкривається значення іншомовних слів: Словник іншомовних слів / За ред. Л. О. Пустовіт. – К., 2000.

Словник синонімів, який містить синонімічні ряди: Словник синонімів української мови: У 2 т. – К., 2000.

Термінологічний, у якому подаються терміни певної галузі науки, мистецтва, техніки: *Ганич Д. І., Олійник І. С.* Словник лінгвістичних термінів. – К., 1985.

Тлумачний, який тлумачить, пояснює значення слів: Великий тлумачний словник сучасної української мови. – К., 2002; Шкільний тлумачний словник української мови /За ред. Л.О. Пустовіт. – Тернопіль, 1995. Тлумачними є словники, в назві яких слово «тлумачний» не вжито: це «Словник української мови» в 11 томах. – К., 1970–1980.

Фразеологічний, у якому зібрані й пояснені фразеологізми: Фразеологічний словник української мови: У 2 т. – К., 1993.

Частотний, у якому кожне подане в ньому слово супроводжується вказівкою на частоту, тобто кількість його вживань в обстежених текстах: Частотний словник сучасної української художньої прози: У 2 т. – К., 1981.

Двомовні і багатомовні словники – це перекладні словники, у яких слова однієї мови перекладені іншою (двомовні) або іншими (багатомовні) мовами. Серед двомовних: Бондаренко І. П., Хіно Такао. Українсько-японський словник. – К., 1997, серед багатомовних: Золотухін Г. О., Місник М. В. Українсько-англо-російський медичний словник. – К., 2001.

Словнико́ва стаття́, dictionary article. Стаття, що пояснює слово в словнику.

Сло́во, word. Значеннєва одиниця мови, яка втілює в собі єдність звучання й значення і використовується в мовленні як самостійне ціле. Слово становить собою знак: як знак, воно двобічне. Є зовнішня сторона, тобто формальна: має звукову оболонку в усному мовленні, а на письмі – буквений вигляд, і внутрішня, тобто лексичне значення, зміст. Більшість слів служить для найменування предметів, ознак, дій. Основна функція слова – номінативна (від лат. *nomen* – 'ім'я', 'назва'), тобто називна (*див*. **номіна́ція**). Її виконує більшість повнозначних слів, що мають лексичне значення. Номінативної функції позбавлені займенники: вони лише вказують на предмети і їхні ознаки: *я, ти, він, такий*, але не мають конкретного значення (*він* – може вказувати на особу і на предмет), а також модальні слова, що виражають ставлення мовця до змісту висловленого (***Мабуть**, уже вода закипіла*) (*див*. **мода́льні слова́**). Службові слова також не виконують номінативної функції. Слово виражає поняття. Зв'язок слова з поняттям робить слово знаряддям людського мислення. Однак не всі слова називають поняття: їх не виражають власні назви (бо ні ім'я *Микола*, ні ріка *Дніпро* не становлять узагальнення, вони конкретні), займенники (оскільки вони лише вказують на предмети), прийменники, сполучники, частки (неповнозначні (службові) слова), а також вигуки, які передають почуття і волевиявлення.

Повнозначні слова, крім лексичного, мають **граматичні значення**.

Словозмі́на, word change. Утворення граматичних форм того самого слова. Відмінювання іменних частин мови є одним із зразків словозміни, напр.:

парта	*великий*	*три*	*ти*
парти	*великого*	*трьох*	*тебе*
парті	*великому*	*трьом*	*тобі*
парту	*великий(-ого)*	*трьох*	*тебе*
партою	*великим*	*трьома*	*тобою*
(на) *парті*	(на) *великому*	(на) *трьох*	(на) *тобі*

Зразком словозміни є дієвідмінювання: *іду – ідеш – іде; ідемо – ідете – ідуть*. При словозміні лексичне значення слова залишається незмінним. Зв'язок з іншими словами в реченні зумовлює зміну слова: *велик**ий** стіл, велик**а** парта; книга лежить **на парті**, книга упала **за парту**; з **трьома** учнями, **на трьох** вулицях; прийшов до **тебе**, піду з **тобою**; я **іду**, ти **ідеш**, він **іде**; ми **йдемо**, ви **йдете**, вони **йдуть***. Наслідком словозміни є утворення словоформ. *Див.* **грамати́чна фо́рма сло́ва.**

Словозмі́нний а́фікс, inflexional affix. Словозмінним афіксом є закінчення (флексія), якому властиво змінювати форму слова при збереженні його лексичного значення. В українській мові показником, напр., розрізнення відмінків іменних частин мови є різні закінчення (флексії), пор.: *школ**а**, школ**и**, школ**і**…; біл**ий**, біл**ого**, біл**ому**…; дв**а**, дв**ох**, дв**ом**…; наш**Ø**, наш**ого**, наш**ому**…* Граматична особа дієслова розпізнається за закінченнями (флексіями): форма однини: *і**ду**, і**деш**, і**де**,* множини: *і**демо**, і**дете**, і**дуть**.*

Словоскла́дання, compounding. Один зі способів словотворення дво- або кількакореневих похідних слів поєднанням окремих слів чи словоформ. Приклади словоскладання: іменники – технічні терміни: *бета-проміння,*назви професій: *лікар-офтальмолог*, військові і наукові звання: *генерал-майор, член-кореспондент*, прикметники – *білий-білий, легенький-легенький*; прислівники, зокрема: повтори слів – *тихо-тихо,* об'єднання синонімічних слів – *часто-густо*, поєднання антонімічних одиниць – *більш-менш*.

Словосполу́чення, word-combination (phrase). Смислове й граматичне поєднання двох або більше повнозначних слів на основі підрядного або сурядного зв'язку, що функціюють у реченні як його компоненти, становлячи собою складне найменування явищ об'єктивної дійсності. За типом синтаксичного зв'язку

словосполучення поділяються на підрядні й сурядні. Підрядні словосполучення утворюються на основі підрядного зв'язку й складаються з опорного (головного) слова та підпорядкованих (залежних) йому одного або кількох слів. Їх поділяють: 1) за структурою на: а) прості, які складаються з двох слів, одне з яких є стрижневим, друге – залежним: *контрольна робота*, *читати твір*; б) складні, у яких слово розгортається цілим словосполученням або словосполучення розгортається словом: *написання контрольної роботи* (слово *написання* розгортається словосполученням *контрольної роботи*); *наш десятий клас* (слово *наш* розгортається словосполученням *десятий клас*); 2) за головним (опорним) словом – на: а) іменникові – сполуки слів з опорним іменником, при якому залежну функцію виконують прикметники (***рідна** школа*), іменники (*кашкет **брата***), займенники (***наша** вулиця*), прислівники (*відпочинок **влітку***), інфінітив (*уміння **зосередитися***); б) прикметникові, у яких від опорного слова – прикметника – залежними бувають іменники (*вірний **клятві***), інфінітиви (*охочий **літати***), прислівники (***вдвічі** дорожчий*), прийменникові конструкції (*охочий **до співів***); в) займенникові – ті, опорним словом яких є займенник, залежним може бути іменник (*дехто **з десятикласників***), прикметник (*щось **незрозуміле***), прислівник (*мій **назавжди***), прийменникова конструкція (*дехто **з переможців***); г) числівникові словосполучення утворює числівник як опорне слово, поєднане із залежними іменником (*десять **учнів***), займенником (*двом **із вас***); ґ) дієслівні – такі, у яких дієслово в ролі стрижневого слова сполучається з іменником (*читає **газету***), займенником (*прийшов **до нього***), прислівником (***успішно** виступив*), інфінітивом (*люблю **читати***); д) прислівникові – з прислівником у ролі опорного слова і залежним прислівником (***доволі** весело*), іменником (*далеко **в лісі***); 3) за семантико-синтаксичним відношенням розрізняють словосполучення: означальні (передають відношення ознаки до предмета): *літній день*; об'єктні (передають відношення предмета до дії, стану): *виконав завдання*; обставинні (передають відношення обставини до дії, стану): *читаю про себе*, *приїду взимку, заплакав від болю*; 4) за ступенем спаяності компонентів: а) синтаксично вільні: які утворюються щоразу в момент мовлення, обидва слова такого словосполучення є окремими членами речення: *корисне зауваження*, *іти додому*; б) синтаксично сталі, які в реченні виступають одним членом, бо передають неподільну назву: *На безмежному просторі степу загубилося **двійко дітей*** (Ю. Яновський) (*двійко дітей* – підмет); ***Кілька днів** ішов дощ* (З усн. мовл.) (*кілька днів* – обставина). Сурядні словосполучення формуються з однофункціональних форм слів, поєднаних сурядним зв'язком: *батько і мати*; *то блискавка, то грім*; *журнали, газети, тижневики.* Як і слово, словосполучення є номінативною одиницею:

увіходячи до складу речення, виконує лексико-семантичну функцію складного найменування предметів, явищ, дій, пор.: *зірка* і *яскрава зірка*, *повільно* і *надто повільно*. Як номінативна одиниця, і підрядне, і сурядне словосполучення позбавлене ознак речення: предикативності, модальності, часу, особи, інтонації повідомлення, наявних у реченні як комунікативній одиниці.

Словотві́р, part of morphology that studies how words are formed. Розділ мовознавства (іноді розглядають як розділ граматики), що вивчає способи творення похідних слів. Будь-яка мова змінювалася і змінюється, тому структуру й творення слів розглядають як у діахронному (*див*. **діахроні́я**), так і в синхронному (див. **синхроні́я**) аспектах. Діахронний словотвір вивчає шляхи виникнення похідних слів у різні періоди розвитку мови, напр.: від *один* і *десять* → *одинадцять*. Синхронний словотвір ставить за мету розглядати систему способів словотвору сучасного стану мови. Завдання словотвору: 1) інвентаризація наявних у мові афіксів – префіксів, суфіксів, постфіксів, які беруть участь у творенні слів; 2) установлення способів словотворення: афіксального, безафіксного, словоскладання (*див*. **словотво́рення**); 3) виявлення словотвірних типів, тобто формально-семантичних схем побудови похідних слів, і встановлення їхньої продуктивності / малопродуктивності / непродуктивності: напр., іменники – назви виконавців дії (осіб) в українській мові оформлюються за продуктивними віддієслівними типами на -**ник** (*розві**дник***), -**ач** (*чит**ач***), малопродуктивними на -**чик** (*льот**чик***) і непродуктивними –**аг / яг** (*бро**дяга***), -**тух** (*па**стух***).

Словотво́рення (дерива́ція), word-formation (derivation). Творення нових простих і складних слів поєднанням кореневих й афіксальних морфем або безафіксним способом за певними моделями, а також основ у різних комбінаціях. Розрізняють такі основні способи творення слів: 1) морфологічний, 2) лексико-семантичний, 3) лексико-синтаксичний, 4) морфолого-синтаксичний. 1. Морфологічний спосіб словотворення є основним у збагаченні словникового складу української мови, який полягає у творенні нових слів поєднанням морфем на базі наявних у мові основ і словотворчих афіксів. Розрізняють 1) афіксальний, у якому виділяються: а) суфіксальний, у ньому словотворчу роль відіграють суфікси (*школ-**яр***), б) префіксальний, у якому нові слова утворюються з участю префіксів (***від**-бити*), в) постфіксальний, характерний участю у словотворенні постфіксів (*мити-**ся***), г) префіксально-суфіксальний (***перед**-вечір-**н**-ій*), ґ) префіксально-постфіксальний (***роз**-бігти-**ся***), д) суфіксально-постфіксальний (*лист-**ува-ти-ся***), е) префіксально-суфіксально-постфіксальний

(***при**-земл-**и-ти-ся***); 2) безафіксний спосіб, що характеризується відкиданням частини твірної основи (*ход-и-ти* > ***хід***); 3) складання основ в одному слові (*біло-чорний*); 4) абревіація (*ЗНО* < *загальне незалежне оцінювання*) (*див.* **абревіáція**). 2. Лексико-семантичний спосіб словотворення, який полягає у переосмисленні наявних слів, що наче розпадаються на слова-омоніми (*супутник* – 'той, хто подорожує разом із ким-небудь' і *штучний супутник* – 'запущений у космос пристрій'). 3. Лексико-синтаксичний спосіб словотворення, за яким синтаксичні сполуки оформляються як цілісно оформлені лексичні одиниці (із давнього *сего дьне* > *сьогодні*). 4. Морфолого-синтаксичний спосіб словотворення визначається тим, що нове слово виникає внаслідок переходу слова чи форми слова з однієї частини мови в іншу: на основі прикметника *минуле* (століття) утворився абстрактний іменник *минуле* (*не згадуй про **минуле***), від форми іменника утворились прислівники: *до дому*> ***додому***, *з ранку*> ***зранку***.

Словотво́рчі а́фікси, derivational affixes. Афікси, що служать для творення нових слів. Це 1) префікси – від дієслова *ходити* утворені нові слова: ***ви**ходити, **за**ходити, **під**ходити, **пере**ходити;* 2) суфікси – від іменника *школа: школ**яр**, школ**яр-ик**, школ**яр-ств-о**, шкіль**н**ий*; 3) постфікси, напр., постфікс -**ся**: *з'їжджати* ('їдучи, спускатися звідки-небудь') – *з'їжджати**ся*** ('збиратися де-небудь разом').

Словофо́рма, word form – *див.* **грамати́чна фо́рма**.

Слов'я́нська гру́па мов, Slavic group of languages. Одна з груп індоєвропейської сім'ї мов. Слов'янська група поділена на три підгрупи: 1) східна підгрупа: живі мови – українська, російська, білоруська, мертва – давньоруська; 2) західна підгрупа: живі – польська, чеська, словацька, верхньолужицька, нижньолужицька (донедавна окремою західнослов'янською мовою вважалася кашубська, нині вчені визнали її діалектом польської мови, поширеним на півночі Польщі), мертва – полабська (колись поширена по річці Лаба (сучасна назва Ельба): тут жили полаб'яни, які в 12 ст. були поневолені німцями й у 18 ст. понімечені); 3) південна підгрупа: живі – болгарська, сербська, хорватська, македонська, словенська (або словінська) і мертва – **старослов'янська**. Усі слов'янські мови споріднені походженням з єдиної **праслов'янської** мови, що в останні століття 1-го тисячоліття розпалася на окремі діалекти, з них утворилися три підгрупи слов'янської групи мов. Про спорідненість слов'янських мов свідчать спільні лексичні елементи, пор.: укр. *мати, довгий, їхати*; пол. matka, długie, jechać; чеськ. *matka, dlouhé, jeti;* серб. *mâjka,*

лдг, jäxatи. Спорідненість слов'янських мов підтверджує наявність так званих випадних голосних, наприклад: укр. *жати – жну, узяти – візьму,* чеськ. *žit – žnu, vzit – vezmu*, серб. *жѐти – жмѐм, узѐти – узѐм*. Спільною рисою слов'янських мов у граматиці є протиставлення граматичних значень недоконаного й доконаного видів, близькість особових форм теперішнього часу дієслів. Самостійні слов'янські мови надалі розвивалися у взаємозв'язку, що зумовило взаємопроникнення лексичних елементів. До української мови з польської зайшли *брама, мазурка, краков'як, гайдук*, із чеської *bandura, kahanec*, із білоруської *бульба* (= картопля), *жлукто* (видовбана зі стовбура дерева посудина, у якій золять білизну, полотно). Українська мова не лише запозичує з інших слов'янських, а й сама є джерелом поповнення їхнього словникового складу. До білоруської мови увійшли такі українізми, як *займеннік, узгадженне*, до польської – *ataman, sadyba*.

Службо́ві слова́, function words – *див.* **части́ни мо́ви, прийме́нник, полу́чник, ча́стка.**

Службо́ві части́ни мо́ви, function parts of speech – *див.* **части́ни мо́ви.**

Сonóрні при́голосні, sonorants (від лат. *sonorus* – 'дзвінкий'). Приголосні звуки, в утворенні яких голос переважає над шумом. До сонорних української мови належать [**л**], [**р**], [**м**], [**н**], [**в**], [**й**], а також [**л′**], [**р′**], [**м**'], [**н′**], [**в**']: [*лоб*], [*роса́*], [*ма́ти*], [*нога́*], [*вода́*], [*йа́ма*], [*л′іс*], [*р′іка́*], [*м'ясто*], [*син′*], [*в'ятер*]. Звуки [**л**] і [**р**], а також [**л′**] і [**р′**] – за способом артикуляції називаються плавними, а [**м**] і [**м**'], [**н**] і [**н′**] – носовими.

Соціа́льний, social (від лат. *socialis* – 'товариський'). 1. Той, що пов'язаний із життям і стосунками людей у суспільстві; громадський, суспільний. Функція мови суспільна, соціальна, бо мова є засобом спілкування людей. 2. Характерний для певної суспільної групи. *Див.* **арго́**, **діале́кт**, **жаргон, сленг**.

Соціолінгві́стика, sociolinguistics (від лат. *socialis* – 'товариський' + лінгвістики). Галузь мовознавства, що вивчає взаємозв'язки мови й суспільства, функції мови в суспільстві, відображення в мові (і діалектах) суспільних процесів, особливості розвитку мови в різних суспільних умовах, питання мовної політики суспільства. Соціальна лінгвістика виникла й розвивається на стику мовознавства, соціології, етносоціології. Проблеми соціолінгвістики розглядаються

і в шкільному курсі української мови, коли мова йде про неологізми, історизми й архаїзми. Поява в мові цих мовних одиниць зумовлена змінами в житті суспільства. Розвиток техніки спричинив появу таких раніше не відомих слів, як *ракетоносій, космонавт, космодром.* Зміна суспільно-економічної формації в Україні в дев'яності роки змусила віднести до розряду історизмів слова *радгосп, комсомолець.* Соціолінгвістика вивчає соціальні аспекти розвитку мови в синхронії і діахронії. В історичному плані науковий інтерес становить, напр., проблема розвитку української мови в царській Росії, у якій державною була єдина російська мова. Нинішня ситуація в Україні висунула на перший план боротьбу за чистоту української мови. У цьому виявляється свідомий вплив суспільства на мову.

Співвідно́сні (корелятúвні) слова́, correlative words. Вказівні займенники або займенникові прислівники, що в головній предикативній частині складнопідрядного речення виступають компонентом, зміст якого розкриває підрядна частина. Найтиповішими співвідносними словами є вказівні займенникові слова: *той, та, такий, така, таке, там, туди, доти, звідки, так, тоді,* напр.: *Старе* ***те****, що давно було новим* (О. Довженко); *Я житиму* ***доти****, Допоки горіти буде Долоні твоєї дотик* (Д. Павличко). Співвідносні слова головної предикативної частини сполучаються зі значеннєво відповідними їм відносними займенниками або займенниковими прислівниками. Зокрема, *той* сполучається з *хто, такий* – з *який, так* – з *як, там* – з *куди, там* – зі *звідки, там* – з *де* та ін., напр.: ***Де*** *в броні треба деспота одлить,* ***там*** *генії зникають, як етруски* (Л. Костенко), *Все буде* ***так, як*** *я сказав* (І. Котляревський). Таку взаємну відповідність, взаємозумовленість наведених слів називають кореляцією (від лат. ***со*** – префікс, що означає 'об'єднання' і лат. ***relatio*** – 'відношення'), тобто 'взаємозв'язок', а слова, що утворюють таку єдність, – корелятивними ('співвідносними, взаємозумовленими') словами.

Сполу́чне сло́во, relative word. Повнозначне слово, яке пов'язує підрядну предикативну частину з головною і водночас виконує функцію головного чи другорядного члена речення. Роль сполучних слів виконують: 1) відносні займенники (**хто, що, який, чий, котрий**) і 2) прислівники займенникового походження (**як, коли, де, куди, звідки**). 1. Відносні займенники функціонують як підмет або додаток. У реченні *Його збентеженість помітили навіть сусідські хлопчики,* ***які*** *щовечора щебетали на подвір'ї* (В. Симоненко) займенник **які** з'єднує підрядну частину з головною і є підметом у підрядній частині (*Хто щебетав? Хлопчики.* Замість цього

іменника вжито займенник **які**). У прикладі *Ростуть міста, **яких** не бачив світ* (М. Рильський) займенник **яких** репрезентує додаток (*не бачив світ* чого? – *міст*, але замість іменника вжито займенник у формі множини **яких**. 2. Прислівники займенникового походження виконують роль обставин, як-от: *Це була дика місцина, **куди** не заходили ні люди, ні звірі* (Є. Гуцало), *куди* в ролі обставини місця; *Я чекав, **коли** мене викличуть – коли* – обставина часу. Слід розрізняти сполучні слова **що, коли, як** й омонімічні сполучники **що, коли, як**. У реченні *Я знав, **що** раб живе без права* (Є. Гуцало) **що** – сполучник: служить тільки для з'єднання предикативних частин, а в реченні *У квітні Григорій добився, щоб землю зорали на пар трактором, **що** мав передплужники* (М. Стельмах) **що** – сполучне слово в ролі підмета, замінює слово *трактор*: *мав передплужники* хто? що? – трактор. *Електричне світло … горіло в далині, **як** низка чудових перлів* (М. Коцюбинський) **як** – сполучник, а в реченні … *Соломія показувала своїми дужими руками, **як** би вона поскручувала жовнірам голови* (М. Коцюбинський) **як** – сполучне слово: *як* = яким способом.

Сполу́чник, conjunction. Службова частина мови, синтаксична функція якої полягає в тому, щоб поєднувати повнозначні слова або пов'язувати між собою предикативні частини складних речень і виражати граматичні й смислові відношення між ними. За синтаксичними функціями сполучники поділяються на сурядні й підрядні. Сурядні сполучники служать для з'єднання однорідних членів речення або частин складносурядних речень. Вони поділяються на такі різновиди: 1) єднальні: **і (й), та** (у значенні **і**), **і …, і; ні …, ні**; напр.: *Мелодія пекуча **і** терпка* (Л. Костенко), *Зеленіють жита, **і** любов одцвіла, **і** волошки у полі синіють* (В. Сосюра); 2) зіставні: **а**, напр.: *Катерину чорнобриву В полі поховали, а славнії запорожці В степу побратались* (Т. Шевченко); 3) протиставні: **а, але, та** (у значенні **але**), **зате, проте, однак**, як-от: *Вмремо, **але** здобудемо ключі від щастя* (В. Блакитний), 4) розділові: **або, чи, хоч хоч …, або …, або; чи …, чи; то … то**, напр.: *Часом у блакитній вишині пропливала біла хмара або пролітала пташина* (А. Шиян); 5) градаційні: **не тільки …, а (але) й; не лише …, а (але) й, не стільки … як,** зокрема.: ***Не тільки** не хотілося Вікторові згадувати той вечір, **але й** думка про нього була моторошною* (В. Підмогильний); 6) пояснювальні: **тобто**, **а саме**, які відкривають другу предикативну частину, що інтерпретує загальний зміст першої частини: *Ці кореневі морфеми називають зв'язаними, тобто вони не відомі у вільному від афіксів вигляді* (Н. Клименко); 7) приєднувальні: **та й, та ще, та ще й, а також**, пор.: *Вона настирливо з тобою говорила, **та й** їй далась нелегко ця розмова*

(Леся Українка). Сполучники підрядності є засобом вираження залежності підрядної предикативної частини від головної. Розрізняють сполучники асемантичні (грец. префікс **а-** позначає заперечення при слові *семантичний* ('змістовий'), тобто позбавлені будь-якого значення) і семантичні, які виражають обставинні відношення. Асемантичний сполучник **що** в реченні *Андрій чомусь вірив,* ***що*** *Ольга прийде по квіти* (В. Симоненко) служить лише для підрядного зв'язку підрядної частини з головною, не вказуючи на його значення. Семантичні сполучники виражають обставинні відношення між предикативними частинами. Це – сполучники: часові (**коли, доки, поки, після того як**): ***Поки*** *Пріська лежала та спочивала, Христя поралася коло страви* (Панас Мирний), умовні (**якби, якщо, якщо б, коли, коли б**) ***Коли*** *вам страшно, – геть ідіть з дороги* (Леся Українка), причинові: (**бо, тому що, через те що, оскільки**): *Швидше будемо писати,* ***бо*** *хочеться спати і вам, і мені* (Т. Шевченко), цільові, або мети (**щоб, аби, для того щоб**): *Я малою була горда:* ***щоб*** *не плакать, я сміялась* (Леся Українка), допустові (**хоч; хоч …, а; дарма що; незважаючи на те що**): *У житті любов не аксіома,* ***хоч*** *буває і сліпа вона* (В. Крищенко), порівняльні (**як, мов, немов, наче, неначе, ніби**): *І без вітру гойдаються,* ***Мов*** *борються в полі* (Т. Шевченко), наслідкові (**так що, так що аж, так що й**): *Темний туман слався по полю і наливав балку по самі вінця,* ***так що*** *дерева потопали в ньому* (М. Коцюбинський).

Сполучнико́ве складне́ ре́чення, syndetic sentence. Складне речення, предикативні частини якого поєднані між собою за допомогою сполучників і сполучних слів. Сполучниковим за будовою є: 1) складносурядне речення на зразок: *Петро мав карі очі, чорний чуб і шовковий вус,* ***а*** *Галя була білява, з синіми, як волошки, очима* (П. Панч); *Ти малий,* ***та*** *політ твій орлиний* (П. Дорошко); 2) складнопідрядне речення з різними підрядними предикативними частинами: *Не зупиняйся, мить,* ***бо*** *ти прекрасна лише у русі, у живій плавбі* (П. Воронько); *Батько страх не любить,* ***коли*** *вона ті гроші на будь-що розтринькує* (У. Самчук). Сполучникові складні речення протиставляються безсполучниковим складним реченням (*див.* **безсполучнико́ве складне́ ре́чення**).

Сполучнико́вий зв'язо́к, syndetic connection. Основний спосіб синтаксичного поєднання однорідних членів речення або предикативних частин складних речень за допомогою сполучників (сурядних або підрядних) чи сполучних слів. 1. Сполучниковий зв'язок однорідних членів речення: *Тече вода в синє море,* ***Та*** *не витікає* (Т. Шевченко). 2. Сполучниковий зв'язок предикативних частин

у складносурядних реченнях: *Жде спрагла земля плодотворної зливи, **І** вітер над нею гуляє бурхливий* (І. Франко). 3. Сполучниковий зв'язок предикативних частин у складнопідрядних реченнях: *Здається, **що** й листочок би цілувала, в дзвіночку б ночувала, як бджола* (Л. Костенко). 4. Поєднання предикативних частин складнопідрядних речень за допомогою сполучних слів: *Трава росте, **де** захоче* (П. Тичина) – сполучне слово **де** виступає в ролі обставини місця. Сполучниковому зв'язку протиставляється **безсполучниковий зв'язок.**

Спонука́льний спо́сіб, imperative mood – *див.* **спо́сіб дієсло́вний**.

Спонука́льне ре́чення, imperative sentence. Речення зі значенням волевиявлення: наказу, прохання, заклику, поради, заборони, побажання. Граматичними засобами оформлення спонукання є: 1) дієслово наказового способу: ***Вставай**, Україно, **вставай, Виходь** на дорогу свободи* (Д. Павличко), 2) інфінітив (неозначена форма дієслова): *Чужих **не пускати**!* (А. Головко), 3) спонукальна інтонація, що супроводжує дієслова-присудки дійсного або умовного способу: *Стіл ставимо тут. **Взяли**!* (О. Корнійчук), *А, може, ти **б** уже **перестала** плакати, доню* (І. Нечуй-Левицький,) 4) частка **ну**, яка вживається на початку питального речення як спонукання до відповіді, що супроводжується інтонацією зацікавлення чим-небудь, вимоги, нетерпіння: – ***Ну**, як тут у вас? Перегибів нема?* (Г. Тютюнник). Спонукальне речення може бути окличним і неокличним. У наведених прикладах а) окличне – 2, 3, б) неокличне – 1, 4.

Спори́дненість мов, relatedness of languages. Фонетична, лексична, морфологічна, словотвірна, синтаксична близькість мов, що пояснюється спільністю походження із однієї прамови (мови-основи). Історична спорідненість мов встановлюється за допомогою **порівняльно-історичного методу**, застосування якого дозволяє виокремити сім'ю споріднених мов, що об'єднує групи, які поділяються на підгрупи й окремі мови (*див.* **сім'я́ мов**). Спорідненість мов може бути близькою, віддаленою й більш віддаленою. Мови, об'єднані в підгрупи, є близькоспорідненими: це, у межах індоєвропейської сім'ї, наприклад, українська, російська, білоруська, що входять у східнослов'янську підгрупу. Близькоспорідненими є польська, чеська, словацька, верхньолужицька і нижньолужицька мови західнослов'янської підгрупи. Близька спорідненість наявна між болгарською, македонською, сербською, хорватською, словенською мовами південнослов'янської підгрупи. Віддалену спорідненість демонструють мови

різних підгруп, зокрема: українська (східнослов'янська підгрупа) й польська (західнослов'янська підгрупа). Ще більшу віддаленість виявляють мови різних груп мов у межах сім'ї, як-от: українська (слов'янська група) і німецька (германська група), білоруська (слов'янська група) і французька (романська група).

Спо́сіб дієсло́вний, mood. Граматична категорія дієслова, що виражає відношення дії чи стану до дійсності, яке з погляду мовця визначається як реальне чи ірреальне. Значення реальної дії, стану або процесу передає дійсний спосіб, виразниками ірреальної дії та нереального стану або процесу є наказовий, умовний, спонукальний і бажальний способи. Дійсний спосіб показує, що мовець вважає дію реальним фактом у минулому, теперішньому і майбутньому часі: *Іван **косив** траву* (Л. Костенко), ***Слухаю** небо, і **слухаю** землю, і **слухаю** дідову мову* (В. Симоненко), *А вранці **повстану**. Обуренням серця, веселим азартом очей і ума* (Л. Костенко). Наявність при дієслові частки **не** не знімає значення дійсного способу: у таких випадках ідеться про реальну подію, але таку, що відсутня тепер, у минулому, майбутньому: *Хто на користь Батьківщини трудиться, той легко з нею не розлучиться* (Нар. тв.). Наказовий спосіб у формі наказу, заклику, прохання, поради виражає дію, яка не існує, але повинна бути виконана. За способом творення форми наказового способу поділяються на прості (синтетичні) і складені (аналітичні). Простий наказовий твориться від основ теперішнього часу і в однині мають тільки форму другої особи (*пиши, читай, поклич*), а в множині – форму першої (*пишімо, читаймо, покличмо*) і другої (*пишіть, читайте, покличте*). Складений наказовий утворюється поєднанням особової форми теперішнього або майбутнього часів з часткою **хай** (**нехай**): *нехай пише, хай прочитаю, нехай покличуть.* Спонукальний спосіб виражає дію, яка може відбутися з доброї волі особи, до якої звертається мовець: *Чи **не пішов би** ти увечері в садок Та чи **не зрізав би** мені хоч з п'ять різок?* (В. Самійленко). За вираженням спонукальний спосіб не відрізняється від умовного, проте має значення наказового з пом'якшеним волевиявленням. Умовний спосіб позначає гіпотетичність дії. Мовець висловлює припущення, можливість або бажаність дії за певних умов. Це значення виражається аналітичною формою, яка складається з дієслівної форми минулого часу і частки **би** (**б**). Речення *Коли **б** ви **подивились** тепер на став, то **не впізнали б** його* (Олег Ольжич) – передає припущення. Умовна частка **би** (**б**) вживається не лише безпосередньо після дієслова (у наведеному прикладі *не впізнали б*), а й після інших частин мови (у наведеному реченні *коли б ви подивились*). Бажальний спосіб виражає ввічливо висловлене побажання,

спрямоване або не спрямоване на співрозмовника: ***Хотів би*** *я вільною бачити тебе* (Леся Українка), ***Хоч би*** *добре* ***скласти*** *іспит* (з усн. мовл.).

Спо́соби передавання́ чужо́ї мо́ви, ways of reporting direct speech. Є три способи відтворення чужої мови: пряма мова, непряма мова, невласне пряма мова. *Див.* **пряма́ мо́ва, непряма́ мо́ва, невла́сне пряма́ мо́ва.**

Спо́соби словотво́рення, ways of word formation – *див.* **словотво́рення.**

Спро́щення у гру́пах при́голосних, elision. Втрата у вимові одного зі звуків у групах приголосних. Для української мови характерне спрощення в таких групах приголосних, що відбиває сучасна українська орфографія:

[**ждн**] → [**жн**]: *тиждень – тиж**н**я* (мало б бути *тиж**дн**я*), *тиж**н**евий* (від *тиж**дн**евий*);

[**здн**] → [**зн**]: *виїздити – виї**зн**ий* (з *виї**здн**ий:* **н** – суфікс прикметника, доданий до [**зд**]);

[**стн**] → [**сн**]: *якість – яки**сн**ий* (від *яки**стн**ий*: **н** – прикметниковий суфікс). Не піддаються спрощенню слова, утворені суфіксом -**н**- від іншомовних основ на [**ст**]: *бала**ст** – бала**стн**ий, контра**ст** – контра**стн**ий,* Така вимова закріплена і в написанні;

[**стл**] → [**сл**]: *ща**ст**я – ща**сл**ивий* (з *ща**стл**ивий*), але в словах *кістлявий, хвастливий, пестливий* [**т**] зберігається: без нього слова стають незрозумілими, пор.: *кіслявий, хвасливий, песливий*;

[**слн**] → [**сн**]: *ремесло – реме**сн**ик* (з *реме**слн**ик*);

[**знк**] → [**зн**]: *бризкати – бри**зн**ути* (з *бри**зкн**ути*);

[**скн**] → [**сн**]: *тиск – ти**сн**ути* (з *ти**скн**ути*), але *випуск – випу**скн**ий*;

[**стс′к**] → [**с′к**]: *місто – міський* (з *мі**стськ**ий*);

[**сткл**] → [**скл**]: *скло* – з давнього ***стькло***;

[**рнч**] → [**нч**]: *горно – гончар* (з давнього *гъ**рньч**арь*). Термін «спрощення у групах приголосних» не слід плутати з терміном **опрощення** (див. **опро́щення**).

Стан дієсло́ва, voice. Граматична категорія дієслова, яка виражає відношення дії до суб'єкта й об'єкта. Відношення бувають різні, що зумовлює розрізнення дієслівних станів: активного, пасивного, зворотного. Дієслова активного стану означають таку дію, яку виконує суб'єкт-діяч (підмет) і яка переходить на об'єкт (прямий додаток): *Колихає жита вітерець над Дніпром* (П. Тичина). У цьому реченні дієслово *колихає*

передає дію, що її виконує суб'єкт (підмет – *вітерець*) і яка спрямована на об'єкт (прямий додаток – *жита*). Активний стан мають усі перехідні дієслова. Дієслова пасивного стану виражають такі відношення, при яких виконувачем дії (суб'єктом у реальності) виступає граматичний об'єкт (додаток), що виражається орудним відмінком, а об'єктом дії в реальності є граматичний суб'єкт, виражений називним відмінком. Відмінність конструкцій з дієсловами активного і пасивного станів засвідчує зіставлення речень:

а) конструкція з дієсловом активного стану:

підмет	присудок	прямий додаток
суб'єкт →	дія →	об'єкт
Шахтарі	добувають	вугілля;

б) конструкція з дієсловом пасивного стану:

підмет	присудок	додаток
об'єкт	← дія	← суб'єкт
Вугілля	добувається	шахтарями.

Дієслова пасивного стану завжди співвідносяться з дієсловами активного стану: *будуватися – будувати, виконуватися – виконувати, учитися – учити.* Утворені від перехідних дієслів з допомогою постфікса -**ся**, неперехідні дієслова, як і перехідні, виражають відношення дії до її суб'єкта і об'єкта. Тому тим і тим властива категорія стану. Категорія стану не властива неперехідним дієсловам, які не співвідносні з перехідними: *іти, спати, сміятися.* Вони не виражають будь-яких відношень дії до її об'єкта: *Курява* ***стоїть*** *ланами* (П. Воронько). Поза станом перебувають безособові форми дієслів (*Вітром* ***зірвало*** *дах*) і предикативні форми на -**но, -то** (***Виконано*** *завдання*). Дієслова зворотного стану означають дію, яка зосереджується на її суб'єкті, тобто спрямована на особу-діяча, що водночас є й об'єктом дії. Усі вони співвідносні з дієсловами активного стану, показником їхніх форм є постфікс -**ся**. Дієслова зворотного стану мають такі значення: 1) власне зворотне, коли дія скерована на діяча: *умиватися, голитися* (діяч сам себе умиває, голить); 2) взаємно-зворотне, коли дія відбувається між двома чи кількома особами (*перегукуватися, сперечатися*); 3) загально-зворотне значення з вказівкою на дію, що відбувається в середині самого суб'єкта, тобто виражає загальний стан (*веселитися, розвиватися*); 4) безоб'єктно-зворотні, які виражають дію, постійно властиву особі-діячеві (*собака кусається, кропива жалиться*).

Старописе́мні мо́ви, language with an old established writing tradition. Мови з давньою писемною традицією в написанні художніх творів,у використанні для публікацій урядових документів, у друкуванні наукових трактатів, вида́нні газет, журналів. Серед

них є слов'янські мови: східнослов'янські – українська, російська, білоруська; західнослов'янські – польська, чеська, словацька; південнослов'янські – болгарська, сербська, хорватська, македонська, словінська, а також мови інших груп індоєвропейської сім'ї: французька, англійська, німецька, вірменська і деякі мови інших сімей – грузинська, іврит. Їм протиставляються **молодописе́мні мови**.

Старослов'яні́зми, old Slavicisms. Слова або звороти, що мають старослов'янське або церковнослов'янське походження. В українській мові старослов'янізми – це слова з неповноголосними сполученнями **ра, ла, ре, ле**, що відповідають східнослов'янському повноголоссю **оро, оло, ере**, **еле**, пор. старослов'янізм *глава* – українське *голова*, старослов'янізм *враг* – українізм *ворог*; це лексеми з іменниковими суфіксами -**тель** (*учи**тель***), -**ств**(**о**) (*братер**ство***), -**знь** (*прия**знь***), префіксами **воз**- (***воз**'єднання*), **пред**- (***пред**теча*). Однак не всі слова зі старослов'янськими особливостями, уживані в сучасній українській мові, запозичені безпосередньо зі старослов'янської мови. У сучасній українській мові є слова і звороти старокнижної церковнослов'янської мови, що сформувалася внаслідок взаємодії старослов'янської мови з живим мовним середовищем Київської Русі й пізніших епох. Зокрема, на основі відомого в старокнижній мові слова *голосний* (напр., *голосна розмова*) було утворене слово *гласний* у старослов'янському звуковому оформленні (з неповноголосним -**ла**-), але з іншим значенням – 'публічний', 'відкритий', як і похідне *гласність* – 'публічність', 'відкритість', пор.: *Постанови мають набути гласності; Вибори повинні бути гласними.* Старослов'янізми використовуються переважно зі стилістичною метою: а) для відтворення історичних подій, характеру епохи: *І князь **рече** до воїнів: Пора! Не гоже бути під крижовником Вітчизні нашій* (М. Бажан) (ці слова князя Данила Галицького взяті з літопису); б) для надання тексту урочистості, піднесеності: *Я стверджуюсь, я **утверждаюсь**, бо я живу* (П. Тичина); в) для підкреслення зниженої, іронічної або сатиричної характеристики: *У нас же й світа, як на те – Одна Сибір неісходима, А тюрм! А люду!.. Що й лічить! Од молдованина до фіна На всіх язиках все мовчить, Бо **благоденствує*** (Т. Шевченко).

Старослов'я́нська мо́ва, Old Slavic language. Перша писемна мова слов'ян, створена Кирилом і Мефодієм в 9 ст. для перекладу слов'янською мовою з грецької християнських церковних книг. В її основу покладено південно-македонський (солунський) діалект староболгарської мови. Із самого її виникнення вона була не тільки мовою церковних книг, але й стала слов'янською міжнародною мовою, яка спочатку була

поширена в західних землях (чеській, моравській, словацькій і деякою мірою польській), потім у південних і з кінця 10 ст. – у східних слов'ян з прийняттям християнства. Передавана двома різними азбуками – глаголицею й кирилицею, вона проіснувала до 11 ст., від якого збереглися останні списки. Із цього часу вона стала мертвою. Сталося це тому, що, будучи поширеною в писемному й усному мовленні, вона зазнала впливу місцевого слов'янського мовлення (болгарського, сербського, руського). Це відбито, наприклад, у давньоруській пам'ятці «Остромирове євангеліє» 1056 р., у якій наявні розмовні елементи діалектів Київської Русі, що засвідчувало появу зміненої форми старослов'янської мови, яка одержала назву **церковнослов'янської мови** в руській редакції. Церковнослов'янська мова відома і в чеській, хорватській, сербській і болгарській редакціях. Найхарактерніші риси старослов'янської мови такі. У старослов'янській мові, крім шести голосних, які збереглися до нашого часу, було ще п'ять голосних, позначуваних літерами **ъ, ь, Ѣ, ѫ, ѧ**, напр., у словах *сънъ* (= сон), *дьнь* (= день), *лѣто* (= літо), *ржка* (= рука), *имѧ* (= ім'я). Звуки, передавані літерами **ъ** і **ь,** були голосними неповного творення, вимовлялися як короткі, слабкі [**о**] і [**е**]. Це зумовило зміни: протягом 11 – 12 ст., стоячи в слабкій позиції (цебто у кінці слова і перед голосним сильної позиції), вони редукувалися, а в сильній позиції змінювалися на голосні повного творення (див. **редукція**). Голосний, що передавався літерою **Ѣ** у давньоруській мові, вимовлявся як дифтонг [**i͡e**] й [**і**]. Літерами **ѫ** і **ѧ** позначалися перенесені з праслов'янської мови носові голосні звуки: [**о**] носовий – (**ѫ**), [**е**] носовий – (**ѧ**) (*див.* **ЮС вели́кий, ЮС малий**). Для старослов'янської мови характерні неповноголосні форми *брада, глава,* які збереглися тільки в південнослов'янських мовах: болгарській – *брада, глава,* у східнослов'янських ці слова набули повноголосних форм: *борода, голова, молоко* (*див.* **повноголо́сся**). У морфології: іменники мали сім відмінків, в українській – стільки ж, у білоруській – шість; відмінювання іменників поділялося на п'ять відмін, у сучасній українській мові – чотири; засвідчувалося три числа (однина, двоїна, множина), в українській мові двоїни немає; прикметники вживали в короткій (*новъ*) і членній (*новыи*) формах, для сучасної української мови характерні повні, або членні (*добрий, синій*), і короткі невідмінювані – *повен, згоден, ладен, варт*; у старослов'янській мові особові дієслова представлені шістьома часовими формами (тепер. ч., майб. ч., аорист, імперфект, перфект, плюсквамперфект), в українській – тепер. ч., мин. ч., давноминулий, майбутній час.

Ство́рдження, statement. Висловлення, зміст якого мовець подає як відповідне дійсності. В українській мові є стверджувальне слово **так**, стверджувальні речення. *Див*. **ство́рджувальне ре́чення**.

Ствéрджувальне рéчення, affirmative sentence. Речення, у якому стверджується те, що висловлюється в присудку про підмет. Формою стверджувальних речень виступають прості й складні розповідні речення різних структур, які не мають у собі заперечення, напр: двоскладні прості речення – *Господар сидить коло столу* (П. Загребельний), односкладні прості речення: *Хотілося полазити по деревах, поплавати в річці* (О. Іваненко), складні: складносурядні – *Віл щось почав був говорити, та судді річ йому спочатку перебили* (Є. Гребінка), складнопідрядні: *А вийшло так, що й про неї люди згадали* (Панас Мирний), безсполучникові: *Вже одспівали солов'ї, вже падають каштани (М. Нагнибіда).*

Стилізáція, stylization (від франц. *stylisation*). Наслідування (свідоме чи навмисне) манери розповіді, стилю мовлення, особливостей творчої манери письменника, поета чи типових рис жанру художньої літератури або народної творчості. «Дума про трьох вітрів» П. Тичини стилізована під українську думу, «Мисливські усмішки» О. Вишні написані в манері усної розповіді. Елементи часткової стилізації під староукраїнську ділову мову є в романі Ліни Костенко «Маруся Чурай».

Стилíстика, stylistics (від франц. *stylistique*)**.** Галузь мовознавства, що вивчає умови й мету використання різнорівневих мовних засобів в офіційно-діловій, науковій, публіцистичній, художній, розмовній, релігійній сферах життя людей. Предметом вивчення стилістики є **функційні стилі**. Стилістика поділяється на: функційну стилістику, яка досліджує систему стилів й описує особливості мовних засобів, властивих кожному зі стилів; стилістику мовних одиниць (фонетичних, лексичних, словотвірних, фразеологічних, граматичних) у стильовому і стилістичному значеннях, яких вони набувають у різних умовах функціонування; стилістику індивідуального мовлення, орієнтовану на дослідження закономірностей використання мовних ресурсів індивідуальних стилів майстрів художнього слова; прикладну стилістику, мета якої навчити мовної майстерності в межах освоєння засад культури мовлення; порівняльну (зіставну) стилістику, спрямовану на порівняння функційних стилів у споріднених мовах.

Стилісти́чна фігу́ра, stylistic device. Побудований за певною моделлю засіб мовлення, який надає висловленню виразності, образності, експресивності. Стилістичними фігурами є: **анафора**, **тавтологія**, **риторичне питання**, **парцеляція** та ін. *Див.* **фігу́ра мо́влення**, **троп**.

Ці виразні, образні, експресивні засоби мовлення протиставляються мовленню звичному, позбавленому експресивності, емоційності.

Стилісти́чні сино́німи, stylistic synonyms – *див.* **сино́німи**.

Стилісти́чно заба́рвлені сло́ва, stylistically marked (coloured) words. Повнозначні слова, які мають додатковий стилістичний відтінок, що накладається на основне, предметно-логічне значення слова і виконує емоційно-експресивну або оцінну функцію, надаючи висловленню характер урочистості, піднесеності, зневажливості, ласкавості, фамільярності, зниженості. Це, наприклад, слово *Вітчизна*, що вживається з відтінком піднесеності на відміну від стилістично нейтрального *батьківщина* з тим самим лексичним значенням, або слово *жерти*, позначене стилістичним відтінком зниженості при наявності стилістично нейтрального синоніма *їсти*. Службові слова стилістично нейтральні. Стилістично забарвлені слова протиставляються стилістично нейтральним словам (див. **стилісти́чно нейтра́льні одини́ці мо́ви**).

Стилісти́чно марко́ваний, stylistically marked – *див.* **марко́ваний**.

Стилісти́чно нейтра́льні одини́ці мо́ви, stylistically neutral language units. Одиниці, позбавлені стильової закріпленості й стилістичних забарвлень урочистості, зниженості, експресивності, книжності чи розмовності. Стилістично нейтральні одиниці становлять основний шар мовлення, вони знані в усіх функційних стилях, в усній і писемній формах мови. Стилістично нейтральними лексичними одиницями, використовуваними в усіх стилях, є слова найрізноманітніших семантичних груп: назви життєвих понять: осіб (*мати, син, діти*), реалій (*сонце, будинок, земля*), ознак (*червоний, малий, знайомий*), дій (*сидіти, читати. виходити*). Нейтральність на рівні фонетичному виявляється в чіткості промовляння звуків, складів, слів. Пропуск, напр., одного звука в слові *тільки*, що звучить як *тіки*, або зміну слова *скільки* на *скіки* слід кваліфікувати як порушення стильової нейтральності: вони неможливі в **книжних стилях**, а засвідчувані лише в розмовно-побутовому стилі. На морфологічному рівні стилістично нейтральними є словоформи, у яких немає суфіксів зменшеності, згрубілості. На рівні синтаксису стилістично нейтральною визнається будова речення з дотриманням прямого порядку слів (*див.* **поря́док слів**). Інверсійне розташування слів у реченні не змінює його змісту, але додає смислові відтінки завдяки перенесенню логічного наголосу (*див.* **на́голос**) на інверсоване слово. Порівняймо:

Прямий порядок	Інверсований порядок
Діброви співають птицями,	*Співають птицями* ***діброви****,*
жита шумлять, хвилюються.	*шумлять, хвилюються* ***жита***

(В. Сосюра)

Предикативні частини розміщеного зліва безсполучникового складного речення побудовані з дотриманням прямого порядку слів, який формує нейтральність висловленого зі значенням переліку інформації про стан діброви, які співають птицями, і житів, що шумлять, хвилюються. Інверсоване розміщення підметів обох предикативних частин зумовлює втрату висловленням нейтральності: посівши місце реми (*див.* **актуа́льне членува́ння ре́чення**), вони перебрали на себе логічний наголос, який зумовлює їхню експресивність.

Стилісти́чно нейтра́льні слова́, stylistically neutral words – *див.* **стиліс-ти́чно нейтра́льні одини́ці мо́ви.**

Стиль, style (від грец. *stylos* – ‘паличка для письма’, загостреним кінцем якої стародавні греки і римляни писали на вощених (укритих воском) табличках, а тупим кінцем стирали неправильно написане). 1. Різновид загальнонародної мови, що характеризується мовними засобами і прийомами, вибір яких зумовлюється характером, метою висловлювання і завданням спілкування. Загальномовні ресурси використовуються в усіх сферах спілкування, але в кожній із них виокремлюються лексико-граматичні одиниці, які відбивають специфіку певної сфери застосування мови (у практиці написання ділових документів, наукових трактатів, художніх творів, публіцистичних статей, культових видань, в ситуації невимушеного розмовного мовлення), що зумовлює виділення окремих різновидів мови, тобто функційних стилів. 2. Крім загального значення стилю як різновиду мови, який характеризується особливостями відбору мовних засобів для задоволення специфічних завдань спілкування, що позначається словосполученнями *стиль мови, функційний стиль*, термін «стиль» у мовознавстві має й інші значення, зокрема: 1) сукупність прийомів використання мовних засобів, характерних для певного письменника, художнього твору чи жанру: *Стиль Шевченка. Стиль «Марусі Чурай». Стиль літописів*; 2) набір мовних засобів за ознаками експресивно-стилістичного забарвлення: *Стиль офіційний. Стиль гумористичний. Стиль урочисто піднесений.*

Стильова́ (стилісти́чна) но́рма, stylistic norm. Дотримання в кожному стилі використання мовних засобів, що задовольняють стильові вимоги, які стають нормою для кожного стилю, при збереженні усталених правил сучасної літературної мови. Стильові норми своєрідні в кожному стилі, якими не можна нехтувати. Вони будуються: 1) на відборі мовних засобів – слів і конструкцій, які виконують відповідне стильове навантаження: правової лексики в офіційно-діловому стилі, наукової термінології – у науковому стилі, прийомів художнього змалювання в стилі художньої літератури, політичної лексики – у публіцистичному стилі, побутової лексики – у розмовно-побутовому стилі, релігійної – в умовах церкви; 2) на припустимості / неприпустимості уведення до стилю засобів іншої стильової тональності. Напр., розмовні, фамільярні вислови, еліптичні речення неприпустимі в офіційно-діловому й науковому стилях. У науковому стилі, зокрема, чужим є слово розмовного мовлення ***чимало*** у фразі: *Чимало слів запозичено з тюркських мов* (замість нього підходять: *велику (значну, помітну) кількість слів запозичено...*). Недоречними є книжні урочисті слова в розмовному стилі: *У мене сьогодні* ***на порядку денному*** *піти в басейн.* Використання слів, виразів одного стилю в текстах іншого можливе лише з певною стилістичною метою. Книжні слова і вислови в розмовному мовленні можуть надавати висловлюванню гумористичного, іронічного забарвлення. Це відчутно у фразах: *За* ***розпорядженням дружини*** *я куплю торт до чаю.* ***Височайше*** *тебе прошу – прийди.*

Структу́ра мо́ви, language structure (від лат. *structura* – ‘побудова’, ‘розміщення’). Внутрішня будова мови, що виявляється в ієрархічній співвіднесеності звукового, словникового, морфологічного й синтаксичного рівнів, у взаємозв’язку яких одиниці нижчих рівнів використовуються для творення одиниць вищого рівня як внутрішньої організації єдиного цілого – мови. *Див.* **рі́вні мо́ви**.

Сту́пені порівня́ння, degrees of comparison. Граматична категорія, що обіймає якісні прикметники і якісно-означальні прислівники на -о, -е, які можуть передавати різний ступінь співвідносної міри якості в предметах (це – прикметники), у процесах (це – прислівники) через їх порівняння. Пор: *цей предмет –* ***синій****, а цей –* ***синіший****, а ось цей –* ***найсиніший*** *серед них*; ***тихо – тихіше – найтихіше***. Ні відносні, ні присвійні прикметники, ні інші прислівники, крім якісно-означальних на **-о, -е**, не утворюють співвідносних форм. Розрізняють три ступені порівняння: звичайний, вищий і найвищий. Звичайний ступінь порівняння вказує на якість предмета чи ознаку безвідносно до такої ж

якості чи ознаки інших предметів: *червоний*, *красиво*. Від форм звичайного ступеня утворюється вищий ступінь порівняння. Вищий ступінь порівняння прикметника чи прислівника вказує на якість предмета (процесу), виявлену більшою мірою, ніж в інших предметах (процесах). На їхній основі формуються порівняння, у яких називаються об'єкти порівняння. В українській мові вони втілюються в прийменникові (*вищий за (від, над) брата*) або сполучникові (*вищий ніж (аніж, як) брата*) словосполучення. Розрізняють просту і складену форми вищого ступеня. Проста (синтетична) форма утворюється додаванням до основи звичайних прикметника, прислівника суфіксів -**ш**-, -**іш**-: *молодий – молод**ш**ий, сильний – сильн**іш**ий; швидко – швид**ш**е, твердо – твёрд**іш**е.* Деякі прикметники і прислівники форму вищого ступеня утворюють суплетивно (*див.* **суплети́візм**): *гарний – кращий*, *погано – гірше*. Складена (аналітична) форма вищого ступеня утворюється приєднанням до звичайних форм прикметника, прислівника слів **більш**, **менш**: *більш успішний, менш досконало*. Найвищий ступінь – форма ступенів порівняння прикметника й прислівника, що вказує на найвищий ступінь якості порівняно з такою самою ознакою в інших предметах, *пор.*: *Він **найвищий** серед нас* (прийменник *серед* вказує на об'єкт порівняння). Розрізняють просту, складну і складену форми найвищого ступеня порівняння. Проста (синтетична) форма утворюється за допомогою додавання префікса **най**- до форм вищого ступеня порівняння (*синіший – **най**синіший*), складна – додаванням до цієї форми часток **як**, **що** (***най**синіший – **як**найсиніший, **що**найсиніший*). Складена (аналітична) форма утворюється приєднанням слів **найбільш**, **найменш** до звичайних форм прикметника, прислівника: *найбільш схожий*, *найменш вдало*. Форми вищого і найвищого ступенів прикметників можуть і не мати значення прямого порівняння, тобто об'єкт порівняння може бути не названим. І все ж воно є, але приховане, як у прикладах з формою вищого ступеня: *Читання сприяє **яскравішому** уявленню того, що відбувалось в історії*, з формою найвищого ступеня: *Він **найкращий** учень у класі.* Здебільшого такі форми вищого і найвищого ступенів входять до складу нерозкладних словосполучень: *вища освіта, старший лейтенант, найнижчий чин.*

Суб'є́кт, subject (від лат. *subjectum* – 'той, що лежить в основі'. Уживається в логіці (науці про закони і форми мислення) і в лінгвістиці (мовознавстві). Тому розрізняють суб'єкт логічний і суб'єкт граматичний. Суб'єкт логічний означає предмет, про який ідеться в судженні (висловленні, у якому одне поняття розкривається через друге). Судження складається із суб'єкта і предиката, пов'язаних зв'язкою: *Золото є метал* (судження стверджувальне). *Дерево* є *не метал* (судження заперечне). Суб'єкт

лінгвістичний: у граматиці – це підмет, а також будь-яка граматична форма, яка виражає діяча. Суб'єкт логічний (діяч) і суб'єкт лінгвістичний (підмет, виражений називним відмінком) збігаються в реченнях із дієсловами активного стану: *Робітники будують школу*. У реченнях із дієсловами пасивного стану логічний суб'єкт (діяч) і граматичний суб'єкт (підмет у формі називного відмінка) не співвідносяться: у реченні *Школа будується робітниками* діячем (логічним суб'єктом) виступають робітники (ними будується школа), але діяч у цій синтаксичній будові виражений не називним, а орудним відмінком *робітниками* (виконує роль непрямого додатка), тимчасом як лінгвістичний суб'єкт (підмет), переданий називним відмінком, виконує функцію логічного об'єкта. Про розрізнення активного і пасивного станів *див*. **стан дієсло́ва**.

Субстантива́ція, substantivation (від лат. *substantivum* – 'іменник'). Перехід слів інших частин мови до класу іменників. До класу іменників переходять прикметники, числівники. Стається це завдяки набуттю цими частинами мови властивості безпосередньо вказувати на предмет, а не називати його ознаки чи кількість, напр.: ***Старий*** *махнув рукою на громаду* (Т. Шевченко) (субстантивація прикметника), *На* ***перше*** *подавали не борщ, а суп* (З усн. мовл.) (субстантивація порядкового числівника), ***Семеро*** *одного не ждуть* (Нар. творчість) (субстантивація збірного числівника). Субстантивовані слова зберігають свою форму, але в реченні функціонують як іменник: виступають підметом, додатком чи обставиною, пор.: *Довго, довго* ***сердешная*** *все йшла та питала* (Т. Шевченко) (у ролі підмета); *Ми пішли вслід за* ***першими*** (З розмовного мовлення) (у функції додатка); *Міномети стояли на* ***вогневій*** (О. Гончар) (у ролі обставини). Субстантивовані частини мови можуть мати при собі узгоджені означення: *Ой, чого ж то* ***мій миленький*** *забарився* (Нар. творчість). Виокремлюють різні ступені субстантивації: повну і неповну. Повна субстантивація стається в словах, які остаточно перейшли в іменники: *лісничий, пальне*, а також ті, що стали власними назвами: *Котляревський, Лозова* (місто в Харківській області). Неповна субстантивація спостерігається в словах, вживаних і в значенні іменника, і в значенні тієї частини мови, до якої належало слово до субстантивації: *черговий, вартовий, майбутнє, минуле*, пор.: *Хороші-хороші дівчатка!* ***Майбутні*** *матері* ***майбутніх*** *онуків та правнуків наших* (О. Вишня) (прикметники як означення) – *Янек напівдрімає, напівмріє про своє* ***майбутнє*** (З. Тулуб) (субстантивований прикметник як додаток); *Прибігають* ***вартові*** *вояки і помагають Поліксені утримати Кассандру* (Леся Українка) (прикметник як означення) – *Біля відсіку стоїть* ***вартовий****, він сперся на гвинтівку* (О. Корнійчук) (субстантивований прикметник як підмет).

Субститу́ція, substitution (від лат. *substitutio* – ‘заміна’). Заміщення одного звука іншим у випадках запозичених слів, коли в запозичуваній мові немає звука мови-джерела. Зокрема, не знаний раніше в українській мові звук [**ф**] у словах, що прийшли в давню розмовну мову з грецької й інших західноєвропейських мов, змінився на [**п**] (*Φιλιππος → Пилип*), на [**х**] (*Θωμᾶς → Хома*), на [**кв**] (через польську прийшло з діалектів німецької *fasōl → квасоля*). Ця вимова згодом закріпилася в літературній українській мові. Заміщенням є також вимова (що іноді трапляється в окремих мовців) недавно запозичених слів *хверма* (з франц. *ferme*), *хвакт* (з лат. *factum*), *хвабрика* (з нім. *Fabric*). В українській літературній мові вони вимовляються як *ферма, факт, фабрика*.

Субстра́т, substratum (від лат. *substratum* – ‘підстилка’) – див. **інтегра́ція**.

Су́дження, judgement. Категорія логіки – науки про закони мислення і форми думки (мислі): це – форма мислення, у якій поєднуються поняття, одне з яких (суб’єкт) визначається і розкривається через друге (предикат). У судженні *Золото є метал* поняття *золото* є суб’єктом, а поняття *метал* – предикатом. Характер судження стверджувальний, на що вказує зв’язка **є**. Судження *Дерево – не метал* – передає заперечення використанням частки **не**. Із логічною категорією судження співвідносна граматична категорія – речення, однак їхня відповідність не повна. Не всі речення передають судження у вигляді стверджень або заперечень. Є речення питальні, спонукальні, про які не можна сказати, що вони виражають судження.

Суперстра́т, superstratum (від лат. *superstratum* – ‘верхній шар’) – див. **інтегра́ція**.

Супідря́дність, co-subordination – *див.* **складнопідря́дне ре́чення з кількома́ підря́дними.**

Суплетиві́зм, suppletion (від лат. *suppletivus* – ‘доповнювальний’). Використання різнокореневих або різноосновних слів, які передають те саме лексичне значення, але різні граматичні ознаки. Суплетивними є форми розрізнення ступенів порівняння прикметників (*гарний – кращий*), відмінків особових займенників (*я – мене*), протиставлення виду дієслів (*брати – взяти*), ступенів порівняння прислівників (*погано – гірше*). Суплетивізм характерний для індоєвропейських мов. Один з прикладів:

	Укр. мова	Нім. мова	Англ. мова
Н.	*я*	*ich*	*I*
Р.	*мене*	*meiner*	*me*
Д.	*мені*	*miz*	*me*
Зн.	*мене*	*mich*	*me*
Ор.	*мною*		*me*
М.	*(на) мені*		*me*

Суплети́вні фо́рми, suppletive forms – *див.* **суплетивізм.**

Су́ржик, Surzhyk – mixed Ukrainian-Russian sociolect. Мовлення, у якому мовець невмотивовано використовує елементи інших мов. Цим словом у сільському побуті називають суміш жита із пшеницею, ячменю з вівсом і т. ін., а також борошно з такої суміші. У мовознавстві його вживають у переносному значенні – суміш слів різних мов. До нього вдаються у випадках оцінки мовлення українців, які вживають слова російської мови, напр.: у розмовному мовленні: *січас, займатися в школі,* у виступах перед аудиторією: *получається, сослуживець, ходили по школам* (замість *ходили по школах*). Використання подібних слів кваліфікується як українсько-російський суржик. Змішування різномовних одиниць засвідчується не тільки в мовленні українців. У Білорусі таке явище іменують білорусько-російською трасянкою. В обох випадках йому надано негативної конотації (*див.* **конотація**). Те, що слова *суржик* і *трасянка* перенесені з побутової сфери до наукової (мовознавства), суперечить засадам наукового стилю – не вживати оцінно-експресивних слів. Для позначення цього явища прийнятний нейтральний термін «інтерференція». Його існування зумовлене двомовністю, відомою в історії і сучасному житті багатьох народів. На діалектному рівні сусідство різних діалектів спричинює утворення так званих перехідних говорів. Відомі, зокрема, перехідні говори на межі поширення північного і південно-східного наріччя української мови. Невимушеної інтерференції не позбавлене й усне мовлення українців з освітнім рівнем. Пояснення – у їхній двомовності, що сприяє використанню слів з відомої їм іншої мови. З погляду культури мовлення інтерференція небажана. Але картати тих, у мовленні яких вона трапляється, навряд чи правомірно, тим більше переносити слово *суржик* в емоційну площину осуду, зневаги.

Суря́дний зв'язо́к, parataxis. Тип синтаксичного зв'язку граматично рівноцінних мовних одиниць. Граматично рівноцінними є: 1) однорідні члени речення, з'єднані інтонаційно: *Гори востаннє засвітилися*

легким, ажурним *світлом* (О. Гончар) або сполучниками: *Вийшли з хати* ***батько*** *й* ***мати*** *в садок погуляти* (Т. Шевченко), 2) предикативні частини складносурядних речень: *Літа ніколи не повертаються до людини, а людина завжди повертається до своїх літ* (М. Стельмах), 3) деякі безсполучникові складні речення: *Реве Дніпро, лани широкополі медами пахнуть, колосом шумлять* (А. Малишко). *Пор.* **підря́дний зв'язо́к, безсполучнико́вий зв'язо́к.**

Суря́дні сполу́чники, coordinating conjunctions. Сполучники, що з'єднують синтаксично незалежні рівноправні слова, предикативні частини складносурядних речень й інші синтаксичні єдності з відношенням **сурядності**. Сурядні сполучники поділяються на: 1) єднальні, 2) протиставні, 3) зіставні, 4) розділові, 5) пояснювальні, 6) градаційні, 6) приєднувальні. 1. Єднальні – **і(й), та** (в значенні **і**), **і ... і, ні ... ні, та ні ... та ні, ані ... ані, ні ... ані**. Вони поєднують рівноправні синтаксичні одиниці (однорідні члени речення або предикативні частини складносурядних речень): *Крокують стрільці* ***і*** *танкісти, бійці, генерали* ***і*** *маршал* (М. Бажан) – речення з однорідними підметами; ***І*** *шумить діброва,* ***і*** *синіє шлях,* ***і*** *дзвенить дніпрова хвиля у дротах* (В. Бичко) – складносурядне речення з трьома предикативними частинами, кожна з яких починається сполучником **і**. 2. Протиставні – **а, але, та** (в значенні **але**), **зате, проте, однак** та ін. Вони оформляють відношення протиставності між членами речення і предикативними частинами складносурядних речень, як-от: *Світить місяць,* ***та*** *не гріє* (народна творчість) – сполучник **та** з'єднує однорідні присудки; *Праворуч від озера уже лежали росою побиті покоси,* ***але*** *ще ніде не маячили копички* (М. Стельмах) – сполучник **але** стоїть на межі двох предикативних частин складносурядного речення. 3. Зіставні – **а, як ... так і**, що формують відношення зіставності, як у реченні: *Твоя душа – блискуча ліра,* ***а*** *серце – огнище у млі* (Г. Чупринка) – зіставність у складносурядному реченні формує сполучник **а**. 4. Розділові: **або, чи, або ... або, чи ... чи, хоч ... хоч, то ... то, не то... не то, чи то ... чи то** й ін. – вживаються для вираження відношень несумісності, чергування дій, явищ: *Він* [листок – С. Д.] *кружляє на галявині,* ***то*** *вгору підноситься,* ***то*** *хилиться до землі* (Остап Вишня) – у наданні роздільності дій (присудків) бере участь сполучник *то ... то*; ***Чи*** *так сонечко сіяло,* ***чи*** *так мені чогось було – мені так любо, любо стало* (Т. Шевченко) – компоненти сполучника *чи ... чи*, пов'язані з різними предикативними частинами складносурядного речення, служать для передання роздільності душевного відчуття поета. 5. Градаційні: **не тільки ... а (але), не тільки ... а навіть, не лише ... а (але) й, не так ... як, якщо не ... то** і под. – складаються з двох компонентів і, ґрунтуючись на зіставно-протиставних відношеннях,

підкреслюють більшу смислову навантаженість другої частини: *Кілька таких зустрічей – і вона порозуміється* ***якщо не*** *з усіма, скажімо,* ***то*** *з тими, з ким конче необхідно порозумітися* (Д. Міщенко) – градаційність стосується однорідних членів *з усіма* і *з тими*. 6. Пояснювальні: **тобто, а саме**, за допомогою яких друга предикативна частина розкриває зміст більш загальної першої частини: *Я знаю, що мене … будуть умовляти загладити свою вину перед колективом,* ***тобто*** *радитимуть одружитися з Ніною* (М. Чабаненко). 7. Приєднувальні: **і (й), та** (у значенні **і**), **та й, а також, і навіть, а й, ще й, та ще, та ще й** – використовуються для введення додаткових повідомлень, зауважень чи пояснень у межах складносурядного речення: *Добриня був добрий воєвода, сміливо стояв на стіні, умів вести за собою людей,* ***та й*** *люди вірили йому* (С. Скляренко).

Суря́дність, coordination. Синтаксичні відношення між словами в реченні, між предикативними частинами складносурядних і деяких безсполучникових складних реченнях, що виражаються в синтаксичній незалежності співвідносних елементів. Приклади *див*. **суря́дний зв'язо́к, безсполучнико́ві складні́ ре́чення**.

Су́фікс, suffix (від лат. *suffixus* – 'прикріплений'). Некоренева морфема, словотворчий / формотворчий афікс, що стоїть або після кореня, або після іншого суфікса. У слові *фраз*|*ер* суфікс -**ер**- розміщений після кореня, у слові *фраз*|*ер*|*ств*|*о* – суфікс -**ств**- після суфікса -**ер**-. Кожна частина мови має свій набір суфіксів, зокрема: іменники: -**ар**- (*лік*|*ар*), -**іст**- (*танк*|*іст*), -**тель**- (*учи*|*тель*); прикметники: -**н**- (*мотор*|*н*|*ий*), -**уч**- (*блиск*|*уч*|*ий*), -**енн**- (*незліч*|*е́нн*|*ий*), -**еньк**- (*син*|*еньк*|*ий*); дієслова: -**ти**- (*греб*|*ти*), -**ува**- (*зим*|*ува*|*ти*), -**и**- (*зелен*|*и*|*ти*). Поширене й поєднання в слові суфіксів різних частин мови: іменник *дріб*|*н*|*иц*|*я* має в своєму складі прикметниковий суфікс -**н**- й іменниковий -**иц**-, прикметник *командирський* у своїй будові має іменниковий суфікс -**ир**- і прикметниковий -**ськ**-. Розрізняють суфікси словотворчі і формотворчі. Словотворчі суфікси служать для творення нових слів: можуть самостійно утворювати нове слово (*стіл – стол*|***ик***), можуть спільно з префіксом (*читати –* ***про***|*чит*|***ува***|***ти***), спільно з префіксом і постфіксом (*малювати –* ***ви***|*маль*|***ов***|***ува***|***ти***|***ся***). Формотворчі суфікси служать для утворення форм того самого слова, напр., розрізнення ступенів порівняння прикметників (*зелен*|*ий – зелен*|***іш***|*ий*), видових форм дієслова (*лиш*|***а***|*ти* – недоконаний вид, *лиш*|***и***|*ти* – доконаний вид).

Суфіксо́їд, suffixoid – *див*. **афіксо́їд**.

Сучáсна украї́нська літерату́рна мо́ва, Modern Standard Ukrainian language. Утворена в кінці 18 – на початку 19 ст. українська літературна мова, стилістично розвинута, збагачена майстрами художнього слова, науковцями, журналістами, державними діячами 19 – 21 ст., яка використовується в наш час в усіх сферах людської діяльності. У широкому розумінні – це українська мова з часу її започаткування в кінці 18 – початку 19 ст. і до сучасності. Незважаючи на те, що протягом понад двох століть у ній відбувалися зміни, зокрема, у лексичному складі: з'являлися нові слова, окремі лексеми вийшли з ужитку, набули поширення іншомовні елементи, – у ній збережений кістяк мови – граматична система, фонетичний лад, загальномовна лексика, які передавалися з покоління в покоління, завдяки чому вона залишається зрозумілою й сьогодні. У вузькому розумінні – сучасна українська літературна мова – це мова, якою користуються три останні покоління мовців. Сучасна українська літературна мова існує в усній і писемній формах, має розгалужену систему функційних стилів (*див.* **функційні сти́лі**) й унормована на всіх мовних рівнях (*див.* **літерату́рна мо́ва**).

Східнослов'я́нські мо́ви, East Slavic languages – *див.* **слов'я́нська гру́па мов**.

Схре́щення мов, language crossing – *див.* **інтегра́ція**.

Т

Т – двадцять третя (з 1990 р.) літера українського алфавіту, назву якої (те) віднесено до іменників середнього роду: *друковане велике «те», мале «те»*. Друковане й рукописне накреслення літери різне: друковане **Т** і **т**; рукописне *Т, т.* Літера **Т** позначає передньоязикові проривні глухі звуки: твердий [**т**] і м'який [**т′**]. Твердий приголосний [**т**] читається в позиції: а) перед буквами, що позначають приголосні**:** *трава* [*трава́*], *тварина* [*тварина́*]; б) перед буквами **а, о, и, е, у**: *талант* [*тала́нт*], *автобус* [*аўто́бус*], *тиск* [*тиск*], *тепер* [*те*и*пе́р*], *турист* [*тури́ст*]. М'який [**т′**] вимовляється, коли на письмі після букви **т** ідуть букви **і, я, ю, є, ь:** *тінь* [*т'ін'*], *тягти* [*т'агти́*], *тюк* [*т'ук*], *третє* [*тре́т'е*], *тьохкати* [*т'о́хкати*]. У **кирилиці** літера Т мала назву «твердо» і числове значення «триста», яке в сучасному українському алфавіті втрачене. Однак у класифікаційному переліку вживається як чергова після букви **с** позначка: *читайте пункт* ***т***, а при цифрах, що визначають нумерацію предметів, указує на їхнє розрізнення: *Номер 3-Т.*

Табу́, taboo (у полінезійських мовах *ta* – ‘виділяти’,‘відзначати’ + ***ри*** – ‘зовсім’, ‘цілком’: ***тари (tabu)*** – ‘заборонений’, ‘священний’). 1. Поняття «табу», що означало ‘заборона‘, виникло на ранніх стадіях суспільного розвитку полінезійців, австралійців, африканців як вияв магічної сили мови. На основі вірування в те, що предмет і його назва органічно пов’язані, виникало переконання: якщо людина часто вимовляє своє ім’я чи стороннім називає своє ім’я або вимовляє імена родичів, то в такий спосіб приваблює до себе й носіїв цих імен ворожі сили, тобто, як кажуть, «накликає». Тому власні імена передаються описово. 2. Заборона вживати в певних умовах спілкування слова не з містичних (віра в надприродне, таємниче), а з етичних переконань. У вимогах культури мовлення табуйованими визнані непристойні, лайливі слова. Їх прийнято замінювати **евфемізмами.**

Тавтоло́гія, tautology (від грец. *tautó* – ‘те саме’ + *logos* – ‘слово’, від яких утворене ***тавтологія***). Свідоме чи непередбачуване повторення тих самих або спільнокореневих, чи близьких за значенням слів. Свідоме повторення слів використовують для посилення експресивності в позначуваних ними поняттях: *білий-білий*, *тихо-тихо*. Тавтологічні сполуки поширені серед фразеологізмів: *око за око* (не прощаючи, відплачувати за кривду), *палець об палець не вдарити* (нічого не робити). Непередбачуване повторення спільнокореневих слів виникає внаслідок недбалого (непродуманого) ставлення до добору слів або незнання, неусвідомлення семантики слів. Зокрема: *робота зроблена сумлінно; початок війни починається з...; хвороба у хворого протікає...* – зразки неуважного ставлення до власного мовлення. *У квітні місяці, вільна вакансія* – приклади неврахування тотожності слів: *квітень* – це і є місяць, *вакансія* – значить ‘вільний’. Тавтологічним словосполучення *в цей період часу* – у якому *період* – це ‘проміжок часу, упродовж якого що-небудь відбувається’, тому достатньо вжити одне з цих слів (*у цей час; у цей період*). Зараз поширена сполука абревіатури й іменника *vip*-персона, тавтологічність якої розкриває дешифрована абревіатура в англійській мові: *vip* – це *very important person,* що означає ‘важлива персона’.

Такт, rhythmic group (від лат. *tactum* – ‘торкання’, ‘дотик’). Інтонаційна одиниця мовленнєвого потоку, складена з повнозначного й неповнозначного слів, об’єднаних в єдине ціле одним наголосом. У мовленнєвому потоці повнозначне або службове слово може передавати свій наголос наступному чи попередньому слову, що спричинює об’єднання двох слів навколо одного наголосу й утворення ритміко-інтонаційної

одиниці – такту. Два слова *на* і *зима*, що мають самостійні наголоси, у реальному мовленні проговорюються як одне слово з одним наголосом: *Відпустку перенесли* [*на́зиму*]. Нова інтонаційна одиниця виникла внаслідок перенесення наголосу з повнозначного слова на службове. Такт може утворюватися й протилежним способом: перенесенням наголосу зі службового слова на повнозначне, як у прикладі *А* [*поп'ідгоро́йу*] *яром долиною козаки йдуть*. *Див*. **фонети́чне сло́во**.

Твірна́ (мотиваційна) осно́ва, primary stem. Основа, що структурно і семантично служить вихідною для творення похідної основи за допомогою префіксів, суфіксів, постфіксів. Твірною (мотиваційною) може бути і непохідна, і похідна основа. Наприклад, для дієслова *учити* твірною є непохідна основа **уч**-, для слова *учитель* твірною є похідна основа **учи**-, для слова *учительство* – **учитель**. Твірна основа мотивує похідне слово.

Тве́рдість при́голосного, unpalatalized consonants. Цей термін уживають для розрізнення співвідносної пари «твердий – м'який» приголосний, з яких твердий характеризується більш низькою тональністю звучання в порівнянні з високою тональністю звучання м'якого приголосного. Переконатися в низькому та високому звучанні в протиставлюваних твердих і м'яких /пом'якшених /напівпом'якшених приголосних можна, вимовляючи пари приголосних, розрізнюваних за твердістю / м'якістю: [н] – [н′] (*стан – стань*), [т] – [т′] (*тин – тінь*), [с] – [с′] (*сом – сьомий*), [р] – [р′] (*радий – ряд*).

Тво́рення зву́ка, articulation. Те саме, що й **артикуля́ція**.

Теза́урус, thematic dictionary (thesaurus) (від грец. *thesauros* – 'скарбниця'). 1. Словник, у якому максимально повно представлено слова мови з прикладами їхнього використання в тексті. У повному обсязі подати лексичний склад можна лише мертвих мов. Таке було здійснене в 1900 р. – «Thesaurus linguae latinae». Для живих мов створення таких словників – завдання нездійсненне, оскільки їм властиві постійні зміни в лексичному складі. 2. Словник, що подає слова за певними тематичними групами (наприклад, слова на позначення всесвіту, рослинного світу, тваринного світу), тому для пошуку самих слів подають алфавітні покажчики. В українській лексикографії таких словників немає, але елементи тезауруса є в окремих фразеологічних словниках, зокрема, у «Словнику фразеологічних

синонімів» М. Коломійця і Є. Регушевського. 3. У сучасній комп'ютерній лінгвістиці виділяють інформаційно-пошуковий тезаурус, який становить собою нормативний словник-довідник, що містить **лексикон 2** певної галузі науки і використовують для систематизації знань різних сфер науки, фільтрації лексичного складу в машинному перекладі, для пошуку інформації та контролю лексики при індексуванні документів.

Текст, text (від лат. *textus* – 'поєднання', 'зв'язок', 'тканина'). Письмове чи усне повідомлення, передаване висловленням, абзацом, розділом, для яких характерні зв'язність і цілісність. У мовознавстві існує окрема галузь, що визначає правильність побудови словесного тексту, – лінгвістика тексту. Вона описує специфічні засоби, що задовольняють змістові вимоги передання усного чи писемного тексту. Це лексико-граматичні засоби (займенники, споріднені чи синонімічні слова, частки, вставні слова та ін.), зміна порядку слів залежно від текстових вимог (*див.* **актуа́льне членува́ння ре́чення**), особливі графічні засоби (підкреслення, шрифтові виділення тощо). Наприклад, за задумом автора текстова єдність скріплена повторенням займенника **я**: *Ніколи перше не почував* ***я*** *так ясно зв'язку з землею, як тут. В городах земля одягнена в камінь і залізо і недоступна. Тут* ***я*** *став близький до неї. Свіжими ранками* ***я*** *перший будив сонну ще воду криниці. Коли порожнє відро плескалось денцем об її груди, вона ухала гучно спросоння у глибині і ліниво вливалась у нього. По тому тремтіла сиза на сонці.* ***Я*** *пив її свіжу, холодну, ще повну гніву, і хлюпав нею собі в лице* (М. Коцюбинський). Виклад послідовності може ґрунтуватися на прислівниках і відмінкових формах іменників, що передають обставини місця: *Серед двору висока стара* ***груша****. Під* ***грушею*** *стіл і підвішена до гілки дитяча колиска.* ***Далі*** *– город, луки,* ***озера*** *в комишах, а за* ***озерами*** *в мареві Дніпро. І* ***над усім*** *блакитне небо. Ні хмаринки* (О. Довженко).

Те́ма, theme (від грец. *theme* – 'основа', 'положення'). При актуальному членуванні речення та́ його частина, що містить відоме в розглядуваній ситуації і на якій ґрунтується те, що становить зміст повідомлення (*див.* **ре́ма**). Віднесення слів до теми чи реми залежить від того, що́ є вихідною частиною, відомим у повідомленні, і що́ є новим, зумовленим відправною частиною. Тема, як правило, стоїть перед ремою. У реченні *Свій капелюх і пальто він положив на кріслі* (І. Франко) темою є *Свій капелюх і пальто він положив*, а остання частина – рема, яка становить основне, нове у повідомленні: *капелюх* і *пальто* розміщені не на чомусь, а саме *на кріслі*. Іншого змісту набуває речення в такій редакції: – *Він положив на кріслі* | *свій*

капелюх і пальто, у якому вихідною частиною, тобто темою є *Він положив на кріслі*, а ремою – остання частина речення, яка засвідчує, що він поклав не щось, а капелюх і пальто. Різну змістову спрямованість мають речення: *Студенти прийшли | до школи* і *До школи прийшли | студенти*, у яких на першому місці розташована тема, відома інформаторові, вихідна для нового повідомлення – реми, заради чого будується речення.

Тематúчний словни́к, thematic dictionary. Словник, у якому слова розміщені за тематичними ознаками. *Див.* **тезáурус** 2**.**

Темпора́льність, temporality (від лат. *temporalis* – 'часовий'). Семантико-граматична категорія, що передає часові відношення в системі мови. Засоби вираження часових відношень в українській мові різноманітні. Це прислівники *(сьогодні, завтра, вранці, пізно)* – ***Допізна*** *чути було гомін по селі* (А. Свидницький), іменники *(вечір, ранок, тиждень, рік)* – *Ось* ***день*** *проминув, зник і вечір погожий,* ***Ніч*** *криє і місто, і табір ворожий* (Леся Українка), прийменниково-відмінкові форми іменників *(до ранку, після вечéрі, під обід)* – *Давай попливемо* ***у ніч коротку*** *назад по ріці незворотнього часу* (Л. Костенко), префікси *(****по****сидіти годину,* ***про****сидіти ввесь день,* ***перед****ранішній,* ***по****реформений)* – *Цілими днями, бувало,* ***просиджує*** *хлопець над книжками* (А. Головко), словосполучення *(цілий день, увесь вечір)* – *Там (коло річки) він* ***цілими годинами*** *любить сидіти* (І. Франко), складнопідрядні речення з підрядною предикативною частиною (підрядною частиною) часу: ***Коли замовкала****, говорила дальше в мовчанні душею* (В. Винниченко). Особливий тип часових відношень виражає граматична категорія часу дієслова (*див.* **час дієслíвний**).

Тепе́рішній час, **present tense**. Дієслівна форма, що позначає дію (або стан), що збігається з моментом мовлення. Однину і множину характеризують такі закінчення особових форм.

	1-а дієвідміна		2-а дієвідміна	
	однина	множина	однина	множина
1 ос.	*пиш-**у**,* *співа-**ю***	*пиш-**емо**,* *співа-**ємо***	*ліч-**у**,* *кро-**ю***	*ліч-**имо**,* *кро-**їмо***
2 ос.	*пиш-**еш**,* *співа-**єш***	*пиш-**ете**,* *співа-**єте***	*ліч-**иш**,* *кро-**їш***	*ліч-**ите**,* *кро-**їте***
3 ос.	*пиш-**е**,* *співа-**є***	*пиш-**уть**,* *співа-**ють***	*ліч-**ить**,* *кро-**їть***	*ліч-**ать**,* *кро-**ять***

Деякі особові форми теперішнього часу в усному й поетичному мовленні вживаються в усічених формах, а саме: 3-я ос. одн. дієслів 1-ї дієвідміни (**диха, слуха**): *Про весну мріє ясенок, і* ***підроста*** *в селі синок* (А. Малишко), 1-а ос. мн. 1 і 2-ї дієвідміни (**йдем, співаєм**): *Ми* ***співаєм*** *сонцю перемогу* (П. Тичина). Форми теперішнього часу мають такі варіанти значення: 1) власне теперішній, або теперішній лише моменту мовлення, який позначає дію або стан, що збігаються з моментом повідомлення: ***Спішу, лечу,*** *голубкою* ***туркочу*** (Г. Губач), 2) невласне теперішній, або теперішній неактуальний, зміст якого полягає в тому, що дія, процеси, стани лише певною мірою збігаються з моментом мовлення, одночасно виходячи в різні відрізки часу до і після цього моменту: *Яблуко* ***лежить*** *переді мною, світле, аж прозоре, як янтар* (М. Рильський) (дія може бути розпочата до акту мовлення і продовжуватися після нього).

Територіáльний діалéкт, local dialect – *див.* **діалéкт.**

Тéрмін, **term** (від лат. *terminus* – ‘межа’, ‘кордон’). Слова і словосполучення, що виражають чітко окреслене поняття в певній науковій галузі, у техніці, виробництві, мистецтві, суспільно-політичному житті. Особливість терміна не тільки в тому, що він позначає те чи те поняття, але й обов’язково заснований на дефініції (визначенні поняття). Наприклад, у мовознавстві термін *керування* визначають так: *Означення – другорядний член речення, що вказує на ознаку предмета й синтаксично залежить від іменника.* Розрізняють терміни загальнонаукові, використовувані в різних науках, мистецтві, суспільному житті, і галузеві, тобто вузькоспеціальні, поширені лише в певній галузі: суспільствознавстві, хімії, медицині. Загальнонаукові – *аналіз, аналогія, синтез, класифікація, тенденція*. Галузеві: мовознавчі – *префікс, фонема*; літературознавчі – *персонаж, ямб*; хімічні – *карбід, сульфат*; мистецькі – *капела, сопрано* та ін. Ознакою термінів є однозначність. Переконують у цьому лінгвістичні терміни, як-от *флексія* (закінчення), *епентеза* (вставка звука в слово), *морфема* (морфологічна частина слова – префікс, корінь, конфікс, суфікс, флексія, постфікс). Кожна наука прагне надати термінам однозначності. Однак відомі приклади використання терміна в різних термінологічних системах, наприклад, *корінь* (у біології й мовознавстві), *атом* (у фізиці й хімії), *ритм* (у медицині і в музиці), *реакція* (у хімії й політиці). Терміни відрізнють за будовою: є терміни-слова (*фонетика, словотвір*) і терміни-словосполучення (*математична лінгвістика*). Значна кількість термінів узята з інтернаціональної лексики з латинськими і грецькими коренями: *резекція* (медицина), *синтаксис* (мовознавство),

комп`ютер (кібернетика). У складі української мови налічують велику кількість термінів, утворених від споконвічних українських слів за допомогою власних словотворчих засобів різними способами словотворення (*іменник, надбудова, теплообмін*) або словоскладання (*дієприслівниковий зворот, дійові особи* (у драматургії). Науковий прогрес зумовлює появу нових наук, а значить, і вироблення спеціальних термінів. У другій половині 20 ст. з'явилися зокрема кібернетика, психолінгвістика з набором своєрідних термінів.

Термінологі́чний словни́к, terminological dictionary – *див.* **словни́к.**

Термінолó́гія, terminology (від лат. *terminus* – 'межа', 'кордон, кінець + грец. *logos* – 'слово', 'вчення'). Сукупність термінів певної науки, техніки, виробництва, мистецтва, державного управління, суспільно-політичного життя. *Термінологія лінгвістична. Термінологія математична. Термінологія виробничо-технічна.*

Тип ре́чення, type of sentence, sentence type. Структурно-семантичний різновид речення. Тип речення встановлюють за такими ознаками: 1) за функцією та емоційним забарвленням, 2) за структурою, 3) за характером відношення до дійсності. 1. За функцією (за метою висловлювання) речення поділяють на: а) розповідні: *Осінь уже торкнулась лісу* (М. Стельмах), б) питальні: *Де ти бродиш, моя доле?* (С. Писаревський), в) спонукальні: *Летіть, соколи, летіть швидше* (О. Десняк); за емоційним забарвленням виокремлюються окличні, серед яких: а) розповідно-окличні: *На небокраї яка краса сія!* (В. Сосюра), б) питально-окличні: *Се ти, мій чарівниченьку?!* (Леся Українка), в) спонукально-окличні: *Запрягай бричку!* (М. Коцюбинський). 2. За структурними ознаками розрізняють прості і складні речення. А. Прості: *З піснею дружити – ніколи не тужити* (нар. творчість). З урахуванням цієї ознаки прості речення поділяють на: а) двоскладні: *Знайомі любили його за тиху і приязну вдачу* (Б. Лепкий), б) односкладні: *Протягом зими снігу майже не було* (О. Гончар); в) поширені: *По діброві вітер віє. Гуляє по полю* (Т. Шевченко), г) непоширені: *Забилось серце* (П. Тичина), ґ) повні: *Олекса присунув собі стілець і сів насупроти мене* (І. Франко), д) неповні: *Колос повний гнеться до землі, а порожній догори стирчить* (Народна творчість); *На широкій лаві – сивовусий кобзар з бандурою. Поруч з ним хлопець років тринадцяти* (О. Соколовський). Б. Складні: а) складносурядні: *Я голосно почав читати, а всі мовчки слухали* (Ю. Збанацький); б) складнопідрядні: *Що більше ворогів, то ліпше для справжнього воїна* (П. Загребельний); в) безсполучникові: *Подивись:*

з початку року на землі лежать сніги (Н. Забіла). 3. За характером відношення до дійсності розрізняють речення: а) стверджувальні: *Вона вскочила в човен і попливла навздогін за лебедем* (О. Донченко); б) заперечні: *Ми вже не звертали уваги ані на діда, ані на бабу* (Ю. Збанацький).

Тип словосполу́чення, type of word-combination. Структурно-семантичний різновид словосполучення. *Див*. **словосполу́чення**.

Типологі́чна класифіка́ція мов, typological (morphological) classification of languages. Групування мов за особливостями їхньої структури незалежно від генетичної спорідненості. Одиниці будь-якого рівня можуть бути піддані типологічній класифікації – фонеми, слова, речення. Проте все ще не створили ні фонологічної, ні лексичної, ні синтаксичної типології. Причини різні: у кожній мові незначна кількість фонем, надто багато лексем, складні синтаксичні ознаки речень. Лише морфологічні одиниці піддають типологічному групуванню, що й завершилося створенням теоретично обґрунтованої класифікації. Оскільки єдиною в типологічному групуванні мов є морфологічна класифікація, терміни «типологічна класифікація» і «морфологічна класифікація» вживають як синонімічні. Тому типологічну класифікацію називають морфологічною. Розрізнення типів мов за морфологічною будовою слова *див*. у статті **морфологі́чна класифіка́ція мов**.

Тире́, dash. Розділовий знак у вигляді довгої горизонтальної риски, що в простому і складному реченнях виконує функції розділення і виділення. У простому реченні тире ставиться: 1) між підметом і присудком, якщо головні члени речення виражені називним відмінком іменника або кількісного числівника чи інфінітивом, а дієслово-зв'язка пропущена: *Рожеві вечори – час тихого сміркання* (І. Багряний); *Два та два – чотири; Лиш боротись – значить жить* (І. Франко); 2) між підметом і присудком, якщо перед присудком уживаються слова ***це, оце, то, ось, значить***: *Мор, голод і війна – то страшні людоїди* (Г. Боровиковський), *Жити мені без праці – значить не жити* (Д. Павличко); 3) у неповних речення на місці пропущеного члена речення: *Без витоку нема ріки, Як без коріння – крони* (П. Осадчук); 4) перед узагальнювальним словом, що стоїть після однорідних членів речення: *Ні спека дня, ні бурі, ні морози – Ніщо не вб'є любов мою живу* (В. Сосюра); 5) для виділення прикладок, якщо вони стоять у кінці речення й перед ними можна вставити ***а саме***: *Душа дозріє, сповниться відразу Подвійним смаком – меду і полину* (О. Теліга); 6) для виділення вставних і вставлених конструкцій: *Вона покинула діжу й одною*

рукою – друга ж в тісті – довго рилась в скрині (А. Головко); 7) між двома словами, що означають межі часові, кількісні, просторові, – замість словосполук із прийменниками ***від… до***: *Поїзд Харків – Київ; Вантаж вагою 10 –15 тон; Навчання протягом 2015– 2018 років*, а також між двома або кількома власними іменами, сукупністю яких називають закон, теорія, вчення: *Фізичний закон Бойля – Маріотта.* У складному реченні тире ставиться: 1) у складносурядному реченні з єднальними сполучниками **і (й)**, **та** (у значенні **і**), предикативні частини якого передають причиново-наслідкове або протиставне значення: *Орач торкнеться до керма руками – І нива дзвонить темним сріблом скиб* (М. Стельмах); 2) у безсполучникових складних реченнях: а) із зіставним значенням: *На небі сонце – серед нив я* (М. Коцюбинський), б) з протиставним значенням: *Земля горіла – люди не згорали* (Г. Коваль), в) зі значенням умови-наслідку: *Гляне – молоко кисне* (Прислів`я), г) з часовим значенням: *Глянеш на небо – небо високе. Глянеш на хмари – хмари летять* (П. Тичина). У переданні прямої мови й діалогу тире ставиться: 1) між прямою мовою і словами автора: *Кулемет, кулемет сюди! – кричав попереду Байда* (П. Панч); 2) в оформленні діалогу і прямої мови, якщо вона починається з абзацу: *Гафійка увішла в хату і притулила до печі замерзлі руки.*

– Забула, що ніч холодна, – винувато посміхнулась вона. Маланка обернула до неї червоні очі.

З ким розмовляла в сінях?

Прокіп приходив (М. Коцюбинський).

Ти́тло (зрідка **ти́тла**), **titlo** (**diacritic**) (від грец. *titlos* – ‘напис’). Надрядковий знак у давньогрецькій, латинській, старослов’янській, давньоруській писемностях. Позначався так: (˜). Указував на скорочене написання слова з пропуском однієї чи кількох літер, здебільшого на позначення голосних, пор.: Б˜гъ (Бог) – пропущена одна літера; чл˜вкъ (чоловік) – скорочено три букви. Титло завжди ставилося над літерами з числовим значенням, наприклад а̃ – 1. У другій половині 18 ст. у зв’язку з уведенням в Україні гражданського шрифту титло було вилучене з ужитку. До 20 ст. збереглося в кириличному церковному письмі.

Тлума́чний словни́к, one-language dictionary – *див.* **словни́к.**

Топо́нім, toponym (від грец. *topos* – ‘місце’, ‘місцевість’ + *onyma* – ‘ім’я’). Власна назва будь-якого географічного об’єкта: водного простору (*Атлантичний океан, Чорне море, Дніпро*, (озеро) *Балатон* в Угорщині), рельєфу-гір: *Альпи, Говерла*, назви населених пунктів: міст – *Харків,*

Львів; сіл – *Обухівка, Кирилівка*, *Пересічне*; назви вулиць – *Хрещатик, Володимирська, Інженерна*. Сукупність топонімів певної території називається топонімією. Топонімія, особливо гідронімія (назви водних об`єктів), допомагає у встановленні історичного минулого того чи того народу, заселення певної території: назви річок і гір стають джерелом інформації про зниклі мови й народи, оскільки народи зникають, а річки й гори залишаються.

Топоні́міка, toponymy, toponymics (від грец. *topos* – ‘місце’, ‘місцевість’ + *onyma* – ‘ім’я’). Розділ ономастики, що вивчає географічні назви (топоніми), їхнє виникнення, будову й функціювання. У межах топоніміки виділяються: гідроніміка, яка вивчає назви водних об’єктів: а) назви морів – *Чорне море, Каспійське море*; б) назви озер – *озеро Балхаш* в Казахстані; в) назви рік – *Сіверський Дінець*; ойконіміка, предметом якої є: а) назви населених пунктів – *Київ, село Геніївка*; б) назви рельєфу – *Каспійська низина,* в) назви внутрішньоміських об’єктів – *вулиця Університетська*.

Топоні́мія, toponymy – *див.* **топо́нім.**

Транскри́пція, transcription (від лат. *transcriptio* < *transcribo* – ‘переписую’). Запис усного мовлення будь-якої мови за допомогою спеціальної системи знаків для точного відтворення вимови звуків чи фонем, сполучень звуків (чи фонем), зв’язного тексту. Транскрипція, тобто точне відтворення звуків мовлення, потрібна для наукового вивчення звукової системи мов, територіальних діалектів, характеристики їхніх вимовних норм. Застосування транскрипції зумовлене тим, що звичайне письмо точно не відтворює вимову звуків у мовленнєвому потоці, бо в жодному письмі немає повної відповідності між звуками і буквами. Наприклад, в українській мові буква **е** у формі слова ***се́ла*** позначає звук [е], а у формі *села́* – звук, наближений до **и** (у фонетичній транскрипції – [***е***^{и}]. Одна літера передає два звуки – щ = [**шч**]. Є букви, які в одних випадках позначають два звуки, зокрема: букви **я, ю, є** передають два звуки *яма* – [***йа́ма***], *Юрко* – [*йурко́*], *своє* – [*свойе́*], а в інших – один звук, а саме: **я** – *коня [кон'а́], **ю** – сюди [с'уди́], **є** – синє [си́н'е]*. У звичайному письмі є буква **ь,** що ніякого звука не позначає, а вказує лише на м’якість приголосного. Не для всіх звуків в українському алфавіті є спеціальні літери: немає літер для позначення африкатів [д͡ж] і [д͡з]. Тому в лінгвістичних студіях, у діалектологічних записах, при навчанні рідної і чужої мови застосовують спеціальну систему знаків для точного відтворення звуків у мовленнєвому потоці – транскрипцію. Набір знаків транскрипції складають літери прийнятого в мові алфавіту: транскрипція, прийнята

в українському мовознавстві, заснована на українському алфавіті: [*голова́*], [*на́рта*], у мовах, письмо яких ґрунтоване на латинському алфавіті, основу знаків транскрипції становлять латиноалфавітні літери: нім. [*bruder*] – ‘брат’, [*volk*] – ‘вовк’. Розрізняють фонетичну і фонематичну транскрипції (*див.* **фонети́чна транскри́пція, фонемати́чна транскри́пція**).

Транслітера́ція, transliteration (від лат. *trans* – ‘через’, ‘крізь’ + лат. *litera* – ‘буква’). Передання тексту або окремих слів, записаних однією графічною системою, засобами іншої графічної системи, тобто відтворення однієї писемності літерами іншої писемності. Напр., прізвище *Watson* транслітеровано *Ватсон*; *Van Clibern* (американський піаніст) – *Ван Кліберн*, хоча вимовляють: перше – як [*Уо́тсон*], друге – як [*Вен Кла́йберн*]. Потреба в транслітерації виникла в кінці 19 ст. у зв’язку зі створенням пруських наукових бібліотек для включення в єдиний каталог праць, написаних латинською, кириличною, арабською й іншими системами письма. У 20 ст. за виробленими в 19 ст. інструкціями створили стандарт для перекладу нелатинських систем письма латиницею. Існує Міжнародна організація стандартів (ISO), що розробляє і рекомендує правила транслітерації для національних мов.

Транспози́ція, transposition (від середньолат. *transpositio* – ‘перестановка’). Використання однієї мовної одиниці у функції іншої. 1. Перехід однієї частини мови в іншу або використання в її функції. Це: **субстантива́ція** (перехід у клас іменників), **ад’єктива́ція** (перехід у клас прикметників), **прономіналіза́ція** (перехід у клас займенників), **вербаліза́ція** (перехід у клас дієслів), **адвербіаліза́ція** (перехід у клас прислівників). Можливі переходи повнозначних частин мови у службові, напр., у прийменники, пор.: *Рідний* ***край*** *– Там мірник сидів собі долі, –* ***край*** *нього Поводар, хлоп’ятко маленьке* (Леся Українка). 2. Використання однієї граматичної форми у значенні іншої, наприклад, форма майбутнього часу у функції минулого: *Була тепла літня днина. Та враз як* ***загримить*** (О. Кобилянська). 3. Використання частин мови у функції неморфологізованих членів речення, наприклад, іменника у функції означення: *Люлька у зубах* (чиїх?) ***Йоньки*** *весело потріскувала* (Г. Тютюнник); інфінітива у функції підмета: ***Виправляти*** *природу,* ***керувати*** *нею – є завданням людини* (Ю. Смолич).

Трансформа́ція, transformation (від лат. *transformatio* – ‘перетворення’). Закономірна зміна однієї мовної одиниці (ядерної структури)

для творення вторинної мовної структури з тим же змістом. Речення, як і слова, можна ділити на твірні й похідні, тобто одні структури трансформувати в інші. Це, наприклад, трансформація активних конструкцій у пасивні: *Майстер ремонтує машину – Машина ремонтується майстром* (*див*. **стан дієсло́ва**); трансформація дієслівної структури в іменну: *Діти повернулися з екскурсії – Повернення дітей з екскурсії*; трансформація розповідного речення в питальне: *Учень брав участь у змаганнях – Чи учень брав участь у змаганнях?*; трансформація складного речення в просте: *Учень прийшов, щоб купити книжку – Учень прийшов купити книжку*.

Три фа́зи артикуля́ції зву́ків, three phases (parts) of articulation – *див*. **експеримента́льна** (**інструмента́льна**) **фоне́тика.**

Троп, trope (від грец. *tropos* – ‘зворот мовлення’). Стилістичний засіб, що характеризується образністю, виразністю і ґрунтується на вживанні слів, словосполучень у переносному (фігуральному) значенні, чим досягається художня виразність. До системи тропів входять метафора, метонімія (*див*. **перено́сне зна́чення**), синекдоха (*див*. **перифра́з**).

Тю́ркські мо́ви, Turkic languages. Складають тюркську сім’ю мов, на яких говорять численні народи Казахстану, Киргизії, Узбекистану, Туркменії, Азербайджану, Туреччини, частина населення України, Ірану, Афганістану, Монголії, Китаю, Румунії, Болгарії, Албанії, Сербії. Серед них – живі мови: азербайджанська, алтайська, балкарська, башкирська, гагаузька, казахська, каракалпацька, карачаївська, киргизька, кримськотатарська, кумицька, ногайська, татарська, тувинська, турецька, туркменська, узбецька, уйгурська, хакаська, чуваська, якутська. Мертвими є половецька, хазарська, печенізька, булгарська та ін.

Тюркі́зми, Turkish loan words. Слова, запозичені з **тюркських мов**. Переважна більшість тюркізмів в українській мові засвоєна в 12–17 ст., у період різноманітних стосунків східних слов`ян з тюркськими народами. Це – назви будівель, одягу, речей домашнього вжитку: *амбар, сарай, каблук, казан*; назви предметів їжі та питва: *гарбуз, ізюм, кавун, лапша, халва;* слова з галузі тваринництва: *батіг, бугай, каракуль, табун, чабан;* назви військових знарядь: *аркан, кинджал.* Слова, освоєні в 20 ст.: *акин* (народний поет – співець (Казахстан, Киргизія), *ашуг* (народний поет, співець, музикант в азербайджанців), *батир* (богатир, герой, сміливець), *сабантуй* (народне свято в татар і башкирів).

У

У – двадцять четверта (з 1990 р.) літера українського алфавіту, назва якої (**у**) вживається як іменник середнього роду: *друковане велике* **У**, *рукописне мале* ***у***. Служить для позначення на письмі лабіалізованого (огубленого) голосного звука [у], що можливий у різних позиціях у слові: *урок* [*уро́к*], *провулок* [*про*ᵘ*ву́лок*], *какаду* [*какаду́*]. Вона служить для відбиття на письмі орфоепічного чергування **у / в** на початку слів, зокрема: *Україна – Вкраїна, угору – вгору,* а також у прийменниках: *Був у школі – Була в школі.* У **кирилиці** звук [у] позначався літерою **у**, або лігатурою (ȣ), або диграфом (знаком) **ОУ**, який поступово був замінений на **У**. Двознак мав числове значення 400. У сучасній мові воно втрачене. Однак у переліку предметів літеру **у** припустимо вживати для позначення 24 пункту за місцем її в алфавіті після літери **т**, напр.: *див. пункт* ***у***. Крім того, при цифрах, що вказують на низку предметів, понять, що мають той самий номер, літеру **у** можна застосовувати для їхньої диференціації, як-от: *Від номера 2-б до номера 2-у.*

Увуля́рний зву́к, uvular (від лат. *uvula* – ‘язичок’)**.** Цей звук називають ще «язичковий», тому що він утворюється завдяки коливанню маленького язичка, що є продовженням м’якого піднебіння. В українській мові такого звука немає. Він властивий французькій мові (R) і деяким іншим мовам. Українці називають його «гаркавим». Найчастіше його засвідчують у дітей, які, замість вимови передньоязикового розкотистого [**р**], вимовляють увулярний [**ʀ̌**]. Своєчасне звернення до логопеда дає позитивні результати: діти позбавляються увулярної артикуляції [**р**] і набувають навички вимовляти властивий українській мові передньоязиковий дрижачий [**р**].

У́гро-фі́нські мо́ви, Finno-Ugric languages – *див.* **фі́но-уго́рські мо́ви**.

У́гро-фі́нська сім’я́ мов, Finno-Ugric group of languages – *див.* **фі́но-уго́рські мо́ви**.

Узага́льнено-особо́ве ре́чення, generalized-personal sentence. Односкладне речення, головний член якого виражений дієсловом другої особи однини теперішнього або майбутнього часу чи першої або третьої особи множини. Особливість такого речення в тому, що позначувана дієсловом дія (стан) може бути віднесена до будь-якої особи, тобто мислиться узагальнено. Найвищий ступінь узагальнення особи відчутний у прислів’ях і приказках: з головним членом у формі другої особи однини: *Хліб-сіль* ***їж,*** *а правду* ***ріж****; Шилом моря не* ***нагрієш***, а також

із головним членом у формах першої або третьої особи множини: ***Поживемо – побачимо; Судять*** *не по словах, а по ділах.* У них дія (стан) стосується не однієї чи кількох осіб, а будь-кого. Такі будови спостерігаються і в художній літературі. Уживаючи замість першої особи форми другої особи однини, автор твору підкреслює типовість дії, що стосується будь-кого, а не тільки самого оповідача: *Гірко* ***заробиш*** *– солодко з'їси* (І. Франко), *Коли* ***зважуєшся*** *на вирішальний крок у житті, тут без батьківської поради не обійтись* (О. Гончар).

Узага́льнювальне сло́во, generalizing word. Слово або словосполучення, що стоїть перед або після однорідних членів речення і співвідноситься з ними як ціле і його частини. Напр.: *Папери були* ***скрізь****: і на столі, і на полицях* (М. Коцюбинський), *День, вечір, ніч, ранок –* ***все*** *біле,* ***все*** *тьмяне* (Леся Українка). У ролі узагальнювальних слів виступають: займенники: *Механік, люди, майдан, школа –* ***все*** *шугнуло вниз, як у провалля* (С. Васильченко), прислівники: *Панський дух витав* ***скрізь*** *і* ***всюди****: і в го́роді, і в повіті, і в губернії* (Панас Мирний), іменники: *На ньому була проста* ***одежа****: широкі крамні штани, біла сорочка і чорна смушева шапка* (І. Нечуй-Левицький), словосполучення: *У щастя людського* ***два рівних є крила****: троянди й виноград, красиве і корисне* (М. Рильський). При узагальнювальних словах уживаються такі розділові знаки: 1) якщо узагальнювальне слово стоїть перед однорідними членами, то після нього ставиться двокрапка: *Заснув, знечувся й коли, і снилися красиві коні: сірі, гніді, вороні* (В. Симоненко); 2) якщо узагальнювальне слово стоїть після однорідних членів речення, перед ним ставиться тире: *На річці, в лісі, на полі – усюди німо, тихо* (Панас Мирний); 3) якщо однорідні члени йдуть за узагальнювальним словом і не закінчується речення, то перед однорідними членами ставиться двокрапка, а після них – тире: *Всюди: і в газетах, і на закликах, і на барвистих плакатах – Сергій бачив свій портрет* (Ю. Яновський).

Узго́джене озна́чення, agreed attribute – *див.* **озна́чення.**

Узго́дження, agreement. Вид підрядного зв'язку між словами, що виявляється у формальному підпорядкуванні форм залежного слова формам стрижневого. Стрижневим словом можуть бути іменники або субстантивовані слова, а залежними – прикметники, займенники, кількісні числівники в непрямому відмінку, дієприкметники та іменники-прикладки. Узгодження буває повним і неповним. При повному узгодженні всі форми залежного слова підпорядковуються формам

стрижневого: *рідна школа* (узгоджене в роді, числі й відмінку). При зміні форми стрижневого слова залежне слово набуває відповідних форм: *рідна школа, рідної школи, рідній школі* (узгодження в роді, числі, відмінку); *щасливі діти, щасливих дітей, щасливим дітям* (узгодження в числі й відмінку в кожному поєднанні). Неповне узгодження буває в словосполученнях прикладки з означуваним іменником: вони уподібнюються лише у відмінку: *село Іванівка, села Іванівки, у селі Іванівці.*

У́зус, usage (usus) (від лат. *ūsus* – 'використання', 'звичай'). Прийняте, загальновизнане, загальнопоширене використання мовних одиниць будь-якого рівня: фонетичного, лексичного, граматичного. Узусною є усталена вимова звуків, наголошування, використання слів, фразеологізмів, синтаксичних сполук, що входять до літературної мови і представлені в словниках і підручниках. Неузуальними є індивідуальні неологізми у творах письменників і поетів: *сонцебризний* (П. Тичина), *огнемовно* (М. Бажан), *трояндиться* (І. Світличний). Вони вжиті окремими поетами, і їхнє значення стає зрозумілим лише з контексту твору. За межами узусу перебувають арготизми, діалектизми. Поняття узусу пов'язане з поняттям мовної норми і мовної системи. Норма літературної мови спирається на мовний узус, тобто масове і регулярне вживання освіченою частиною суспільства. Узус не стабільний, як і мовна норма, що зумовлюється впливом суспільного життя, розвитку науки, техніки, мистецтва.

Україні́зм, Ukrainian loan word. Уживані в інших мовах слово або сполучення слів, що запозичені з української мови. У західноєвропейських мовах *майдан* як символ свободи, хоч в українську це слово зайшло з арабської.

Україні́ст, specialist in Ukrainian Philology. Фахівець з **україні́стики**.

Україні́стика, Ukrainian Philology. Галузь філології, що вивчає українську мову й літературу: їхню історію й сучасне функціювання. Учених же, які займаються дослідженням української мови, тобто українських мовознавців, і вчених, що віддали себе вивченню української літератури, тобто українських літературознавців, прийнято іменувати україністами.

Українозна́вство, Ukrainian Studies. Наукова галузь, яка вивчає природу, побут, народонаселення, історію виникнення

державного устрою України, матеріальну і духовну культуру українців, фольклор, літературу, мову і зв'язки з іншими народами і культурами.

Украї́нська мо́ва, the Ukrainian language. Одна з трьох (разом із російською й білоруською) мов, що належить до східної підгрупи слов'янської групи індоєвропейської сім'ї мов (*див.* **сім'я́ мов**). Специфічні фонетичні риси української мови почали розвиватися після занепаду голосних неповного творення **ъ** і **ь** (*див.* **реду́кція**): у новостворених складах на місці [**о**] та [**е**] з'явилися спочатку довгі [**ō**] і [**ē**], які згодом перейшли в [**і**]: *домъ > дім, печь > піч***.** Дифтонгічний голосний [**іе**], який передавався буквою **ѣ**, перейшов в [**і**]: *ліс, діло.* Для української мови характерний глотковий (фарингальний) приголосний [**г**]: *голова, говорити.* На відміну від російської і білоруської в українській мові збереглося закінчення **-ови** (**-еви**) (сучасне **-ові** (**-еві**): *братові, коневі*, а також набув поширення кличний відмінок: *брате, сину, земле.* Діалекти української мови об'єднуються в три наріччя: північне (волинсько-поліські говори), південно-західне (галицько-буковинські і закарпатські говори) і південно-східне (середньонаддніпрянські, слобожанські й степові говори). *Див.* **діалектоло́гія**. Літературна українська мова пройшла два етапи розвитку: староукраїнська літературна мова (14 – серед. 18 ст.) і сучасна українська літературна мова (з кінця 18 ст.). Староукраїнська літературна мова, заснована на церковнослов'янській з додаванням українізмів, представлена юридичними актами, полемічною літературою, художніми творами різних жанрів. Із кінця 18 ст. зароджується нова українська літературна мова на народній основі, зокрема, на основі середньонаддніпрянських і слобожанських говорів. Основоположником її вважають І. П. Котляревського, продовжувачами Є. П. Гребінку, Л. І. Боровиковського, мова творів яких сформувалася на основі полтавських говорів, і Г. Ф. Квітку-Основ'яненка, у творах якого представлені слобожанські говори, близькі до полтавських і київських. Т. Г. Шевченко своєю творчістю підніс українську літературну мову до рівня загальнонародної. У 60–80-х рр. 19 ст. розвиток української мови загальмувався заборонами царського режиму Росії (Валуєвський циркуляр 1863 р., Емський указ 1876 р.). У процесі подальшого розвитку вона увібрала в себе найбільш загальні риси всіх українських говорів, синтезувавши тим самим народну мову всього українського народу. У кінці 19 – початку 20 ст. в українській літературній мові сформувалися публіцистичний і науковий стилі, а з 20 років – офіційно-діловий. У 1989 р. Верховна Рада республіки прийняла Закон УРСР «Про мови в Українській РСР», який надав українській мові статус державної. Українська мова успадкувала

давньоруську писемність (*див.* **кири́лиця**). Сучасний український алфавіт створений на основі російського гражданського шрифту (*див.* **гражда́нський шрифт**). Українська мова поширена не лише на території України, а й у суміжних областях Білорусі і Росії, на Кубані, Далекому Сході, за межами України – у Польщі, Словаччині, Канаді, США, Аргентині, Австралії.

Украї́нський алфави́т, Ukrainian alphabet. Сукупність розміщених в усталеному порядку літер, що вживаються в українській мові. (*див.* рис. 26).

Аа а	**Бб** бе	**Вв** ве	**Гг** ге	**Ґґ** ґе	**Дд** де	**Ее** е
Єє є	**Жж** же	**Зз** зе	**Ии** и	**Іі** і	**Її** ї	**Йй** йот
Кк ка	**Лл** ел	**Мм** ем	**Нн** ен	**Оо** о	**Пп** пе	**Рр** ер
Сс ес	**Тт** те	**Уу** у	**Фф** еф	**Хх** ха	**Цц** це	**Чч** че
Шш ша	**Щщ** ща	**ь** м'який знак	**Юю** ю	**Яя** я		

Рис. 26. Український алфавіт

Український алфавіт, сформований на основі **кирилиці** з прийняттям християнства (10 ст.), протягом наступних століть зазнавав змін у зв'язку з потребою пристосувати його до звукового складу народної мови. На розвиток української писемності й упорядкування українського алфавіту вплинули реформа російського письма і спрощення друкованого шрифту, який дістав назву «гражданська азбука» (*див.* **гражда́нський шрифт**). У 18 ст. в Лівобережній Україні його пристосували до звукового складу української літературної мови. Протягом 19 ст. було запропоновано вживання нових літер **і**, **є**, **ї**, із гражданської абетки випали літери **ы**, **ъ**. У Лівобережній Україні український алфавіт і графіка сформувалися в сучасному вигляді після 1905 р. Буква **ґ** була введена в правопис 1918 р., 1933 р. – вилучена, відновлена в 3-му виданні «Українського правопису» (1990 р.). Сучасний український алфавіт складається з 33 літер. Із них двадцять дві позначають приголосні

звуки (**б, в, г, ґ, д, ж, з, й, к, л, м, н, п, р, с, т, ф, х, ц, ч, ш, щ**). Літера **й** перед **о** позначає середньоязиковий приголосний [**й**] (*йогó, бойовá*), а в інших позиціях – нескладовий голосний [**і**] (фонетичною транскрипцією [*п'ід'ійшóў*], а на письмі – *підійшов*. Літера **щ** позначає сполучення звуків [**шч**]: що [*шчо*], *дощ* [*дошч*]. В українському алфавіті літер, що передають голосні звуки, – 10. Кожна з шести букв **а, о, у, е, и, і** служить для позначення одного звука: *х**а**та* [*х**á**та*], *в**о**да* [*в**о**дá*], *д**у**мка* [*д**ý**мка*], *с**е**ла* [*с**е́**ла*], *л**и**н* [*л**и**н*], *в**і**з* [*в'**і**з*]. Літери **я, ю, є** позначають по одному звуку лише після м'яких приголосних: *вол**я*** [*вол'**а***], *с**ю**ди* [*с'**у**дú*], *лл**є*** [*л':**е***]. Буква **ї** завжди передає два звуки [**йі**]: ***ї**хати* [***йі**хати*], *під'**ї**зд* [*п'ід**йі**зд*], *сво**ї*** [*сво**йі***]. Літера **ь** звукового значення не має, служить для позначення м'якості приголосного звука: *сіль* [*с'іл'*], *льон* [*л'он*].

Умóвний спóсіб, conditional mood – *див.* **спóсіб дієслíвний.**

Умóвні сполýчники, conditional conjunctions – *див.* **підрядні сполýчники.**

Уподíбнювання (уподібнення), assimilation – *див.* **асиміля́ція**.

Урбанóніми, urbanonym (від лат. *urbanus* – 'міський') – *див.* **онома́стика.**

Ускла́днене прóсте рéчення, simple sentence with parenthetic constructions, homogeneous parts, addresses and other elements that make its structure complicated. Просте речення, у структурі якого, наявні відокремлені чи уточнювальні члени речення, вставні чи вставлені конструкції, звертання, однорідні члени речення. Приклади ускладнень: а) відокремленим означенням, вираженим дієприкметниковим зворотом: *Поза містом лежали Кримські гори, **вкриті лісом*** (П. Панч), б) відокремленою обставиною, вираженою дієприслівниковим зворотом: ***Маючи** значно менші сили, Богун заманив Чернецького в Монастирище* (І. Лисенко); в) уточнювальним членом речення: *Тут, **серед степової тиші**, казка сама просилася в слова* (І. Цюпа); г) вставним або вставленим компонентом: *Трава у полі, **як там кажуть**, аж шумить, лізучи з землі* (Г. Квітка-Основ'яненко), *Одного разу – **у пилипівку то було** – надворі завірюха куйовдила, буря сумно вила у димар* (Панас Мирний); ґ) звертанням: ***Учителю**, стою перед тобою, Малий, вчарований до німоти* (Д. Павличко); д) однорідними членами речення: *Цікаво послухати дивну **пригоду, бувальщину** давніх забутих погонь* (Л. Первомайський).

Ускла́днення морфологíчної будóви слóва, complication of the morphological structure of the word. Збільшення кількості морфем

у слові внаслідок склеювання двох слів в одне і перетворення одного з них в афікс. Від колишньої короткої форми знахідного відмінка зворотного займенника **ся** у східнослов'янських мовах утворився постфікс **-ся**: *умиват**ися**, одягат**ися***. Закінчення (флексії) особових форм складного майбутнього часу недоконаного виду української мови **-му**, **-меш**, **-ме**, **-мемо**, **-мете**, **-муть**: *писат**иму**, писат**имеш**, писат**име**…* – утворилися з особових форм однини і множини допоміжного дієслова давньоруської мови **имати** у теперішньому часі: однини – *иму, имеш, иметь*, множини – *имемо, имете, имуть*.

У́сне і писе́мне мо́влення, oral and written speech. Різновиди мовлення, які розрізняються засобами вираження висловлювань. Усне мовлення – звукове, супроводжуване жестами, мімікою. В усному вираженні думок важливу роль відіграють наголос, інтонація. Розмовно-побутовий стиль і літературно-розмовне мовлення виявлені в усній формі. Писемне мовлення – мовлення, фіксоване на письмі. Як стильовий різновид, воно пов'язане з книжними стилями і характеризується дотриманням літературної норми: логічною будовою викладу, продуманим добром мовних засобів. Не слід, однак, ототожнювати усне мовлення з розмовно-побутовим стилем, а писемне – із книжними, оскільки книжні стилі можливі в усному вияві, наприклад, лекції у вищій школі, ораторські виступи, декламації художніх творів, а одиниці розмовно-побутового стилю використовуються в художніх творах у мовленні персонажів.

Уста́в, script, font. Графічний різновид найдавніших грецьких, латинських і слов'яно-руських рукописів. Устав – письмо, виконане геометрично правильними лініями, прямими і округлими; кожна літера мала один встановлений графічний вигляд. Літери розміщені на рівній віддалі одна від одної. У давньоруській писемності устав панував до кінця 14 – початку 15 ст., після чого з'явився новий почерк – **півустав**.

Уто́чнювальні чле́ни ре́чення, appositive constructions and adjacent syntactic phenomena. Уточнювальними можуть бути підмет, присудок, означення, додаток, обставина, які конкретизують, пояснюють чи доповнюють значення тих членів речення, після яких стоять. Це означає, що уточнювальні члени виконують ту саму синтаксичну функцію, що й член речення, який вони уточнюють. Приклади: 1) уточнюють підмет: *Обидва, **Діденко і Чумак**, прислухалися до шереху в передпокої* (А. Головко), 2) уточнюють присудок: *Шестірний перемінився в лиці – **поблі́д*** (Панас Мирний), 3) уточнюють додаток: *Бажаю одного – бути щасливою*

(з усного мовлення), 4) уточнюють означення: *Перед нами відкрилася грандіозна, **на кілька верст**, панорама битви* (А. Листовський), 5) уточнюють обставину: *Внизу, **у партéрі**, поступово стихали голоси* (Н. Рибак). Найчастіше уточнюються обставини місця і часу. Уточнювальні члени можуть бути зв'язані з уточнюваним за допомогою слів *тобто, а саме*, зокрема: *Цитати із дум та з пісень без музичного їх оформлення, **тобто без мелодії**, ... багато втрачають* (М. Рильський). Уточнювальні слова і звороти не слід змішувати з однорідними членами. Перед уточнювальними словами і зворотами можна вставити слово *а саме*.

Ф

Ф – двадцять п'ята (з 1990 р.) літера українського алфавіту, назва якої (**еф**) становить іменник середнього роду: *друковане* **еф**, *рукописне **еф***. Вона позначає губно-зубний глухий звук [**ф**], відзначуваний у словах іншомовного походження: *фабрика, фізика, фортуна* (*перен.* 'доля'), *функція,* а також у звуконаслідувальних словах української мови: *фукати* (від *фу*!), *фиркати* (від *фир*!). Як і інші губні української мови [**б**], [**п**], [**в**], [**м**], звук [**ф**] функціює у твердому і напівпом'якшеному варіантах: тверду вимову на письмі фіксує літера **ф**, яка стоїть перед буквами **а** (*факт*), **о** (*фото*), **у** (*фужер*), **е** (*ферма*), **и** (*фиркнути*), перед приголосними: *фрукт, флот, фтор*, а також перед апострофом: *саф'ян* [*сафйáн*] (шкіра, виготовлена з козячих шкур). Напівпом'якшений звук [**ф**'] передається літерою **ф**, що стоїть перед літерою **і,** яка позначає звук [**і**]: *фільм* [*ф'іл'м*], *профіль* [*прóф'іл'*]. В окремих іншомовних словах на пом'якшену вимову звука [**ф**], що передає літера **ф,** вказує буква **ю:** *фюзеляж* [*ф'узе"л'áж*], *фюрер* [*ф'у́рер*]. Літера **ф** відома в **кирилиці** під назвою «ферт», числове значення якого було 500. У сучасній українській мові числового значення вона не має, однак може вказувати на наступний після літери **у** двадцять п'ятий пункт у переліку явищ, предметів, напр.: *пункт ф* або бути розрізнювачем у низці предметів, що мають той самий номер: *номер 2-ф.*

Фамілья́рна ле́ксика, excessive familiar vocabulary (від лат. *familiaris* – 'близький'). Слова, належні до зниженого стилю, що характеризується вільністю і недоречністю в доборі слів у спілкуванні, афективністю (збудженістю, зумовленою афектом (афект – 'надміру збуджений')), скоромовністю. Слова фамільярного штибу: *Лексій, Мар Ванна, друзяка, тища* (тисяча), *бач* (бачиш), *ходь сюди, скіки* (скільки), *ну ти й козарлюга, чудило.* Культура мовлення застерігає від уживання таких слів.

Фарингáльний звук, glottal sound (від грец. ***pharyngx*** **–** *див.* **глотковий приголосний**).

Фігýри мóвлення, stylistic devices (від лат. *Figura* – ‘образ’, ‘вид’). Звороти мови, особливі поєднання слів, синтаксичні конструкції, що, на відміну від тропів, не додають нового змісту, а надають мовленню виразності, образності, експресивності. Фігури мовлення бувають семантичні й синтаксичні. Семантичні фігури мовлення утворюються поєднанням слів, словосполучень, речень. До них належать порівняння: порівняльні форми орудного відмінка – *До кімнати Ганна ввірвалася бурею* (В. Козаченко), каламбур (дотепна гра слів) – *Складно* (доладно, добре, до речі) *писати складно* (важко); антитеза (протиставлення для підсилення виразності) – *Він* (Т. Шевченко) *був сином ... мужика, і став князем у царстві духа* (І. Франко); оксиморон (стилістична фігура, у якій поєднуються протилежні поняття) – *красномовне мовчання, песимістичний оптимізм.* Синтаксичні фігури мовлення утворюються завдяки особливій стилістичній значущості будови словосполучення чи речення в тексті. До таких належать: повтор слів, форм слів або синтаксичних одиниць, який використовується для посилення їхніх художньо-зображувальних властивостей: *За тими селами – ліси, ліси, ліси* (К. Гордієнко); асиндетон (безсполучниковість): безсполучниковий виклад сприяє стислості мовлення, надає йому стрімкості – *Село? Не піду туди: остобісіли мені оселі людські* (М. Коцюбинський); підрядні порівняльні предикативні частини (порівняльні речення) – *Над лісом виходила вечірня зоря, ніби з гущавини лісової вилетіла квітка горицвіту* (С. Васильченко); риторичне питання – стилістична фігура у формі запитання, яке не потребує відповіді, бо воно саме є відповіддю: *Хіба учню не милі канікули?* (Милі!).

Філологíчний словни́к, philological dictionary – *див.* **словни́к**.

Філоло́гія, philology (від грец. *philologia* – ‘любов до слова’). Сукупність наук: мовознавства, літературознавства, текстології та ін., що вивчають культуру певного народу, виражену в мові й літературній творчості. Філологія виникла в древніх Індії й Греції. У Греції (5–4 ст. до н. е.) вона започаткована без зв’язку з індійською традицією шкільними коментарями мовних одиниць і літературознавчих ознак творів Гомера «Іліада» й «Одіссея». Традиції грецької філології продовжуються в середньовіковій Візантії (текстологія і коментування класиків), а пізніше в країнах Західної Європи спеціалістами з античних (стародавніх) текстів:

учені поєднували в собі мовознавця, літературознавця, критика, історика культури, знавця інших гуманітарних наук. Пізніше з філології як єдиної історико-філологічної науки виділилися окремо мовознавство зі своїм предметом вивчення – мовою, літературознавство, об'єкти дослідження якого становлять літературні жанри, їхні особливості як художніх текстів. Тепер філології як самостійної науки не існує, але наукові принципи, способи підходу до вивчення слова залишаються в мовознавчих і літературознавчих дослідженнях, які називаються філологічними. Цей прикметник уживається також на позначення університетських факультетів, які готують філологів, тобто спеціалістів з мови й літератури.

Фіні́тна фо́рма дієсло́ва, finite form of the verb. Дієвідмінювана за особами, числами, часами, способами форма дієслова, яка служить у реченні для вираження присудка особового речення. *Іду* (*ідеш* та ін.) *до школи; Ідемо* (*ідете* та ін.) *в театр; читав, читаю, читатиму книгу; пишу, пиши, писав би; ви б зайшли до нас; хотів би прийти.* Те саме, що **особо́ва фо́рма дієсло́ва**. Протиставляється **іменні́й фо́рмі дієсло́ва**.

Фі́но-уго́рські мови, Finno-Ugric languages. Ці мови складають фіно-угорську сім'ю мов. Вони поширені на півночі європейської частини Російської Федерації, в Естонії, у Фінляндії, у північній частині Норвегії, на території Угорщини. Живі мови складають п'ять груп: 1) прибалтійсько-фінська – фінська, іжорська, карельська, вепська, естонська, литовська; 2) волзька – мордовські, серед них люкшанська, ерзянська, марійська; 3) пермська – комі-зирянська, комі-перм'яцька, удмуртська; 4) угорська – хантийська, мансійська, угорська; 5) саамська. Давню писемну традицію мають естонська, угорська й фінська мови.

Фле́ксія, inflexion (від лат. *flexio* – 'згинання', 'відхилення'). Те саме, що **закі́нчення**.

Флекти́вні мо́ви, inflected languages – див. **морфологі́чна класифіка́ція мов**.

Фоне́ма, phoneme (від грец. *phónēma* – 'звук'). Найменша функційна звукова одиниця мови, призначення якої – розрізняти слова та їхні форми. У словах ***б****ак, **г**ак, **л**ак* розрізнювальну функцію виконують початкові приголосні фонеми <**б**>, <**г**>, <**л**>, у словах *ба**к**, ба**с**, ба**р*** – кінцеві приголосні фонеми <**к**>, <**с**>, <**р**>, у словах *б**а**к, б**и**к, б**у**к* – розміщені всередині

голосні фонеми <**а**>, <**и**>, <**у**>. Фонеми реалізуються у звуках, але це не може служити підставою для їх ототожнення. Звук – це форма вираження (матеріалізації) фонеми, яка є не просто звуком, а типовим звуком, передаваним й окремим, і низкою звуків; вони називаються варіантами фонеми, або алофонами (*див.* **варіа́нти фоне́ми**). Варіанти фонеми зумовлені її позицією в слові. Розрізняють сильну і слабку позицію: для голосних сильна позиція – наголошена, слабка – ненаголошена, для приголосних сильна позиція – між голосними або перед голосним, слабка – перед приголосним. Фонема визначається за сильною позицією. У наведених вище прикладах усі фонеми визначені за сильною позицією: голосні – наголошені, приголосні – перед голосним і в кінці перед нулем звука. Коренева голосна в слові *сестра* може посідати різні позиції, тому й виступати в різних звукових варіантах: [е], [е^{и}], [и^{е}] – [*сé-стри*], [*се^{и}стри́*], [*си^{е}стри́*]. З них головний варіант (інваріант) визначається за сильною (наголошеною) позицією, у якій звук [е] втілює фонему <е>: <сé-стри>. Префікс **з**- у вимові слів *зшити, зжати, зорати* сприймається в трьох варіантах [*шши́ти*], [*жжа́ти*], [*зора́ти*]. Інваріантом серед них є [з], який визначає фонему <з>, бо стоїть у сильній позиції – перед голосним. Звідси узагальнення: звуків у мові більше, ніж фонем, адже, крім прямої відповідності фонема / звук, як у прикладах ***б**ак, б**и**к, ба**с***, наявні відтінки звуків, у яких виявляє себе фонема, як-от: фонема <е> у варіантах [е^{и}], [и^{е}]: [*сéла*], [*се^{и}ла́*], фонема <о> у варіантах [о^{у}], [у^{о}]: [*зо^{у}зу́л'а*], [*зу^{о}зу́л'а*]. Коли говорять, що в такій-то мові є стільки-то голосних і стільки-то приголосних, то мають на увазі не звуки взагалі, а лише типові звуки цієї мови, тобто фонеми. На письмі передаються саме фонеми, а не звуки. Пошуки фонеми покладені в основу фонематичного, а також морфологічного принципів орфографії (*див.* **при́нципи орфогра́фії**, **фонемати́чний при́нцип орфогра́фії**): нечітко вимовлюваний голосний поставити в наголошену позицію ([*ве^{и}сло́*] – [*вéсла*]), невиразно артикульований приголосний – у позицію між голосними ([*н'íхт'і*] – [*н'íгот'*]).

Фонемати́чна транскри́пція, phonemic transcription. На відміну від фонетичної транскрипції, покликаної точно передавати звуки, фонематична транскрипція має на меті відтворити фонеми. Графічну основу фонематичної транскрипції української мови, як і фонетичної, складає більшість літер українського алфавіту. Відмінність у тому, що у фонетичній транскрипції подаються всі звукові варіанти фонем, фонематична ж транскрипція передає лише фонеми. Ілюструє це речення

Що для безсмертя народилось,
Від зброї смертних не умре (М. Рильський), передане:

фонетичною транскрипцією	фонематичною транскрипцією
[*шчо д'л'а бе^{и}с:ме́рт'а народи́лос', в'ід збро́йі сме́ртних не^{и} умре́*]	<*шчо дл'а безсме́рт'а народи́лос', від збро́йі сме́ртних не умре́*>

Записи фонематичною транскрипцією прийнято подавати в ламаних дужках, як у наведеному прикладі. Фонематична транскрипція застосовується в тих випадках, коли важливо розкрити структурну модель (морфологічну будову) слова, а не точне звучання. Тому до неї вдаються в підручниках з морфології.

Фонемати́чний при́нцип орфогра́фії, phonematic principles of orthography. Принцип орфографії, який полягає в тому, що літери алфавіту передають не реально вимовлювані звуки, а фонеми, встановлювані за сильною позицією варіантів голосних і приголосних. Сильною позицією для голосних є позиція під наголосом, для приголосних – позиція перед голосним звуком або між голосними. Фонематичний принцип покладений в основу правил орфографії: 1) щоб знати, як писати ненаголошений голосний, треба поставити його під наголос: а) [*се^{и}ло́*] – [*се́ла*], наголошений голосний становить фонему <**е**>, яку передаємо буквою **е**; б) [*жи^{е}ве́*] –[*жи́ти*], наголошений голосний визначає фонему <**и**>, що позначається буквою **и**; 2) щоб визначити правильне написання слова *нігті*, яке вимовляється як [*н'íхт'і*], слід цей сумнівний приголосний, що стоїть у слабкій позиції, розмістити в сильній позиції: [*н'íгот'*], завдяки чому встановлюється фонема <**г**>, яку передаємо буквою **г**. За фонематичним принципом побудовані правила написання твердих і м'яких приголосних. Зокрема, в називному відмінку іменника *Наталка* звук [**л**] твердий, а у формі давального відмінка чується м'який [**л**'] під впливом наступного [**ц**'] [*Натáл'ц'і*]. Але на письмі м'який знак не ставимо, зберігаючи фонемний склад кореня, наявного у формі називного відмінка. Правила, засновані на фонематичному принципі, практично випливають з морфологічного принципу орфографії. Відмінність у тому, що правила морфологічного принципу забезпечують одноманітне написання значущих частин слова – морфем, фонематичний – фонем. У підручниках з української мови фонематичний принцип не виділяють, традиційно називають основними три принципи: фонетичний, морфологічний, історичний і додатковий – диференційний (*див.* **при́нципи орфогра́фії**).

Фоне́тика, phonetics (від грец. *phonetikos* – 'те, що стосується звуків'). Розділ мовознавства , який вивчає способи утворення звуків мови, їхні акустичні властивості й роль у функціюванні мови як засобу спілкування людей. Крім звуків, фонетика вивчає склад,

наголос, інтонацію. Таким є традиційне уявлення про фонетику, яка вивчає звук з трьох сторін: 1) з боку утворення, 2) з боку акустичних властивостей і 3) з боку виконуваних ним функцій. Фонетика пов'язана зі словниковим складом і граматичною будовою (морфологією і синтаксисом). Зв'язок фонетики зі словниковим складом зумовлений тим, що завдяки звуковим одиницям розрізняється семантика слова, пор.: роль звуків: ***м**ука, **р**ука*, роль наголосу: *а́тлас* (книга), *атла́с* (тканина). На зв'язок фонетики з морфологією вказують історично складені чергування звуків, які служать для розрізнення граматичних форм слів, пор.: *но**с**ити – но**ш**у, зби**р**ати – зб**е**ру* (розрізнення виду дієслова). Фонетика пов'язана із синтаксисом у використанні інтонації для розрізнення типів речень за метою висловлювання (*див.* **тип ре́чення**). Фонетика має теоретичне й практичне значення. Без знання фонетики не можна створити алфавіт для безписемної мови, важко встановити шляхи вдосконалення орфографії старописемних мов. Практичне значення фонетики полягає в тому, що її дані служать основою для розробки ефективної методики навчання читати й писати, для вивчення іноземних мов, формування правил культури усного мовлення, риторики, виправлення недоліків мовлення логопедами. Фонетика як наукова галузь ділиться на загальну і часткову. Загальна фонетика – галузь мовознавства, яка вивчає на матеріалі різних мов теоретичні питання утворення звуків, природу наголосу, структуру складу, звукові закони. Часткова фонетика досліджує звуковий склад конкретної мови. У її складі: описова фонетика, яка характеризує звукову систему конкретної мови на сучасному етапі її розвитку (елементи описової фонетики представлені в шкільних підручниках української мови); експериментальна фонетика, яка покликана за допомогою приборів й апаратів досліджувати творення звуків (*див.* **експеримента́льна (інструмента́льна) фоне́тика**); історична фонетика, яка вивчає звуковий лад конкретної мови в його розвитку. У сучасному мовознавстві фонетику як розділ науки про мову поділяють на дві галузі: фонетику у вузькому розумінні слова і **фонологію**. За фонетикою у вузькому розумінні закріплюється вивчення лише двох сторін звукового складу мови: творення звуків і класифікації та аналіз їхніх акустичних властивостей, тобто того, що становить матеріальне вираження мови, без чого вона не може існувати як засіб спілкування. В окрему галузь виділяють фонологію, предметом якої є фонема як одиниця звукової системи, функція якої оформляти й розрізняти (диференціювати) значення слів і їхніх форм.

Фонети́чна транскри́пція, phonetic transcription (від лат. *transcripcio* – 'переписування'). Спеціальний вид буквеного письма, який

використовується для точної передачі звуків тієї чи тієї мови, діалекту або індивідуального мовлення, зумовлене науковою чи практичною потребою вивчення фонетичних одиниць мови діалекту, індивідуального мовлення. Транскрибування, тобто записування за допомогою транскрипції, викликане тим, що алфавіти не передають точне звучання усного мовлення, тому на них не можна покладатися у вивченні звукового складу мови. Доказом цього може служити хоч би те, що, напр., в українській графіці й орфографії є випадки позначення одного звука двома літерами, як-от: [д͡ж] – **дж**: *ходжу* [*ход͡жу́*]; [д͡з] – **дз**: *дзеркало* [*д͡зе́ркало*], або, навпаки, передання двох звуків однією буквою **щ** = [**шч**]: *що* [*шчо*], *дощ* [*дошч*]. Фонетична транскрипція будується на алфавіті мови, до якого за потреби додаються знаки або вилучаються окремі літери. Основний принцип фонетичної транскрипції полягає в тому, що в ній один значок (буква) позначає один звук і що один звук передається одним значком (буквою). З огляду на це з українського алфавіту, який використовується для транскрибування українського мовлення, вилучені літери, що передають два звуки: **щ, я, ю, є, ї** та **ь** (м'який знак, що ніякого звука не позначає), і додані деякі значки (букви) для звуків, для яких немає букв в українському алфавіті: у науковій транскрипції *д͡ж* (=д͡ж), *д͡з* (=д͡з), а також діакритичні (розрізнювальні) знаки, що ставляться при літерах, наприклад, м'якість [**н**']. Ступінь точності фонетичної транскрипції може бути різним, залежить це від конкретних завдань. Ускладнене звукове письмо застосовують у наукових дослідженнях. Із навчальною метою використовують її спрощений варіант. При транскрибуванні українського мовлення слід пам'ятати таке:

1. Неодмінно позначати наголос у слові. 2. Обов'язково вказувати м'якість і напівпом'якшеність приголосного, застосовуючи діакритичний знак м'якості [ʹ] – [**с′**],[**д′**], напівпом'якшеності [᾽] – [**в**᾽], [**ч**᾽], [**г**᾽]. Діакритичний знак не використовується для позначення м'якого за своєю природою середньоязикового сонорного щілинного [**й**], позначуваного знаком **й** або **j**. 3. Нескладовий характер голосних [**у**] та [**і**] прийнято позначати дужкою над літерами **у** та **і**: [**ў**] – [*буў*] – *був*, [*ўпе*^{и}*ре́д*] – *вперед*; [**ĭ**] – [*доĭва́на*] – *До Івана,* [*с'в'ĭї*] – *свій.* 4. Довгота звука передається або так [**н͡**], [**т͡**] [**с͡**] – [*знан͡та́*], [*жит͡та́*], [*колóс͡та*], або так: [**н:**], [**т:**], [**с:**] – [*знан':а́*], [*жит':а́*], [*колóс':а*]. 5. Букви **щ** та **ї** не вживаються тому, що завжди позначають два звуки: **щ** = [**шч**]: *щука* – [*шчу́ка*], **ї** = [**йі**]: *їхати* – [*йіхати*], *її* – [*йійі*]. 6. Букви **я, ю, є** в транскрипції не вживаються, тому що в одних випадках вони передають два звуки: **я** = [**йа**]: *яма* – [*йама*]; **ю** = [**йу**]: *Юрко* – [*йуркó*]; **є** = [**йе**]: *Євген* – [*йе*^{и}*ўге́н*] – а в інших – один звук, указуючи на м'яку вимову попереднього приголосного: *воля* – [*вóл'а*], *сюди* – [*с'удú*], *останнє* – [*остáн':е*]. 7. Для передання

середньоязикового сонорного щілинного звука [**й**] використовується буква **й** або латинська **j**: [*йа́блуко*] або [*ја́блуко*], [*с'імйа́*] або [*с'імја́*], [*мойа́*] або [*моја́*]. 8. Дзвінкі африкати [д͡ж] і [д͡з] передаються знаками: або [*ж*] і [*ʒ́*], або [д͡ж], [д͡з]: [*прийіжджа́ти*] або [*прийіжʒ́жати*] – *приїжджати*; [*поʒ́вони́ти*] або [*поʒ́звони́ти*] – *подзвонити*. 9. Літера **ь** (м'який знак) не вживається. 10. Голосні [**е**], [**и**], [**о**] в ненаголошеній позиції вимовляються невиразно: [**е**] наближається до [**и**], тому передається як [**е**^{и}]; [**и**] позначається так [**и**^{е}]; [**о**], що стоїть перед складом із наголошеними [**у**] або [**і**], наближається до вимови [**у**], що й утілюється в написанні [**о**^{у}]: [*го*^{у}*лу́бка*] – *голубка*, [*то*^{у}*б'і́*] – *тобі*. 11. Паузи у висловленнях позначаються: мала – однією вертикальною лінією, велика– двома вертикальними лініями. 12. Власні й загальні назви рекомендовано писати з малої літери. Транскрибовані звуки, слова, словосполучення чи текст беруться у квадратні дужки – [ ].

Фонети́чне сло́во, phonetic word. Одиниця усного мовлення, утворена з повнозначного й службового слів, об'єднаних одним словесним наголосом у єдине ціле. Фонетичне слово виникає 1) або внаслідок перенесення наголосу зі службового слова на повнозначне, як-от: [*пом'іжна́ми*] – від *поміж нами*, [*перед'імно́йу*] – з *переді мною* 2) або в результаті зміщення наголосу з повнозначного слова на службове: [*при́сме*^{и}*рт'і*] – від *при смерті*, [*на́н'іч*] – з *на ніч*. У членуванні мовленнєвого потоку фонетичне слово становить такт. *Див*. **проклі́тика; енкліти́ка**.

Фонети́чний зако́н, phonetic law. Формула історично зумовлених взаємопов'язаних змін, властивих тій чи тій мові або групі споріднених мов у певний період її чи їхнього розвитку. У праслов'янській мові діяв закон відкритого складу, який полягав у тому, що склад і слово не могло закінчуватися на приголосний, напр., у старослов'янській мові, яка зберігала деякі риси праслов'янської мови, є слова: *ста-рь-ць* (старець = старик), *гво-здии* (гвіздок). У певний час цей закон втратив свою дію, що зумовило зміни в слов'янських мовах. Зокрема, у східнослов'янських мовах унаслідок занепаду редукованих звуків (*див*. **реду́кція**) з'явилися закриті склади (пор. *съ-нъ* > сон). В українській мові в результаті занепаду редукованих почав діяти закономірний перехід давнього [**о**] у відкритому складі у звук [**і**] в закритому складі: *сто-лъ* (стіл), *до-мъ* (дім), *ко-нь* (кінь). Фонетичні закони діють у певну історичну добу. Перехід давнього [**о**] у відкритому складі в [**і**] у закритому діяв у час занепаду редукованих **ъ** і **ь** (*див*. **реду́кція**). У сучасній українській мові в новостворених чи запозичених словах звук [**о**] в закритому складі не переходить в [**і**]: *землево́з, кінеско́п* (електропроменева

трубка в телевізорах), хоч залишаються в ужитку застиглі історичні процеси, що перейшли в розряд чергування звуків: [**о**], [**е**] з [**і**] – *к**о**ня – к**і**нь; ос**е**ні – ос**і**нь*.

Фонети́чний при́нцип орфогра́фії, phonetic principles of orthography. За цим принципом слова передаються на письмі так, як вони вимовляються в літературній мові. Фонетичними є написання *том, вена, долина, два, там*, у яких букви мають таке саме звучання, яке закріплене за ними в алфавіті. За вимовою пишемо *натхнення*, хоч мало б бути ***надх**нення*, бо корінь у цьому слові ***дих**ати, на**дих**нути*. Фонетичний принцип застосований і до написання префікса **з-,** який зберігається перед буквами, що позначають голосні або дзвінкі чи сонорні приголосні: *з|ірон|із|ува|ти, з|обов'яз|а|ти; збити, здружити, зруйнувати, звалити,* але перед кількома глухими змінюється на **с-**, тому відповідно до вимови узвичаєно писати: ***с**питати, **с**ходити, **с**кинути, **с**тулити*.

Фонети́чні зми́ни (фонети́чні проце́си), phonetic changes, sound changes. Будь-які зміни звуків, зумовлені дією сучасних і попередніх тенденцій розвитку мови. Прийнято виділяти дві фонетичні умови, які спричинюють зміни голосних і приголосних. Перша – це дія загальних фонетичних умов, у які потрапляє голосний чи приголосний. Такими загальними фонетичними умовами є наголошеність чи ненаголошеність складу, позиція перед паузою чи після неї, у кінці чи на початку слова. Зміни, що виникають унаслідок цих причин, називаються позиційними. Одним із видів позиційних змін є редукція голосних, відома в давньоруській мові (*див*. **реду́кція**). Фонетичним змінам в українській мові піддається голосний[**е**], який у ненаголошеній позиції реалізується у варіантах [**е**^{и}], [**и**^{е}], [**и**]: *село* – [*с**е**^{и}ло́*], [*с**и**^{е}ло́*], [*с**и**ло́*]; *весло* – [*в**е**^{и}сло́*], [*в**и**^{е}сло́*], [*в**и**сло́*]. Друга умова – сусідство звуків. Сусідніми можуть виявитися дзвінкий і глухий (*во**г**кий*), твердий і м'який або пом'якшений (***сп**івати*), свистячий і шиплячий (***зш**ити*), носовий і неносовий (*т**ом***). У процесі творення неоднорідних за вимовою звуків можливе набігання артикуляції одного звука на артикуляцію іншого, що й зумовлює його зміну: слово *молотьба* вимовляємо як [*молод'ба́*], *пісня* – [*п'їс'н'а*], *принісши* – [*прин'іш:и*], *том* – [*том*], у якому [**о**] набуває носового відтінку завдяки сусідству з носовим [**м**]. Зміни, що виникають під впливом сусідства звуків, прийнято називати комбінаторними (від лат. *combinare* – 'поєднувати', 'сполучати'). *Див*. **комбінато́рні зми́ни зву́ків**.

Фонети́чні проце́си, phonetic processes. Те, що **фонети́чні зми́ни.**

Фонети́чні чергува́ння, phonetic alternations – *див.* **чергува́ння.**

Фоногра́фія, phonography (від грец. *phone* – ‘звучання’ + *grapho* – ‘пишу’) – *див.* **письмо́.**

Фонолóгія, phonology. Розділ мовознавства, що вивчає звуки мови як засіб розрізнення значень слів і їхніх форм. Фонологія, як і фонетика, вивчає звуки мови, але аспекти вивчення в них різні. Тому дехто з учених схильний визнавати їх самостійними науками. Фонетику пов’язують із вивченням способів творення звуків, їхніх акустичних й артикуляційних властивостей. Що ж до фонології, то її завдання – вивчати звук мови з погляду його функціонування: як одиницю, використовувану для розрізнення слів і словоформ, тобто як смислорозрізнювальну одиницю, що служить цілям людського спілкування. Таку функційну одиницю названо **фонемою**. Проте такий відрив фонології від фонетики надто категоричний, адже й у фонетиці, й у фонології предметом дослідження є звук. До того ж відривати фонологію від фонетики неправомірно з тих міркувань, що характеристика фонем (тверді і м’які, дзвінкі і глухі та ін.) базується на врахуванні акустико-артикуляційних властивостей звуків, які є їхнім матеріальним вираженням. В українському мовознавстві утвердилася думка про те, що фонетика як наука про звукову будову мови складається з двох нероздільних галузей цієї науки: фонетики у вузькому розумінні й фонології. Фонетика у вузькому значенні ставить завдання – схарактеризувати артикуляційно-акустичну природу звуків мови, дати їх класифікацію і з’ясувати, яких змін вони зазнають у мовному потоці. Фонологія встановлює систему основних значущих одиниць – фонем, принципи їх виділення, їхню смислорозрізнювальну функцію.

Фоностилі́стика, phonostylistics (від грец. *phōne* – ‘звук’ + стилістика). Розділ стилістики, який вивчає звукові засоби, здатні створювати звуковий ефект, умотивований змістом усного мовлення й образною заданістю писемного тексту. Найпоказовіше це виявляється в усному мовленні й художньому стилі. В усному мовленні виразовим прийомом служить, наприклад, подовжена вимова голосних, яка вмотивовується необхідністю: а) висловити позитивні емоції (радість): *Ура-а-а!*, б) передати здивування: *Оце та-а-к!*, в) при перепитуванні – виказати недовіру: *– Ві-і-ін це зробить. – Він зро-о-обить це?!* У художньому стилі письменники використовують звуконаслідування як звукообраз шуму, пор. у повісті М. Коцюбинського «Дорогою ціною»: *Соломія сиділа перестрашено та прислухалася, про що шепоче морок. Шу... шу... шу – починав*

він здалека, шу... шу... шу – озивалось тут коло неї. У творах художньої літератури відомі випадки повторення однакових приголосних у близько розташованих словах для створення відповідного звучання, що імпонує змістові висловлення. У реченні: ***Р**озбивши вітер чо**р**ні хма**р**и, Ліг біля мо**р**я одпочить* (Т. Шевченко) – консонантивація на **р** передає напругу боротьби вітру з хмарами. Повтор звука **р** умотивований задумом твору.

Фо́рма і зна́чення сло́ва, form and meaning of a word. 1. Одна з морфологічних видозмін слова, яка виражає певні граматичні значення наявними граматичними показниками. Її формують: а) звуки, які матеріалізують його і реалізують фонему як смислорозрізнювальний елемент слова, б) наголос, завдяки якому слово набуває ознак фонетично оформленої самостійної одиниці, в) морфеми, які визначають його морфологічну будову. Так, у слові *рука* п'ять звуків: [**р**], [**у**], [**к**], [**а**], чотири фонеми: <р>, <у>, <к>,<а>, три морфеми: корінь **рук**-, закінчення -**а**, яке утворює **словоформу**. 2. Слово як лексична одиниця має **лексичне значення**, як граматична – функціює з **граматичними значеннями**. Зокрема, у слові *рука* лексичне значення передає поняття, співвідносне з частиною тіла людини, а граматичні значення виражені закінченням -**а**: *рука* – іменник жіночого роду однини називного відмінка.

Форма́нт, formant (від лат. *formans* – 'той, що створює'). Афікси (найчастіше) або інші засоби (внутрішня флексія, зміна наголосу, суплеція), які беруть участь у творенні граматичних форм слів, тобто формотворенні, інакше – словозміні, й у творенні нових слів. В індоєвропейських мовах формантами утворення граматичних форм слова виступають переважно афікси (префікси, суфікси, закінчення (флексії), постфікси), зокрема у дієслові ***з**робити* – префікс **з-** – формант доконаного виду (пор.: недоконаний вид – *робити*); у прикметнику *нов**іш**ий* – суфікс -**іш**- формує вищий ступінь прикметника; у словах *дуб, береза, озеро* – закінчення **Ø, -а, -о** розрізняють рід іменників, у дієсловах постфікс -**ся** служить для утворення форм пасивного стану від перехідних дієслів (*умивати – умиват**ися***). Крім афіксів, роль формантів виконують допоміжне дієслово *бути* (***буду** читати, **будеш** читати*); частка *би* (*записав **би***), суплетивні форми (*брати – взяти*), зміна наголосу (*голов**и́*** (род. в. одн.) – *го́лови* (наз. в. мн.)), внутрішня флексія (*по**си**лати* (недок. в.) – *по**сл**ати* (док. в.)). Розрізняють форманти словозмінні та словотвірні. Словозмінним є закінчення (флексія), головна функція якого – утворювати й розрізняти граматичні форми слів (*школ**а**, школ**и**, школ**і***). Словотвірними є префікси, суфікси

й постфікси, як-от: *ходити – **за**ходити, кобз-а – кобз-**ар**, одягати – одягати-**ся***. Окремі префікси, суфікси, постфікси виконують формотворчу роль (*див.* **формотво́рення 2**).

Фо́рма сло́ва, form of a word (word form) – *див.* **грамати́чна фо́рма сло́ва**.

Форма́тив, affix (від лат. *formare* – ‘створювати’, ‘формувати’). Те саме, що й **а́фікс**.

Фо́рми мо́влення, forms of speech – *див.* **у́сне і писе́мне мо́влення.**

Формотво́рення, form-building, derivation of a word-form. 1. Утворення словоформ одного слова шляхом словозміни – відмінювання або дієвідмінювання. Основним засобом формотворення в українській мові є закінчення (флексії): в іменних частинах мови служать для розрізнення відмінків *парт**а**, парт**и**, парт**і**, …; зелен**ий**, зелен**ого**, зелен**ому**, …; дв**а**, дв**ох**, дв**ом**, …; їхн**ій**, їхн**ього**, їхн**ьому**, …*; у дієсловах – для розрізнення особових форм: *пиш**у**, пиш**еш**, пиш**е**, пиш**емо**, пиш**ете**, пиш**уть***. Іноді поряд із закінченнями (флексіями) використовуються додаткові засоби формотворення, напр., суфікси: *мат**и**, мат**ері**; курч**а**, курч**ати***. Крім синтетичного формотворення (*див.* **синтети́чна фо́рма сло́ва**), в українській мові є аналітичне формотворення, зокрема: *буду писати* (форма майбутнього часу), *зробив би* (форма умовного способу) (*див.* **аналіти́чна фо́рма сло́ва**), У формотворенні бере участь також суплетивізм (*я – мене – мені*; *брати – взяти*), а також внутрішня флексія (*при**бир**ати – при**бр**ати, ви**жим**ати – ви**жм**у*). 2. Утворення словоформ одного слова за допомогою префіксів або суфіксів. Такими є, напр., префікс **з**-, використаний у творенні форми доконаного виду від форми недоконаного виду дієслова (*робити – **з**робити*); суфікси -**ш**- та -**іш**-, які беруть участь у творенні форм вищого ступеня порівняння прикметників і прислівників: *довгий – дов**ш**ий, синій – син**іш**ий; широко – шир**ше**, зелено – зелен**іше***. Такі префікси й суфікси, які служать для творення граматичних форм того самого слова, а не для творення нового слова, називають формотворчими префіксами й суфіксами.

Формотво́рчий пре́фікс, form-building prefix – *див.* **формотво́рення 2.**

Формотво́рчий су́фікс, form-building suffix – *див.* **формотво́рення 2.**

Фра́за, phrase (від грец. *phrásis* – ‘вираз’, ‘спосіб вираження’). 1. Відрізок мовленнєвого потоку між двома тривалими паузами, що характеризується інтонаційною завершеністю та смисловою самостійністю і членується на **синтагми**. У реченні *Попереду,* | *десь зовсім близько,* | *впоперек шляху синіло небо,* || *позаду* | *в просторих низинах* | *на кілометри розкинулись плавні своєю клубкуватою* | *рябою від сонця* | *ніби зернистою* | *зеленню* (О. Гончар) – тривала пауза (позначена двома вертикальними рисками) розмежовує дві фрази, всередині яких однією рискою (нетривала пауза) позначені межі синтагм. Синтагми в цьому складному реченні виражені окремими словами й словосполученнями. 2. Синонім речення. Таке переконання ґрунтується на тому, що фразі притаманні всі риси речення: інтонаційна й смислова завершеність, паузи, емоційне забарвлення: *Завтра в* ***школу!***

Фразеологі́зм, phraseological unit (від грец. *phrasis* – ‘вислів’ + *logos* – ‘слово’). Поєднання слів, граматично оформлене за моделлю словосполучення (*біла ворона*) чи речення (*ди́виться як теля на нові ворота*), неподільне семантично, тому, на відміну від вільних словосполучень і речень, у процесі спілкування не утворюється, а відтворюється. Зокрема, фразеологізм *бити байдики*, що існує в українській мові зі значенням ‘нічого не робити’, без змін відтворюється в мовленні в разі необхідності схарактеризувати чийсь чи свій стан: *Цілий день байдики бив.* За співвіднесенням змісту фразеологізму із семантикою слів, що входять до його складу, розрізняють кілька типів фразеологізмів: 1) фразеологічні зрощення, 2) фразеологічні єдності, 3) фразеологічні сполучення, 4) фразеологічні вирази. Фразеологічне зрощення – це сталі, семантично неподільні сполучення слів, зміст яких не можна зрозуміти зі значень окремих компонентів, що входять до його складу: *збити з пантелику* – ‘дезорієнтувати’, *піймати облизня* – ‘зазнати невдачі’, *собаку з’їсти* – ‘бути майстром у якійсь справі’. Фразеологічна єдність – семантично неподільна фразеологічна одиниця, зміст якої певною мірою зумовлений значенням слів: *прикусити язика* – ‘замовкнути’, *зробити з мухи слона* – ‘перебільшити’, *товктися як у ступі* – ‘бути постійно зайнятим’. Фразеологічне сполучення – стійке поєднання слів з вільним і фразеологічно зв’язаним значенням, зміст якого розкривається через зміст його компонентів: *брати участь, чорний ринок, здобути перемогу, прийняти рішення.* Фразеологічний вислів – стійкі за складом і значенням звороти мови, які складаються зі слів з вільним значенням, але в мовленні відтворюються як сталі мовні одиниці. Це прислів’я, приказки, афоризми відомих політиків, письменників,

діячів науки й культури. Їх ділять на дві групи: 1) комунікативного характеру: за будовою – це речення: *Не так склалось, як гадалось; вовків боятись – у ліс не ходити; взяв бога за бороду;* 2) номінативного характеру: *болюча проблема, бюро добрих послуг, як з хреста знятий, всерйоз і надовго.* Фразеологізми сучасної української мови склалися з різних джерел. Це: 1) сталі вислови з народної мови (жартів, анекдотів): *рука руку миє, стати на ноги;* 2) професіоналізми, що набули метафоричного відтінку: *відігравати роль, зводити до спільного знаменника;* 3) переклади з інших мов або запозичення фразеологізмів без перекладу: *ставити крапки над* ***і****, contra spem spero* (без надії сподіваюсь); 4) вислови з античної культури: *прокрустове ложе* (надумане мірило упередженої людини, яка підганяє під нього факти дійсності), *між Сциллою і Харибдою* (опинятися між двома ворожими силами); 5) біблійні вислови: *не одним хлібом живе людина, притча во язицех* (предмет загального осуду й глузування; те, про що всі говорять); 6) вислови відомих людей: *нове життя нового прагне слова* (М. Рильський). Із погляду стилістичного фразеологізми групуються: на розмовно-побутові: *аби день до вечора; чуже бачить і під лісом, а свого не бачить і під носом;* на народнопоетичні: *нехай його лихий візьме, нехай наші вороги плачуть;* на книжні: *болючі проблеми, питома вага.* Більшість фразеологізмів – яскраві, образні вислови: *дати перцю* – ‘покарати’, *море по коліна* – ‘байдуже’, *мілко плавати* – ‘погано розумітись у чомусь’.

Фразеологі́чні сино́німи, phraseological synonyms. Фразеологізми, що вступають у синонімічні відношення або з іншими фразеологізмами, або зі словами того ж значення. Як образні одиниці, вони використовуються в розмовному мовленні. Напр., зі спільним значенням ‘непотрібний’ як синоніми функціюють фразеологізми: *як корові сідло, як рибі зонтик, як п’яте колесо до воза*; зі значенням, співвідносним зі словом *безвольний*, як-от: *ні те ні се, ні риба ні м’ясо, ні пава ні ворона*; зі значенням ‘мовчати’ – *тримати язик за зубами, ні пари з вуст*; зі значенням ‘розв’язувати складне питання’ – *ламати голову* і *мозок сушити.* Фразеологічні одиниці можуть складати синонімічний ряд зі словом того ж значення, як-от: *співати дифірамби* і *хвалити*; *покласти руку на серце – щиро*; *на вагу золота – дорогий.* Як і слова-синоніми, фразеологічні синоніми різняться семантичними відтінками. Зокрема, синонімами до слова *говорити* є низка фразеологізмів, які мають семантичні відтінки: *вести мову* (‘усно повідомляти що-небудь’), *заводити мову* (‘починати говорити’), *вести далі* (‘продовжувати говорити’), *кидати слово* (‘промовляти швидко, часом недбало або час від часу’).

Фразеоло́гія, phraseology (від грец. *phrasis* родовий відмінок *phráseōs* – ‘вираз’, ‘зворот’ + *logos* – ‘слово’, ‘вчення’). 1) Розділ мовознавства, що вивчає стійкі сполуки слів. Предметом фразеології як розділу мовознавства є **фразеологізми** – стійкі сполуки слів чи речень, що функціюють у мові із закріпленим лексико-граматичним складом і значенням, як-от: *кури не клюють* – ‘багато’, *залізти в хмари* – ‘фантазувати‘. До завдань розділу входить: окреслення основних ознак фразеологізмів як особливих одиниць мови, встановлення процесів їх утворення, виявлення закономірностей функціювання фразеологізмів у різних сферах спілкування. Фразеологія розробляє принципи виділення фразеологізмів, методи їх дослідження, класифікації й укладання фразеологічних словників. Окреме місце у вивченні фразеологізмів посідає аналіз експресивно-стилістичних ознак і їх ролі в образному відтворенні дійсності. До завдань системного осмислення фразеологічного складу мови входить описування міжфразеологічної і лексично-фразеологічної синонімії, антонімії, а також закономірностей фразотворення, утворення нових значень фразеологізмів. 2) Сукупність фразеологічних одиниць мови, які складають фразеологічну систему мови. Прийнято розрізняти широкий і вузький обсяг фразеологічної системи. Широкий обсяг складають усі поєднання, що мають ознаки стійкості й відтвореності в мовленні: це й *усталені*, лексично неподільні словосполучення й речення, це й вільні сполучення слів, побудовані за моделями словосполучень та речень і відтворювані в мовленні. За таким широким розумінням обсягу фразеологічної системи до фразеології зараховуються не лише фразеологізми, а й прислів’я (*вік живи, вік учись*), приказки (*м’які слова і камінь крушать*), крилаті вислови (*у всякого своя доля і свій шлях широкий* (Т. Шевченко). Вузький обсяг фразеологічної системи обмежується фразеологізмами-ідіомами, функційно співвідносними зі словами як номінативними одиницями мови. *Див*. **ідіо́ма**.

Фра́зовий на́голос, phrasal stress – *див*. **на́голос**.

Фрикати́вні при́голосні, constrictives (від лат. *fricatus* – ‘тертя’). Шу́мні приголосні, які утворюються внаслідок тертя видихуваного повітря об стінки щілини між наближеними мовними органами. *Див*. **приголосні звуки.**

Фу́нкції мо́ви, language functions (від лат. *functio* – ‘виконання’, ‘звершення’). Призначення і роль мови як засобу спілкування людей у суспільному й індивідуальному аспектах. Головними функціями

мови є комунікативна й мислеоформлювальна. Комунікативна (від лат. ***communicatio*** – ‘зв’язок,’ ‘повідомлення’) – це функція спілкування людей, обміну інформацією про об’єкти дійсності. Мислеоформлювальна – це функція втілення думки, інформації в матеріальну оболонку – звуки, з яких утворюються слова, а з них речення: ті мовні одиниці, які є засобом усіх видів мислення – образного, логічного, технічного. Ці дві функції існують у єдності: мовці спілкуються, утілюючи свої думки в матеріальну мовну оболонку для передачі їх одне одному. Саме в такій взаємодії функцій мова сприймається як суспільне явище. Будучи основними, базовими, вони забезпечують виконання мовою інших функцій. Важливою є пізнавальна функція, адже завдяки тому, що в мові акумульовані знання про світ, вона стає інструментом пізнання дійсності, наук, мистецтва. Пов’язаною з основними функціями є й функція емотивна (або емоційна), тобто функція вираження почуттів, емоцій, самовираження, яка найбільш повно реалізується в художній літературі.

Фу́нкції мо́вних одини́ць, **functions of linguistic units.** Призначення певної мовної одиниці у формуванні змісту повідомлень. Найменша одиниця системи мови, що не має значення, фонема служить для розрізнення матеріальної оболонки слів і їхніх форм (***к**аса* – ***м**аса*). Морфема як мінімальна значеннєва частина слова (яка самостійно не вживається) служить: 1) для передання речового значення – кореневі морфеми (***вод**а, **вод**яний,під**вод**ник*), 2) для творення нових слів – словотворчі морфеми – афікси: префікси (*бігти – **ви**бігти – **при**бігти*), суфікси (*ліс – лі**сов**ий – лі**сник***), постфікси (*одягати**ся**, як-**небудь**, будь-що-**будь***), 3) словозмінні морфеми – закінчення (флексії), які служать для розрізнення граматичних значень слів (*парт**а** – парт**и** – парт**і**...*). Фонетично й граматично оформлена основна значеннєва одиниця мови слово виконує номінативну функцію – функцію називання предметів, ознак, дій (*школа, червоний, ходити*). Номінативним засобом мови є й словосполучення – підпорядкована реченню синтаксична одиниця, утворена поєднанням двох або більше повнозначних слів на основі підрядного або сурядного зв’язку, яка як одиниця-конструкція називає предмети, явища, дії. Приклади словосполучень, утворених підрядним зв’язком: *нова школа, вірний другові, прийшов рано, дуже добре;* сурядним зв’язком: *батько й мати, мати й дитина.* Не є словосполученням поєднання двох слів *Все минулось* (Д. Павличко), перше з яких є підмет, друге – присудок, які пов’язані предикативним зв’язком, властивим центральній граматичній парі речення. Функція основної граматичної одиниці – речення – комунікативна, яка забезпечує спілкування людей у різних сферах їх соціальної,

виробничої, наукової й культурної діяльності. Окремим реченням властива номінативна функція (*див.* **нази́вне ре́чення**).

Функці́йні сти́лі, functional styles. Функційні різновиди мови, набір і використання мовних засобів яких зумовлені завданнями й вимогами певної сфери їх використання. Стилі названі функційними тому, що сукупність відібраних у кожному стилі засобів виконує особливу функцію (від лат. *functio* – 'виконання', 'звершення'), тобто призначення: в одному випадку – спілкування в невимушеній бесіді, у другому – в офіційному повідомленні, у третьому – в обстоюванні наукових доведень, у четвертому – у полемічному викладі та ін. У сучасній українській мові виділяють такі функційні стилі: офіційно-діловий, функція якого – регулювання ділових відносин мовців у державно-правовій і суспільно-виробничій сферах; науковий, призначення якого науково-пізнавальне, репрезентативне; публіцистичний, що виконує функцію цілеспрямованого впливу; художній з естетичною функцією; релігійний, який спрямований на релігійний вплив; розмовно-побутовий, що виконує пізнавально-контактну функцію. *Див.* відповідні статті на своєму алфавітному місці. Виділяють ораторський та епістолярний стилі. Проте не всі мовознавці схильні визнавати їх самостійними стилями. За функцією впливу й використанням мовних засобів «ораторський стиль» нічим не відрізняється від публіцистичного. Не всі погоджуються визнати окремим стилем епістолярний, оскільки його жанри (приватні листи, офіційні листи, щоденники, спогади, відкритий лист у редакцію) і мовні засоби пов'язані з розмовним стилем (приватний лист побутового характеру), або офіційним листуванням, що підпадає під офіційно-діловий стиль, або з публіцистичним стилем (відкритий лист у редакцію).

Х

Х – двадцять шоста (з 1990 р.) літера українського алфавіту, назва якої (**ха**) сприймається як іменник середнього роду: *велике* ***ха****, мале* ***ха***. Буквою **х** позначають задньоязиковий глухий фрикативний (щілинний) твердий [**х**] і напівпом'якшений [**х**']. Твердий засвідчується в позиціях перед: а) приголосними (*хто* [*хто*], *хрестоматія* [*хре*^{и}*стома́т'ійа*], *хвати́ти* [*хвата́ти*], *хлор* [*хлор*]), б) голосними, передаваними буквами **а, о, у, е, и** (*хапати* [*хапа́ти*], *ходити* [*ходи́ти*], *художник* [*худо́жник*], *хекати* [*хе́кати*], *хилити* [*хи*^{е}*ли́ти*]). Напівом'якшений [**х**'] вимовляється перед звуком [**і**], що передає літера **і** (*хімія* [*х'ім'ійа*], *тхір* [*тх'ір*]). Літера **х** походить від кириличної (*див.* **кири́лиця**) букви **х**, що мала назву «хір» і числове значення 600. У сучасній

українській мові для називання числа не вживається, але в класифікаційних позначеннях означає «двадцять шостий» відповідно до місця в алфавіті: **ф** – двадцять п'ятий, **х** – двадцять шостий. За умов цифрової нумерації вказує на розрізнення предметів, позначених тим самим номером: *номер 2-х.*

Худо́жній сти́ль, literary style. Один із функційних стилів, що базується на мові художньої літератури, у якій словесний матеріал, засоби мовного вираження перетворюються на засоби художнього зображення. Художнє мислення – це мислення образами на відміну від мислення, наприклад, наукового – логічного, аналітичного, абстрактного. В образному відтворенні дійсності використовуються різні засоби мови. Передусім – експресивно забарвлена лексика: слова, що виражають різні почуття, душевні переживання людини позитивного емоційного забарвлення (*любий, коханий*) і негативного (*лють, мерзенний*). Спеціальне стилістичне призначення виконують абстрактні іменники (*блакить, мрія*), назви рослин у поетичних творах (*лілея, тополя*), епітети (*сизокрилий, широкополий*). Експресивну забарвленість несуть у собі слова із зменшено-пестливим (*матуся, вогник*) або зневажливо-згрубілим (*князьок, теорійка*) значенням. Цей неповний перелік стилістичних засобів художнього стилю передає специфічні його особливості, відмінні від інших стилів. Вони є одним із важливих, але не єдиним складником образного відтворення реальності. Не менш, а, можливо, більш важливим складником засобів художнього стилю виступає переведення стилістично нейтральних слів в одиниці естетичного змалювання на основі переносності значень слів. В уривку з твору Т. Шевченка:

Реве та стогне Дніпр широкий,
Сердитий вітер завива,
Додолу верби гне високі,
Горами хвилю підійма –

немає жодного естетично забарвленого слова, але в тексті вони створюють виразну картину природної стихії переносними значеннями: *Дніпр* ***реве*** *і* ***стогне****; сердитий вітер* ***хвилю підійма*** *горами.* І так не лише в поетичному творі, а й в прозовому тексті: *На озері туман то* ***лежить*** *пеленою, то* ***хвилює*** *од вітру, то* ***розривається****,* ***одкриваючи*** *блідо-блакитну воду. В лісі щось* ***загомоніло****, струмок зашумував,* ***забринів*** (Леся Українка). У ньому художні образи: *туман лежить; туман хвилює; туман розривається, одкриваючи воду; щось загомоніло, струмок забринів.* Художній стиль характеризується перенесенням нейтральних мовних одиниць в естетичну функцію. Чільне місце в художньому стилі посідають **фігури мовлення** і **тропи**.

Ц

Ц – двадцять сьома (з 1990 р.) літера українського алфавіту, назва якої (це) становить іменник середнього роду: *друковане* **це**, *рукописне* ***це***. Вона позначає на письмі свистячі глухі африкати: твердий [**ц**] і м'який [**ц'**]. Літера **ц** передає твердий звук, коли стоїть: а) перед літерами **а, о, у, е, и:** *царина* [*ца́ри*^{е}*на*], *цокати* [*цо́кати*], *церква* [*це́рква*], *цуратися* [*цура́ти*^{е}*с'а*], *цитата* [*ци*^{е}*та́та*]; б) перед літерами, що передають тверді приголосні: *цвинтар* [*цви́нтар*], *цмокати* [*цмо́кати*], *цнотливість* [*цнотли́в'іс'т'*]. Літера **ц** вказує на м'яку вимову звука [**ц'**], якщо: а) після неї іде буква **і**: *ціпити* [*ц'і́пи*^{е}*ти*]; б) літери **я, ю**: *птиця* [*пти́ц'а*], *цюкати* [*ц'у́кати*]; в) за нею стоїть м'який знак: *цього* [*ц'ого*], *цькувати* [*ц'кува́ти*]. Кирилична (*див.* **кири́лиця**) буква **Ц**, яка називалась «ци» і мала числове значення 900. У сучасній українській мові вона не має числового значення, проте в переліку предметів її можна вживати на позначення двадцять сьомої одиниці. Ужита в цифровому переліку предметів, вона служить для їхньої диференціації у випадку позначення тією самою цифрою: *номер 3-ц.*

Церковнослов'я́нська мо́ва, Church Slavonic language. Дещо змінена старослов'янська мова внаслідок впливу живих діалектів південнослов'янських мов і діалектів Київської Русі, яка використовувалася для написання церковної літератури. Були місцеві різновиди церковнослов'янської мови (ізводи) у Болгарії, Македонії і в Київській Русі, де вона існувала в жанрах церковних книг паралельно з давньоруською мовою, якою були написані світські твори. У наш час вона збереглася як культова мова православної церкви різних країн.

Цита́та, quotation (від лат. *cito* – 'проголошую', 'приводжу'). Дослівний уривок з якого-небудь твору або точно передані написані чи усно вимовлені слова для підтвердження власної думки авторитетним висловленням або в разі полеміки з цитованим автором. У мовознавчих дослідженнях прийнято цитувати тексти для ілюстрації відповідних наукових положень. Існують вимоги до оформлення цитат. Цитований текст подається в лапках. У цитаті неприпустимо будь-що змінювати (навіть розділові знаки). Пропуски слів у цитатах позначаються трьома крапками. В авторському реченні цитата береться в лапки і пишеться з малої букви. Вимоги до вживання розділових знаків після цитат. Оскільки за цитатою подається прізвище або джерело, крапка після цитати не ставиться. Її вживають після поданого в дужках прізвища (чи назви джерела).

Цільові́ сполу́чники (сполу́чники мети́), conjunctions of purpose – *див.* **підря́дні сполу́чники**.

Ч

Ч – двадцять восьма (з 1990 р.) літера українського алфавіту. Її назву (**че**) розуміють як іменник середнього роду: *велике* ***че****, мале* ***че***. Літера **ч** на письмі передає шиплячі глухі **африкати**: твердий [**ч**] і напівпом'якшений [**ч**']. Літера **ч** позначає твердий приголосний [**ч**]: а) перед голосними **а, о, у, е, и** (*час* [*час*], *чого* [*чого́*], *чути* [*чу́ти*], *вечеря* [*вече́р´а*]), б) перед приголосними (*чванитися* [*ва́ниᵉтиᵉс´а*], *чхати* [*чха́ти*]), в) у кінці слова (*відповідач* [*в'ідпов'іда́ч*], *м'яч* [*мйач*]). Літера **ч** передає напівпом'якшений звук [**ч**'], стоячи перед буквою **і**, що позначає звук [**і**]: *чітко* [*ч'і́тко*], *вечір* [*ве́ч'ір*], *очі* [*о́ч'і*]. Пом'якшено вимовляється подовжений [**ч':**] у написанні **чч**: *ніччю* [*н'і́ч':у*], *піччю* [*п'і́ч':у*].

Кирилична літера Ү (*див.* **кири́лиця**), що походить від глаголичного знака (*див.* **глаго́лиця**), мала назву «черв» і числове значення 90. У сучасній українській мові числове значення цієї літери втрачене, але припустиме використання її для позначення порядкового номера «двадцять восьмий», що йде після букви **ц**: її слід сприймати як двадцять восьму позицію. За потребою можна вживати для розрізнення предметів, якщо вони об'єднані тим самим номером: *номер 3-ч*.

Час дієсло́вний, verbal tense. Граматична категорія дієслова, що позначає відношення названих дієсловом дії або стану до одного з трьох часових планів – теперішнього, минулого (значення минулого передає давноминулий час), майбутнього. Граматична категорія часу є словозмінною, тобто вона об'єднує форми, тотожні лексичним значенням, але відмінні за часовими ознаками, як-от: від інфінітива *читати* – тепер. ч. *Я* ***читаю***, мин. ч. *Я* ***читав***, давноминн. ч. *Я* ***читав був***, майб. ч. *Я* ***прочитаю, читатиму, буду читати***.

Теперішній час означає дії, процеси, стани, які відбуваються одночасно з моментом повідомлення про них і передається відповідними флексіями (закінченнями). Форма теперішнього часу утворюється лише від дієслів недоконаного виду, як-от:

Перша дієвідміна

	Однина		Множина	
1 ос.	*під-у*	*чита-ю*	ід-емо	чита-ємо
2 ос.	*під-еш*	*чита-єш*	ід-ете	чита-єте
3 ос.	*під-е*	*чита-є*	ід-уть	чита-ють

Друга дієвідміна

	Однина		Множина	
1 ос.	*лі́ч-у́*	*кро-ю*	*лі́ч-имо*	*кро-їмо*
2 ос.	*лі́ч-иш*	*кро-їш*	*лі́ч-ите*	*кро-їте*
3 ос.	*лі́ч-ить*	*кро-їть*	*лі́ч-ать*	*кро-ять*

Форми минулого часу означають дію, яка відбувалась або відбулась до моменту мовлення, і творяться від основи інфінітива за допомогою суфіксів: форми чоловічого роду від основ на голосний звук – суфікса **-в** (*писа-ти – писа-в*), від основ на приголосний – суфікса нульового (*біг-ти – бігØ*). Форми жіночого і середнього роду, а також множини утворюються за допомогою суфікса **-л-** і відповідної флексії (закінчення): жін. р. *писа-л-а*, серед. р. *писа-л-о*, множ. *писа-л-и*.

Форми давноминулого (або передминулого) часу передають дію, яка передує іншій дії минулого часу. Вони творяться від форми дієслів минулого часу, що виражають лексичне значення, і форм минулого часу допоміжного дієслова *бути* з граматичним значенням роду або числа: *був ходив, була ходила, було ходило, були ходили,* пор. у реченні: *Я* ***скинув був*** *пілотку та знову одягнув* (Л. Бразов).

Форми майбутнього часу виражають дії, процеси і стани, перенесені в час після моменту мовлення, коли вони ще не стали реальними. Майбутній час вживається в доконаному і недоконаному видах. Дієслова доконаного виду мають ті самі особові закінчення однини і множини, що й дієслова теперішнього часу, пор.:

	Однина		Множина	
1 ос.	*побіж-у*	*посі-ю*	*побіж-имо*	*посі-ємо*
2 ос.	*побіж-иш*	*посі-єш*	*побіж-ите*	*посі-єте*
3 ос.	*побіж-ить*	*посі-є*	*побіж-ать*	*посі-ють*

Дієслова майбутнього часу недоконаного виду мають дві форми: складну (синтетичну) і складену (аналітичну). Складна форма утворилася поєднанням допоміжного дієслова давньоруської мови *ят**и** (йняти)* й основи інфінітива, у якому кінцевий звук інфінітива і початковий допоміжного дієслова злилися в один звук **и**, зокрема, однина: 1 ос. *говорит**и** + **и**му → говоритиму,* 2 ос. *говорит**и**+ **и**меш → говоритимеш,* 3 ос. *говорит**и** + **и**меть → говоритиме;* множина: 1 ос. *говорит**и** + **и**мемо → говоритимемо,* 2 ос. *говорит**и** + **и**мете → говоритимете,* 3 ос. *говорит**и** + **и**муть → говоритимуть*. Складними такі форми названі тому, що склалися з двох слів. Форми ж майбутнього часу, що становлять сполуку інфінітива й допоміжного дієслова в особових формах ***бути***, а саме: 1 ос. *буду читати,* 2 ос. *будеш читати*,

3 ос. *буде читати;* множина – 1 ос. *будемо читати,* 2 ос. *будете читати,* 3 ос. *будуть читати,* – називаються складеними.

Значення форм тепершнього і минулого часу є реальним, майбутнього – ірреальним, гіпотетичним. З огляду на те, що часові значення прив'язані до різних моментів конкретних дій (процес дії збігається з актом мовлення, або передує акту мовлення, або наступить після моменту мовлення) і погоджені з контекстом, їх називають абсолютними. Коли ж спостерігається розходження між значенням часової форми і змістом контексту, тоді функціювання часових форм визнається відносним (переносним) (*див.* **віднóсний час**). Крім особових форм дієслова, час притаманний також дієприкметникам (*працюючий* – тепер. час, *пожовклий* – минул. час), дієприслівникам (*роблячи* – тепер. час, *робивши, зробивши* – минул. час).

Часові́ сполу́чники, conjunctions of time – *див.* **підря́дні сполу́чники.**

Части́ни мóви, parts of speech. Лексико-граматичні класи слів, розмежовані з урахуванням спільності узагальненого значення (назва предмета, ознаки, дії, числа та ін.), спільності морфологічних категорій (роду, числа, часу та ін.) та синтаксичних властивостей і функцій у складі словосполучень і речень. Поділ на частини мови спирається на розрізнення повнозначних (самостійних) і неповнозначних (несамостійних, службових) слів, що зумовило розрізнення повнозначних і неповнозначних частин мови. 1. В основу ділення повнозначних частин мови покладено чотири критерії: семантичний, морфологічний, синтаксичний, словотвірний. Семантичний критерій враховує наявність у слові певної семантики, що дозволяє виділити групи слів, які: 1) становлять назви предметів (значення предметності), – це іменники; 2) позначають ознаки предметів, – це прикметники; 3) визначають кількість чи порядок перелічуваних предметів – числівники; 4) указують на предмети, їхні ознаки або кількість, не називаючи їх, – це займенники; 5) називають дію, процес або стан, – це дієслова, 6) виражають ознаки дії, процесу, стану або якості, це прислівники. Морфологічний критерій спирається на виявлення в класифікації частин мови набору граматичних категорій. Напр., слова *сто* і *сотня* називають те ж саме число, але числівником є лише перше, друге – іменник. Чому? Вони не збігаються наявністю граматичних значень: слово *сотня* має формальні ознаки роду (ж. р.), числа (одн.), відмінка (наз. в.) – це граматичні категорії іменника; слово *сто* не має ні граматичного роду, ні числа, може лише відмінюватися. Слова *бігати* і *біганина* означають дію, але це різні частини мови, оскільки перше може змінюватися

за часами, за особами, передавати різний вид, тому *бігати* – дієслово, друге ж слово таких властивостей не має, зате має рід (ж. р.), число (одн.), відмінок (наз. в.). Синтаксичний критерій враховує те, що кожна частина мови характеризується певною основною функцією в реченні й особливостями граматичного поєднання з іншими розрядами слів. У фразах *Сьогодні ти сказав мені найтепліше слово* і *Сьогодні сонце світить найтепліше за всі дні* вжите, здавалось би, те саме слово *найтепліше*, тим часом у першій фразі *найтепліше* прикметник, бо є означенням до іменника *слово*, у другій *найтепліше* – прислівник: вказує на обставину якості дієслова *світить*. Словотвірний критерій – допоміжний, бо стосується лише похідних слів, але врахування наявних у частинах мови специфічних для них словотворчих **афіксів** допомагає в їхньому визначенні. Так є префікси, характерні для дієслів: ***в**бігати, **на**писати,* що в іменних частинах мови не вживаються; префікси **най**-, **пре**- характерні для прикметників: ***най**більший, **пре**хороший.* Виділяються суфікси іменникові: -**ник**- (*робіт**ник**, десант**ник***), -**тель**- (*учи**тель**, визволи**тель***); прикметникові: -**ськ**- (*учитель**ськ**ий, мор**ськ**ий*), -**есеньк**- (*тих**есеньк**ий, бі**лесеньк**ий*). 2. Службові частини мови не виконують самостійної номінативної (називної) функції, тому не бувають членами речення. Вони служать для вираження синтаксичних відношень: модальних значень: прийменники виражають синтаксичні відношення між словами, створюючи значення, наприклад, просторові: *Пішов **слідом** за трамваєм;* причинові: *Виконав **завдяки** твоїй допомозі;* цільові: *Прийшов **задля** зустрічі з тобою;* сполучники виражають синтаксичні зв'язки між однорідними членами речення і між предикативними частинами складного речення: *батько **і** мати; Прийшов, **щоб** побачитись;* частки служать для вираження додаткових смислових відтінків у значенні, напр., обмежувальні (***Лише** ти це зробиш*), вольові (***Хай** задумане здійсниться*). 3. У системі частин мови вигук посідає окреме місце: його не включають ні до повнозначних, ні до неповнозначних (службових) частин мови. Вигуки не мають граматичних значень, словотворчих афіксів і не змінюються. Вони служать для безпосереднього вияву почуттів, емоцій, волевиявлень. У сучасній українській мові виділяють десять частин мови, які включають до свого складу: шість, що становлять повнозначні слова (повнозначні частини мови), три – службові слова (службові частини мови), одна посідає окреме місце (вигук).

Ча́стки, particles. Різновид службових частин мови, який надає окремим словам чи реченням додаткових семантичних, експресивних і модальних відтінків або бере участь у творенні граматичних форм. Частки виражають: 1) значеннєві відтінки слів або

речень, напр.: вказівні: *ось, он, це, ото* – ***Ось** один з віршів* (М. Коцюбинський); 2) модально-вольові відтінки значень: а) стверджувальні: *так, еге, атож* – ***Так**, дітки! світ наш красний, вільний Темницею здавався давнім людям* (Леся Українка); б) заперечні: *не, ні, ані* – ***Ані** колихнеться нерухома вода* (З. Тулуб); в) питальні: *чи, хіба, невже* – ***Чи** ще Марко не приїхав?* (Т. Шевченко); 3) емоційно-експресивне забарвлення*: який, як, що за* – ***Що за** золота у Вас дитина* (А. Тесленко). Окреме місце посідають формотворчі частки: а) *би, б,* за допомогою яких утворюються форми умовного способу: *Коли **б** ми вам не **піддавали** сили, то не **бриніли б** ви* (Л. Глібов); б) *хай, нехай*, за допомогою яких утворюється описова форма наказового способу: ***Хай згинуть** наші вороги!*

Часто́тний словни́к, frequency dictionary – *див.* **словни́к**.

Чергува́ння, alternation. Взаємна заміна голосних або приголосних звуків у тій самій морфемі. Чергування звуків бувають живі (фонетичні) й історичні (морфологічні). Живі (фонетичні, позиційні) чергування зумовлені певними фонетичними причинами, що діють у сучасній мові. Такими є чергування наголошених і ненаголошених в українській мові: [*сéла*] і [*се“лá*], дзвінких і глухих, що виникає внаслідок сусідства звуків: *нігті* [*н'іхт'і*] (дзвінкий [**г**] чергується з відповідним йому глухим [**х**] під впливом наступного глухого [**т**']. Історичні (морфологічні) чергування не залежать від спеціальних фонетичних умов сучасної мови. Вони викликані фонетичними закономірностями, що діяли в минулому, у ранні періоди розвитку мови. У сучасній українській мові в системі голосних це: а) чергування [**о**] та [**е**] з [**і**] – *в**о**ля – в**і**льний, м**о**го – м**і**й; ос**е**ні – ос**і**нь, с**е**ми – с**і**м*; б) чергування [**о**], [**е**] з нулем звука – *с**о**н – сну, вог**о**нь – вогню*; в) чергування [**и**] у звукосполученнях [**ри**], [**ли**] з [**о**] або [**е**] – *кр**и**вавий – кр**о**в, бр**и**ніти – бр**е**нькіт*; г) чергування [**е**] з [**о**] після шиплячих та [**й**]: *ж**е**нити – ж**о**натий, ш**е**сти – ш**о**стий; й**о**го* – з [*йе“го́*], бой**о**вий – із [*бойе“во́ї*]; у системі приголосних це: а) чергування [**г**] – [**ж**], [**к**] – [**ч**], [**х**] – [**ш**] при словозміні: *друг – друже, юнак – юначе, пастух – пастуше*; б) чергування [**г**] – [**з**], [**к**] – [**ц**], [**х**] – [**с**] при словозміні перед закінченням [**і**] в давальному відмінку однини іменників усіх трьох родів: *нога – но**з**і, ру**к**а – ру**ц**і, ву**х**о – у ву**с**і*; в) чергування при утворенні дієслівних форм 1-ої особи однини тепер. часу: [**г**] – [**ж**], [**д**] – [**д͡ж**], [**т**] – [**ч**], [**с**] – [**ш**], [**зд**] – [**жд͡ж**], [**ст**] – [**шч**] (орфогр. **щ**): *мо**г**ти – мо**ж**у, хо**д**ити – хо**дж**у, кру**т**ити – кру**ч**у, но**с**ити – но**ш**у, їздити* – [*йі́жд͡жу*], *масти**т**и* – [*машчу́*].

Чергува́ння орфоепі́чне, orthoepic alternation – *див.* **милозву́чність.**

Числі́вник, numeral. Повнозначна частина мови, що обіймає слова, які позначають число, кількість предметів і порядок їх при лічбі. В українській мові числівники класифікуються за двома принципами – семантико-граматичним і за структурним (за будовою). За семантико-граматичним принципом вони поділяються на кількісні і порядкові. Кількісні означають назви абстрактних чисел (*п'ять піднести до кубу*) або кількість предметів (осіб, понять) (*сім учнів, дві подруги*). Вони поділяються на 1) означено-кількісні: це назви чисел від *одного* до *десяти*, назви чисел, кратних десяти, до *ста*, назви чисел, кратних *ста*, до *тисячі, мільйон, мільярд* – і *нуль*; 2) неозначено-кількісні (*багато, мало, кілька, кількадесят, кільканадцять*); 3) збірні, які називають кількість як нерозчленовану сукупність предметів й істот (*троє міст, шестеро коней, восьмеро дітей*); 4) дробові (*півтора, півтораста*). Порядкові числівники означають порядок предметів (осіб, понять) при лічбі і відповідають на питання *котрий? котра? котре? котрі?* (*другий клас, перша учениця, третє нагадування, перші промені*). За граматичними ознаками порядкові числівники наближаються до прикметників, напр., зміна за відмінками: *восьмий, восьмого, восьмому...* Дехто з мовознавців визнає їх прикметниками. За структурним принципом числівники поділяють на прості, складні і складені. Прості – ті, що в своїй структурі мають лише один корінь (*два, п'ять, дев'ять; троє*) і похідні (*трійко, двоєчко*). До складних належать числівники, утворені стягненням (із певними фонетичними змінами) двох або трьох слів в одне слово: це числівники від *одинадцяти* до *дев'ятнадцяти* (утворилися на зразок *дъва на дєсятє = дванадцять*) числівники *двадцять, тридцять* (утворилися на зразок *три + дєсяти* = тридцять) від *п'ятдесяти* до *вісімдесяти* (утворилися на зразок *п'ять + дєсяти* = п'ятдесят),, від *двохсот* до *дев'ятисот* (утворилися за зразком *три + съта, шесть+ съть* = шістсот). Складені числівники становлять комбіновані сполучення двох і більше простих і складних числівників (*тридцять п'ять, сто сорок сім, тисяча дев'ятсот двадцять сьомий*).

Число́, number. Граматична категорія, властива іменникам, прикметникам, більшості займенників, деяким числівникам, дієсловам, зокрема й дієприкметникам, що служить показником одиничності чи множинності предметів (осіб, понять) і реалізується у відповідних формах. В українській мові одиничність і множинність виражається в співвідносних формах однини і множини в кожній із названих частин мови. Із наявності форм числа іменники поділяються

на три групи: 1) іменники, що мають форми однини і множини (переважна більшість): *стіл – столи, учень – учні, перемога – перемоги*; 2) іменники, що вживаються тільки в однині (*див.* **singularia tantum**): *рідня, студентство, єдність*; 3) іменники, які функціюють тільки в множині (*див.* **pluralia tantum**): *гроші, шахи, Черкаси.* В історії української мови були форми двоїни (*див.* **двоїна́**). Числові форми прикметника (*рідний, рідна, рідне – рідні*) вказують на відношення прикметника до іменника у відповідній формі числа: *рідний дім, рідна школа, рідне село, рідні батьки*. Співвідносні з прикметником, форми числа займенників, порядкових числівників, дієприкметників, як і форми прикметників, відповідають формам числа іменників: *зелений сад – зелені сади; мій брат – мої брати; п'ятий клас – п'яті класи; збудований будинок – збудовані будинки*. Форми дієслова виражають відношення дії, процесу або стану до одного чи кількох об'єктів: *Учень читає; Учні читають*.

Чле́ни ре́чення, parts of the sentence, sentence parts. Слово або словосполучення, що будують речення граматично і змістовно. Із погляду граматичного розрізняють члени речення: головні: підмет і присудок у двоскладному простому реченні та в двоскладній предикативній частині складного речення, а також головний член односкладних речень (*див.* **односкла́дне ре́чення**); другорядні: означення, додаток, обставина. Типову форму вираження підмета становить називний відмінок будь-якої з іменних частин мови: а) іменника – ***Діти*** *спали на руках у матерів* (З. Тулуб), б) прикметника – ***Новий*** *метушиться в темряві трюму* (Ю. Яновський), в) займенника – *В хаті* ***він*** (М. Данько) *єдиний мужчина* (О. Гончар), г) числівника – ***Мільйони*** *радо йдуть* (І. Франко), а також дієприкметника – ***Визволені*** *не можуть забути своїх визволителів* (О. Гончар). Типовою формою вираження присудка виступають особові форми дієслів: ***Шукаю*** *в очах поета доброти та довіри* (Д. Павличко). Проте позицію підмета можуть посідати інші частини мови, напр.: 1) дієслівна форма інфінітива – *Після зими, після холодів* ***білити*** *хати – найкраще свято у селі* (Є. Гуцало); 2) службові частини мови – ***І*** *–сполучник.* У позиції присудка можливі: 1) іменник – *Київ –* ***столиця*** *України*, 2) інфінітив – *Посадити деревце –* ***залишити*** *про себе найкращу пам'ять* (В. Стус), 3) вигук – *Палиця у нього була* ***ого-го.*** Типові форми вираження притаманні також другорядним членам речення: додаток функціює в непрямих відмінках іменника – *Могутній* ***дух*** *дають важкі часи* (Д. Павличко); означенням виступають прикметник, дієприкметник, займенник, порядковий числівник – *Тече по Васильківщині* ***невеличка*** *річка Раставиця* (І. Н.-Левицький); *Біленькі хатки,* ***окутані*** *садками, розбігались по пригорку* (Л. Кузьменко); *Край дороги гне тополю до* ***са́мого*** *долу* (Т. Шевченко);

Ще ***треті*** *півні не співали...* (Т. Шевченко); обставиною – прислівник – ***Баско*** *ступав гарячий вороний кінь* (Б. Харчук). Але це тільки в типовому вираженні. Можливі й інші форми передачі другорядних членів речення, напр.: додаток – формою прикметника в ролі іменника: *Майбутнє за мистецтвом, яке вміє бачити в людині* ***людське*** (М. Шамота), означення – іменником у непрямому відмінку: *Прямо насупроти школи стояв будиночок* ***для вчителів*** *(М. Стельмах),* обставина – іменником у непрямому відмінку: ***У суботу*** *в молоді Та великий збір* (Леся Українка).

Чолові́чий рід, masculine gender – *див.* **рід**.

Чужа́ мо́ва, 1) direct speech, 2) foreign speech. 1. Протилежність авторській мові. Залежно від засобів передання чужої мови вона поділяється на **пряму, непряму** і **невласне пряму мову**. 2. Використана у висловленнях нерідна мова. Наприклад,

*«**Nie pozwalam! Nie pozwalam!**»*
Шляхта репетує,
А магнати палять хати,
Шабельки гартують (Т. Шевченко).

Ш

Ш – двадцять дев'ята (з 1990 р.) літера українського алфавіту, назва якої (**ша**) сприймається як іменник середнього роду: *велике друковане* **ша***; мале рукописне* ***ша***. У сучасному українському алфавіті позначає шиплячі фрикативні глухі звуки: твердий [**ш**] і напівпом'якшений [**ш'**]. Тверду вимову літера **ш** передає: а) коли стоїть перед голосними **а, о, у, е, и**: *шах* [*шах*], *шосте* [*шо́сте*], *шум* [*шум*], *шеренга* [*ше"ре́нга*], *широко* [*ши́роко*]; б) коли розміщена перед літерами, що передають тверді приголосні: *швидко* [*шви́дко*], *школа* [*шко́ла*], *шпори* [*шпо́ри*]; в) коли після **ш** вжито апостроф: *миш'як* [*мишйа́к*]; г) коли посідає кінцеву позицію в слові: *комиш* [*коми́***ш**], *суміш* [*су́м'і***ш**], *ходиш* [*хо́ди***ш**]. Перед **і** літера **ш** передає напівпом'якшений звук [**ш'**]: *шість* [*ш'іс'т'*], *наші* [*на́ш'і*]. М'яку вимову довгого звука [**ш':**] позначає буквосполучення **шш**: *піддашшя* [*п'ід:а́ш':а*]. Літера **ш** створена на основі кириличної (*див.* **кири́лиця**) букви **Ш**, **ш** (називалася «ша»), яка числового значення не мала. У сучасній мові може бути вжита на позначення наступної після **ч** позиції в класифікації предметів, понять, ознак, як у прикладі: *У переліку ознак див. пункт ш.* При цифрах служить для розрізнення предметів, об'єднаних тією самою цифрою: *Розташовано це під номером 4-ш.*

Шипля́чі при́голосні, hushing consonants. Чотири звуки української мови: тверді [**ж**], [**ш**], [**дж͡**], [**ч**] і напівпом'якшені [**ж**'], [**ш**'], [**дж͡**'], [**ч**'] називаються шиплячими за акустичним враженням, яке вони справляють: у вимові відчутне шипіння. За місцем артикуляції (творення) всі вони передньоязикові. За участю голосу і шуму залежно від співвідношення голосу і шуму шиплячі поділяються на дзвінкі: [**ж**], [**ж**'] та [**дж͡**], [**дж͡**'] і глухі: [**ш**], [**ш**'] і [**ч**], [**ч**']. За способом артикуляції вони діляться: на африкати (злиті звуки): [**дж͡**], [**дж͡**'] і [**ч**], [**ч**'] та щілинні: [**ж**], [**ж**'] і [**ш**], [**ш**'].

Шкільна́ грама́тика, school grammar. Поняття «шкільна граматика» активно вживалося в 20–30-ті роки 20 ст. в методиці викладання української мови, коли у зв'язку із загальнообов'язковим навчанням дітей української мови актуальності набула потреба в підручниках для школи. У їх укладанні необхідно було керуватися принципом науковості, покладеним в основу методики викладання будь-якої мови. Однак це не значило, що треба переносити до шкільної навчальної книги все з науки про мову – мовознавства. Було визнано, що шкільний предмет «українська мова» має базуватися на наукових засадах у такій мірі і в такому обсязі, який потрібен для усвідомлення учнями структури мови, розвитку мислення на основі літературної мови, розширення словникового запасу мовлення учнів, освоєння орфоепічних і правописних норм. Для цього потрібно було окреслити програму навчального курсу, яка за змістом повинна була ґрунтуватися на засадах наукової граматики, але відрізнятися меншою насиченістю термінами, необхідними для практичного освоєння багатства лексики української мови, орфоепічними й правописними нормами. Поява таких програм визначила доцільність уведення в користування терміна «шкільна граматика». Шкільні підручники тоді називалися «Граматика української мови», хоч складалися вони з трьох розділів: «Фонетика», «Морфологія», «Синтаксис»; фонетика вважалася складником граматики.

Штамп (мо́вний), cliché (від італ. *stampa* – 'печатка')**.** Часто й сліпо повторювані в мовленні словосполучення чи речення, що негативно сприймаються як мовні кліше, шаблони, трафарети. Це, зокрема, газетні вирази: *чорне золото* (вугілля, нафта), *люди в білих халатах* (лікарі), *країна дитинства*. В усному й писемному мовленні небажано вдаватися до тиражування стереотипних виразів, хоч би яка мода є на них. Це побажання, проте, не торкається оформлення текстів, для яких важлива точність і навіть одноманітність у вираженні думок. В офіційно-діловому стилі

не викликають заперечення часто вживані словосполучення: ***порушити питання***, ***вжити заходів***, ***підбити підсумки***, ***з метою покращення***. Проте перенесення їх в інші стилі небажане (*див.* **канцеляри́зм**). Штампи властиві й науковому стилю, наприклад: ***доходити висновку***, ***як засвідчують наші спостереження***, ***аналіз доводить***. Отже, до мовних штампів треба ставитись і негативно, і нейтрально залежно від ситуації мовлення й стилю викладу.

Шту́чні мо́ви, artificial languages. Мови, що не існують як природні, а штучно створені людьми. У сучасному мовознавстві розрізняють 1) створювані на основі елементів природних штучні мови для міжнародного спілкування і 2) мови людино-машинного спілкування, тобто мови програмування. Міжнародні штучні мови активно створювалися в 17–20 ст. За даними 1991 р. відомо 912 проектів мов, із них тільки кілька почали використовуватися як справжні мови. Це – волапюк, есперанто, ідо та ін. (*див.* **волапю́к, еспера́нто, і́до, інтерлі́нгва**). Мови програмування призначені для оброблення інформації за допомогою комп'ютерів. Найбільш широко використовуються мови програмування фортран, кобол, алгол, бейсик, паскаль.

Шу́мні при́голосні, noise (breath) consonants. Приголосні, що утворюються або з перевагою шуму над голосом або за допомогою самого шуму. Звуки, у яких шум переважає над голосом, називаються дзвінкими, а звуки, утворені самим шумом, – глухими. До шумних належать усі приголосні, крім сонорних, у яких голос переважає над шумом. Більшість шумних приголосних групуються парами: дзвінкий / глухий (*див.* **при́голосні зву́ки**).

Щ

Щ – тридцята літера (з 1990 р.) українського алфавіту, назва якої (**ща**) сприймається як іменник середнього року: *велике друковане* **ща***; мале рукописне* ***ща***. Літера **щ** на письмі позначає два звуки [**ш**] і [**ч**]: фонетичною транскрипцією: [*шчу́ка*], [*шчос'*], [*шче́дро*]. Передає тверду вимову звука [**ч**]: а) коли після **щ** стоять голосні **а, о, у, е, и**: *щавель* [*шчаве́л'*], *щока* [*шчока́*], *щупак* [*шчупа́к*], *іще* [*ішче́*], *щиро* [*шчи́ро*]; б) коли завершує вимову слова: *дощ* [*дошч*], *борщ* [*боршч*], *товщ* [*товшч*]. Ужита після літери **щ** буква **і** вказує на напівпом'якшену вимову звука [**ч'**]: *щітка* [*шч'і́тка*], *дощі* [*дошч'і́*]. За формою накреслення становить видозмінену, оформлену за глаголичним (*див.* **глаго́лиця**) зразком (Ш), кириличну (*див.* **кири́лиця**) літеру m, яка мала

назву «шта» й не мала числового значення. У сучасній мові припустимо ставити в перелік на позначення тридцятого предмета після **ш**, а також при цифрі, що об'єднує під одним номером однорідні предмети для їх розрізнення: *Пояснення подано під № 2-щ.*

Щілúнні прúголосні, constrictives – *див.* **прúголосні звýки**.

Ь

Ь – тридцять перша літера (з 1990 р.) українського алфавіту, що має назву і «м'який знак», і «знак м'якшення». На письмі вона вказує на м'якість приголосного: у кінці слова (*день*, *сіль*), перед наступним голосним (*сьогодні* [с´ого́д´н´і]), перед наступним приголосним (*тьмяно* [т´м'а́но]), а також указує на роздільну вимову м'якого приголосного [**й**], захованого в буквах **я**, **ю**, **є**, напр., у словах *Вільямс* [в'іл´йамс], *Мольєр* [мол´йе́р], *Ньютон* [н´йу́тон]. У **кирилиці** ця літера, утворена від глаголичного (*див.* **глаго́лиця**) знака, мала вигляд **Ь**, який в українській лінгвістичній літературі прийнято називати «єрик». У старослов'янській і давньоруській мовах (приблизно до кінця 12 – початку 13 ст.) буква «єрик» ролі м'якого знака не виконувала, а позначала голосний звук, вимовою близький до короткого (інакше – неповного творення) [**е**]. Це був голосний неповного творення, тому з часом редукувався (*див.* **реду́кція**). Напр., у слові *дьнь* (сучасне *день*) було два склади: їх читали приблизно як [д´е́н´е] із короткою вимовою [**е**]. Кінцева позиція цього звука була слабкою, тому він втрачав силу і повністю зникав (редукувався), залишивши по собі м'якість попереднього приголосного, оскільки як голосний переднього ряду мав властивість палаталізувати (пом'якшувати) приголосні. Натомість у сильній позиції (такою була позиція перед складом зі зредукованим **ь**) короткий звук, тобто звук неповного творення, що позначався «єриком», перетворився на голосний повного творення [**е**]. У результаті утворилися слова, які в сучасній українській мові мають вигляд *день* [ден´], *пень* [пен´]. Приблизно з 17 ст. літеру **ь** почали використовувати як знак м'якшення: *день, пень.*

Ю

Ю – тридцять друга літера (з 1990 р.) українського алфавіту, що має назву (**йу**), уживається як іменник середнього року: *друковане* ***йу****, рукописне* ***йу***. За правилами української орфографії літера **ю** позначає: 1) два звуки: приголосний [**й**] і голосний [**у**]: а) на початку слова (*юла* [йула́]), б) після голосного в слові (*стою* [сто^{у}йу́]), в) після апострофа (*в'юн* [вйун]), г) після

знака м'якшення в знахідному відмінку однини іменників жіночого роду: *ескадрилью* [*е*и*скадри́л´йу*], *Севілью* [*се*и*в'і́л´йу*], *болонью* [*боло́н´йу*] (тканина, плащ); 2) один голосний звук [**у**] і вказує на м'яку вимову попереднього приголосного (*дюни* [*д´у́ни*], *люк* [*л´ук*]). Літера **ю** виводиться з кириличної (*див.* **кири́лиця**) літери **ю**, що утворилася з лігатурного (*див.* **лігату́ра**) з'єднання графеми **|** з **диграфом ОУ**, у якому знак **у** відпав, а дві графеми були з'єднані рискою **І–О.** Числового значення не мала. У сучасній українській мові літера **ю** може означати порядковий номер тридцять другий у переліку предметів, понять, ознак, напр.: *Пункт ю,* а при цифрах вказує на розрізнення предметів, позначених тією ж цифрою: *Дивись № 2-ю.*

Юси́. У кириличній азбуці (*див.* **кири́лиця**) були букви Ѧ і Ѫ. Вони позначали давні слов'янські носові голосні звуки: буква Ѧ – носовий [**е**н]: слово *мѧсо* вимовлялося приблизно як польське [*м'е́нсо*], буква Ѫ – носовий голосний [**о**н]: слово *ржка* у звучанні схоже на польське [*ро́нка*]. Учений О. Х. Востоков (1781-1864) у праці «Рассуждение о славянском языке» назвав їх так: Ѧ – юс малий, що служив для позначення носового голосного переднього ряду, Ѫ – юс великий, що позначав носовий голосний заднього ряду. У східних слов'ян носові голосні втратилися: на місці носового [**е**н] стало вимовлятися [**а**] після м'яких приголосних [*пе*н*ть*] > [*пйат´*], а на місці носового [**о**н] – голосний [**у**]: [*ро*н*ка*] > [*рука́*]. Тому вже в давньоруських пам'ятках писемності спостерігається заміна в окремих словах Ѧ на **а**, Ѫ на **у**. Така непослідовність у вживанні юсів тривала до 18 ст., коли Петро І вилучив їх з ужитку, реформуючи кирилицю в гражданку (*див.* **грађда́нський шрифт**). Сліди носових голосних у сучасній українській мові збереглися в чергуванні голосних [**а**] та [**у**] з носовими приголосними [**м**] і [**н**] або з поєднанням голосний + носовий приголосний: *ім'я – име**н**і, жати – пожинати – ж**н**у.*

Я

Я – тридцять третя літера (з 1990 р.) українського алфавіту, назва якої використовується як іменник середнього роду: *мале рукописне **йа**; велике друковане* **йа**. У сучасній українській мові літера **я** позначає: 1) поєднання двох звуків – приголосного [**й**] і голосного [**а**]: а) на початку слова – *яма* [*йа́ма*]; б) на початку складу (після літер, що позначають голосні) – *моя* [*мойа́*], в) на початку складу (на письмі – після апострофа) – *кав'ярня* [*каўйарн´а*]; г) на початку складу (після м'якого знака) – *альянс* [*ал´йа́нс*] ('об'єднання'); 2) один голосний: а) коли стоїть після літери, що позначає м'який приголосний, – *дятел* [*д´а́те*и*л*], *коня* [*кон´а́*].

Літера **я** створена на кириличній (*див.* **кири́лиця**) графічній основі: у давньоруській й староукраїнській мовах звуки **а** і **[йа]** позначалися літерами **Ѧ** (*див.* **юси**) після м'яких приголосних і **ІѦ** (**а** йотоване) – після голосних і на початку слова. Сучасне графічне накреслення виникло на основі скорописного **Ѧ** з уведенням громадянського шрифту (*див.* **гражда́нський шрифт**). Відповідно до розташування в алфавіті на тридцять третьому місці може використовуватися для позначення тридцять третьої позиції (після **ю**) в буквеному переліку: *Дивись пункт* ***я***. При цифрах (напр., *номер 2-я*) служить для розрізнення предметів, об'єднаних під тією ж цифрою.

Язико́ві при́голосні, coronals. Приголосні, творення яких стається за активної участі язика. Залежно від того, яка частина спинки язика наближається або доторкується до альвеол, твердого або м'якого піднебіння, язикові приголосні поділяються: на передньоязикові, коли активно діє кінчик язика, наближаючись або доторкуючись до альвеол: [д], [д´], [т], [т´], [з], [з´], [с], [с´], [ж], [ж'], [ш], [ш'],[д͡ж], [д͡ж'], [ч], [ч'], [д͡з], [д͡з´], [ц], [ц´], [л], [л´], [н], [н´], [р], [р´]; середньоязиковий, який утворюється в щілині між твердим піднебінням і піднятою до нього середньою спинкою язика, – [й]; задньоязикові, утворювані за допомогою задньої частини язика, яка наближається або доторкується до м'якого піднебіння: [к], [к'], [г], [ґ'], [х], [х'].

Язичко́вий звук, uvular – *див.* **увуля́рний звук**.

Я́кісні прикме́тники, qualitative adjectives. Прикметники, що виражають ознаку предмета безпосередньо лексичним значенням, тобто без відношення до інших предметів (*див.* **відно́сні прикме́тники**). Вони можуть передавати: а) якості й властивості предметів, що сприймаються зором, слухом, смаком, дотиком: *зелений*, *дзвінкий*, *солодкий*, *колючий*; б) просторові ознаки: *малий*, *далекий*; в) часові та вікові ознаки: *сучасний*, *літній*; г) риси людського характеру і розумового складу: *люб'язний*, *талановитий*; ґ) загальну оцінку: *гарний*, *задовільний*. Істотну ознаку якісних прикметників становить здатність утворювати ступені порівняння: *червоний – червоніший – найчервоніший*.

Ять, yat. Буква кириличного алфавіту (**ѣ**) (*див.* **кири́лиця**), яка служила в старослов'янській мові для позначення особливого голосного [**ѣ**] ([**е**] закритого), а в діалектах Київської Русі – дифтонга [**и͡е**]. В одних діалектах східних слов'ян цей дифтонг вимовлявся

як висхідний [***иЕ***], в інших – як спадний [***Ие***], що в подальшому відбилося в діалектах російської й української мов. У московському говорі, що ліг в основу російської мови, на місці дифтонга почав вимовлятися звук [**э**]: давні *лѣсъ, звѣрь* > сучасні *лес* [*л'эс*], *зверь* [*зв'эр'*], в українських південно-західному і південно-східному наріччях – звук [**і**], який закріпився з кінця 18 – початку 19 ст. в українській літературній мові: *лѣсъ* > *ліс* [*л'іс*], *звѣрь* > *звір* [*зв'ір*]. У північному українському наріччі дифтонг [͡ие] залишився до сьогодні: *лѣсъ* > *ліс* [*л͡іес*], *звѣрь* > *звір* [*зв'͡ір'*]. У фонетичній системі сучасної української мови звук [**і**] походить не лише з дифтонга [͡ие], а й з давніх звуків [**о**] та [**е**]. Його походження розпізнається за тим, що [**і**] з **ѣ** не зазнає змін ні в закритому, ні у відкритому складі: *ліс – ліси, звір – звірі,* тимчасом як [**і**] з давніх [**о**] та [**е**] чергується з [**о**] та [**е**]: у закритому складі [**і**]: *кінь, осінь,* у відкритому – *коня, осені.*

ЗМІСТ

Вступне слово 3

Переднє слово 5

Структура словникової статті 6

Запис слів і речень фонетичною й фонематичною транскрипціями 6

Особливості відтворення звуків у фонетичній транскрипції: 7

Умовні скорочення 7

Український алфавіт 8

Використані словники 8

СЛОВНИК-ДОВІДНИК ЛІНГВІСТИЧНИХ ТЕРМІНІВ
ЮНОГО МОВОЗНАВЦЯ 9

Наукове видання

До 100-літнього ювілею професора С. І. Дорошенка

Сергій Іванович Дорошенко

СЛОВНИК-ДОВІДНИК ЛІНГВІСТИЧНИХ ТЕРМІНІВ ЮНОГО МОВОЗНАВЦЯ

Відповідальний редактор, вступне слово — О. О. Тєлєжкіна

Комп'ютерна верстка — О. Б. Ісаєва

Дизайн обкладинки — Т. Ф. Осіпова

У словнику використані ілюстрації з мережі Інтернет у вільному доступі

Видання здійснене за фінансової підтримки учнів професора С. І. Дорошенка

Підписано до друку 20.02.2024. Формат 60×84/16.
Умовн. друк. арк. 23,3. Наклад 300 прим. Зам. № 20-02.

Видавництво і друк ФОП Іванченко І. С.
пр. Тракторобудівників, 89-а/62, м. Харків, 61135
тел.: +38(050/093)4024350
Свідоцтво про внесення суб'єкта видавничої справи до державного реєстру видавців, виготівників та розповсюджувачів видавничої продукції ДК № 4388 від 15.08.2012 р.
www.monograf.com.ua